No. 77. [Price Rupee One.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KÂTYÂYANA ŚRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŚRI KARKÂCHÂRYA.

EDITED BY

VYÂKARṆÂCHÂRYA PAṆḌIT MADANMOHAN PÂTHAK,

Professor of Mimâmsâ and Dharmashâstra,

Ranabir Sanskrit Pâthaṣhâlâ,

Central Hindu College, Benares.

FASCICULUS VII.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT:

BENARES.

AGENTS:--OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDIT JYESHTHARAMA MUKUNDJI, BOMBAY.

Printed By Hari Das Gupta Proprietor.

AT THE VIDYA-VILASA PRESS.

BENARES.

1904.

॥ श्रीः ॥

–*–

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—७७

द्वादशोऽध्यायः ।

श्रुत्यर्थमनुविधित्सता चार्येण ज्योतिष्टोमोऽनु विहितः इदानीं श्रुतिमन्त्रपाठावसरप्राप्तो द्वादशाहोऽनु विधीयते । तत्र श्रुतिपाठः सर्वे ह वै देवा अग्रे सदृशा आसुरित्यतिग्राह्यग्रहविधानं द्वादशाहे तान्वै पृष्ठ्ये षडहे गृह्णीयात्पूर्वे त्र्यह इत्येवमादि । मन्त्रपाठोपि च अग्ने पवस्व स्वपा उत्तिष्ठन्नोजसेत्त्वित्येवमाद्यतिग्राह्यग्रहमन्त्राः । ततो द्वादशाहस्य श्रुतिमन्त्रापाठावसर इति । तत्र तद्धर्मप्राप्त्यर्थमधिकरणमारभ्यते—

ज्योतिष्टोमधर्मा एकाहद्वादशाहयोस्तद्गुण-दर्शनात् ॥ १ ॥

ज्योतिष्टोमस्य धर्मा ज्योतिष्टोमधर्मा ज्योतिष्टोमशब्देन उपांश्वादिहारियोजनपर्यन्तो ग्रहयागाभ्यासो भिधीयते । ज्योतींषि यस्य स्तोमाः स ज्योतिष्टोमः । स्तोमैर्ह्यसौ द्योत्यत इति । ते च सोमयागस्य स्तोमाः ग्रहं गृहीत्वा चमसांश्चोन्नीय स्तोत्रमुपाकरोतीति । तस्माज्ज्योतिष्टोमशब्देन सोमयागोभिधीयते । नन्वेवं सति ऐन्द्रवायवादीनामप्रवृत्तिर्विकारेषु भवति । नैष दोषः । उद्भिदा यजेत बलभिदा यजेतेति चाऽव्यक्तत्वसामान्यात् ज्योतिष्टोमिको विध्यन्तः प्रवर्त्तते । उद्भिदादिषु च यागमात्रं श्रूयते । न च द्रव्यदेवतमन्तरेणायागः सम्भवति । अतो द्रव्यदेवतस्यापि प्रवृत्तिरिति । यत्र पुनर्द्रव्यदेवता सहितस्य यागस्य विधानम् । यथैन्द्राग्नमेकादशकपालं निर्वपेदिति तत्र तद्व्यतिरिक्तस्य प्रवृत्तिर्युक्ता । इह पुनर्न तथा । इह हि यागमात्रमेव श्रूयते । तच्च द्रव्यदेवतमन्तरेण न भवति । द्रव्यदेवतमपि साधनत्वाद्धर्मी भवति । तेन तस्यापि प्रवृत्तिर्युक्तरूपेति । तस्य च धर्मा एकाहेषु द्वादशाहे च प्रवर्त्तन्ते । एकाहजात्यपेक्षया च द्विवचनम् । य एवैकस्मिन्नेकाहे धर्मप्रवृत्तिहेतुः स एव सर्वेष्वेकाहेष्वपि । कश्चासौ । धर्माणामनाम्नानम् । अव्यक्तसामान्येन च ग्रहणम् । द्वाद-

शाहे त्वेकस्मिन्नेव ज्योतिष्टोमिकधर्मप्रवृत्तिः। ततोन्यत्राहर्गणेषु धर्मप्रवृत्तिं वक्ष्यति। तद्गुणाश्चात्र दृश्यन्ते। वाजपेयेऽगृहीते माहेन्द्रे रथावहरणादिकरोति रथावहरणावसरविधिपरे वाक्ये माहेन्द्रं दर्शयति। तथा तं वै प्रातः सवने गृह्णीयादाग्रयणं गृहीत्वेति षोडशिनोवसरविधानपरे आग्रयणं दर्शयति। तथा माध्यंदिने वैनान्त्सवने गृह्णीयादुक्थ्यं गृहीत्वेति अतिग्राह्यावसरविधिपरे वाक्ये उक्थ्यं दर्शयति। एकत्र चावस्थितं लिङ्गं स्थालीपुलाकन्यायेन सर्वत्र गमकम्। न्यायस्य तुल्यत्वात्। तुल्यो हि न्यायो धर्माणामनाम्नानमपेक्षया चाव्यक्तत्वसामान्येन ग्रहणमिति। न्यायस्तु पूर्वाभिहित एव। सामर्थ्यादिति एवमेताश्चोदना वैकृत्यः समर्था भवन्ति। इतरथा सापेक्षाः सन्त्योनर्थका एव स्युरिति ॥ १ ॥

आनुमानिकस्याप्यतिदेशापवादत्वेनेदमधुनोच्यते—

प्रथमस्य व्रात्यस्तोमसाद्यःक्रेषु वचनात् ॥ २ ॥

व्रात्यस्तोमादिषु प्रथमस्य धर्मा उत्तरेषु प्रवर्त्तन्ते। न ज्योतिष्टोमिकाः। कुतः। वचनात्। उच्यतेनेनेति वचनं, नामधेयं, नामधेयादित्यर्थः। तुल्यनामत्वात्तत्रैव प्रवृत्तिर्भवति। प्रतीत्या च धर्मसम्बन्धो भवति नान्यश्चेति। साद्यःक्र सोमक्रयणं त्रिवृत्स्यं साण्डमभिधाय साद्यःक्रान्तरे स्त्रीगौः सोमक्रयणीत्याह। तच्चैवमेवोपपद्यते। वचनातिदेशं तु वक्ष्यति। इषुश्येनवदिति। नन्वेतत्पूर्वमभिहितमेव दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामार्थ्यादित्यत्रानुमानिकवचनातिदेशः। वैश्वदेवधर्माश्चातुर्मास्येष्विति प्रत्यक्षवचनातिदेशः। सोमाद्यावभृथ इति नामातिदेशः। त्रिः प्रकारोप्यतिदेश उक्तः। किमर्थं पुनरिहोच्यते। सत्यमेतदेवम्। तत्र व्यक्तचोदनाविषयम्। इहाव्यक्तचोदनाविषयं लिङ्गोपन्यासार्थोयमारम्भः। न हि व्यक्तचोदनालिङ्गोक्तिरिह गमिका भवति। तस्मादपुनरुक्तता ॥ २ ॥

अग्निष्टुत्सु च ॥ ३ ॥

चशब्दात्प्रथमस्य धर्म्मा प्रवर्तन्ते नामधेयादेव। न त्वग्निष्टुद्बहुत्वमेव नास्ति। एक एवाग्निष्टुत् तृवृदग्निष्टुदग्निष्टोमस्तस्य वायव्यास्वेकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वा ब्रह्मवर्चसकामो यजेतेत्यभिधा-

याह । एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो-ह्येतेन यजतेति । एतस्यैवेति सर्वनामशब्देन स एवाग्निष्टुत्कार्यान्तरे विधीयते । तस्मादेक एवाग्निष्टुदिति ॥ ३ ॥

एवं प्राप्त आह—

एके ॥ ४ ॥

तन्नेच्छन्ति । प्राप्तकर्म्मानुवादेनानेकगुणविधानासम्भवात् । न हि पूर्वस्याग्निष्टुतो रेवत्यः सन्ति । ता विधातव्याः । तासु च वारवन्तीयम् तच्चाग्निष्टोमसाम्नः कार्ये । पशुकामो वेति वाक्यभेदः । कर्मान्तरपक्षे तु सगुणकर्मविधानान्नैषदोषो भवति । तस्मात्प्रतिफलमग्निष्टुतां बहुत्वम् ॥ ४ ॥

प्रकृतमिदानीमभिधीयते—

[1]द्वादशाहः सत्रमहीनश्च ॥ ५ ॥

अत्र विशेषमाह—

आसत उपयन्तीति सत्रलिङ्गं यजत इत्यहीनस्य ॥ ६ ॥

द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरिति । तथा त्रयोदशरात्रमासीरन्निति सत्रलिङ्गम् । द्वादशाहेन प्रजाकामं याजयेदित्यहीनलिङ्गम् । अस्यानुकथनप्रयोजनम् सत्रे सत्रात्मको धर्म दातृत्वेन प्रवर्त्तते अहीने चाहीनात्मकः ॥ ६ ॥

[2]उभयतोतिरात्रं सत्रमुपरिष्टादहीनस्य ॥ ७ ॥

यजमानाः सर्वे सत्रेषु ॥ ८ ॥

यजमाना एव सर्वे सत्रेषु कर्त्तारो भवन्ति । ये ऋत्विजस्ते

---

१ द्वादशाहयागः सत्रात्मक अहीनात्मकश्चेति सूत्रार्थः ।

२ सत्रस्यादावन्ते चाऽतिरात्रो भवति अहीनस्यान्ते एवेति सूत्रार्थः ।

यजमाना इत्यनेनार्त्विजीनान्पदार्थांल्लक्षणयाऽनूद्य यजमानाः कर्तृत्वेन विधीयन्ते ॥ ८ ॥

अदक्षिणानि च स्वामियोगात् ॥ ९ ॥

तानि च सत्राण्यदक्षिणानि भवन्ति। न हि कश्चिदात्मनैवात्मानं परिक्रीणाति ॥ ९ ॥

गृहपतिर्याजमानमयुक्तत्वात् ॥ १० ॥

याजमानं यत्कर्म तद्गृहपतिः करोति कर्मान्तरे तस्यायुक्तत्वात्। इतरेषां चाध्वर्वादिषु योगात् ॥ १० ॥

दर्शनाच्च ॥ ११ ॥

दृश्यते चायमर्थो यथा गृहपतेर्याजमानं कर्मेति। तस्माद्यदि बहवो दीक्षेरन् गृहपतय एव व्रतमभ्यूत्सिरूर्यं प्रयच्छेयुरिति ॥११॥

सर्वे संस्कारात् ॥ १२ ॥

हेतुश्चायमुपदेशश्च। यत्संस्कारकं कर्म तत्सर्वैरभ्युपेयम्। कस्य चित्संस्कारपरिलोपो मा भूदिति ॥ १२ ॥

दर्शने वचनात् ॥ १३ ॥

यत्तु दर्शनमुक्तं तद्वचनम् ॥ १३ ॥

अविभवति गृहपत्यन्वारम्भः ॥ १४ ॥

यत्र पुनः पदार्थबहुत्वस्याविभवः पुरुषार्थरूपतापि गम्यते। यथाग्न्यन्वाधाने ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्वित्येवमादि। तत्र गृहपतेः कुर्वतोऽन्वारम्भः कर्त्तव्यः। सर्वैरेव हि तत्कृतो भवतीति ॥ १४ ॥

परार्थेष्वेकः कृतत्वात् ॥ १५ ॥

यत्पुनः क्रत्वभिनिर्वृत्त्यर्थमेव कर्म। यथा पात्रासादनमाज्यावेक्षणं वा तत्रैकस्यैव कर्तृत्वम्। कृतत्वात्पदार्थस्य ॥ १५ ॥

अग्निं चेष्यमाणः समारोह्य गृहपतिर्मध्ये

मन्थत्यर्द्धश इतरे दक्षिणोत्तराः ॥ १६ ॥

ते यद्याग्निं चेष्यमाणा भवन्तीति वचनाच्चेष्यमाणा इत्युक्तम् । समारोह्योति च पूर्वकालता मात्रे ल्यबादेशो न समानकर्तृकतायां चोदको मा बाधीति । गृहपतिर्मध्ये मन्थनं करोति । अर्द्धश इतरे दक्षिणोत्तरा मन्थन्ति ॥ १६ ॥

१ गृहपत्याहवनीयेऽङ्गारप्रासनम् ॥ १७ ॥

तत्र प्रजापत्यः पशुः ॥ १८ ॥

तत्र विहारे प्राजापत्यः पशुर्भवति । पुनर्ग्रहणाच्चाहर्गणे प्राजापत्यस्य नियमः । तथा चाश्वमेधे नियमदर्शनं भवति । प्राजापत्यमालभ्योत्सीदन्तीष्टय इति ॥ १८ ॥

आज्येन पत्नीसंयाजा गृहपतिवर्जम् ॥ १९ ॥

गृहपतेरेव गार्हपत्ये जाघन्या पत्नी संयाजयन्त्याज्येनेतरे प्रतियजन्त आसत इति वचनात् ॥ १९ ॥

तदहर्दीक्षा ॥ २० ॥

दीक्षायाः पशोश्चैककालतोच्यते । तत्र दीक्षकाले पशुः कर्त्तव्यः । न पशुकाले दीक्षा । एवं सोमकालावरोधो न भवति इतरस्याविरोधात् ॥ २० ॥

अशक्तौ नियतक्रिया समारूढनिर्मथितेषु सर्वत्र ॥ २१ ॥

पशुदीक्षयोरेककालता ऽशक्तौ स्वकालेपशुं कृत्वा समारोपनिर्मथनपूर्विका नियतानां क्रियाः । सर्वत्रग्रहणाच्च त्रिष्वपि मन्थपक्षेषु ॥ २१ ॥

दीक्षाकालउदग्वंशायां पूर्ववमन्थनम् ॥ २२ ॥

---

१ आहवनीयेग्नौ गृहपतिरङ्गारान् क्षिपतीत्यर्थः ।

उदग्वंशायामिति नियमः । पूर्ववदिति यथा यथावुक्तम् ॥ २२॥

गार्हपत्ये प्रासनमत्र ॥ २३ ॥

अङ्गारस्य भवति ॥ २३ ॥

आहवनीयस्ततः ॥ २४ ॥

उद्ध्रियते दक्षिणाग्निश्च तुल्यन्यायत्वात् ॥ २४ ॥

तत्र दीक्षा ॥ २५ ॥

भवति ॥ २५ ॥

उपवसथप्रभृति प्रागग्नीषोमप्रणयनादुपशमय्य चिनोत्येनाञ्छालाद्वार्याद्दक्षिणोत्तरान्धिष्ण्यवत् ॥ २६ ॥

अग्नीषोमप्रणयनात् प्राग्दक्षिणोत्तरान् गार्हपत्यानुपशमय्य शालाद्वार्याद्दक्षिणोत्तरांश्चिनोति गार्हपत्यान्धिष्ण्यवत् ॥ २६ ॥

श्रुतेः ॥ २७ ॥

अथेतरेभ्य उपवसथे धिष्ण्यानिति । धिष्ण्यानित्यसत्यपि वतिप्रत्यये वत्यर्थो गम्यते । अतस्मिंस्तच्छब्दस्य तद्वदतिदेशार्थत्वात् ॥ २७ ॥

वा यथोक्तं गृहपतेः ॥ २८ ॥

वाशब्दात्पक्षो विपरिवर्त्तते । न धिष्ण्यवच्चिनोति । किं तर्हि- यथोक्तं गृहपतेः गार्हपत्यस्य चयनं तथेतरेषामपि । गार्हपत्याविशेषात् । धिष्ण्यशब्दस्तर्हि कथम् । संख्यावचन इत्यदोषः ॥ २८ ॥

आग्नीध्रीय उद्यतेङ्गारमेकैकं हरन्ति प्रतिचिति शालाद्वार्यात् ॥ २९ ॥

उद्यत एवैष आग्नीध्रीयोग्निर्भवत्यथैतं एकैकमेवोल्मु-

क्रमाद्वाश्च यथा धिष्ण्यं विपरायन्तीति । तच्च यजमाना एव ॥२९॥

प्रत्यग्नी सत्रनीयपुरोडाशा भूयो हविरुच्छि-
ष्टमसत्समाप्त्या इति श्रुतेः ॥ ३० ॥

नाना पुरोडाशता च द्वादशाहिको धर्मः सूत्राम्नानात् । प्रयोजनं विकारेष्वैकाहिकेषु न भवति ॥ ३० ॥

पत्नीसंयाजाश्च पूर्ववत् ॥ ३१ ॥

भवन्ति ॥ ३१ ॥

गृहपतिं वा पर्युपविश्य मन्थन्ते ॥ ३२ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः[1] ॥ ३२ ॥

गृहपतिः प्रथमः प्रथमः सर्वत्र ॥ ३३ ॥

सर्वपक्षेषु ॥ ३३ ॥

जातं जातं गृहपतिगार्हपत्ये प्रास्यन्त्युभयत्र ॥३४॥

पर्युपवेशनपक्षे पत्नौ दीक्षायां चोभयत्र प्रहरणात् ॥ ३४ ॥

उपवसथप्रभृति तुल्य; सर्वेषु ॥ ३५ ॥

उपवसथप्रभृति यदुक्तं तत्पक्षत्रयेपि तुल्यं भवति नाना गार्हपत्या इति यदुक्तं भवति ॥ ३५ ॥

तृतीयं पक्षान्तरमुच्यते—

अरण्योर्बाहुर्गृहपतेर्य इतोऽग्निर्जनिष्यते स नः
सह यदनेन यज्ञेन जेष्यामो ऽनेन पशुब-

---

१ इतरे सत्रिणो गृहपतिं सर्वतो वेष्टयित्वा पर्युपविश्य मन्थन्त इत्यर्थः ।

न्धेन तन्नः सह सह नः साधुकृत्या नाना पापकृत्या य एव पापं करवत्तस्यैव तदित्युक्त्वा गृहपतिः समारोहयते स्वौ प्रथमम् ॥ ३६॥

अथेदं तृतीयं गृहपतेरेवारण्योः स्संवदन्त इति वचनात्। गृहपतिः समारोहयते स्वावग्नी प्रथमम् ॥ ३६ ॥

यथास्वं वेतरे ॥ ३७ ॥

गृहपतिर्वेति विकल्पः। गृहपतिं हि प्रकृत्य श्रूयते। अथेतरेष्यः समारोहयति; स्वयैव समारोहयन्ति ॥ ३७ ॥

अस्मिन्नेव पक्षे अयमपरो विशेषः—

दीक्षाकाले संवादप्रभृति पशुबन्धस्थाने सत्रेणेति ॥ ३८ ॥

पक्षौ अरण्योर्बाहुः गृहपतिरित्येतस्मिन्पशुबन्धेनेति यत्तत्स्थाने सत्रेणेति प्रयोगः ॥ ३८ ॥

एकाहवद्वोत्तमे शालागार्हपत्यपुरोडाशपत्नीसंयाजाः ॥ ३९ ॥

एकाहवदितिं उत्तमे पक्षे वा प्राग्वंशा शाला भवति बोद्व्यंशेति विकल्पः। उपवसथप्रभृति नानागार्हपत्येषु प्राप्तेषु विकल्पेन गार्हपत्यैकत्वमुच्यते। पुरोडाशपत्नीसंयाजानामप्येवमेव ॥ ३९ ॥

एकपुरोडाशेषु वृत्यासम्भवादैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत्पुरोडाशं वा यद्योदनीयन्ति यद्यपूपीयन्तीति श्रुतेः ॥ ४० ॥

एकपुरोडाशपक्षे कथं नाम वृत्यस्य सम्भवः स्यादिति ऐन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत् पुरोडाशं वा। यद्योदनीयन्ति विकल्पेनो-

द्दनमिच्छन्ति । यद्यपूपीयन्त्यपूपमिच्छन्ति । तस्य चास्य यागशेषस्य पुरुषार्थता । न पुरुषार्थस्य यागार्थता। अदृष्टार्थत्वात् ॥ ४० ॥

बार्हस्पत्यमेके ॥ ४१ ॥

कुर्वन्ति नैन्द्रम् ॥ ४१ ॥

दीक्षा द्वादशोपसदश्च ॥ ४२ ॥

भवन्ति ॥ ४२ ॥

अध्वर्युर्गृहपतिं दिक्षयति ब्रह्मादींश्चाध्वर्य्वादीन्प्रतिप्रस्थाता प्रतिप्रस्थात्रादीन्नेष्टा नेष्ट्रादीनुन्नेता उत्नेतारं ब्रह्मचारी स्नातको ऽन्यो वा ब्राह्मणो न पूतः पावयेदिति श्रुतेः ॥ ४३ ॥

१अनुपति पत्नीरुत्तर उत्तरः ॥ ४४ ॥

त एवोन्ने तुः ॥ ४५ ॥

ब्रह्मचर्यादयः पत्नीं दीक्षयन्ति ॥ ४५ ॥

दक्षिणाकाले कृष्णाजिनानि धून्वाना दक्षिणापथेन जयन्तो गच्छन्ति यन्मे गदायुषः परागितो ऽगाद्यां तेऽगद दक्षिणां नयामीतीदमहममुमामुष्यायणममुष्यपुत्रममुष्याः पुत्रं कामाय दक्षिणां नयामीति ॥ ४६ ॥

अमुमामुष्यायणममुष्यपुत्रममुष्याः पुत्रमिति यथास्वमुच्चार-

---

१ उत्तर उत्तरो दीक्षाकर्ता पतिसमीपे तत्पत्नीर्दीक्षयतीत्यर्थः ।

णम् । स चायं सत्त्र धर्मः । अतश्चाहीने न भवति ऐकाहिकेषु च न भविष्यति ॥ ४६ ॥

पृष्ठ्यः षडहः प्रथमोऽग्निष्टोमश्चतुर्थः षोडश्युक्थ्या इतरे ॥ ४७ ॥

षण्णामह्नां पृष्ठ्य इतीयं संज्ञा । सा च वैदिकी दृश्यते च तया संव्यवहारः । अभिप्लवं पूर्वं पुरस्ताद्विषुवत उपयन्ति पृष्ठ्यमुत्तरस्मिन्नेवमादि ॥ ४७ ॥

तत्रातिग्राह्यग्रहणं त्र्यहे पूर्वेऽग्ने पवस्वोत्तिष्ठन्नदश्रमित्यन्वहमेवैकम् ॥ ४८ ॥

अतिग्राह्यान्हि प्रकृत्य ब्रूयात् तान्वै पृष्ठ्ये षडहे गृह्णीयात्पूर्वे ऽत्र्यह आग्नेयमेव प्रथमहन्यैन्द्रं द्वितीये सौर्यं तृतीय इति ॥ ४८ ॥

उत्तरे वा ॥ ४९ ॥

अतिग्राह्यग्रहणमेवमेवान्वहम् । तानु हैक उत्तरे ऽत्र्यहे गृह्णन्तीति श्रुतेः ॥ ४९ ॥

उभयोर्वा ॥ ५० ॥

ऽत्र्यहयोर्ग्रहणम् । एवमपि हि श्रूयते । पूर्व एवैनांस्त्र्यहे गृहीत्वाथोत्तरे ऽत्र्यहे गृह्णीयादिति । पक्षत्रयं विकल्पेन । सम्प्रदाये तु पक्षद्वयम् । पूर्वे वा ऽत्र्यहे उभयोर्वेति ॥ ५० ॥

माहेन्द्रमनुहोमः ॥ ५१ ॥

अतिग्राह्याणाम् ॥ ५१ ॥

अग्ने वर्च्चस्विन्निन्द्रौजिष्ठ सूर्यभ्राजिष्ठेति भक्षणं यजमानैः ॥ ५२ ॥

सह होमाभिषवकर्तुर्यजमानानामपूर्वभक्षविधानम् । न हि तत्प्रत्याम्नायः ॥ ५२ ॥

पृष्ठकाले रथसꣳसारणं प्रथमे दक्षिणेन वेदिम् ॥५३॥

माहेन्द्रग्रहयाज्याभ्यासस्तोत्रं पृष्ठम् । तत्काले दक्षिणेन वेदिं रथसंसारणं पृष्ठ्यस्य प्रथमेऽहनि ॥ ५३ ॥

द्वितीये दुन्दुभिशब्देनोपाकरणम् ॥ ५४ ॥

द्वितीयेऽहनि दुन्दुभिशब्देन पृष्ठ्योपाकरणम् ॥ ५४ ॥

तृतीय औपवाजनैः ॥ ५५ ॥

उपवाजना व्यजनका उच्यन्ते१ ॥ ५५ ॥

चतुर्थेऽरणिभ्यां मन्थनं चोद्गातुरूरौ होमश्च ॥५६॥

चतुर्थेऽहनि अरणिभ्यां मन्थनं चोद्गातुरूरौ होमश्चाहवनीये ॥ ५६ ॥

पञ्चमे २सावकयोदपात्र्या ॥ ५७ ॥

उपाकरणम् ॥ ५७ ॥

षष्ठे सांवाशिनेन ॥ ५८ ॥

सांवाशिनशब्दार्थोऽप्रसिद्ध इत्यत आह—

मातृभिर्वत्सान्त्सꣳसृज्य सदः पूर्वेण व्यावर्त्तयन्ति ॥ ५९ ॥

स्वयमृतुयाजेज्याऽर्वाश्चमद्य यय्यं नृवाहरणꣳ रथं युञ्जाथामिह वां विमोचनं पृङ्क्तꣳ हवीꣳषि मधुना हि कं गतमथा

---

१ तैस्तृतीयेऽहनिपृष्ठ्योपाकरणमिति शेषः ।
२ शेवालसंयुक्तया पात्र्येत्यर्थः ।

सोमं पिबतं वाजिनीवसू इति ॥ ६० ॥

सा चाध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रोः । ताभ्यां हि प्रेषिताभ्यां प्रकृतावुक्तं होतरेतद्यजेति । तेन चाश्विनाविष्टौ द्वयमपि द्विवचनान्तत्वात् आश्विनयाग एवेति गम्यते ॥ ६० ॥

१होतृप्रत्ययः प्रतिगरः ॥ ६१ ॥

माहेन्द्रग्रहशस्त्रे ॥ ६१ ॥

प्राकृतं चान्यार्थत्वादितरेषाम् ॥ ६२ ॥

प्राकृतं च प्रतिगरपदं प्रवर्त्तते । अन्यार्थत्वादितरेषां होतृकाणां प्रतिगरपदानामदृष्टार्थत्वात् । एवं च कृत्वा स्तोत्रोपाकरणमपि प्राकृतं प्रवर्त्तते । अदृष्टार्थत्वाद्रथसंसारणादीनाम् ॥ ६२ ॥

षडहान्ते न बहु वदेत् नान्यं पृच्छेत् नान्यस्मै प्रब्रूयात् ॥ ६३ ॥

तच्च क्रत्वर्थस्वाध्यायविषयमिति सम्प्रदायः । तत्र हि प्रश्नप्रत्याख्यानानि सम्भवन्ति । षडहान्तग्रहणाच्च तदन्त एव भवति न विकृते षडहे ॥ ६३ ॥

मधोः प्राशनं घृतस्य वा ॥ ६४ ॥

तच्चैतद्धर्ममात्रं दृष्टार्थासम्भवात् ॥ ६४ ॥

उक्थ्याश्छन्दोमास्त्रय उत्तरे ॥ ६५ ॥

उत्तरे छन्दोमास्त्रय उक्थ्याः ॥ ६५ ॥

अत्यग्निष्टोमो ऽविवाक्यं दशमम् ॥ ६६ ॥

अत्यग्निष्टोमसंस्थमविवाक्यसंज्ञं दशममहर्भवति ॥ ६६ ॥

---

१ अस्मिन् पृष्ठ्ये षड़हे होतृवेदे यत्र यत्र यादृशो विहितः प्रतिगरस्तत्र तत्र तथा भवतीत्यर्थः ।

पत्नीसंयाजान्तान्यहान्यन्त्यवर्जम् ॥ ६७ ॥

तच्चैतत्पदार्थपर्यवसानं न तदन्ताङ्गरीतिविधानम् । अवभृथस्य दीक्षोन्मोचनार्थत्वात्सर्वान्ते ऽवभृथः । तत्र समिष्टयजुरन्तपर्यवसाने प्राप्ते पत्नीसंयाजान्तान्यहानि सन्तिष्ठन्त इति वचनादिह पर्यवसानम् । द्वादशाहमृद्धिकामा उपेयुरिति युगपत्परिसमाप्तिरित्यत इदमुच्यते अन्त्यवर्जमिति ॥ ६७ ॥

एकैको वाग्यतः सोमं रक्षत्या बोधनात् ॥ ६८ ॥

तेषामेकैक एव वाचं यम आस्ते वाचमाप्याययं स्तया पीनया यातयाम्न्योत्तरमहस्तन्वत इतरुत्तराहः शेषभावं दर्शयति ॥ ६८ ॥

वसतीवरिपरिहरणादि वा ॥ ६९ ॥

यतवाक्त्वं भवति उत्तराहः शेषभूतत्वात् ॥ ६९ ॥

इतरे विसृज्यन्ते स्वाध्यायाय समिद्भ्यो वा ॥ ७० ॥

इतरे दीक्षिताः स्वाध्यायार्थं समिदर्थं च गच्छन्ति । अथेतरे विसृज्यन्ते समिद्द्वारा वा स्वाध्यायाय वा । स्वाध्यायश्चोत्तराहः शेषभूतो नित्यः प्रतिषेधात् । वाशब्दश्चार्थे द्रष्टव्यः । सोमरक्षिताद्वितीयस्य एव स्वाध्यायं करोति । समिधश्चाप्यानयिन्ते । कार्यार्थत्वादुभयोः ॥ ७० ॥

तत्राप्यशनम् ॥ ७१ ॥

अशनमपि तत्र गतानां भवति तत्राप्यश्नन्तीति वचनात् ॥ ७१ ॥

दशमे वा सन्निधेः ॥ ७२ ॥

दशमेव वा ऽहनि समित्स्वाध्यायोपगमो भवति । तत्सन्निधौ हि शिष्यते सर्वत्र प्रकरणात् सन्निधिः क्रमः स प्रकरणेन बाध्यते । तस्मात्सर्वत्रैव ॥ ७२ ॥

अस्तमिते समिदाधानं सर्वेषु ॥ ७३ ॥

सर्वेष्वहःसु यजमानेषु अग्निषु च प्रतिपत्तव्यम् शाखान्तरात् ॥ ७३ ॥

दशमे ऽपराह्णे ऽप उपस्पृश्य शालाप्रवेशनम् ॥ ७४ ॥

दीक्षितानाम् ॥ ७४ ॥

शालाद्वार्येऽन्वारब्धेष्विह रतिरिति जुहोति ॥ ७५ ॥

तेषु समन्वारब्धेष्वेते आहुती जुहोतीति श्रुतेः ॥ ७५ ॥

अपरामुपसृजन्निति ॥ ७६ ॥

आहुतिं जुहोति ॥ ७६ ॥

उत्तरेण परिक्रम्यापरेण हविर्धानं प्रविश्योत्तरस्य हविर्धानस्यापरकूबरीमालभ्य सत्रस्यर्द्धिं गायन्ति सत्रस्य ऋद्धिरिति ॥ ७७ ॥

शालाद्वार्यादुत्तरेणपरिक्रम्यापरेण द्वारेण हविर्धानम्प्रविश्य उत्तरस्य हविर्धानस्य दक्षिणामपरकूबरीमालभ्य सत्रस्यर्धिं गायन्ति सत्रस्यर्द्धिरित्याहुः सर्वे एव दीक्षिताः ॥ ७७ ॥

उत्तरवेदिश्रोण्यां वोत्तरस्याम् ॥ ७८ ॥

सत्रस्यर्धिगानं कुर्वन्ति । वाशब्दाद्विकल्पः । शास्त्रस्य तुल्यत्वात् ॥ ७८ ॥

युवं तमिति दक्षिणस्याधोक्षं प्राञ्चो निष्क्रामन्ति ॥ ७९ ॥

युवं तमित्यनेन मन्त्रेण दक्षिणस्य हविर्द्धानस्य अधोऽक्षं प्राञ्चो निष्क्रामन्ति । सदः प्रविश्य पूर्वेण स्वासनेषूपविशन्ति । पूर्वेण द्वारेण सदः प्रविश्य धिष्ण्याऽव्यवायेन स्वासनेषूपविशन्ति ॥ ७९ ॥

ग्रहं गृह्णाति प्राजापत्यं वायुं पृथिव्या पात्रेण ग्रहणसादनस्तोत्रोपाकरणहोमभक्षाहरण-

भक्षणानि मनसा ॥ ८० ॥

कर्त्तव्यानि ॥ ८० ॥

चतुर्होतृन्व्याख्यानं होतुः ॥ ८१ ॥

ब्रह्मं भवति ॥ ८१ ॥

गृहपतिरजानति ॥ ८२ ॥

होतर्यजानति गृहपतिर्व्याचक्षीत ॥ ८२ ॥

प्रतिगृणात्परात्सुरिमे यजमाना भद्रमेभ्यो यजमानेभ्यो ऽभूदिति ॥ ८३ ॥

चतुर्होतृव्याख्याने प्रतिगरः ॥ ८३ ॥

ब्रह्मोद्यं वदन्ति ॥ ८४ ॥

तत्र ज्ञायते किमित्यत आह—

प्रजापतेरगुणाख्यानम् ॥ ८५ ॥

तत्कुतो ऽर्थवादात् प्रजापतिमेव तत्परिवदन्ते ॥ ८५ ॥

अप्रतिभायां वा तद्वादः ॥ ८६ ॥

प्रजापतिं परिवदितुं प्रतिभैव नास्ति तस्य विधिप्रतिषेधाभावात् । तस्मादसदेतत् ॥ ८६ ॥

आश्वमेधिकं वा नामधेयात् ॥ ८७ ॥

आश्वमेधिकं वा ब्रह्मोद्यम् । कुत एतत् । नामधेयात् । नामधेयं हि ब्रह्मोद्यमिति । तदेव प्रतीतिं जनयति ॥ ८७ ॥

अनस्तमिते गृहीत्वौदुम्बरीं वाचं यच्छन्ति ॥ ८८ ॥

तत्र प्रतिपत्तिपरिसमाप्त्युत्तरकालम् पत्नीसंयाजान्ते हि सत्त्रोत्थानम् । दशमेऽहनि सत्त्रोत्थानं क्रियत इति ॥ ८८ ॥

अस्तमिते निष्क्रम्यापरेणोत्तरवेदिमासते प्र-
तिप्रस्थाता वसतीवरीः परिहरति ॥ ८९ ॥

वचनात् ॥ ८९ ॥

वाग्विसर्जनं सत्त्रकामेन ॥ ९० ॥

येन कामेन सत्त्रमारब्धं तेन वाग्विसर्जनं असौ नः कामः समृध्यतामिति ॥ ९० ॥

पृथक्कामेषु भूर्भुव इति ॥ ९१ ॥

वाग्विसर्जनम् । य उ अनेककामाः स्युर्लोककामा वा प्रजाकामा वा पशुकामा वा ऽनेनैव वाचं विसृजेरन् भूर्भुवः स्वरिति ॥ ९१ ॥

[1]सुब्रह्मण्याह्वानं गृहपतेर्यं वाह सुब्रह्मण्य उप मा ह्वयस्वेत्युक्त्वा समिदाधानम् ॥ ९२ ॥

यस्य यस्य सुब्रह्मण्याह्वानं स सुब्रह्मण्य उप माह्वयस्वेत्युक्त्वा समिदाधानं करोति ॥ ९२ ॥

अप उपस्पर्शनाद्येतत्सत्त्रोत्थानम् ॥ ९३ ॥

सत्त्रोत्थानमिति नामधेयम् । तच्च संव्यवहारार्थम् । दशरात्रो ऽसत्त्रोत्थान इति ॥ ९३ ॥

अतिग्राह्यषोडशिप्रसङ्गेनेदमुच्यते—

अन्तराग्रयणोक्थ्या वागन्तुस्थानं ग्रहाणाम् ॥ ९४ ॥

आग्रयणोक्थ्यावन्तरेणागन्तवो ग्रहा ग्राह्याः ॥ ९४ ॥

प्रातःसवनेतिग्राह्यान्गृहीत्वा षोडशिनं खा-

---

१ अथवा गृहपतिर्यं ब्रह्मादिकं सत्त्रिणं प्रत्याह स करोतीत्यर्थः।

दिरेण चतुस्त्रक्तिनातिष्ठ युक्ष्वा हीति वा ॥९५॥

तं वै प्रातः सवने गृह्णीयादाग्रयणं गृहीत्वेति वचनात् । ततः षोडशिनं गृह्णाति । खादिरेण चतुःसूक्तिना तिष्ठ युक्ष्वा हीति वा मन्त्रविकल्पः । अतिग्राह्यबहुत्वस्याभावाच्च बहुवचनमुच्चारणार्थम् । अतिग्राह्यषोडशिनोः पौर्वापर्यं शाखान्तरात् । अस्यापि हि ग्रहणमाग्रयणादुत्तरमेव तं वै प्रातःसवने गृह्णीयादाग्रयणं गृहीत्वेति ॥ ९५ ॥

माध्यन्दिने वाग्रयणादुत्तराः ॥ ९६ ॥

षोडशी गृह्यते । एतमपि हि श्रूयते । माध्यन्दिनेवैनꣳ सवने गृह्णीयादाग्रयणं गृहीत्वेति ॥ ९६ ॥

धाराग्रहान्ते वाऽतिग्राह्यान् ॥ ९७ ॥

माध्यन्दिने वैनान्तसवने गृह्णीयादुक्थ्यं गृहीत्वेति श्रुतेः ॥९७॥

पूतभृतो वोपाकरिष्यन्पृष्ठम् ॥ ९८ ॥

षोडशिनं गृह्णाति । पृष्ठयमुपाकरिष्यन्नतिग्राह्यान्गृह्णातीति योगविभागः । एवं चातिग्राह्याणां कालत्रयम् । षोडशिग्रहस्य तु चत्वारः कालाः । अन्तराग्रयणोक्थ्यौ तृतीयसवने कण्वपाठाच्चतुर्थः कालः ॥ ९८ ॥

अपो निधायाꣳश्वदाभ्यग्रहणमौन्दुम्बरेण चतुःसूक्तिना ॥ ९९ ॥

अंशुग्रहणे वाच्ये ऽदाभ्यग्रहणोक्तिः सन्नियोगशिष्टार्था ॥९९॥

अꣳशोस्तष्णीꣳ सर्वम् ॥ १०० ॥

वक्ष्यमाणकं पदार्थजातम् ॥ १०० ॥

अनुच्छ्वसंश्चेच्छन् ॥ १०१ ॥

वक्ष्यमाणकमेव ॥ १०१ ॥

अद्ग्रादानांशुनिवपनोपमार्जनसकृत्प्रहरण-
ग्रहणहोमाद्धिरण्यं चोपजिघ्रति ॥ १०२ ॥

अथ हिरण्यमभिव्यनक्तीति वचनात् ॥ १०२ ॥

उद्यम्य वा प्रहरणम् ॥ १०३ ॥

स चायं विकल्पः । शास्त्रस्य तुल्यत्वात् ॥ १०३ ॥

सत्त्रसहस्रसर्ववेदसवाजपेयराजसूयविश्वजि-
त्सर्वपृष्ठयेषु ग्रहणमवकाश्यश्चेत् ॥ १०४ ॥

यजमानः ॥ १०४ ॥

द्वादशवत्सतर्यो गर्भिण्यो दक्षिणा ऽसत्त्रे ॥ १०५ ॥

अदक्षिणत्वात्सत्राणामसत्त्र इत्युक्तम् ॥ १०५ ॥

बुभूषतो ऽदाभ्यं गृह्णाति ॥ १०६ ॥

सन्नियोगशिष्टत्वाददाभ्यस्य भूतिरिच्छयेष्यते ॥ १०६ ॥

आसिच्य निग्राभ्याः पात्रे तस्मिंस्तूष्णीं त्री-
नंशूनवधायाग्नये त्वा गायत्रच्छन्दसमि-
ति प्रतिमन्त्रम् ॥ १०७ ॥

अंशुपात्रे निग्राभ्यास्तूष्णीमासिच्य त्रीनंशूनवधायाग्नये त्वा-गायत्रच्छन्दसमिति प्रतिमन्त्रम् । मन्त्राभावात् तूष्णीमिति लौकिकवागुच्चारणप्रतिषेधः ॥ १०७ ॥

उपयामः सर्वत्राविशेषात् ॥ १०८ ॥

सर्वेष्वेवांश्ववधानेषूपयामो भवति । कुत एतत् । सर्वेर्हि योगोविशिष्टः । यथाद्ये तथोपरितनयोरपि । तस्मादुपयामस्यानुषङ्गः ॥ १०८ ॥

किं च—

विग्रहादित्यग्रहप्रतिषेधाच्च ॥ १०९ ॥

विग्रहादित्यग्रहेषु च प्रतिषेधो भवति । तं वै नोपयामेन गृह्णीयान्न योनौ सादयेदिति । तथा आदित्यग्रहे तं वै नोपयामेन गृह्णीयादग्रे ह्येवैष उपयामेन गृहीतो भवतीति । तस्मादंश्ववधानं प्रत्युपयाम इति । अन्ये पुनरन्यथा वर्णयन्ति । उपयामः सर्वग्रहेष्वेव भवति यत्राप्यनाम्नातः । कुत एतत् । अविशेषेण हि श्रूयते । तद्य उपयामेन ग्रहा गृह्यन्त इति । विग्रहादित्यग्रहप्रतिषेधाच्च । एवं च सति वाजपेये सप्तदशसु सोमग्रहेषु उपयामः सिद्धो भवति । सम्प्रदाये पुनर्यत्रैवोपयामाम्नानं तत्रैव भवति नान्यत्र । नन्वनेनैव सर्वविषयता भवतु । नेत्युच्यते । न ह्येष विधिः यच्छब्दाभिसम्बन्धात्प्राप्तानुवादोयम् । अंश्ववधाने तु विद्यमानत्वादनुषङ्गोऽनुमन्यते । विग्रहादित्यग्रहे अनुषङ्गस्य प्रतिषेधः तत्रोपयामो विद्यत एवेत्यभिप्रायः । उपयामगृहीतोसीन्द्राय त्वा बृहद्वते वयस्वत इत्युक्थ्ये । आदित्यग्रहेष्वपि उपयामगृहीतोसीति गृहीत्वा गृहीत्वा द्विदेवत्याननु जुहोति इति सर्वविषयो ऽयमुपयाम इत्ययमेवोत्तरः पक्षः । न हि विग्रहादित्यग्रहेष्वनुषङ्गप्रतिषेधो युज्यत इति । तस्मात्सर्वविषयतोपयामस्येत्येवं बोध्यमेव ॥ १०९ ॥

अनुष्टुप्त इत्युक्त्वा धूनोत्यꣳशुभिर्वैशीनां त्वेति गच्छन्नाहवनीयं तस्मै त इति जुहोति ॥११०॥

तस्मै त इत्यनेन मन्त्रेण जुहोत्युदकम् ॥ ११० ॥

अꣳशून्त्सोमे निदधात्युशिक्त्वमिति प्रतिमन्त्रम् ॥ १११ ॥

ईषान्तरेणाप्वहृतार्द्धसोमे ततो हि गृहीतो इति ॥ १११ ॥

अंशुवद्दक्षिणा ॥ ११२ ॥

भवति ॥ ११२ ॥

उक्थ्यान्ते षोडशिचरणमुपस्थायैनं यस्मान्न

जात इति चमसानुन्नीय ॥ ११३ ॥

उक्थ्यप्रचारान्ते षोडशिचरणम् । यस्मान्न जात इत्युपस्थायै-नं चमसानुन्नीय पूर्वतरम ॥ ११३ ॥

तृणहिरण्यै स्तोत्रोपाकरणमुपास्तमय; सोमोऽत्यरेच्युपावर्त्तध्वमिति कृष्णेऽश्व उपतिष्ठति ॥ ११४ ॥

तृणहिरण्यैः षोडशिनस्तोत्रोपाकरणम् । अस्तगमनसमये सोमो त्यरेच्युपावर्त्तध्वमित्यनेन मन्त्रेण कृष्णेऽश्व उपतिष्ठति ॥ ११४ ॥

इन्द्रश्च सम्राडिति भक्षणम् ॥ ११५ ॥

भवति ॥ ११५ ॥

आ पात्रप्रक्षालनात्कृत्वा ऽतिरात्रश्चेत्सौम्येन सहाश्विनो द्विकपालः सर्वत्र ॥ ११६ ॥

आ पात्रप्रक्षालनात्कृत्वा षोडशिनः । अत्रैव च षोडशिसंस्था परिसमाप्तिः । उत्तरं अतिरात्रे विशेष उच्यते । सौम्येन सहाश्विनो द्विकपालः कर्त्तव्यः । सर्वत्र ग्रहणाच्चातो ऽन्यत्राप्याश्विनो द्विकपाल एव भवति ॥ ११६ ॥

अतिरात्र एवापरो विशेष उच्यते—

त्रयः पर्यायाश्चमसैश्चतुस्तोत्रः पर्यायः ॥ ११७ ॥

चमसैर्यागपर्यायास्त्रयः चतुःस्तोत्रएकैकः पर्यायः ॥ ११७ ॥

तत्रच—

होतुः प्रथमं प्रथममुक्थ्यवदितरेषु ॥ ११८ ॥

यज्ञकर्त्तारः ॥ ११८ ॥

तदन्ते चमसानुन्नीय स्तोत्रोपाकरण;

सन्धेः ॥ ११९ ॥

तेषां पर्यायाणामन्ते चमसानुन्नीय सन्धिस्तोत्रोपाकरणम् ॥११९॥

होता शंसत्याश्विनम् ॥ १२० ॥

पर्यायान्तेष्वप्रवृत्त्याऽच्छावाकां मा भूदिति होतेत्युच्यते ॥१२०॥

शास्त्रान्त आश्विनेन सर्वहुतेन चरति ॥१२१॥

एकप्रदानश्चमसैः ॥ १२२ ॥

आश्विनो भवति वचनसामर्थ्यात्सर्वहुतश्च ॥ १२२ ॥

अश्विभ्यान्तिरोन्ह्यानां सोमानामनुवाच-
नप्रैषौ ॥ १२३ ॥

अत्र भवतः । ज्योतिष्टोमे षोडश्यतिरात्रयोः क्रतुपशवः क्रतुकरणं चोक्तम् । शेषः संस्थाशेषोऽत्राभिहित इति ॥ १२३ ॥

ऐन्द्राग्नः सवनीयोऽन्वहम् ॥ १२४ ॥

भवति । स चायमन्हां गणधर्मः । तथा च विकृतावैकाहिकेष्वपि भवति ॥ १२४ ॥

स्तोमायनं वा ॥ १२५ ॥

यथास्वं भवति ॥ १२५ ॥

एकादशिना वा विहृताः ॥ १२६ ॥

भवन्ति ॥ १२६ ॥

अस्मिंश्च पक्षे—

द्वादश आद्यः ॥ १२७ ॥

भवति ॥ १२७ ॥

सर्वसमासो वैन्द्राग्नो वा ॥ १२८ ॥

वेति विकल्पः ॥ १२८ ॥

यात्रच्छेषमुत्तरेषु ॥ १२९ ॥

उत्तरेष्वहर्गणेषु एकादशिनि यावच्छेषमालब्धव्यम् ॥ १२९॥

काम्यः सत्रम् ॥ १३० ॥

नित्यवचनाभावात् । काम्यत्वे प्राप्ते काम्यग्रहणं पृथक्कामानामप्यधिकारप्रज्ञानार्थम् ॥ १३० ॥

अहीने व्यूढच्छन्दसि दशरात्रस्य चतुर्थनवमयोरन्ह्वोराग्रयणग्रहणं प्रथमम् ॥ १३१ ॥

तद्यत्रैतद्द्वादशाहेन व्यूढच्छन्दसा यजत इति । व्यूढच्छन्दश्चाहीनोस्ति यमङ्गीकृत्य तद्धातुर्होतुश्छन्दसां व्यूहनमाम्नातम् । तत्र विशेषव्याचिख्यासयेदमाह । दशरात्रस्य चतुर्थनवमयोराग्रयणग्रहणं प्रथमम ॥ १३१ ॥

शुक्रस्य षष्ठसप्तमयोः ॥ १३२ ॥

प्रथमं ग्रहणं भवति । प्राथम्यं चैन्द्रवायवापेक्षया नोपांश्वन्तर्यामापेक्षया । येनैवमाह । अथैतत्प्रज्ञातमेव पञ्चममहर्भवति तदैन्द्रवायवाग्रान् गृह्णातीति प्रज्ञात एवाहन्यैन्द्रवायवाग्रतान् दर्शयति १३२ ॥

असादनमा पूर्वेषां ग्रहणात् ॥ १३३ ॥

पूर्वेषां ग्रहणादर्वागासादनं तस्य ॥ १३३ ॥

परिमार्जनप्रभृति काले हिङ्कृत्य सादनम् ॥ १३४॥

यस्य हिङ्कारो विहितः । इतरस्य त्वहिङ्कृत्यैव ॥ १३४ ॥

अव्यूढो वा ॥ १३५ ॥

छन्दसां व्यूहनपक्षेपि वाऽव्यूढो भवति द्वादशाहः । एवमपि श्रूयत इति ॥ १३५ ॥

उभयतोऽतिरात्रः ॥ १३६ ॥

अयं द्वादशाहो भवति । यात्वन्यतरतोतिरात्रतोक्ता सा विकृतिविषया ॥ १३६ ॥

अतिप्रेषितेऽग्नीदाह श्वः सुत्यामिन्द्राग्निभ्यां प्रब्रवीमि विश्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यः सोमपेभ्यो ब्रह्मन्वाचं यच्छेति ॥ १३७ ॥

सर्वान्प्रैषानतीत्य वर्त्तत इत्यतिप्रेषितो हारियोजनोत्तरकाल इत्यर्थः । तत्राग्नीदाह श्वः सुत्यामिन्द्राग्निभ्यां प्रब्रवीमीत्येवमादि । अयं च श्वस्तनाऽह्नः शेषभूतः ब्रह्मन्वाचं यच्छेत्ययं त्वऽद्यतनस्यैव । प्रयोजनमैकाहिकेषु विकारेषु द्वादशाहिकेषु च यथार्थं प्रयोगः ॥१३७॥

प्रायणीयेऽद्य सुत्यामेके प्राप्तकालत्वात् ॥१३८॥

प्रायणीयोतिरात्रो द्वितीयेऽहनि परिसमाप्यते । तत्रपार्ष्टिकं प्रथममहर्भवति । तेनैतदुच्यते ऽद्य सुत्यामिति वक्तव्यम् । प्राप्त एव हि काल इति ॥ १३८ ॥

एवं प्राप्त आह—

न पूर्वशेषात् ॥ १३९ ॥

पूर्वस्यैवान्हः शेषभूतोऽयमतिप्रेषितः । ततश्च श्वःशब्देन कर्मान्तरमुच्यते नाऽहरन्तरम् ॥ १३९ ॥

तस्माच्च श्वोभावात् ॥ १४० ॥

तस्माच्च कर्मणः । श्वःशब्देन कर्मान्तरमुच्यते ॥ १४० ॥

अचोदितत्वाच्च १४१ ॥

न चैवं विधा चोदना विद्यते प्रायणीयेऽद्य सुत्यामिति वक्तव्यमिति ॥ १४१ ॥

अग्निमद्येति च लिङ्गात् ॥ १४२ ॥

अद्यशब्दः कर्मविषयः । अग्निमद्य होतारमवृणीतायं यजमान इति । अन्यस्मिन्नेवाऽहरन्तरे वृतो होता ऽद्यशब्देनोच्यते । तच्च कर्मविषये ऽद्यशब्द उपपद्यते नान्यथेति ॥ १४२ ॥

इदमेव तावद्विचार्यते । किं प्रायणीयात् उत्तरमहस्तस्मिन्नेवाह्न्यारब्धव्यमुत द्वितीय इति । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैवोपक्रमः—

प्रायणीयादुत्तरमहः श्वः कालाभावात् ॥ १४३ ॥

प्रायणीयादवसितादुत्तरमहः उत्तरकर्म श्व आरब्धव्यं न तस्मिन्नेवाहनि । कुत एतत् । कालो हि न सम्भवेत् । अत्र प्राग्वाचः प्रवदनात्प्रातरनुवाककालः । तथोपांश्वन्तर्यामयोस्तयोरुदिते ऽन्यतरं जुहोत्यनुदितेऽन्यतरमिति कालो न सम्भाव्यते । श्वः पुनः क्रियमाणे सम्भवति ॥ १४३ ॥

एवं प्राप्त प्राह—

न सम्पच्छ्रुतेः ॥ १४४ ॥

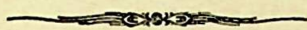
नैतदेवं श्व आरब्धव्यमिति अद्यैवारभ्यते । कुत एतत् । सम्पच्छ्रुतिर्हि भवति । षट्त्रिंशदहो वा एष यद् द्वादशाहः षट्त्रिंशदक्षरा वै बृहती तद् बृहतिमभिसम्पद्यत इति । तच्चैवमुपपद्यते । श्वस्तने ऽहन्यारम्भे न षट्त्रिंशद्भिर्व्यवतिष्ठेत । तत्र सम्पच्छ्रुतिविरोधः ॥ १४४ ॥

कालो वचनात् ॥ १४५ ॥

यः पुनः कालबाधः स वचनादिति ॥ १४५ ॥

इति श्रीकर्कोपाध्यायकृते कात्यायनसूत्रभाष्ये
द्वादशाहो द्वादशाध्यायश्च समाप्तः ।

त्रयोदशोऽध्यायः ।

उक्तो द्वादशाहः । तत्सन्निधावेव गवामयनस्य परामर्शोऽस्ति । सौर्यं द्वितीयं पशुमालभते वैषुवते ह्न्प्राजापत्यं महाव्रत इति गवामयनमेव तावदारभ्यते । पूर्वं धर्मप्राप्त्यर्थमधिकरणम् ।

द्वादशाहधर्माः सत्रेषु तद्गुणदर्शनात् ॥ १ ॥

द्वादशाहिका धर्माः सत्रेषु प्रवर्त्तन्ते । सत्रात्मकात्सत्रेषु तद्गुणा ह्यत्र दृश्यन्ते। अभिप्लवं पूर्वं पुरस्ताद्विषुवत उपयन्ति पृष्ठ्यमुत्तरमिति । तथा पृष्ठ्यमुपरिष्टाद्विषुवतः पूर्वमुपन्तीति चेति । पौर्वापर्यविधिपरे वाक्ये द्वादशाहिकं पृष्ठ्यं दर्शयति । न्यायस्तु पूर्वमुक्त एव सामर्थ्यात् गुण एव गुणमनुग्रहीतुं समर्थो नान्यः ॥ १ ॥

गवामयनायैकाष्टकायां दीक्षा ॥ २ ॥

एकाष्टकायां दीक्षेतेति वचनात् ॥ २ ॥

फाल्गुनीपौर्णमासे ॥ ३ ॥

अत्रापि हि वचनम् । फाल्गुनीपौर्णमासे दीक्षेतेति ॥ ३ ॥

चैत्र्याम् ॥ ४ ॥

पौर्णमासे दीक्षेतेति वचनादेव ॥ ४ ॥

चतुरहे वा पुरस्तात्प्राक्पौर्णमास्याः ॥ ५ ॥

पौर्णमासी च फाल्गुनी सा ह्यत्र पूर्वमभिहिता । तस्याः पुरस्ताच्चतुरहे दीक्षेत । एव मपि हि श्रूयते । प्राक्पौर्णमास्याश्चतुरहे दीक्षेतेति ॥ ५ ॥

चैत्र्यानन्तर्यात् ॥ ६ ॥

चैत्री वा चतुरहविशेषणत्वेन प्रतिपत्तव्या सा ह्यनन्तरमेव श्रूयते ॥ ६ ॥

सर्वा वाविशेषात् ॥ ७ ॥

सर्वाः पौर्णमास्यश्चतुरहविशेषणत्वेन प्रतिपत्तव्याः विशेषानवगमात् । एवं च पौर्णमासीशब्दः सर्वत्र प्रवर्त्तमानो न सङ्कोचितः स्यात् ॥ ७ ॥

माघी वा क्रयश्रुतेः ॥ ८ ॥

वाशब्दः पक्षान्तरविग्रहे । माघी वा चतुरहविशेषणम् न पौर्णमासीमात्रम् । एवं हि श्रूयते । प्राक्पौर्णमास्याश्चतुरहे दीक्षितानामेकाष्टकायां क्रयः सम्पद्यत इति । एकाष्टकानाम माघकृष्णाष्टमी ॥ ८ ॥

कुत एतत्—

लोकप्रत्यायात् ॥ ९ ॥

एषा हि लोके एकाष्टकेति प्रसिद्धा ॥ ९ ॥

किं च—

अर्थवादाच्च ॥ १० ॥

अर्थवादश्च भवति । ता उत्तिष्ठन्त ओषधयो वनस्पतयोनूत्तिष्ठन्ति । तान्दीक्षितानुत्तिष्ठन्त ओषधिवनस्पतीनां प्ररोहो भवति । तच्चैवमुपपद्यते । तथा तर्ह्यपोभिनन्दमाना अवभृथमभ्यवयन्ति । एतदप्येवमेव घटते । वनस्पतिप्ररोहो ऽपामभिनन्दनं चैत्रोद्देश एव भवति । तस्मान्माघीचतुरहविशेषणम् ॥ १० ॥

पवमानेषूद्गातारमन्वारभेरञ्श्येनोऽसि गायत्रच्छन्दा अनु त्वारभे स्वस्ति मा सम्पारय सुपर्णोऽसि त्रिष्टुप्च्छन्दा ऋभुरसि जगच्छन्दा इतीतरयोः सवनान्तेषु जयन्ति मयि भर्गो

मयि महो मयि यशो मयि सर्वमिति ॥ ११ ॥

बहुवचनोपदेशात्सर्वे यजमानाः उद्गात्रालम्भसवनान्तजपान् कुर्वन्ति ॥ ११ ॥

सर्वत्रैके ॥ १२ ॥

सर्वत्रैवैके एतदिच्छन्ति ॥ १२ ॥

कुत एतत्—

जयतिशब्दात् ॥ १३ ॥

पुरुषꣳह नारायणं प्रजापतिꣳह वा च यजस्व यजस्वेत्येवमुक्त्वैतत्सर्वमभिहितमिति ॥ १३ ॥

न प्रकरणात् ॥ १४ ॥

नैतदेवं सर्वत्रैतदिति । येन गवामयनं प्रकृत्यैतच्छ्रूयते । यजति शब्दोऽप्यत्र गृह्यते प्रकरणमपि । तस्मान्न सर्वत्रैतदुद्गात्रालम्भः सवनान्तजपश्च । गवामयनधर्मत्वादेकाहिकेष्वपि प्रवर्त्तते ॥ १४ ॥

अभिप्लवः षडहोऽग्निष्टोमौ प्रथमान्त्या

उक्थ्या इतरे ॥ १५ ॥

षण्णामन्हामभिप्लव इतीयं वैदिकी संज्ञा। संस्थामात्रनिर्देशश्चाऽत्र संस्थास्त्वैकाहिकाः । एवं ह्याहाऽभिप्लवस्त्र्यहः स्याद्वृद्धिज्योतिर्गौरायुरिति । ज्योतिरादय एव प्रतिलोमानुलोमाः । तथा चाग्निष्टोमौ प्रथमान्त्यौ भवतः उक्थ्या इतरे । एवं चात्र नाम्ना धर्मा एकाहिका भवन्ति न द्वादशाहिकाः । सत्रगणधर्मास्तु प्रवर्त्तन्त एव ॥ १५ ॥

अतिरात्राच्चतुर्विꣳशमहरग्निष्टोम उक्थ्यो वा ॥ १६ ॥

अतिरात्रादवसिताच्चतुर्विंशमहः संज्ञको ऽग्निष्टोम उक्थ्यो वा भवति । गवामयनिकश्चायम् । ततश्च द्वादशाहिका अपि धर्माः प्रवर्त्तन्ते ॥ १६ ॥

चत्वारोभिप्लवाः पृष्ठ्यश्च मासः ॥ १७ ॥

एवं चत्वार उत्तरे ॥ १८ ॥

मासा भवन्ति ॥ १८ ॥

षष्ठे त्रयोभिप्लवाः पृष्ठ्यः ॥ १९ ॥

षष्ठे मासेऽभिप्लवाः त्रयः पृष्ठ्यश्च ॥ १९ ॥

अभिजिदग्निष्टोमः ॥ २० ॥

ननु चायमग्निष्टोमसंस्थ एवाभिजित् किमुच्यते अग्निष्टोम इति। उच्यते। अग्निष्टोमग्रहणादभिजिदन्तरं तत्संज्ञकं गवामयनिकमेतत्। अतश्चात्र द्वादशाहिका अपि धर्माः प्रवर्त्तन्ते ॥ २० ॥

त्रयः स्वरसामानो ऽग्निष्टोमा उक्थ्या वा ॥२१॥

स्वरसामसंज्ञकास्त्रयो भवन्ति अग्निष्टोमा उक्थ्या वा ॥२१॥

अग्निष्टोमो विषुवान् ॥ २२ ॥

विषुवत्संज्ञको ऽग्निष्टोमो भवति ॥ २२ ॥

प्रातरनुवाकः सन्धिवेलायामुदितं यथोक्तं वा ॥२३॥

दिवाकीर्त्यमेतदहर्भवतीति श्रूयते तेनैतदुच्यते सन्धिवेलायामिति। यद्येवम् नेयता चोदकपरिप्राप्तकालबाधः शक्योऽभ्युपेतुम्। दिवाकीर्त्यता हि ब्राह्मणविषया। अस्य ब्राह्मणं दिवा कीर्त्यन्त इति। दिवा कीर्त्यन्त इति दिवा कीर्त्यम्। कीर्त्तनशब्दश्चोच्चारणार्थो नानुष्ठानार्थः। एवं चेद्यथोक्तमेवेत्यवधार्यते ॥ २३ ॥

सौर्य उपालम्भ्यः ॥ २४ ॥

सौर्यं द्वितीयं पशुमालभते वैषुवतेहन्निति वचनात् ॥ २४ ॥

उदुत्यमिति ग्रहग्रहणमतिग्राह्यवद्भक्षवर्जम् ॥ २५॥

अतिग्राह्यवच्च विधिर्भवति भक्षवर्जमस्य ॥ २५ ॥

पूर्वपक्षं प्रातिलोमम् ॥ २६ ॥

पूर्वपक्षः प्रातिलोम्येनोत्तरो भवति ॥ २६ ॥

अत्र विशेषमाह—

अभिजित्स्थाने विश्वजिदग्निष्टोमः ॥ २७ ॥

स च—

सर्वपृष्ठश्चेत्सर्वेऽतिग्राह्याः ॥ २८ ॥

भवन्ति । एतदपि चाग्निष्टोमग्रहणाद्विश्वजिदन्तरं नैकाहिक इति । एकाहिकत्वे हि अग्निष्टोमग्रहणं न करोत्याचार्यः कृतं च । तस्माद्विश्वजिदन्तरं गवामयनिकमेतत् । अतश्च द्वादशाहिका अप्यत्र धर्म्मा भवन्ति ॥ २८ ॥

षष्ठे मासे त्रयोऽभिप्लवा गोऽआयुषी दशरात्रो महाव्रतमग्निष्टोमः ॥ २९ ॥

अत्र दशरात्रे द्वादशाहिको महाव्रतं गवामयनिकं शेषा एकाहिकाः ॥ २९ ॥

महाव्रते विशेषमाह—

प्राजापत्य उपालम्भ्यः ॥ ३० ॥

भवति । प्राजापत्यं महाव्रत इति वचनात् ॥ ३० ॥

ग्रहं गृह्णाति वि न इन्द्र वाचस्पतिं विश्वकर्मन्निति वाऽतिग्राह्यवत् ॥ ३१ ॥

गृहीतस्य विधिर्भवति ॥ ३१ ॥

उप मा यन्तु मज्जयस्सनीडा उप मा जुक्षरुप मा मनीषा प्रियामहं तन्वं पश्यमानो मयि रमो देवानां तेजसे ब्रह्मवर्चसायेति भक्षणं यज-

मानैः, पृष्ठ्योपाकरणं १बाणेन शततन्तुना॥३२॥

२मौञ्जास्तन्तवो वैतसं वादनम् ॥ ३३ ॥

वशीषूपविशन्ति प्रेङ्खे होता फलके ऽध्वर्युः प्रतिगृणाति ॥ ३४ ॥

प्रेङ्खशब्देन दोलोच्यते ॥ ३४ ॥

उद्गातासन्द्यां प्रादेशपाद्यां सोमासन्दीवत्॥३५॥

अन्यदन्तर्वेदि ॥ ३६ ॥

वक्ष्यमाणं कर्म भवति ॥ ३६ ॥

अभिगराऽपगरौ ॥ ३७ ॥

अभिगरो दीक्षितस्तुतिः । अपगरश्च निन्दा ॥ ३७ ॥
तदेवमुक्तम्—

३आक्रोशत्येकः प्रशंसत्यपरः ॥ ३८ ॥

पुंश्चलूब्रह्मचारिणावन्योन्यमाक्रोशतः ॥ ३९ ॥

पुंश्चलूर्जघनचपला स्त्री४ ॥ ३९ ॥

शूद्रार्यौ चर्म्मणि परिमण्डले व्यायच्छेते ॥४०॥

---

१ बाणो महति वीणा शतं तन्तवो यस्यासौ शततन्तुः, तेनोपाकरणम् ।

२ अस्मिन् बाणे मौञ्जास्तन्तवो वेतसवृक्षसम्बन्धि वादनमित्यर्थः ।

३ एकः सत्त्रिणो निन्दामपरश्च स्तुतिं करोतीत्यर्थः ।

४ पुमांसं पुमांसं प्रति चलतीति पुंश्चलू वेश्या, सा च ब्रह्मचारी च परस्परं निन्दां कुरुतः ।

निमित्तसप्तमीयम् । चर्मणि निमित्तभूते[1] ॥ ४० ॥

[2]जयत्यार्यः ॥ ४१ ॥

[3]मार्जालीयं दक्षिणेन परिवृत्ते मिथुनौ सम्भवति ॥ ४२ ॥

क्षत्रियौ सन्नाहयति दक्षिणां वेदिश्रोणिमपरेण ॥ ४३ ॥

सन्नहनक्रियां कारयति । कारिते चाध्येषणा क्षत्रियौ सन्नह्यस्वेति ॥ ४३ ॥

मर्माणि त इति कवचं प्रयच्छति ॥ ४४ ॥

क्षत्रियाय ॥ ४४ ॥

तूष्णीमन्येभ्यः ॥ ४५ ॥

बहुवचनोपदेशात्त्रिभ्यः । अन्यशब्दस्य समानजातीयन्याया-त्क्षत्रियेभ्यः ॥ ४५ ॥

त्रिः समन्तं परियन्ति शालामपरेण चात्वालं वशाचर्मकटे विशाख्यां वा स्तीर्णमुच्छ्रितां वा विध्यन्त्यनिष्पतम् ॥ ४६ ॥

कटे आस्तीर्णे विशाख्यां वा अनिःसृतपत्रं विध्यन्ति क्षत्रियाः ॥ ४६ ॥

---

१ शूद्रत्रैवर्णिकौ वर्तुले चर्मणि व्यायच्छेते विरुद्धमात्माभिमुखं आकर्षणं कुर्वाते, मदीयमिदं मदीयमिदमिति स्पर्धया स्वाभिमुखं बलादाकर्षणं कुर्वात इति यावत् ।

२ तयोस्त्रैवर्णिको जयतीत्यर्थः ।

३ वर्तुले चर्मणि मार्जालीयं दक्षिणेन स्त्रीपुमांसावित्यर्थः ।

८०

दक्षिणेन चर्मयन्ति त्रिर्विद्ध्वा पुरस्ता-
द्विमोचनम् ॥ ४७ ॥

वितानस्य ॥ ४७ ॥

१सदः स्रक्तिषु दुन्दुभीन्वादयन्ति ॥ ४८ ॥

२अग्नीध्रमपरेण श्वभ्रं सवालधानेन चर्मणा
ऽवनह्य वालधानेनाहन्ति ॥ ४९ ॥

वालधानं पुच्छमुच्यते ॥ ४९ ॥

३गोधावीणाकाः काण्डवीणाश्च पत्न्यो वा-
दयन्ति ॥ ५० ॥

उपगायन्ति ॥ ५१ ॥

स्तोत्रस्योपगानं कुर्वन्ति ॥ ५१ ॥

अन्यांश्च शब्दान् कुर्वन्ति ॥ ५२ ॥

ये केचन गानप्रसिद्धा मूर्च्छनादयः४ ॥ ५२ ॥

उदकुम्भान् शिरस्सु कृत्वा मार्जलीयं दास्यः

---

१ चतुः स्वपि स्रक्तिषु ये केचन पुरुषाः सन्ति ते दुन्दुभीन्वा-दयन्तीत्यर्थः ।

२ आग्नीध्रस्थानस्यापरेण गर्तं खात्वा सपुच्छेन चर्मणा ब-द्ध्वा पुच्छेनाहन्तीत्यर्थः ।

३ गोधाचर्मणा नद्धा वीणा गोधावीणाकाः, काण्डः शर इत्यु-च्यते, तन्मय्यो वीणाः, ता उभयविधावीणाः सर्वाः पत्न्यो वादय-न्ति, स्तुभिः सम्पूर्णस्ता उपगायन्तीत्यर्थः ।

४ मर्दलभेरीपटहादिजन्यानन्यानपि शब्दान् लोकाः कुर्वन्ती-तिभावः ।

परियन्ति ॥ ५३ ॥

वाचयत्येनाः पर्यायादिषु ॥ ५४ ॥

एनादासाः पर्यायादिषु वाचयति ॥ ५४ ॥

हैमहा३ हैमहा३ इति ॥ ५५ ॥

पर्यायानिदानीमाह—

गावो हारे सुरभय इदं मधु गावो गुल्गुलुगन्धय इदं मधु गावो घृतस्य मातर इदं मधु ता इह सन्तु भूयसीरिदं मधु तकावयं ल्त्रामय इदं मधु शम्या प्रतरतामि वेदं मधु न वै गावो मन्दारस्य गङ्गाया उदकं पपुः पपुः सरस्वतीनदीं ताः प्राच्य उज्जिगाहीर इदं मधु निगीर्य सर्वा आधीरिदं मधु मध्वित्याकर्षैः कुशैर्यथेदं मध्विति ॥ ५६ ॥

एवं मध्वित्याकर्षैः कुशैरिति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ ५६ ॥

अपसव्यं प्रदक्षिणं चास्तोत्रान्तात् ॥ ५७ ॥

दास्यः परियन्ति१ ॥ ५७ ॥

त्रिस्त्रिर्वा ॥ ५८ ॥

अपसव्यं प्रदक्षिणं च परिगमनम् ॥ ५८ ॥

---

१ अप्रदक्षिणं सकृत्परियन्ति ततः प्रदक्षिणं सकृत्परियन्ति महाव्रतस्य स्तोत्रस्य समाप्तिं यावत् ।

निषिच्य मार्जालीये पूर्णां निदधाति ॥ ५९ ॥

निषिच्य यत्र क्वचन प्रदेशे मार्जालीये पूर्णां निदधाति दास्यः ॥ ५९ ॥

अभिगरादिस्तूयमाने सर्वं क्रियते ॥ ६० ॥

स्तूयमाने महाव्रतस्तोत्रे । महाव्रतशब्दश्च एकः क्रतुप्रतिपादकः महाव्रतमग्निष्टोम इति । अपरः स्तोत्रपर्यायः महाव्रतेन स्तुवीतेति अत्र च श्रूयत इति । स एष संवत्सरस्त्रिमहाव्रतश्चतुर्विंशे महाव्रतं विषुवति महाव्रतं महाव्रत एव महाव्रतमिति । त्रिष्वपि क्रतुषु महाव्रतस्तोत्रं भवतीति संप्रदायः । महाव्रत एव महाव्रतमित्यपरे । एवं हि श्रूयते । त्रिमहाव्रतं प्रकृत्य ते तेजस्विन आसुः सत्यवादिनः संशितव्रताः यैस्तु त्रिमहाव्रतत्वमनुष्ठितमन्ये आचार्या इति । अथ य उ हैनमप्येतर्हि तथोपेयुर्यथा तैरनुष्ठितम् । एषां दोषमाह । यथा अपात्रमुदकं असिक्तं विमृत्येदेवं हैव ते विमृत्येयुः । अतश्च उपर्युपयन्ति महाव्रतक्रतौ महाव्रतं स्तोत्रमिति अमहाव्रते दोषमुद्भाव्य महाव्रते महाव्रतस्तोत्रं विदधाति । अतश्च विकल्पो न महाव्रत एव महाव्रतमिति ॥ ६० ॥

अतिरात्रः श्वः ॥ ६१ ॥

प्राप्तत्वादवाच्यमिति चेत् । उच्यते । संवत्सरसत्त्रत्वात्पूर्णे संवत्सरेऽतिरात्राभावो मा भूदित्यतिरात्रग्रहणम् । यद्येवमतिरात्रः किमिति भवति । अथैतदहरत्येति यद्वैषुवतमिति वचनात् ॥ ६१ ॥

तिस्रोऽनूबन्ध्या मैत्रावरुणी वैश्वदेवी बार्हस्पत्याः॥ ६२॥

अत्र च द्रव्याभ्यासो न कर्मबहुत्वम् । अभ्यस्तरूपमेकं कर्म प्रकृतापेक्षत्वात् ॥ ६२ ॥

संवत्सरावरेषु सत्त्रेष्वसारस्वतेषु सहस्रदाक्षिणावरेषु च ॥ ६३ ॥

क्रतुषु तिस्रोनूबन्ध्या भवन्ति । एवं श्रूयते स यः सहस्रं वा भूयो वा दद्यात्स एनाः सर्वा आलभतेति । तथा अथो ये दीर्घसत्त्र

मासीरं संवत्सरं वा भूयो वा त एनाः सर्वा आलभेरन्निति ॥६३॥

अनूबन्ध्यावपाहोमान्ते दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ सर्वकेशश्मश्रुलोमवपनम् ॥ ६४ ॥

भवतीति सूत्रशेषः ॥ ६४ ॥

पत्न्यश्च ॥ ६५ ॥

वपने नाभिसंबध्यन्ते ॥ ६५ ॥

त्रैधातव्युदवसानीया सर्वत्र ॥ ६६ ॥

सर्वत्र ग्रहणेन संवत्सराणि अस्तारस्त्रतानि सहस्रदक्षिणात्राश्च क्रतवो गृह्यन्ते । तुल्यं हि ब्राह्मणमत्रानूबन्ध्या विधायकं त्रैधातवीया विधायकं च ॥ ६६॥

अवभृथादुदेत्य ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पृष्ठ्यशमनीयः ॥ ६७ ॥

अवभृथग्रहणं समाप्त्युपलक्षणार्थम । ननु चात्राग्निष्टोम एव भवति संस्थान्तरस्यानुक्तत्वात् व्यर्थमग्निष्टोमग्रहणम् । उच्यते । गुणकामानां प्रवृत्तिज्ञानार्थमित्यदोषः । पृष्ठ्यशमनीय इति च संज्ञा ॥ ६७ ॥

सहस्रदक्षिणो वा ॥ ६८ ॥

वा प्राकृतदक्षिणः ॥ ६८ ॥

एकाहमेके ॥ ६९ ॥

इच्छन्ति ॥ ६९ ॥

सत्त्राङ्गं प्रकरणात् ॥ ७० ॥

स च पृष्ठ्यशमनीयः सत्रस्याङ्गं भवति । तद्धि प्रकृत्य श्रूयते

अवभृथादुदेत्य ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमः पृष्ठ्यशमनीय इति ॥ ७० ॥
किं च—

फलाऽश्रुतेश्च ॥ ७१ ॥

न चात्र फलं श्रूयते । तस्मादपि सत्त्राङ्गम ॥ ७१ ॥

न फलं न्यायात् ॥ ७२ ॥

नैतदेवं सत्त्राङ्गमिति । न्यायेन हि फलमत्र परिकल्प्यते ॥७२॥

कालप्राधान्याच्च ॥ ७३ ॥

अपि चाऽस्य कालः प्रधानः शब्दः सत्त्रादुदवसायेति । एवं प्राप्ते पुनर्व्यावर्त्तते । सत्त्राङ्गमेव प्रकरणात् । फलवत्सत्त्रसन्निधौ तदङ्गतैव न्याय्या एवं च फलं न कल्पयितव्यं भवति । पृष्ठशमनीय इति चार्थानुगता संज्ञा । पृष्ठानां सत्र नियुक्तानामुपज्ञातश्रमाणां शमनं करोतीति पृष्ठशमनीयः । सारस्वतेषु च प्रतिषेधात् । अ-पृष्ठशमनीयानि सारस्वतानीति ॥ ७३ ॥

सहस्रदक्षिणे त्रिरात्रे प्रतिविभज्य नयन्रोहिणीमुप-ध्वस्तामप्रवीतामतिरेचयति त्रिरूपां वा ॥ ७४ ॥

अहीनः सहस्रदक्षिणस्त्रिरात्रस्तत्र प्रतिविभागेन प्रत्यहं दक्षिणापथेन दक्षिणानयन्रोहिणीं वर्णान्तरोपध्वस्तां अप्रवीतामतिरेचयति । त्रिरुपां वेति विकल्पः । एवमेव हि श्रूयत इति ॥ ७४ ॥

आद्येहन् प्रथमां नयेदन्त्ये वा पश्चात् ॥ ७५ ॥

आद्येऽहनि पक्षे गवां प्रथमां नयेत् । अन्त्ये वाऽहनि पश्चादिति ॥ ७५ ॥

हविर्धानाग्नीध्रान्तरे द्रोणकलशमेनामाघ्राप-

पत्याजिघ्रेति ॥ ७६ ॥

हविर्धानाग्नीध्रान्तरऽव्यवस्थितामेतां रोहिणीं द्रोणकलशमाघ्रापयत्याजिघ्रेत्यनेन मन्त्रेण ॥ ७६ ॥

इडे रन्त इति दक्षिणेऽस्याः कर्णे यजमानो जपति ॥ ७७ ॥

प्रत्यगाशीर्योगेपि सति यजमानग्रहणं क्रियते। रोहिणीसंस्कारोऽय मिति अध्वर्युर्मा भूदि ॥ ७७ ॥

वोचेरिति वान्ते ॥ ७८ ॥

मन्त्रस्य भूनादिति विकल्पः ॥ ७८ ॥

सर्वतो नवसु दशमीं कृत्वा होत्रे दद्यात् ॥ ७९ ॥

त्रिभ्योथ होतृभ्यस्तिस्रस्तिस्र उपादाय रोहिणीं दशमीं कृत्वा होत्रे दद्यात् ॥ ७९॥

उन्नेतारौ वाकृत्वानाश्रावयते ॥ ८० ॥

द्वौ चोन्नेतारौ, कुर्वीतेति वचनात् । तयोश्च यतरोऽनाश्रावयेत् तस्मा एनां दशमीं दद्यात्, होत्रे वेति विकल्पः। उन्नयनन्तु विभागेन कुर्वीत ॥ ८० ॥

दशदशाऽभेदन दक्षिणा दद्यात् ॥ ८१ ॥

अन्यूना दशतो नयेदिति वचनात् । अत्र च चोदकाबाधेन दशतीनां दानमनुष्ठेयम् ॥ ८१ ॥

अनूबन्ध्यवपाहोमान्ते दद्यादेनाम् ॥ ८२ ॥

दशमीमिति सूत्रशेषः ॥ ८२ ॥

उदवसानीयायां वा ॥ ८३ ॥

वेतिविकल्पः ॥ ८३ ॥

अन्यदिच्छन् ॥ ८४ ॥

विकल्पः ॥ ८४ ॥

अहर्गणे व्युत्क्रामताद्यन्वहम् ॥ ८५ ॥

कर्त्तव्यमिति सूत्रशेषः ॥ ८५ ॥

वसतीवरिग्रहणं च ॥ ८६ ॥

अन्वहमेव कर्त्तव्यम् ॥ ८६ ॥

एके माध्यन्दिने ऽवनीय ॥ ८७ ॥

वसतीरविग्रहणं च अन्वहमेवं कर्त्तव्यम् । एके माध्यन्दिनेऽवनीय वसतीवरिग्रहणं कुर्वन्ति । एके परिहारकाल एवेति विकल्पः । माध्यन्दिनेऽवनीय ॥ ८७ ॥

इति श्रीउपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनभाष्ये
त्रयोदशो ऽध्यायः समाप्तः ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

वाजपेयः शरद्यवैश्यस्य ॥ १ ॥

गवामयनमभिहितमिदानीमवसरप्राप्तो वाजपेयो ऽनुविधेयः । वाजपेयः इति कर्मनामधेयम् न हि द्रव्ये गुणो वा प्रसिद्धिरस्य । स च शरदि भवति । शरदि वाजपेयेन यजेतेति वचनात् । अवैश्यस्येति शाखान्तरात् । लिङ्गाच्च । अथ यदि ब्राह्मणो यजेत यदि वा राजन्यो यजेतेति विशेषविधानम् ॥ १ ॥

उभयतः शुक्लपक्षौ बृहस्पतिसवेन यजते ॥ २ ॥

यावुत्तरौ शुक्लपक्षौ तयोर्बृहस्पतिसवः ॥ २ ॥

ज्योतिष्टोमेन वा ॥ ३ ॥

यजतीति विकल्पः ॥ ३ ॥

द्वादशवा ॥ ४ ॥

उतयतः शुक्लपक्षान्यजते ॥ ४ ॥

तत्र च—

१ पुरस्तादयुक्षु ज्योतिष्टोमः पार्ष्ठिकानीतरेषु ॥५॥

अयुक्षु पक्षेषु पार्ष्ठिकानीति ॥ ५ ॥

प्रतिलोमं पार्ष्ठिकान्युपरि ॥ ६ ॥

उपरिष्टात्प्रातिलोम्येन । अयुक्षु पार्ष्ठिकानि । युक्षु च ज्योतिष्टो-

---

१ शुक्ले पक्षे ऽयुग्मेषु प्रथमतृतीयपञ्चमसप्तमनवमैकादशेषु षट्सु दिनेषु ज्योतिष्टोमः, युग्मेषु द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टदशमद्वादशेषु च, पृष्ठे भवान्यहानि भवन्तीत्यर्थः ।

मः। पार्ष्ठिकान्यपि प्रातिलोम्येन त्र्यस्त्रिंशारम्भणानि भवन्ति ॥ ६ ॥

१सर्वाग्निष्टोमैर्वा राजसूयसोमैः ॥ ७ ॥

उभयतो यजते, तेषां च संस्थामात्रापनयः ॥ ७ ॥

प्रतिलोममुपरि ॥ ८ ॥

उपरिष्टात्प्रातिलोम्येन ज्योतिष्टोमादारभ्येति । अत्रांश्वदाभ्यग्रहणं राजसूयसोमोपदेशाद्भवति । पार्ष्ठिकेष्वसत्त्वात्त्वान्न भवति । अतिग्राह्यग्रहणमपि त्र्यहसंयोगान्न भवतीति सम्प्रदायः ॥ ८ ॥

२नानादीक्षाः परियज्ञाः कालभेदात् ॥ ९ ॥

पार्ष्ठिकानां तन्त्रेण दीक्षाः कृताः। इहापि तथैव मा भूवन्निति नानादीक्षात्वमुच्यते । तत्कुतः। कालभेदात् । भिन्नो ह्यत्र काल इति ॥ ९ ॥

सप्तदशदीक्षाः ॥ १० ॥

परियज्ञानां दीक्षाः प्राप्ता एव। एतास्तु वाजपेयस्य ॥ १० ॥

देवसवितरिति जुहोति यजत्यादिषु ॥ ११ ॥

स कर्मणः कर्मणः पुरस्तादेतां सावित्रीमाहुतिं जुहोतीति वचनात्। कर्मशब्दः प्रायशो यजतिष्वेव वर्त्तत इत्यभिप्रायः। तेन यजत्यादिष्वित्युक्तम् ॥ ११ ॥

सकृद्दीक्षारम्भे कर्मैकत्वात् ॥ १२ ॥

अप्सु दीक्षाद्यारम्भे सकृदेव होतव्या । कुत एतत् । कर्मैकत्वात् । कार्यैकत्वादित्यर्थः। एकं हि कार्यं दीक्षाणां पुरुषसंस्का-

---

१ अथ वोभयतो राजसूयान्तर्वर्तिभिः पवित्राभिषेचनायादिभिः सप्तभिर्नवभिर्वा सोमयागैर्यजेताग्निष्टोमसंस्थैरित्यर्थः।

२ उभयतो विहिताः परियज्ञा बृहस्पतिसवादयः पृथग्दीक्षा भवन्तीत्यर्थः।

र इति । यजत्यादिषु पुनर्ये वाजपेयाङ्गभूता यजतयो दीक्षणीयादयः तेष्वेव न तदङ्गेष्वपि प्रजादिषु । न हि ते साक्षाद्वाजपेयस्य ॥ १२ ॥

क्रयणवेद्यारम्भणप्रवर्ग्योत्सादनाग्निप्रणयनहविर्धानाग्नीषोमाणां सदआग्नीध्रधिष्ण्यनिवपनवसतीवरिग्रहणपरिहरणेषु च कर्मान्तरत्वात्प्राक्सुत्यायाः ॥ १३ ॥

क्रयणादीनि प्रागेव सुत्याया भवन्ति । यजतिविशेषणमेतत् प्राक्सुत्याया इति । अथाग्नीषोमीयेण पशुना चरित्वैतामाहुतिमुत्सृजन्तीति वचनात् ॥ १३ ॥

सोमात्क्रीयमाणात्सहितं दक्षिणतः सीसेन परिस्रुतः क्रयणं केशवात् ॥ १४ ॥

भवतीति सूत्रशेषः । केशवो दीर्घकेशः षण्ढ इति केचित् । परिस्रुत्सुरोच्यते ॥ १४ ॥

तद्द्रव्याणां वा ॥ १५ ॥

परिस्रुद्द्रव्याणां[1] वा क्रयणं परिस्रुतो वेति विकल्पः ॥ १५ ॥

पर्युह्यमाणेऽनुहरणम् ॥ १६ ॥

पर्युह्यमाणे सोमे परिस्रुतस्तद्द्रव्याणां वाऽनुप्रहरणम् ॥ १६ ॥

दक्षिणेन प्रवेश्य दक्षिणाग्नौ पक्त्वाऽपरेन्ते नेष्टा सुरां करोति ॥ १७ ॥

दक्षिणेन द्वारेण विमिते प्रवेश्य दक्षिणाग्नौ पक्त्वा सुरामपरेन्ते नेष्टा करोति । यदि न पक्वा ततः पच्यते ॥ १७ ॥

---

१ तानि च 'शष्पतोक्मलाजानग्नहु' संज्ञानि ।

खरं कृत्वा नाराशꣳसस्थाने ऽपरम् ॥ १८ ॥

[1]करोतीति वाक्यशेषः ॥ १८ ॥

दक्षिणतः सन्धिं करोति ॥ १९ ॥

दक्षिणतो हविर्धानस्य कुद्धारं करोतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

यूपवेष्टनꣳ सप्तदशभिर्वस्त्रैर्व्युद्ग्रन्थनं वा परिव्ययणकाले ॥ २० ॥

सप्तदशभिर्वासोभिर्यूपो वेष्टितो वा विग्रथितो वा भवतीति वचनात् । व्युद्ग्रन्थनं च अवचूलकरणम् । तच्च परिव्ययणकाले परिव्ययणादूद्धारं परत, आगन्तुकत्वात् ॥ २० ॥

श्वो वा सवनीयेषु ॥ २१ ॥

यूपवेष्टनं भवति । तत्र हि वाजपेयशब्दो वर्त्तते । वा अग्नीषोमीय एव व्युद्ग्रन्थनं कर्त्तव्यम् । यूपसंस्कारत्वात्तस्य तदुद्देशेन विहितत्वात् ॥ २१ ॥

उत्कीर्णसमाग्रो गौधूमचषालः ॥ २२ ॥

यूपो भवतीति वाक्यशेषः । गर्त्तत्वाद्यूपो तीक्ष्णाग्रो भवतीति।तथा गौधूमं चषालं भवतीति श्रुतेः । गौधूमं गोधूमविकारमयं चषालं भवति ॥ २२ ॥

सुत्यादौ हिरण्यस्रजोऽपिनह्यन्ते ऽधिकृता यजमानः पत्नी च सुत्यस्य तच्छब्दात् ॥ २३ ॥

हिरण्यमालिनो वाजपेयेन चरन्तीति श्रूयते । सुत्या च वाजपेयशब्दस्य वाच्या ॥ २३ ॥

---

१ ग्रहसादनार्थं प्राकृतं खरं कृत्वाऽध्वर्युरेव नाराशंससंज्ञानां चमसानां निधाने द्वितीय खरमिति; करोतीत्यस्य पूर्वं श्लिष्यते ।

सर्वत्राविशेषात् ॥ २४ ॥

सर्वत्र वा हिरण्यमालित्वं सर्वो ह्ययं वाजपेय इति ॥ २४ ॥

एकधनप्रवेशनकाले सुरां नेष्टाऽपरेण प्रवेश्य खरे करोति सन्धिना पात्राण्याहृत्य पात्रे वालेन पुनाति ॥ २५ ॥

नेष्टैवाभिप्रवृत्तत्वात् ॥ २५ ॥

प्रातःसवनेतिग्राह्यान्गृहीत्वा षोडशिनं पञ्च चैन्द्रान् ॥ २६ ॥

ग्रहान् गृह्णाति ॥ २६ ॥

ध्रुवसदमिति प्रतिमन्त्रमतिग्राह्यवद्धोमः ॥२७॥

पञ्चानामैन्द्राणाम् ॥ २७ ॥

सप्तदशापरान् ॥ २८ ॥

सोमग्रहान् गृह्णाति ॥ २८ ॥

नेष्टा च तावतः सौरान् ॥ २९ ॥

चशब्दात् गृह्णाति ॥ २९ ॥

व्यत्यासं ग्रहणम् ॥ ३० ॥

सोमग्रहमेवाध्वर्युर्गृह्णाति सुराग्रहं नेष्टैवमेवैनान्व्यत्यासं गृह्णीत इति वचनात् ॥ ३० ॥

[1]अक्षानतिक्रमणं ग्रहाणाम् ॥ ३१ ॥

---

१ सोमग्रहाणां सुराग्रहाणां च अक्षाणमुल्लङ्घनं न कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

कर्त्तव्यमिति शेषः ॥ ३१ ॥

उपर्युपर्यक्षमध्वर्युर्धारयत्यधोऽधो नेष्टा सम्पृचावितिति ॥ ३२ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ३२ ॥

विपृचावित्याहरतः ॥ ३३ ॥

अध्वर्युर्नेष्टा च ॥ ३३ ॥

ततः—

हिरण्येन मधुग्रहं गृहीत्वा खरमध्ये सादयति उक्थ्यादि ॥ ३४ ॥

अतिरात्रपशूनुपाकृत्य वशापृश्निं मरुद्भ्य उज्जेषेभ्यः ॥ ३५ ॥

उपाकरोति । वशारिक्ता । पृश्निश्चित्रा ॥ ३५ ॥

तदभावे ऽपृश्निम् ॥ ३६ ॥

पृश्न्यभावे अपृश्निमुपाकरोति ॥ ३६ ॥

प्राजापत्यांश्च सप्तदश १ श्यामतूपरान् बस्तान् ॥ ३७ ॥

उपाकरोति ॥ ३७ ॥

तद्गुणाभावे सर्वेषामेकदेशोऽपि ॥ ३८ ॥

तद्गुणः स्यात् । एवं हि श्रूयते । यद्येवꣳ समृद्धान्न विन्देदपि कतिपया एवैवꣳ समृद्धाः स्युरिति ॥ ३८ ॥

---

१ श्यामश्चासौ तूपरश्चेति विग्रहः । तूपरः शृङ्गरहितो, बस्तः साण्डः प्रजनयितेति यावत् ।

वाच उत्तममेके ॥ ३९ ॥

तद्धैके वाच उत्तममालभन्त इति वचनात् । सप्तदशं पशुमेके वाच आलभन्ते । एके प्राजापत्यमिति विकल्पः । तस्य च नोपांशुत्वमप्राजापत्यत्वात् । अत्रैतच्चिन्त्यते । किं सप्तदशपशुगणसाधनकमेकं कर्म, उत सप्तदशैतानि कर्माणीति । कुतः सन्देहः । यदि कृतैकशेषाणां तद्धितः अयं चायश्चेत्येकशेषीकृत्य तद्धितोत्पत्तिस्तदैकं कर्म । अथ तद्धितोत्तरकालमेकशेषः प्राजापत्यश्च प्राजापत्यश्च प्राजापत्या इति । तदा सप्तदशकर्माणि । अत्र च चोदकाबाधेन वाक्यव्याख्यानं कर्त्तव्यम् । प्रकृतावेकपशुनिष्पन्नेन हृदयादिगणेन यागाभिनिर्वृत्तिः कृता । इहापि तथैव क्रियेत चेत् । षोडशानामालम्भवैयर्थ्यम् । अथैकैकमवदानं गृहीत्वा एकादशसंख्या पूर्यते । तथा सति षण्णामालम्भवैयर्थ्यप्रसङ्गः । न च चोदकानुग्रह इति । तस्मान्नैकशेषीकृतानां तद्धितोत्पत्तिर्युक्तरूपा । कृततद्धितानां त्वेकशेषत्वे नैष दोषो भवति । तस्मात्सप्तदशैतानि कर्माणीति । तेषां च सम्प्रतिपन्नदेवतैकत्वात्सकृत्प्रक्षेपः । नन्वेवमपि अवदानप्रदानान्तता न सम्भवति । तत्र चोदकाबाध एव । नैषदोषः । अवदानस्य प्रदानान्ततानुग्रहे सति प्रधानस्यावृत्तिः प्राप्नोति । न चैषा गुणानुरोधेनेष्टेति । तस्मात्सकृत्प्रक्षेप इति । सकृत्प्रक्षेपं च दर्शयति प्रजापतय इत्युपांशूक्त्वा छागानां हविषोनुब्रूहीति प्रजापतय इत्येवोपांशूक्त्वा छागानां हविः प्रस्थितं प्रेष्येति वषट्कृते जुहोतीति । एतदाचार्येणापि प्रदर्शितमेव । न द्रव्यभेदे गुणयोगादिति वात्स्य इति ॥३९॥

माहेन्द्रान्ते वशावपाचरणम् ॥ ४० ॥

माहेन्द्रग्रहयाज्याभ्यासान्ते वशाया वपाप्रचारः ॥ ४० ॥

अवदानैश्च द्वैधं शृतैः ॥ ४१ ॥

वशावदानैश्चद्वैधं शृतै प्रचारः । द्वेधावदानानि श्रपयन्तीति वचनात् । वशाब्दाद्वपाप्रचारोत्कर्षे द्वेधा श्रपणम् । स्वकालएव प्रधानयागः ॥ ४१ ॥

पूर्वेभ्यो देवतास्विष्टकृद्भ्यामवद्यत्युत्तराणि विशे ददाति ॥ ४२ ॥

पूर्वाणि हृदयादीनि । उत्तराणि त्र्यङ्गानि ॥ ४२ ॥

वामदेव्यग्रहान्ते प्राजापत्यानाम् ॥ ४३ ॥

वपाप्रचारः ॥ ४३ ॥

स्रुग्व्यूहनात्प्राग्घविषः ॥ ४४ ॥

प्राजापत्यानां प्रचारः ॥ ४४ ॥

यथान्यायं वोभयोः ॥ ४५ ॥

यथान्यायं वा उभयोः वपाहविषोः प्रचारो भवति । यथान्यायशब्देन चोदकानुसरणमुच्यते ॥ ४५ ॥

वशायाश्च ॥ ४६ ॥

चोदकानुसार एव नोत्कर्ष इति । वाशब्दो विकल्पार्थः । विकल्पेन ह्येतच्छ्रूयत इति ॥ ४६ ॥

ऐकध्यं च श्रपणम् ॥ ४७ ॥

ऐकध्येन श्रपणमवदानानामस्मिन्पक्षे ॥ ४७ ॥

अदानं च विशे ॥ ४८ ॥

त्र्यङ्गानाम् । विट् शब्देन प्रजोच्यते ॥ ४८ ॥

माध्यन्दिनीयैः सह नैवारश्चरुः सप्तदशशरावपरिमाणो बार्हस्पत्यः कर्त्तव्यः ॥ ४९ ॥

माध्यन्दिनीयैः सवनीयैः सह नैवारश्चरुर्बार्हस्पत्यः सप्तदशशरावः ॥ ४९ ॥

अत्र चोदकप्राप्तेन चतुर्मुष्टिना निर्वापेन सप्तदशशरावो न भवतीति अवश्यं भवति संख्यामुष्टिबाध इदमाह—

संख्यामुष्टिनिवृत्तिः सामान्यात् ॥ ५० ॥

संख्यासामान्येन सप्तदशसंख्यया चतुः संख्यानिवर्त्यते शरावैश्चमुष्टयः । कुत एतत् । सामानं हि समानस्य निवर्त्तकं भवति । यथा तैलं घृतस्येति ॥ ५० ॥

एवं प्राप्त आह—

न यजतिशब्दात् ॥ ५१ ॥

नैतदेवं संख्यामुष्ट्योरुभयोरपि निवृत्तिरिति । किं कारणम् । यजतिशब्दात् । यागे हि सप्तदशसंख्यशरावाणि श्रूयन्ते । चतुःसंख्यामुष्टयश्च निर्वापे । न चान्यत्र श्रुतं सत्यपि सामान्येऽन्यस्य निवर्त्तकं भवति । न हि शिरोऽभ्यङ्गे श्रुतं तैलं भोजने घृतस्य निवर्त्तकं भवति । कथं तर्हि चतुर्मुष्टिके निर्वापे सति सप्तदशशराव ओदनो भवति । उच्यते । अर्थादत्रान्यतरस्य निवृत्त्या भवितव्यम् । संख्याया मुष्टीनां वा नह्यनिवृत्त्या सप्तदशशरावो भवति । तत्रापि संख्याया मुष्टीनां वा निर्वृत्तिर्नोभयोः । तत्र मुख्यत्वात्संख्यानुग्रहः जघन्यत्वान्मुष्टिलोप इति । सपादचतुःशरावपरिमाणेन पात्रेण निर्वापे क्रियमाणे सप्तदशशराव ओदनो भवति । एवं मुष्टीनां लोपः संख्यानुग्रहश्च भवति । ननु च मुष्टयः प्रधानभूताः संख्यागुणभूता तदवश्यं कर्त्तव्ये बाधे वरं गुणो बाधितो न प्रधानमिति । अत्रोच्यते । न हि संख्यामुष्ट्योरत्र गुणप्रधानभावः । उभयोरपि हि निर्वापसम्बन्धः । संख्याया मुष्टिसम्बन्धविधाने मुष्टीनां च निर्वापसम्बन्धविधौ वैरूप्यलक्षणो वाक्यभेदः प्राप्नोति । तस्मादुभयोर्निर्वापसम्बन्धः । यश्च गुणयोः परस्परतो व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावः सोऽर्थान्न शब्दादिति । न हि व्यवच्छेद्यमन्तरेण संख्याया निर्वापसम्बन्धो भवति । तस्मात्संख्यानुग्रहो मुष्टिलोपश्चेति सिद्धम् ॥ ५१ ॥

सप्तदशसप्तदश शतानि ददाति गोवस्त्राजावीनाम् ॥५२॥

प्रत्येकम् ॥ ५२ ॥

सप्तदशवृषल्यो निकण्ठ्यः ॥ ५३ ॥

चतुःसौवर्णिको निष्कः कण्ठे यासां ता निष्ककण्ठ्यः ॥५३ ॥

हस्तिवह्यकमहानसानाम्१ ॥ ५४ ॥

सप्तदशसंख्याविशिष्टानां दानम ॥ ५४ ॥

२जातेर्जातेश्चा सप्तदशगणपूरणात् ॥ ५५ ॥

कुत एतत् । सप्तदशानि ददातीति श्रुतेः । भिन्नजातीयत्वे चैतद्भवतीत्यभिप्रायः ॥ ५५ ॥

द्रव्येषु वा सप्तदशता सप्तदशसप्तदशानि ददातीति ॥ ५६ ॥

न भिन्नजातीयेषु । एवं श्रूयते सप्तदशसप्तदशानि ददातीति । गोदानं चे दक्षिणा सूचितं महाभागा हि गाव इति तस्माद्गोत्र-द्रव्येषु सप्तदशता ॥ ५६ ॥

मरुत्वतीयान्त इन्द्रस्य वज्र इति रथा-वहरणम् ॥ ५७ ॥

तच्च रथावहरणात् तस्य प्रदेशान्तरे दृष्टार्थत्वात् रथा वरहरणं करोतीति । अवपूर्वश्च हरतिरवतारणे प्रवर्त्तते ॥ ५७ ॥

दक्षिणेन चात्वालमावर्त्तयति वाजस्येति धूर्गृहीतम् ॥ ५८ ॥

दक्षिणेन चात्वालमावर्त्तयति वाजस्येति धूर्गृहीतम । रथमावर्त्तयति चात्वालस्य दक्षिणतोः वाजस्येत्यनेन मन्त्रेण ॥ ५८ ॥

---

१ महानसोरथ उच्यते ।

२ यावद्गवाश्वाजाविजातीयसप्तदशगणाः पूर्यन्ते तावद्ददातीति भावः

अश्वान्प्रोक्षत्यपोत्रनीयमानान्त्स्नातान्वागता-
न्प्स्वन्तरिति ॥ ५९ ॥

अनेन मन्त्रेण । देवीराप इति वा ॥ ५९ ॥

समुच्चयो वा ॥ ६० ॥

मन्त्रयोर्भवति । एवमपि हि श्रूयते ॥ ६० ॥

दक्षिणं युनक्ति वा तो वेति ॥ ६१ ॥

अनेन मन्त्रेण रथं ॥ ६१ ॥

उत्तरं वा तर॑हा इति ॥ ६२ ॥

युनक्तीति वर्त्तते ॥ ६२ ॥

दक्षिणाप्रष्टिं १ जवो यस्त इति ॥ ६३ ॥

दक्षिणाप्रष्टिं दक्षिणस्य द्वितीय उच्यते ॥ ६३ ॥

२ अयुक्तश्चतुर्थोनुगच्छति सर्वयन्ती ॥ ६४ ॥

यन्त्रीति कविकापर्याणाद्युपेतः ॥ ६४ ॥

बार्हस्यत्यमेनानाघ्रापयति वाजिन इति ॥ ६५ ॥

अनेन मन्त्रेण बार्हस्पत्योनैवारचरुस्तम् । अश्वानवघ्राणं चाश्वसंस्कारो वाक्यशेषात् । तद्यदश्वानवघ्रापयति वीर्यमेवैष्वेतद्दधातीति । स चायमाजिधावनार्थः संस्कारः । ततश्च विस्मरणे तदुत्तरकालं न भवति ॥ ६५ ॥

---

१ धुर्यापेक्षया प्रकृष्टं देशमश्नातीति पृष्टिर्बाह्यो युग्य इत्यर्थः ।
२ मुखरीवल्वाचतुःकटपल्याणादिसर्वयन्त्रोपेतः सर्वयन्त्रीत्युच्यते ।

चतुर्युजो युनक्त्यपरांस्तूष्णीं बहिर्वेदिषोडश ॥ ६६॥

रथान्। योजनक्रियाशेषत्वात् मन्त्रप्राप्तिर्मा भूदिति तूष्णीमित्युच्यते ॥ ६६ ॥

देवस्याहमिति ब्रह्मा रथचक्रमारोहत्युत्करे नाभिमात्रे स्थाणौ स्थितम् ॥ ६७ ॥

स्थाणुःखडकमुच्यते ॥ ६७ ॥

ऐन्द्राः क्षत्रियस्य चक्रदुन्दुभ्याः ॥ ६८ ॥

क्षत्रियस्य चक्रारोहणदुन्दुभिवादमन्त्रा ऐन्द्रा भवन्ति ॥६८॥

सप्तदश दुन्दुभीनासजत्यनुवेदि पश्चादाग्नीध्रात् ॥६९॥

आग्नीध्रमपरेण सप्तदशदुन्दुभीनवगलयन्ति अनुवेदि ॥६९॥

बृहस्पते वाजमित्येकं दुन्दुभिमाहन्ति तूष्णीमितरान् ॥ ७० ॥

आहन्तीति वर्त्तते। तत्र च तूष्णीमिति मन्त्रनिवृत्त्यर्थमाह॥७०॥

क्षत्रियः सप्तदशेषुप्रव्याधानस्यति तीर्थादुदीचः ॥ ७१ ॥

इषुप्रव्याध इषुप्रक्षेप उच्यते। तीर्थादारभ्य सप्तदशेषुप्रक्षेपान्प्रक्षिपतीत्यर्थः ॥ ७१ ॥

अन्त्ये मिनोत्यौदुम्बरीं शाखाम् ॥ ७२ ॥

अन्त्ये प्रक्षेपे शाखामौदुम्बरीं निखनति ॥ ७२ ॥

देवस्याहमिति यजुर्युक्तमारोहति यजमानः ॥७३॥

यजुर्युक्तं रथं यजमानो देवस्याहमित्यनेन मन्त्रेण आरोहति ॥७३॥

अध्वर्योश्च तूष्णीं ब्रह्मचार्यन्तेवासी वा वाचनाय ॥ ७४ ॥

चशब्दाद्यजुयुक्तं रथन्तरमध्वर्योर्ब्रह्मचारी अध्वर्युणा य उपनीतः तस्य वान्ते वासी शिष्यो यजमानवाचनायारोहति ॥ ७४ ॥

इतरेषामेकस्मिन्राजन्यो वैश्यो वा सौरप्रतिग्रहाय ॥ ७५ ॥

आरोहतीति वर्त्तते । इतरेषां रथानां राजन्यवैश्ययोरन्यतर एकस्मिन्नारोहति सौरग्रहणाय ॥ ७५ ॥

आजिः शीघ्रं यन्ति ॥ ७६ ॥

आजिशब्देन स्पर्धोच्यते । स्पर्धया अहमहमिकया शीघ्रं धावन्ति ॥ ७६ ॥

वाजिन इति वाचयति ॥ ७७ ॥

ब्रह्मचार्यन्तेवासी वा यजमानम् ॥ ७७ ॥

ब्रह्मा त्रिः साम गायति ॥ ७८ ॥

त्रिस्सामगानं करोतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

दुन्दुभीन्वादयन्ति ॥ ७९ ॥

बहुवचनोपदेशात् प्रकृता अप्रकृताश्च ॥ ७९ ॥

एष स्य इति प्रत्यृचं जुहोति ॥ ८० ॥

धावत्स्वेवैष स्य इति प्रत्यृचमाहुतीर्जुहुयात् ॥ ८० ॥

अनुमन्त्रयते वा ॥ ८१ ॥

धावतोऽश्वान् ॥ ८१ ॥

उत्तरणे च त्रिचेन ॥ ८२ ॥

चशब्दाज्जुहोति अनुमन्त्रयते वा । अथोत्तरेण त्रिचेन जुहोति वानुवामन्त्रयत इति वचनात् । असन्नियोगार्थं पृथग्योगकरणम् ॥ ८२ ॥

सुन्वन् जयति ॥ ८३ ॥

सुन्वन्यजमानो जिनातीतरान् रथान् ॥ ८३ ॥

शाखां प्रदक्षिणं कृत्वा यन्ति ॥ ८४ ॥

औदुम्बरीं शाखाम्प्रदक्षिणं कृत्वा आगच्छन्ति रथैः ॥ ८४ ॥

आगतेषु ब्रह्मावरोहति देवस्याहमिति ॥ ८५ ॥

सर्वेष्वागतेषु रथचक्रात् ब्रह्मावरोहति देवस्याहमित्यनेन मन्त्रेण ॥ ८५ ॥

एषाह व इति मन्त्राहतमवहरते ॥ ८६ ॥

दुन्दुभिम् ॥ ८६ ॥

तूष्णीमितरान् ॥ ८७ ॥

यजमानो अवरुह्यरथात् ॥ ८७ ॥

अवरुह्य नैवारमालभते तीर्थे स्थितमा मा वाजस्येति ॥ ८८ ॥

चात्वालोत्करावन्तरेण स्थितं नैवारं चरुं आमावाजस्येत्यनेन मन्त्रेणालभते ॥ ८८ ॥

यजुर्युक्तानाघ्रापयति वाजिन इति ॥ ८९ ॥

यजुर्युक्तांस्त्रीनश्वान्नैवारमाघ्रापयति वाजिन इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ८९ ॥

चतुर्थं युक्त्वा ऽध्वर्यवे ददाति ॥ ९० ॥

चतुर्थमश्वं युक्त्वा ऽध्वर्यवे रथं ददाति ॥ ९० ॥

सर्वेभ्यः षोडश ॥ ९१ ॥

सर्वेभ्य एवर्त्विग्भ्यः षोडशरथान् ददाति ॥ ९१ ॥

अध्वर्युयजमानौ मधुग्रहꣳ सौरप्रतिग्रहाय प्रयच्छत उत्तरस्यां वेदिश्रोणा उपविष्टाय ॥९२॥

सौरप्रतिग्रहीता च राजन्यो वैश्यो वा योसौ रथमारूढः ॥९२॥

नेष्टा च सौरान्पाश्चिमेन निर्हृत्य शालामपरेण हृत्वैकं सौरप्रतिग्रहाय प्रयच्छन्नाहानेन त इमं निष्क्रीणामीति ॥ ९३ ॥

ततः सर्वानेव सौरान्प्रयच्छति मधुग्रहं चादत्ते ॥ ९३ ॥

ब्रह्मणे मधुग्रहं ददाति सपात्रम् ॥ ९४ ॥

ग्रहशब्दस्य द्रव्यविषयत्वात् सपात्रमित्युच्यते ॥ ९४ ॥

तꣳ स यथेष्टं कुरुते ॥ ९५ ॥

ददातीति वान्यत्रासिञ्चति वा पिबति वेति ॥ ९५ ॥

द्वादश स्रुवाहुतीर्जुहोत्यापये स्वाहेति प्रतिमन्त्रं वाचयति वा ॥ ९६ ॥

वाचनपक्षेपि द्वादशसंख्या यथा स्यादिति द्वादशग्रहणम् । यद्योत्तरां जुहोति वाचयति वा । अथ क्लृप्तीर्जुहोति वा वाचयति वेति श्रूयते ॥ ९६ ॥

नेष्टा पत्नीमानेष्यन्कौशं वासः परिधापयति चण्डातकं दहरं वा ॥ ९७ ॥

परिधापयतीति कारितत्वादध्येषणान्न भवति । चण्डातकं चलनक उच्यते । एवं ह्यभियुक्तोपदेशः । अर्धोरुकं विलासिन्या वासश्चण्डातकं विदुः । दहरं तु कौपीनं दहरशब्दस्य अल्पवाचकत्वात् ॥ ९७ ॥

अन्तरं दीक्षितवसनात् ॥ ९८ ॥

परिधापयति कौशम् ॥ ९८ ॥

निश्रयणीं यूप उच्छ्रयत्युत्तरां दक्षिणां वा ॥९९॥

स दक्षिणत उदङ्रोहेदुत्तरतो वा दक्षिणेति वचनात् ॥९९॥

आरोक्ष्यन् जायामामन्त्रयते जाय एहि स्वो रोहावेति रोहावेति प्रत्याह प्रजापतेरित्या रोहतः ॥ १०० ॥

जायापती ॥ १०० ॥

स्वरिति गौधूममालभते ॥ १०१ ॥

चषालम् ॥ १०१ ॥

शिरसा यूपमुज्जिहीतेऽमृता इति ॥ १०२ ॥

अनेन मन्त्रेण यूपोच्छ्रयमुज्जिहीते ॥ १०२ ॥

अस्मे व इति दिशो वीक्षते ॥ १०३ ॥

यजमानः ॥ १०३ ॥

१ सप्तदशाश्वत्थपत्रोपनद्धानूषपुटानुदस्यन्त्य-

---

१ यजमानपुत्रादयो यजमानाय क्षारमृत्तिकायाः पुटान् सप्तदशाश्वत्थपत्रैर्बद्धानूर्ध्वं क्षिपन्तीत्यर्थः ।

स्मै विशः ॥ १०४ ॥

प्रजाः ॥ १०४ ॥

प्रतिगृह्णात्येनान् ॥ १०५ ॥

तांश्च यजमानः प्रतिगृह्णाति ॥ १०५ ॥

नमो मात्र इति भूमिमवेक्षते, सरुक्मे बस्त-चर्मण्यवरोहति, भूमौ वा ॥ १०६ ॥

भूमिग्रहणं सरुक्मार्थमेव न ह्यन्यथावाच्यमर्थप्राप्तत्वात्॥१०६॥

उत्तरवेदिमपरेणौदुम्बरीमासन्दीं बस्तचर्म-णा स्तृणातीयं त इति ॥ १०७ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १०७ ॥

सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति यन्तासीति ॥ १०८ ॥

बाहुगृहीतं यजमानमासन्द्यामुपवेशयति यन्तासीत्यनेन मन्त्रेण ॥ १०८ ॥

निवारेण प्रचरति ॥ १०९ ॥

अस्मिन्नवसरे ॥ १०९ ॥

प्राक्स्विष्टकृत औदुम्बरे पात्रेऽप आसिच्य पयश्च ॥ ११० ॥

सप्तानां षड्वर्गाणां पयोत्रासिच्यते ॥ ११० ॥

सप्तदशान्नान्यावपति ॥ १११ ॥

यावत्स्मृति वा ॥ ११२ ॥

तच्च—

एकवर्जम् ॥ ११३ ॥

एकमन्नं वर्जयित्वा ॥ ११३ ॥

अभोजनं तस्योच्छ्वासात् ॥ ११४ ॥

तस्य चाभोजनं उच्छ्वासात् यावज्जीवमित्यर्थः ॥ ११४ ॥

स्रुवेण सम्भृताञ्जुहोति वाजस्येममिति प्रतिमन्त्रम् ॥ ११५ ॥

सप्तैतानि जुहोतिकर्माणि ततश्च सप्तानां षड्वर्गाणां पयोत्रासिच्यते। सप्त च औदुम्बरचतुर्मुष्टिकानि भवन्ति। चोदकानुग्रहाय अपां चाज्यधर्मो भवति वर्णसामान्यात् ॥ ११५ ॥

शेषेणाभिषिञ्चति यजमानं देवस्य त्वेति ॥ ११६ ॥

मन्त्रेण। शेषश्च हुतशेषः ॥ ११६ ॥

सरस्वत्यै वाचस्थाने विश्वेषां त्वा देवानाम् ॥ ११७॥

प्रयोगः ॥ ११७ ॥

सरस्वत्यै त्वेति वा ॥ ११८ ॥

सम्राडयमसावित्याह नामग्रहं त्रिरुच्चैः ॥११९॥

त्रिरुच्चैः ॥ ११९ ॥

अग्निरेकाक्षरेणेत्यनुवाकं द्वादशवत्कृत्वा नैवारस्विष्टकृदिडं करोति माहेन्द्रादि च॥ १२०॥

द्वादशवदिति जुहोति वा वाचयति वा। अत्रापि हि श्रूयते। अयोज्जितीर्जुहोति वाचयति वा ॥ १२० ॥

अवरुह्य गच्छति स्तोत्राय प्रहितः ॥ १२१ ॥

तर्ह स्तोत्राय प्रमीवति स उपावरोहति सोन्ते स्तोत्रस्य भवत्यन्ते शास्त्रस्येति ॥ १२१ ॥

उज्जितिभ्यो वोत्तरो माहेन्द्रः ॥ १२२ ॥

भवति । ततः स्विष्टकृदिडम् ॥ १२२ ॥

षोडश्यन्ते स्तोत्रं चमसैरेव ॥ १२३ ॥

षोडशिग्रहयागान्ते स्तोत्रं चमसैरेव भवति। ग्रहो न भवत्येवकारकरणात् ॥ १२३ ॥

ऋत्विक्चमसेषु सप्तदशावनयति द्वौ द्वौ ॥ १२४ ॥

सप्तदशसोमग्रहान् ऋत्विक्चमसेष्ववनयति। द्वयांस्तु विशेषः द्वौ द्वौ अवनयति ॥ १२४ ॥

एकन्नेष्टुः ॥ १२५ ॥

चमसेऽवनयति ॥ १२५ ॥

उदवसानीयान्ते यूपवेष्टनानध्वर्यवे ददाति ॥ १२६ ॥

वासांसि ॥ १२६ ॥

यथोपयुक्तं हिरण्यस्रजः ॥ १२७ ॥

दीयते । या यस्य हिरण्यस्रक् उपयुक्ता ॥ १२७ ॥

इति श्रीउपाध्यायकर्कविवरणे कात्यायनसूत्रभाष्ये
चतुर्दशोऽध्यायो वाजपेयश्च समाप्तः ।

पञ्चदशोऽध्यायः ।

श्रुतिमन्त्रपाठानुसारिणा ऽचार्येण वाजपेयो ऽनुविहित इदानीमवसरप्राप्तोराजसूयो ऽनुविधेयः तदर्थं सूत्रम ।

राज्ञो राजसूयः ॥ १ ॥

भवतीति सूत्रशेषः । स चायं राजशब्दः क्षत्रियजातिनिमित्तः प्रदेशान्तरे दृश्यते । तस्य यत्कर्म स्मृतिविहितं तद्राज्यमित्युच्यते । किं च तत् । जनपदपुरपरिपालनादि । ननु च राज्ययोगाद्राजशब्दप्रयोगः सार्वभौमः । तद्युक्ते ह्यक्षत्रियेऽपि राजशब्दं प्रयुञ्जते जना इति । राज्यं यः करोति स राजेति । एवं च कृत्वा राजसूय एवावेष्ट्यां दर्शनं भवति । यदि ब्राह्मणो यजेत बार्हस्पत्यं मध्ये निधायाहुतिमाहुतिं हुत्वाभिघारयेत् यदि राजन्य ऐन्द्रं यदि वैश्यो वैश्वदेवमिति त्रयाणामपि वर्णानामधिकारं दर्शयति । तत्कथम् । यदि राज्यस्य कर्त्ता राजा तदैवमुपपद्यते । अत्रोच्यते । न राज्यकर्त्ता राजेति शक्यते वक्तुम । न ह्यत्र प्रत्ययलोपः प्रातिपदिकस्य प्रत्यापत्तिर्वा स्मर्यते। राजशब्दात्तु कर्मणि ष्यञ्प्रत्ययो विधीयते । तेन राज्ञः कर्मराज्यमिति शक्यते वक्तुं राज्यस्य कर्त्ता राजेति । यत्त्ववेष्ट्यां ब्राह्मणादीनां दर्शनमुक्तं तद्राजसूयाद्बहिरन्नाद्यकामस्यावेष्टिर्विहिता तद्विषयमिति । यत्त्वेकदेशे जातौ राजशब्दप्रयोगो योगात्सार्वभौम इत्यत्र ब्रूमः । एकदेशेपि शब्दशक्तिमन्तरेण प्रयोगोनुपपन्न एव । सार्वभौमस्तु प्रयोगः स उपचारवृत्त्या राज्ञः कर्म कुर्वन् राजेव राजेत्युच्यत इति । तथा च समानचोदनायां दृश्यते तस्माद्राष्ट्र्यश्वमेधेन यजेत क्षत्रिययज्ञ उ वा एष यदश्वमेध इति। तथा तस्माद्ब्राह्मणक्षत्रियमधस्तादुपास्ते राजसूये यजमानं सन्तमृत्विक्त्वेनेति क्षत्रियस्य राजसूयं दर्शयति ॥ १ ॥

अनिष्टिनो वाजपेयेन ॥ २ ॥

तस्माद्वाजपेयेनेष्ट्वा न राजसूयेन यजेतेति श्रुतेः ॥ २ ॥

इष्टिसोमपशवो भिन्नतन्त्राः कालभेदात् ॥ ३ ॥

अनुमत्यादय इष्टयः पवित्रादयः सोमाः मल्हादयश्च पशव एते भिन्नतन्त्रा भवन्ति । कुत एतत् । कालभेदात् । भिन्नकालीनं ह्येषां विधानमिति । ननु च कालभेदात् भेद उक्त एव । किमुच्यते कालभेदादिति । सत्यमेवं, फलैक्यप्रज्ञापनार्थमिदमुच्यते कालभेदाद्भेदो न फलभेदेनेति । तत्कुतः । राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति राजसूयस्य कालसम्बन्धः । राजसूयशब्दश्च यजतिशब्दसामानाधिकरण्याद्यजातिषु वर्त्तते । तेन च सर्वयजतीनामेकं फलमिति ॥ ३ ॥

पवित्रश्चतुर्दीक्षः ॥ ४ ॥

स च सोमयागो दीक्षासम्बन्धात् ॥ ४ ॥

सहस्रदक्षिणः ॥ ५ ॥

एवं चांश्वदाभ्यग्रहणं तिस्रोनूबन्ध्याश्चैधातवी चात्र भवन्ति ॥ ५ ॥

माघीपक्षयजनीये दीक्षा ॥ ६ ॥

माघपौर्णमास्या उपरिष्टात्पक्षे गते यद्यजनीयं तत्र दीक्षा । फाल्गुनप्रतिपदीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तदन्ते पूर्णाहुतिर्गृहेष्विच्छतो वरदक्षिणा ॥७॥

स यदि कामयेत जुहुयादेतां यद्यु कामयेताभिनाद्रियेतेति वचनादिच्छत इत्युक्तम ॥ ७ ॥

श्वः प्रभृत्यन्वहं पञ्चोत्तराणि हवींषि ॥ ८ ॥

भवन्तीति शेषः । अथ श्वो भूत इति वचनात् । अन्वहमेकैकम् ॥८॥
तान्याह—

अष्टाकपालो ऽनुमत्यै ॥ ९ ॥

पुरोडाशो भवतीति शेषः ॥ ९ ॥

शम्यायाः पश्चाद्धविष्यशन्न; स्रुवे कृत्वा दक्षिणाग्न्युल्मुकमादाय दक्षिणा गत्वा स्वयं प्रदीर्ण इरिणे चाग्नौ जुहोत्येष ते निर्ऋत इति ॥ १० ॥

शम्यायाः पश्चाद्धविष्येषु यदवसीयन्ते तण्डुला वा पिष्टं वा तत् स्रुवे कृत्वा दक्षिणाग्न्युल्मुकं गृहीत्वा दक्षिणां दिशं गत्वा स्वयं प्रदीर्णे कुत्सारे इरिणे वोषरे अग्नौ जुहोत्येष ते निर्ऋत इति मन्त्रेण। अग्निग्रहणाच्चेतिकर्त्तव्यताव्युदासः ॥ १० ॥

अनपेक्षमेत्यानुमतस्य संवपनादि करोति ॥ ११ ॥

संवपनादिग्रहणाच्च ईक्षणान्त पतद्भवति ॥ ११ ॥

वासो देयम् ॥ १२ ॥

आनुमतस्य दक्षिणा ॥ १२ ॥

हिरण्यमाग्नावैष्णवे ॥ १३ ॥

पुनरुत्सृष्टो गौरग्नीषोमीये ॥ १४ ॥

अनड्वान् साण्ड ऐन्द्राग्ने ॥ १५ ॥

देयः ॥ १५ ॥

गौराग्रयणे ॥ १६ ॥

देयः । गौरेवाग्रयणे भवति । अतश्च गवाग्रयणं यवाग्रयणं व्रीह्याग्रयणं विशेष्यते न सौम्याग्रयणामिति ॥ १६ ॥

चातुर्मास्यप्रयोगः फाल्गुन्यां : ॥ १७ ॥

भवतीति शेषः । चातुर्मास्यशब्दो धर्मातिदेशार्थो नैतानि चातुर्मास्यानि । चातुर्मास्यवद्राजसूययागा एते । अतश्च नित्यानामपि क्रिया भवति । नैतैः कृतत्वमचातुर्मास्यत्वात् ॥ १७ ॥

पौर्णमासेन कृष्णपक्षानेत्यामावास्येन शुक्लाना शुनासीरीयात् ॥ १८ ॥

अत्रापि दर्शपौर्णमासवद्राजसूये पचायं न दर्शपौर्णमासाविति ॥ १८ ॥

पवित्रदीक्षास्थाने शुनासीरीयम् ॥ १९ ॥

भवतीति सूत्रशेषः ॥ १९ ॥

[1]पञ्चवातीयमाहवनीयं प्रतिदिशं व्युह्य मध्ये च स्रुवेणाग्निषु जुहोत्यग्निनेत्रेभ्य इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १९ ॥

पञ्चवातीयमिति कर्मणो नामधेयम् । होममन्त्राणां लिङ्गेन व्यवस्था ॥ १९ ॥

[2]उत्तराः समस्य ये देवा इति प्रतिमन्त्रम् ॥ २० ॥

जुहोतीति शेषः । समस्य चाग्नीनिति ॥ २० ॥

---

१ फाल्गुनशुक्लप्रतिपद्येव पञ्चवातीयसंज्ञकं वक्ष्यमाणं कर्म भवति । खरमध्यस्थं हस्तप्रेरितं एव खरमध्य एव प्राच्यादिदिक्षु स्थापयित्वा मध्ये चावशिष्य पञ्चस्वग्निषु जुहोतीत्यर्थः ।

२ प्रतिदिशं व्यूढमाहवनीयमेकत्र कृत्वा उत्तराः पञ्चाहुतीर्जुहोतीत्यर्थः ।

त्रियुक्तोऽश्वरथो दक्षिणा ॥ २१ ॥

त्रिभिरश्वैर्युक्तो रथो दक्षिणा ॥ २१ ॥

व्याधितस्याप्येवम् ॥ २२ ॥

व्याधिगृहीतस्यापि पञ्चवातीयं भवति ॥ २२ ॥

इन्द्रतुरीयम् ॥ २३ ॥

व्याख्यास्यत इति शेषः । एतच्च काण्वानां श्वो भूतेषु पठ्यते ॥ २३ ॥

आग्नेयः ॥ २४ ॥

वारुणो यवमयश्चरुः ॥ २५ ॥

अन्यत्रापि ॥ २६ ॥

वारुणो यवमय एव भवति ॥ २६ ॥

रौद्रश्च गावेधुकः ॥ २७ ॥

चशब्दादन्यत्रापि रौद्रो गावेधुको भवति ॥ २७ ॥

बहिनि दध्यैन्द्रम् ॥ २८ ॥

या गौर्वहति स्कन्धेन सा वहिनीत्युच्यते । तदीयं दध्यैन्द्रं भवति ॥ २८ ॥

अपामार्गहोमः ॥ २९ ॥

व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः । इन्द्रतुरीयाच्च श्वो भूते काण्वानां पठ्यते ॥ २९ ॥

स्रुवे पालाशे वैकङ्कते वापामार्गतन्दुलान् कृत्वा ॥ ३० ॥

तेनैव सर्वहोमः कर्त्तव्यः ॥ ३० ॥

८४

त्र्यम्बकवद्दिगग्नी ॥ ३१ ॥

अग्निर्दक्षिणाग्निर्दिगुदीची ॥ ३१ ॥

प्राची वा ॥ ३२ ॥

स यदि प्राङित्वा जुहोति प्राचः स्रुवमस्यति यद्युदङित्वा जुहोत्युदञ्चः स्रुवमस्यतीति श्रूयते। अत्र च गमनमात्रे विकल्पः। वितानं तु प्राङ्मुखमेव ॥ ३२ ॥

अग्ने सहस्वेत्युल्मुकादानम् ॥ ३३ ॥

अन्वाहार्यपचनात् ॥ ३३ ॥

देवस्य त्वेति जुहोति ॥ ३४ ॥

प्राङुदङ्वा गत्वा ॥ ३४ ॥

रक्षसां त्वेति स्रुवमस्यति तां दिशं यस्यां जुहोत्यबधिष्म रक्ष इत्यायन्त्यनपेक्षम् ॥ ३५ ॥

अभिचर्यमाणोपि तान्दिशं गत्वाभिचरतो नामादिशेद्धोमः स्रुवप्रासनागमनेषु। स चायं नामादेशो रक्षः शब्दस्य स्थाने भवति। अमुमसाविति च ॥ ३५ ॥

त्रिषंयुक्तेषु ॥ ३६ ॥

कर्मोच्यते ॥ ३६ ॥

अग्नावैष्णव ऐन्द्रावैष्णवो वैष्णवो वामनो दक्षिणा ॥ ३७ ॥

लिङ्गग्रहणे गौः सर्वत्र ॥ ३८ ॥

भवति ॥ ३८ ॥

आग्नापौष्ण ऐन्द्रापौष्णः पौष्णः श्यामो दक्षिणा ॥ ३९ ॥

अस्यापि श्वो भूते काण्वपाठात् ॥ ३९ ॥

अग्नीषोमीय ऐन्द्रासौम्यः सौम्यो बभ्रुर्दक्षिणा ॥ ४० ॥

अस्यापि श्वो भूत एव कात्यायीयायां पठ्यते ॥ ४० ॥

एकादशकपालः प्रथमः प्रथमश्चरव इतरे ॥४१॥

भवन्ति ॥ ४१ ॥

वैष्णवस्त्रिकपालो वा ॥ ४२ ॥

भवन्ति चरुर्वा ॥ ४२ ॥

श्वो वैश्वानरो द्वादशकपालो वारुणश्चैकतन्त्रे ॥४३॥

भवत इति शेषः ॥ ४३ ॥

श्वो वैकः ॥ ४४ ॥

भवनीति विकल्पः ॥ ४४ ॥

ऋषभः पूर्वस्य दक्षिणा कृष्णं वास उत्तरस्याभावे ऽकृष्णम् ॥ ४५ ॥

तन्त्रभेदे चैतद्भवति । ऐकतन्त्र्ये तु चोदकपरिप्राप्त्यान्वाहार्यं इति ॥ ४५ ॥

द्वादशोत्तराणि रत्नहवींषि ॥ ४६ ॥

भवन्ति । द्वादशग्रहणं क्रियते । चतुर्गृहीतस्यापि श्वो भूतेऽनुष्ठानं यथा स्यादिति ॥ ४६ ॥

प्रतिगृहमैकैकः श्वः श्वः ॥ ४७ ॥

कर्त्तव्यम् ॥ ४७ ॥

समारूढानिर्मथिते ऽग्नये नीकवते सेनान्यः ॥ ४८ ॥

गृहे ॥ ४८ ॥

बार्हस्पत्यश्चरुः पुरोहितस्य॥ ४९ ॥

गृह इति सर्वत्रानुवर्त्तते ॥ ४९ ॥

ऐन्द्रो यजमानस्य ॥ ५० ॥

एकादशकपालो यजमानस्य ॥ ५० ॥

अदित्यै महिष्याः ॥ ५१ ॥

अदित्यै चरुर्महिष्याः ॥ ५१ ॥

वारुणः सूतस्य ॥ ५२ ॥

सूतश्चाश्वसारथिः ॥ ५२ ॥

मारुतो ग्रामण्यः ॥ ५३ ॥

सप्तकपालः । ग्रामणीर्महत्तरः ॥ ५३ ॥

सावित्रः क्षत्तुः ॥ ५४ ॥

अष्टाकपालो द्वादशकपालो वा । क्षत्ता प्रतीहारो दूतो वा ॥५४॥

आश्विनः सङ्ग्रहीतुः ॥ ५५ ॥

सङ्ग्रहीता रथयोजयिता ॥ ५५ ॥

पौष्णो भागदुघस्य ॥ ५६ ॥

भागदुघो भोजयिता ॥ ५६ ॥

रौद्रो यजमानस्याक्षावापगोविकर्त्तगृहेभ्यो

गवेधुकानाम् ॥ ५७ ॥

आहरणं कृत्वा । अक्षावापोऽक्षक्षेप्ता । अक्षगोप्तेत्यपरे । गोविकर्त्ता हालिकः ॥ ५७ ॥

चतुर्गृहीतं जुषाणोऽध्वाज्यस्य वेत्विति दूतस्य ॥५८॥

निर्ऋतः परिवृत्यै कृष्णव्रीहीणां नखनिर्भिन्नानां दर्विहोमे एष ते निर्ऋत इति जुहोति वषट्कृते वा ॥ ५९ ॥

ततश्च विकल्पोयम् ॥ ५९ ॥

यथासंख्यं दक्षिणा हिरण्य; शितिपृष्ठर्षभो धेनुरश्वः पृषञ्छ्येतोनड्वान्यमात्रभावेनुपूर्वजौ श्यामस्त्रिदाक्षिणो रौद्रः शितिबाहुशितिबालयोरन्यतरः ॥ ६० ॥

सितीबाहुः श्वेतसक्थिः सितबालः श्वेतपुच्छः तयोरन्यतरः ॥ ६० ॥

असिर्नखरः ॥ ६१ ॥

नखरोपरिवारः ॥ ६१ ॥

वालदामबद्धमक्षावपणम् ॥ ६२ ॥

अक्षा उप्यन्ते यस्मिंस्तदक्षावपणम् ॥ ६२ ॥

उत्तरस्याऽप्युक्षणवेष्टितं धनुः ॥ ६३ ॥

अप्युक्षणशब्देन स्नाय्वभिधीयते। अजगरचर्मेत्यपरे ॥ ६३ ॥

चर्मतूण्य :सेषुकाः ॥ ६४ ॥

सहेषुभिः। चर्मतूणपक्षचर्ममय्यो भस्त्रा उच्यन्ते ॥६४॥

लोहित उष्णीषः ॥ ६५ ॥

कृष्णापरिमूर्ण्यपहतोत्तमस्य ॥ ६६ ॥

जीर्णा अपहता अपस्तरी कृष्णा गौरुत्तमस्यदक्षिणा ॥ ६६ ॥

परिवृत्तीं चाह मा ऽमेद्ये शायां वात्सीदिति ॥६७॥

मत्स्वाम्ये मा वात्सीरित्येतदुक्तं भवति। ततश्चासौ ब्राह्मणगृहं प्रविशति। तत्र राज्ञो न स्वाम्यमिति ॥ ६७ ॥

सौमारौद्रोतश्चरुः शुक्लापयसि शुक्ल-वत्सायाः ॥ ६८ ॥

सैव दक्षिणा ॥ ६९ ॥

अनूचानोप्ययशा यजेत ॥ ७० ॥

अनेन ॥ ७० ॥

किलासाबाधन्तु ॥ ७१ ॥

किलासाशब्देन व्याधिविशेष उच्यते। तद्बाधमिच्छंश्च य-जते। तुशब्दश्चार्थः ॥ ७१ ॥

मित्राबार्हस्पत्यश्चरुः ॥ ७२ ॥

श्वो भूते भवतीति शेषः ॥ ७२ ॥

बार्हस्पत्यमधिश्रित्याश्वत्थी या स्वयं भग्ना प्रा-च्युदीची वा शाखा तत्पात्रेणापिदधाति ॥ ७३ ॥

बार्हस्पत्यं चरुम् ॥ ७३ ॥

विनाटाद्रथपर्यूढां नवनीतं स्वयं जातमा-
ज्यमासिच्य पात्रे तस्मिंस्थविष्ठांस्तण्डुलान्नि-
ज्ञायावपति ॥ ७४ ॥

विनाटो दृतिरुच्यते। ततो रथपर्यूढात् स्वयं जातं नवनीतमाज्यं भवति । अत्र च तण्डुलेष्वाज्यमासिच्यते । नाज्ये तण्डुलांश्चोदकानुग्रहाय । तण्डुलानां चाध्वर्यूपायेन तक्रादिना स्पन्दनं पक्वयर्थतया कार्यम् ॥ ७४ ॥

उष्मणा शृतो भवति ॥ ७५ ॥

मैत्रः ॥ ७५ ॥

अणिष्ठानितरस्मिन्नेकं प्रदानम् ॥ ७६ ॥

इतरस्मिन्बार्हस्पत्ये चरौ । स चायमेक एव यागः । मैत्राबार्हस्पत्य इति समुदायात्तद्धितोत्पत्तेः । अतश्च एकं प्रदानम् । अर्धार्धिकया चावदानग्रहणम् ॥ ७६ ॥

गौर्दक्षिणा ॥ ७७ ॥

भषेचनीयदशपेययोर्दक्षिणोत्तरे देवयजने ॥७८॥

भवतः ॥७८॥

दक्षिणमभिषेचनीयस्य ॥ ७९ ॥

तयोश्च दक्षिणमभिषेचनीयस्य भवति ॥ ७९ ॥

फाल्गुनीपक्षयजनीये भिषेचनीयाय दीक्षते ॥८०॥

फाल्गुन्योः पक्षेऽतीते यद्यजनीयं तत्र दीक्षा । चैत्रशुक्लप्रतिपदीत्यर्थः ॥ ८० ॥

भार्गवो होता ॥ ८१ ॥

भृगुगोत्रो होता भवति अभिषेचनीयदशपेययोरेव न सर्वत्र। तत्रैव हि श्रूयत इति ॥ ८१ ॥

पञ्चापवर्गः ॥ ८२ ॥

पञ्चभिरहोभिरपवर्गश्च। यदुक्तं भवत्येकादीक्षेति ॥ ८२ ॥

सोमं क्रीत्वा द्वैधमुपनह्य पर्युह्यैकं ब्रह्मागारे निदधाति ॥ ८३ ॥

स च दशपेयार्थः ॥ ८३ ॥

अग्नीषोमीयस्य पशुपुराडाशमनु देवसूहवीꣳषि निर्वपति यजप्रैषाणि ॥ ८४ ॥

देवसूहवीꣳषीति नामधेयम्। यज प्रैषाणीति कुतः। चोदकेन। यद्येवं किमर्थमिदमुच्यते, यजप्रैषाणीति। मुख्यत्वात्पशुपुरोडाशधर्मशङ्कानिवृत्त्यर्थम् ॥ ८४ ॥

प्लाशुकानाꣳ सवित्रे सत्यप्रत्यसवाय ॥ ८५ ॥

प्लाशुकाः पुनः प्ररूढाव्रीहयः ॥ ८५ ॥

आशूनामग्नये गृहपतये ॥ ८६ ॥

आशवः पक्षत्रयपाकिनो व्रीहयः ॥ ८६ ॥

उत्तरे चरवः ॥ ८७ ॥

श्यामाकः सोमाय वनस्पतये ॥ ८८ ॥

नैवारो बृहस्पतये वाचे ॥ ८९ ॥

हायनानामिन्द्राय ज्येष्ठाय ॥ ९० ॥

हायनारक्तशालयः ॥ ९० ॥

रुद्राय पशुपतये ॥ ९१ ॥

नाम्बो मित्राय सत्याय ॥ ९२ ॥

स्वयं जाता व्रीहयो नाम्बाः ॥ ९२ ॥

वरुणाय धर्मपतय इति ॥ ९३ ॥

अष्टौ ॥ ९३ ॥

उत्तमेन चरित्वा सविता त्वेत्याह यजमान-बाहुं दक्षिणं गृहीत्वा नामास्य गृह्णाति मन्त्रे यथास्थानम् ॥ ९४ ॥

यस्मिन्स्थाने अमुमिति सर्वनाम तत्र नामग्रहणम् । तत्संस्कारात् ॥ ९४ ॥

मातापित्रोश्च ॥ ९५ ॥

यथास्थानं नामग्रहणम् ॥ ९५ ॥

काण्वानां पठ्यते । एष वः कुरवो राजा पाञ्चालो राजेति च । तदुच्चारणार्थमेव मा भूदत आह—

यस्याश्च जाते राजा भवति ॥ ९६ ॥

जातिग्रहणं जनपदोपलक्षणार्थम् । यस्मिञ्जनपदे राजा भवति तस्य च नामगृह्णातीत्यर्थः ॥ ९६ ॥

कुत एतत्—

देशस्यानवस्थितत्वात् ॥ ९७ ॥

न हि शास्त्रे देशव्यवस्था कुरुपञ्चालजातीयैरेव राजसूयः कर्त्तव्य इति। सर्वस्य विहितत्वात् । कुरुपञ्चालग्रहणमत्र देशोपलक्षणार्थम् । अङ्गावङ्गास्सुह्मा इति चैवमादीनाम् ॥ ९७ ॥

पशुपुरोडाशतन्त्वं प्राधान्यात् ॥ ९८ ॥

देवसूहविषां पशुपौरोडाशिकं तन्त्रं भवति । कुत एतत् । प्राधान्यात् मुख्यत्वादित्यर्थः । न हि पशुपुरोडाशः प्रधानभूत इति स्थानित्वात्प्राधान्यमुक्तम् ॥ ९८ ॥

इतरेषां वा भूयस्त्वात् ॥ ९९ ॥

इतरेषां वा तन्त्रं भवति । न पशुपुरोडाशिकम् । कुत एतत् । भूयस्त्वात् । बहूनि ह्येतानि देवसूहवींषि । एवं च विकल्प एवायम् । मुख्यत्वाद्वा पौरोडाशिकम् । भूयस्त्वेन चेतरेषामिति ॥ ९९ ॥

किं च—

स्विष्टकृच्छ्रुतेश्च ॥ १०० ॥

उभयरूपा हि स्विष्टकृच्छ्रुतिः काण्वानां यजप्रैषः स्विष्टकृन्माध्यन्दिनानां प्रेष्यप्रैष इति । तेनात्र विकल्प एवानुरूपतर इति ॥ १०० ॥

इडान्तेऽपो गृह्णाति ॥ १०१ ॥

इडान्तग्रहणेन देवसूहविषां शेषकार्योपलक्षणम् । ततश्च तद्भागपरिहरणान्ते ग्रहणम् । श्रुतौ तु तत्स्विष्टकृत्समनन्तरमपां ग्रहणं पठ्यते । तत्रापि स्विष्टकृता शेषकार्योपलक्षणम् ॥ १०१ ॥

यूपमुत्तरेण नैमित्तिकीरसम्भवात् ॥ १०२ ॥

या आपो निमित्तेन प्राप्यन्ते यथा गोरुल्ब्या आतपवर्ष्या स्तासामस्मिन्काले ग्रहणासम्भवादतः पूर्वं गृहीत्वा यूपमुत्तरेण पुनर्ग्रहणं तच्च वचनात् ॥ १०२ ॥

गत्वेतराः पृथक्पात्रेष्वौदुम्बरेषु सारस्वतीः॥ १०३॥

अपो गृण्हाति ॥ १०३ ॥

अवगाह्यावगाढात्पशोः पुरुषाद्वा पूर्वापरा ऊर्मीः ॥ १०४ ॥

अवतीर्यावतीर्णात्पशोः पुरुषाद्वा पूर्वापरौ ऊर्मीर्गृह्णाति॥१०४॥

स्यन्दमानाः ॥ १०५ ॥

गृह्णाति ॥ १०५ ॥

प्रतिलोमाः ॥ १०६ ॥

गृह्णाति ॥ १०६ ॥

अपयतीः ॥ १०७ ॥

याः स्यन्दन्त्य एवापयन्ति ता अपयतीः ॥ १०७ ॥

नदीपतिः सूद्याः ॥ १०८ ॥

नदीपतिः समुद्रः । तत्रापि याः सुषूद्यन्तिताः सूद्याः वीचिस्था इत्यर्थः । ता गृह्णाति ॥ १०८ ॥

काष्ठं वोच्छ्रितोढम् ॥ १०९ ॥

अथवा समुद्राभिरेवाद्भिः काष्ठमुच्छ्रितमूढं याभिस्ता गृह्णाति ॥ १०९ ॥

निवेष्येन ॥ ११० ॥

गृह्णाति । निवेष्य आवर्त्तः ॥ ११० ॥

स्यन्दमानना‌ः स्थावराः प्रत्यातापे ॥ १११ ॥

यत्रोपरिष्टात्स्थित आदित्यस्तपति ता गृह्णाति ॥ १११ ॥

अन्तरिक्षात्प्रतिगृह्या आतपवर्ष्याः ॥ ११२ ॥

अन्तरिक्षात्प्रतिग्रहीतव्याः आतपवर्षणः ॥ ११२ ॥

सरस्याः कूप्याः प्रप्वा मधुगौरुल्ब्याः
पयो घृतम् ॥ ११३ ॥

उक्ता आपस्तासां ग्रहणमाह—

सरस्वतीर्गृह्णात्यपो देवा इति ॥ ११४ ॥

जुहोत्युत्तरासु चतुर्गृहीतानि वृष्ण ऊर्म्यादिभिः स्वाहाकारान्तैः पूर्वैः पूर्वैः प्रतिमन्त्रमुत्तरैरुत्तरैर्गृह्णाति ॥ ११५ ॥

काण्वानां च यथाश्रुति विनियोगक्रमेण च आपो ग्रहीतव्याः ॥ ११५ ॥

आपः स्वराज इति मरीचीर्गृहीत्वा गृहीत्वाञ्जलिना सर्वासु स꣡ꣳसृजति ॥ ११६ ॥

सारस्वतीषु च मरीचिषु च न होमः प्रतिषेधात् ॥ ११६ ॥

औदुम्बरे पात्रे समासिञ्चत्येना मधुमतीरिति ॥ ११७ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ११७ ॥

मैत्रावरुणधिष्ण्यस्य पुरस्तान्निदधाति अनाधृष्टाः सीदतेति पात्राणि च तूष्णीं पालाशौदुम्बरनैयग्रोधपादाश्वत्थान्यभिषेकाय ॥ ११८ ॥

चशब्दात्पुरस्तान्निदधाति ॥ ११८ ॥

उक्थ्यः श्वः ॥ ११९ ॥

भवति ॥ ११९ ॥

पयस्या मैत्रावरुणी माध्यन्दिनीयैः सह ॥ १२० ॥

भवति ॥ १२० ॥

शतं सहस्राणि दक्षिणा ॥ १२१ ॥

मरुत्वतीयान्ते पात्राणि पूर्वेण व्याघ्रचर्मा-
स्तृणाति सोमस्य त्विषिरिति ॥ १२२ ॥

अनेन मन्त्रेण । अगृहीते माहेन्द्र इति वचनात् सर्वमरुत्वतीयानामन्ते ॥ १२२ ॥

अपरेन्ते सीसं निदधाति ॥ १२३ ॥

व्याघ्रचर्मणः ॥ १२३ ॥

पार्थानामग्नये स्वाहेति षड्जुहोति प्रति
मन्त्रम् ॥ १२४ ॥

पार्थानि हि प्रकृत्याह षट् पुरस्तादभिषेकस्य जुहोतीति ॥१२४॥

पवित्रे कृत्वा हिरण्यमेनयोः प्रवयति ता-
भ्यामुत्पुनात्यपः सवितुर्व इति ॥ १२५ ॥

ताभ्यां पवित्राभ्यामभिषेचनीया अप उत्पुनाति सवितुर्व इत्यनेन मन्त्रेण। पौर्णमासिकेन विधिना पवित्रकरणम् । तुल्यं हि शास्त्रमत्र ॥ १२५ ॥

अभिषेचनीयेष्वेना व्यानयति सधमाद इति ॥१२६॥

अभिषेचनीयानि च पालाशौदुम्बरादीनि ॥ १२६ ॥

तार्प्यं परिधापयति ॥ १२७ ॥

तच्च—

क्षौमम् ॥ १२८ ॥

तार्प्यमुच्यते ॥ १२८ ॥

त्रिपाणं वा ॥ १२९ ॥

त्रिःकृत्वः पायितम् । वा सकृदिति विकल्पः ॥ १२९ ॥

घृतोन्नमेके ॥ १३० ॥

एके आचार्याः घृतोन्नन्तार्प्यमभिवदन्ति । घृतोन्नं घृतशौचितम् ॥ १३० ॥

यज्ञरूपस्यूतम् ॥ १३१ ॥

तस्मिन्सर्वाणि यज्ञरूपाणि निष्यूतानि भवन्तीति वचनात् । यज्ञरूपाणि च स्रुक्चमसादीनि ॥ १३१ ॥

पाण्ड्वं च निवस्ते ॥ १३२ ॥

पाण्ड्वः कम्बलः । तं च निवस्ते उपरि तार्प्यस्य ॥ १३२ ॥

अधीवासं प्रतिमुच्योष्णीषं संवेष्ट्य निवीतेऽवगूहते नाभिदशे परिहरते वा ॥ १३३ ॥

अधीवासः कञ्चुकः प्रतिमोकवचनाद्गम्यते । उष्णीषः शिरो वेष्टनं तत्सम्वेष्ट्य निवीते निवीतं च कण्ठेवसज्जनं ततोऽवगूहते नाभिदेशे परिहरते वा ॥ १३३ ॥

तार्प्यप्रभृतीनि क्षत्तस्येति प्रतिमन्त्रम् १३४ ॥

परिधत्ते ॥ १३४ ॥

दीक्षितवसननिवृत्तिर्विरोधान्माहेन्द्रादौ वा पुनः परिधानं निधायैतानि ॥ १३५ ॥

तार्प्यादीनि ॥ १३५ ॥

इन्द्रस्य वार्त्रघ्नमिति धनुरातनोति ॥ १३६ ॥

आरोपयति ॥ १३६ ॥

मित्रस्य वरुणस्येत्यस्य बाहू विमार्ष्टि ॥ १३७ ॥

बाहू धनुःकोट्यावुच्येते । मन्त्रद्वयोपदेशात् प्रतिमन्त्रमिति गम्यते ॥ १३७ ॥

धनुः प्रयच्छति त्वयायमिति ॥ १३८ ॥

अनेन मन्त्रेण यजमानाय ॥ १३८ ॥

दृबासीति प्रतिमन्त्रमादाय तिस्र इषूः प्रयच्छति पातैनमिति प्रतिमन्त्रम् ॥ १३९ ॥

यजमानायैव ॥ १३९ ॥

आविर्मर्या इति वाचयति ॥ १४० ॥

केषांचित्प्रतिमन्त्रं नेति सम्प्रदायः ॥ १४० ॥

अत्रेष्टा इति लोहाय समाविध्यति केशवास्ये सदोन्त उपविष्टाय ॥ १४१ ॥

लोहाय सत्यमुं लिङ्गात् । अथ यल्लोहाय सम्भवति लोहिता इव हि दन्दशूका इति ॥ १४१ ॥

सुन्वन्तमाक्रमयं दिशः प्राचीमारोहति वाचयति प्रतिमन्त्रं प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ॥ १४२ ॥

सुन्वन्तं यजमानं बाहुगृहीतमाक्रमयन् । दिशां चाक्रमणमाभिमुख्यगमनमात्रेणैव । न ह्यन्यथा सम्भवः । आक्रमयंश्च वाचयति ॥ १४२ ॥

आक्रम्य पादेन सीसं निरस्यति प्रत्यस्तमिति ॥ १४३ ॥

यच्छार्दूलचर्मणो जघनार्धे सीसं निहितं तत्पदा प्रतिक्षि-

पति प्रत्यस्तमिति मन्त्रेण ॥ १४३ ॥

व्याघ्रचर्मारोहयति सोमस्य त्विषिरिति ॥ १४४ ॥

यजमानमारोहयति बाहुगृहीतम् । मन्त्रस्तु यजमानस्यैव ॥१४४॥

रुक्ममधः पदं कुरुते मृत्योरिति ॥ १४५ ॥

रुक्म आभरणविशेषः तं पदस्याधस्तात्कुरुते मृत्योरिति मन्त्रेण ॥ १४५ ॥

शिरसि च नवतदर्मं शततदर्मं वौजोसीति ॥१४६॥

चशब्दाद्रुक्ममेव ॥ १४६ ॥

बाहू उद्गृह्णाति हिरण्यरूपाविति ॥ १४७ ॥

यजमानः ॥ १४७ ॥

मित्रोसि वरुणोसीति वा ॥ १४८ ॥

बाह्वोरुद्ग्रहणम् ॥ १४८ ॥

स्थितं प्राञ्चमभिषिञ्चति पुरोहितोध्वर्युर्वा पुरस्तात्पालाशेन प्रथमं पश्चादितरे द्वितीयन स्वस्तृतीयेन मित्र्यो राजन्यो वैश्यश्चतुर्थेन सोमस्य त्वा द्युम्नेनेति प्रतिमन्त्रम् ॥ १४९ ॥

स्थितं प्राञ्चमभिषिञ्चति पुरस्ताद्व्यवस्थितः । पुरोहितोध्वर्युर्वा पालाशेन पात्रेण पश्चादितरे व्यवस्थिताः । द्वितीयेनौदुम्बरेण भ्राताऽभिषिञ्चति । तृतीयेन नैयग्रोधपादेन राजन्यो यो मित्रत्वेनो-पागतः । वैश्यश्चतुर्थपात्रेण । सोमस्य त्वा द्युम्नेनेति प्रतिमन्त्रम् ॥१४९॥

अभिषिञ्चामीति सर्वत्र साकाङ्क्षत्वात् ॥ १५० ॥

क्षत्राणां क्षत्रपतिरेधीरिति च ॥ १५१ ॥

सर्वत्रैव शेषः ॥ १५१ ॥

इममसुष्येति च प्रथमो देवसूवत् ॥ १५२ ॥

अभिषिञ्चति ॥ १५२ ॥

पार्थानामिन्द्राय स्वाहेति षड्जुहोति प्रतिमन्त्रम् ॥ १५३ ॥

शौनःशेपञ्च प्रेष्यति ॥ १५४ ॥

शौनः शेपं शंसत्येवम् । च शब्दादनन्तरपदार्थसमन्तरमेव ॥ १५४ ॥

द्यूतां ते वा ॥ १५५ ॥

प्रेष्यति । तदा तत्रैव शस्यते ॥ १५५ ॥

ओ३मित्यृचां प्रतिगरस्तथेति गाथानाम् ॥१५६॥

ऋचो ह्यायन्त एव गाथा छन्दो विशेषेण ॥ १५६ ॥

होताध्वर्यू हिरण्मय्योः कशिपुनोरुपविष्टौ ॥ १५७॥

१कशिपुनस्तरकौ ॥ १५७ ॥

शौनःशेपान्ते पृथक् शते ददाति ॥ १५८ ॥

पृथग्वचनाच्छतं शतं गवामेकैकस्य ददाति ॥ १५८ ॥

सहस्रे वा ॥ १५९ ॥

विकल्पः ॥ १५९ ॥

आसने च ॥ १६० ॥

ददाति यो यत्रोपविष्टः ॥ १६० ॥

---

१ मसूरकाविति यावत् ।

कण्डूयन्याभिषेण प्रलिम्पते प्रपर्वतस्येति ॥१६१॥

कण्डूयनी कृष्णविषाणा तया शरीरसंलग्नोदकाभिषेकेण प्रलिम्पते प्रपर्वतस्येति ॥ १६१ ॥

चर्मणि विर्विक्रमयति त्रिष्णोरिति प्रतिमन्त्रम् ॥ १६२ ॥

विक्रमयां कारयत्यध्वर्युर्मन्त्रस्तु यजमानस्यैव क्रमणशेषत्वात् ॥ १६२ ॥

पालाशे शेषानासिच्य पुत्राय प्रयच्छति प्रियतमायेदं मे कर्मेदं वीर्यं पुत्रो ऽनुसन्तनोत्विति ॥ १६३ ॥

शेषा अभिषेकशेषाः ॥ १६३ ॥

शालाद्वार्ये जुहोति पुत्रेन्वारब्धे प्रजापत इति पुत्रयजमानयोर्नामगृह्णाति पितृशब्दं पुत्रे कृत्वा यथायथं पश्चात् ॥ १६४ ॥

अयमभिमन्युरर्जुनस्य पितेत्येवं पितृशब्दः पुत्रे कृतो भवति । यथायथं पश्चादिति । अर्जुनोभिमन्योः पितेत्येवम । अयममुष्य पिता सावस्य पितेति मन्त्रे पाठः।ब्राह्मणेपि च यः पुत्रस्तं पितरं करोति यः पिता तं पुत्रमिति ॥ १६४ ॥

आग्नीध्रीये पालाशेन शेषान् जुहोति रुद्र यत्त इत्युत्तरार्धे ॥ १६५ ॥

अभिषेकशेषान् ॥ १६५ ॥

गवां शतमधिकं वा स्वस्याहवनीयस्योत्त-
रत स्थापयति ॥ १६६ ॥

स्वशब्देनात्र भ्रातोच्यते ॥ १६६ ॥

पूर्वाग्निवहनं च साग्निम् ॥ १६७ ॥

शान्तिकपौष्टिकार्थोऽग्निर्येनानसोह्यते तच्च साग्निस्था-पयति ॥ १६७ ॥

वाजपेयवद्रथमवहृत्य दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ
युनक्ति पूर्ववन्मित्रावरुणयोरिति चतुर्भिः ॥ १६८ ॥

वाजपेयवदिति रथाद्रथावहरणम् धूर्गृहीतस्य चावर्त्तनं कृत्वा दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ व्यवस्थितं युनक्ति पूर्ववन्मित्रावरुणयोरित्यनेन मन्त्रेण । चतुर्भिरश्वरथैरुत्तरा पृष्टिश्चतुर्थः ॥ १६८ ॥

दक्षिणापथेन यात्वापरेण चात्वालं स्था-
पयति ॥ १६९ ॥

रथम् ॥ १६९ ॥

अव्यथायै त्वेति सुन्वन्नारोहति ॥ १७० ॥

तमेव रथम् ॥ १७० ॥

मरुतामिति दक्षिणधुर्यं प्राजति ॥ १७१ ॥

यन्ता ॥ १७१ ॥

गवां मध्ये स्थापयत्यायामेति ॥ १७२ ॥

अनेन मन्त्रेण रथं यन्तैव ॥ १७२ ॥

धनुरात्न्योपस्पृशति गां यजमानः स-

मिन्द्रियेणेति ॥ १७३ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १७३ ॥

जिनामीमाः कुर्व इमा इति चाह ॥ १७४ ॥

यच्छब्दाद्यजमानः ॥ १७४ ॥

तावद्भूयो वा गो स्वामिने दत्वा पूर्वेण यूपं परीत्यान्तःपात्यदेशे स्थापयति मात इति ॥ १७५ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १७५ ॥

अग्नये गृहपतय इति चत्वारि रथविमोचनीयानि जुहोति प्रतिमन्त्रं पशूनाꣳ रसोसीति वराहोपानहा उपमुञ्चते ॥ १७६ ॥

यजमानः ॥ १७६ ॥

भूमिमवेक्षते पृथिवि मातरिति ॥ १७७ ॥

अनेन मन्त्रेण यजमान एव ॥ १७७ ॥

अवरोहति हꣳसः शुचिषदिति ॥ १७८ ॥

रथाद्यजमानः ॥ १७८ ॥

विमुच्यसयन्तृकꣳ रथवाहणे करोत्यनस्तत्कर्म शालाया दक्षिणतः ॥ १७९ ॥

विमुच्य रथं सह यन्तारं रथवाहने करोति । तस्य चानसस्तदेव कर्म रथवाहणम् ॥ १७९ ॥

अपप्रवते यन्ता ॥ १८० ॥

रथादवतरति ॥ १८० ॥

रथवाहणस्य दक्षिणेन्तौ शतमानावास-
जति वृत्तौ ॥ १८१ ॥

वृत्ताकारौ रक्तिकाशतमानौ ॥ १८१ ॥

अनुवर्त्ममौदुम्बरीं शाखामुपगूहत्युपस्पृश-
ति शतमानावियदसीति ॥ १८२ ॥

इयदसीत्येकं युङ्ङसीति चापरम् ॥ १८२ ॥

तौ ब्रह्मणे दत्वोर्गसीति शाखामुपस्पृशति ॥ १८३ ॥

ताविति शतमानौ ॥ १८३ ॥

इन्द्रस्य वामित्यवहरते बाहू पयस्यायां
व्याघ्रचर्मदेशे स्थितायाम् ॥ १८४ ॥

इन्द्रस्य वां इत्यनेन मन्त्रेण पयस्यायामवहरति बाहू यजमानो व्याघ्रचर्मदेशे स्थितायाम् ॥ १८४ ॥

सेषुकं धनुःप्रयच्छति ॥ १८५ ॥

धनुर्धराय ॥ १८५ ॥

उत्तरवेदिं हृत्वा पयस्यया प्रचरति प्राक्
स्विष्टकृतः ॥ १८६ ॥

खादिरीमासन्दीं रज्जूतां व्याघ्रदेशे नि-
दधाति स्योनासीति ॥ १८७ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १८७ ॥

अधीवासमस्यामास्तृणाति क्षत्रस्य योनिरिति ॥ १८८ ॥

अस्यामित्यासन्द्याम् वास आस्तृणाति क्षत्रस्य योनिरिति॥१८८॥

सुन्वन्तमस्यामुपवेशयति स्योनामासीदेति ॥ १८९ ॥

बाहुगृहीतं यजमानमासन्द्यामुपवेशयति । मन्त्रश्चाध्वर्योरेव ॥ १८९ ॥

निषसादेत्युरोस्यालभते ॥ १९० ॥

यजमानस्य हृदयम् ॥ १९० ॥

अभिभूरित्यस्मै पञ्चाक्षान्पाणावाधाय पश्चादेनं यज्ञियवृक्षदण्डैः शनैस्तूष्णीं घ्नन्ति ॥ १९१ ॥

अभिभूरित्यनेन मन्त्रेण पञ्चाक्षान्यजमानस्य पाणावाधाय पश्चादेनं यजमानस्य यज्ञियवृक्षदण्डैः शनैस्तूष्णीं घ्नन्त्यध्वर्यवो बहुवचनोपदेशात् ॥ १९१ ॥

पाप्मानं ते ऽपहन्मोति त्वा वधं नयामीति वा ॥ १९२ ॥

अनेन मन्त्रेण घ्नन्ति । तूष्णीं वेति विकल्पः ॥ १९२ ॥

वरं वृत्वा ब्रह्मन्नित्यामन्त्रयते पञ्चकृत्वः ॥ १९३ ॥

यजमानः ॥ १९३ ॥

प्रत्याह व्यत्यासं सविता वरुण इन्द्रो रुद्र इति त्वं ब्रह्मासीत्यादिभिः ॥ १९४ ॥

त्वं ब्रह्मासीत्यादि सविता वरुण इत्येवमादि व्यत्यासेन ब्रह्मा प्रवचनं ददाति यजमानाय ॥ १९४ ॥

आदिनैवान्त्यम् ॥ १९५ ॥

त्वं ब्रह्मासीत्यनेनैवान्त्यं पञ्चमं प्रतिवचनम ॥ १९५ ॥

बहुकारेति च व्हयत्येवं नामानम् ॥ १९६ ॥

चशब्दाद्यजमानः । स हि पूर्वमन्त्रणाभिहितः । बहुकारेत्येवं-नामानं शब्दयति । एवमपि हि श्रूयते एवं नामा भवति कल्याण-मेवैतन्मानुष्यं वाचो वदतीति ॥ १९६ ॥

स्फ्यमस्मै प्रयच्छति पुरोहितोऽध्वर्युर्वेन्द्रस्य

वज्र इति ॥ १९७ ॥

अनेन मन्त्रेण यजमानाय ॥ १९७ ॥

राजा राजभ्राता सूतस्थपत्योरन्यतरो ग्राम-

णीः सजातश्चैवं पूर्वः पूर्वउत्तरस्मै ॥ १९८ ॥

स्फ्यस्प्रयच्छति सजातश्च ग्रामणीः सजातः ॥ १९८ ॥

प्रत्तेन सजातः प्रतिप्रस्थाता च पूर्वाग्निस-

हिता; शुक्रपुरोरुचा द्यूतभूमिं कुरुतः ॥१९९॥

प्रत्तेन वज्रेण सजातः प्रतिप्रस्थातारौ पूर्वाग्निवहनसंलग्नां शुक्रपुरोरुचा द्यूतभूमिं कुरुतः ॥ १९९ ॥

मन्थिनो विमितम् ॥ २०० ॥

पुरोरुचा विमितं कुरुत इति वर्त्तते ॥ २०० ॥

द्यूतभूमौ हिरण्यं निधायाभिजुहोति चतुर्गृ-

हीतेनाग्निः पृथुरिति ॥ २०१ ॥

अनेन मन्त्रेण हिरण्यमभिजुहोति ॥ २०१ ॥

अक्षान्निवपति स्वाहाकृता इति ॥ २०२ ॥

द्यूतभूमावक्षान्निवपति स्वाहाकृता इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २०२ ॥

गां दीव्यध्वमित्याह ॥ २०३ ॥

द्यूतप्रकरणे प्रैषोयम् ॥ २०३ ॥

कृतादि वा विदध्याद्राजप्रभृतिभ्यः ॥ २०४ ॥

कृतादिभिर्वा द्यूतं भवति राजप्रभृतिर्वा द्यूतान्तरम् ॥२०४॥

सजाताय कलिङ्गाम् ॥ २०५ ॥

अस्य सजातस्य सम्बन्धिनी या तां घ्नन्ति । हन्तिश्च आहनन-मात्रे न मारणार्थः ॥ २०५ ॥

पूर्वाग्निवाहो दक्षिणा ॥ २०६ ॥

सा च द्यूतस्य यागाङ्गमभिधानात् ॥ २०६ ॥

पयस्यास्विष्टकृदिडं करोति माहेन्द्रादि च॥२०७॥

करोतीत्यनुवर्त्तते । मरुत्वतीयान्ते वैकृतं कर्मविहितमतः प्राकृतानुवृत्त्यर्थं माहेन्द्रादीत्युक्तम् ॥ २०७ ॥

अवरुह्य गच्छति स्तोत्राय प्रहितः॥ २०८ ॥

आसन्द्या अवरुह्य प्रहितः सन् स्तोत्राय गच्छति । यजमान-स्य सोन्ते स्तोत्रस्य भवत्यन्ते शस्त्रस्येति वचनात् ॥ २०८ ॥

अवभृथमेकेन तार्प्यादीनि चेत् ॥ २०९ ॥

यदि माहेन्द्रादौ दीक्षितवसने न परिहिते तदा तार्प्यादीना-मेकेनावभृथमभ्यवतरन्ति ॥ २०९ ॥

उदैत्येकेन ॥ २१० ॥

उत्तरत्येकेनो देति अन्येनोदेतीतिपाठः । अथ माहेन्द्रादौ दीक्षि-तवसनं परिहितं ततस्तेनैवावतरणमुत्तरणं च ॥ २१० ॥

दीक्षितवसनं च प्रास्यति॥ २११ ॥

तार्प्यावतरणपक्षे ॥ २११ ॥

अनूबन्ध्यवपाहोमान्ते दद्यादेनानि॥ २१२ ॥

तार्प्यादीनि ॥ २१२॥

उदवसानीयायां वा ॥ २१३ ॥

इष्ट्यात् आगन्तुत्वात्तदन्ते निवेशः ॥ २१३ ॥

त्रैधातव्युदवसानीया ऐन्द्रावैष्णवो द्वादश-
कपालो व्रीहियवाणाम् ॥ २१४ ॥

तमुभयेषां व्रीहियवानां गृह्णातीति वचनात् ॥ २१४ ॥

तृतीयं यवानां मध्ये ॥ २१५ ॥

तृतीयभागो यवानां मध्ये ॥ २१५ ॥

अधिश्रयणं च ॥ २१६ ॥

एवमेव । व्रीहिमयमेवाग्रे पिण्डमधिश्रयति । अथ यवमयमथ व्रीहिमयमिति वचनात् । अवदानं तु धातुत्रयादपि ग्राह्यम् ॥ २१६ ॥

तिस्रस्तिस्रो दक्षिणा ददाति शतमानानि ब्र-
ह्मणे धेनूर्होत्रे वासाᳪस्यध्वर्यवे गामग्नीधे ॥ २१७ ॥

तिस्रस्तिस्र इत्यवाच्यं बहुवचनोपदेशात् । आदिसामर्थ्याच्च तत्प्राप्तेः । वाच्यं वा । अग्नीधोपि गावस्तिस्र एव यथा स्युरिति । ता वा एता द्वादश वा त्रयोदश वा दक्षिणा भवन्तीति श्रुतेः । ननु चैवं द्वादशैव भवन्ति न त्रयोदश।उच्यते । काण्वपाठाङ्गीकरणेन त्रयोदश भविष्यन्ति । तत्राध्वर्योः पठ्यते त्रीणि वासांसि त्रयश्चातद्वाहो गां वाजं वाग्नीध इति च त्रयोदश भवन्ति।वचनात्त्रैधातवी उदवसानीया कार्येभिषेचनीयस्य भवति । प्रकृतौ चोदवसानीया समारूढनिर्मथिते दृष्टा इह च तथा न सम्भवति येनाभिषेचनीयदशपेययोश्च प्राक्क्रयादेकतन्त्रतां वक्ष्यति । तेनात्र भवति सन्देहः किमतिप्रणीते क्रियतामुतापराग्न्याहवनीय इति । तत्र केचिदाहुरभिषेचनीयस्यैवेत्र्यग्निरिति तदाहवनीय एवातिप्रणीते प्राप्नोति । अपराग्नयो दार्शपौर्णमासिका इति । अतोतिप्रणीत इति । नेच्छन्त्येतदपरे । न हीयं प्रकृतावतिप्रणीते दृष्टेति । ननु चापराग्न्याहवनी-

येपि नैव प्रकृतौ दृष्टा समारूढमन्थनविधानात् । सत्यमेवं समारोपमन्थने दशपेयेन विभृथे । अतो न क्रियते । अपराग्निसम्बन्धश्चाभिषेचनीयस्यानपनीत एव । केवलं मन्थनं न क्रियते । तस्मादिहैव युक्तरूपमनुष्ठानम् । अपि च निवृत्तप्राकृतकार्योऽतिप्रणीतो नोदवसानीयापेक्ष्यते । ननु चापराग्नयो दाशपेयिका इत्युक्तम् । सत्यमेवं तथाप्याहवनीयापेक्षायां स एव प्रसज्यते नातिप्रणीतो निवृत्तकार्यत्वादिदिति ॥ २१७ ॥

भैषज्याभिचारयोरप्येषा ॥ २१८ ॥

त्रिधा दक्षिणा भवति त्रैधातवी ॥ २१८ ॥

दशोत्तराणि सꣳसृपाहवीꣳषि निर्वपति ॥२१९॥

नामधेयं तस्मात्सꣳसृपो नामेति । दशानामपि षण्णामनुष्ठानं यथा स्यादित्येवमर्थं दशग्रहणमिति सम्प्रदायः । काण्वास्तु षण्णां प्रवृत्तिः श्वो भूत इति मन्यन्ते । न त्वाचार्येण सूत्रितम् । अन्यत्र चाक्तं प्रतिग्रहमेकैकꣳ श्व इति । तेनाचार्याभिप्रायादेकस्मिन्नेवाहनीति गम्यते । काण्वपाठाद्वा प्रत्यहमिति ॥ २१९ ॥

देवयजनान्तरमकैकेनोत्सर्पति ॥ २२० ॥

हविषा ॥ २२० ॥

शालायामन्त्यम् ॥ २२१ ॥

अन्त्यं हविर्दशपेयशालायां भवति । शालाग्रहणं चोपलक्षणार्थम् ॥ २२१ ॥

सावित्रसारस्वतत्वाष्ट्रपौष्णैन्द्रबार्हस्पत्यवारुणाग्नेयसौम्यवैष्णवानि यथोक्तम् ॥ २२२ ॥

यथा प्रदेशान्तरं आचार्येणोक्तानीति यथोक्तग्रहणम् ॥ २२२ ॥

प्रतीष्टि पुण्डरीकाणि प्रयच्छति ॥ २२३ ॥

प्रयच्छतिग्रहणाद्दक्षिणार्थे तथा च काण्वपाठः सा दक्षिणा॥२२३॥

हिरण्मयानि वा ॥ २२४ ॥

पुण्डरीकाणि । स चायं विकल्पः ॥ २२४ ॥

उत्तमासु तिसृषु पञ्च ॥ २२५ ॥

द्वे द्वे द्वयोरन्त्यायामेकम् ॥ २२५ ॥

तेषाꣳ स्रजं प्रतिमुञ्चते ॥ २२६ ॥

तेषां पुण्डरीकाणाꣳ स्रजं मालां कृत्वा प्रतिमुञ्चते यजमानः ॥ २२६ ॥

तद्दीक्षो भवति ॥ २२७ ॥

साऽस्य दीक्षेति वचनात् ॥ २२७ ॥

एकतन्त्रौ क्रयैकत्वात् ॥ २२८ ॥

इदं विचार्यते । किमेतानि हवीꣳषि दशपेयाङ्गभूतानि उत पृथगर्थत्वमिति । पृथगत्वर्थमिति ब्रूमः । एवं ह्यत्र श्रूयते । एभिर्मे पीष्टमसद्देभिरपि सूया इति । तेन त्रिषंयुक्तादिवत् पृथगत्वर्थमिति केचित् । नैवमित्यपरे । एतैर्हि दशपेयार्थानामग्नीनां तद्देवयजनप्रतिनयनं क्रियते । अतस्तदर्थमिति गम्यते । तथा च मन्त्रलिङ्गं सवित्रा प्रसवित्रेत्युपक्रम्य विष्णुना दशम्या देवतया प्रसूतः प्रसर्पामीति सर्पणार्थतां दर्शयति । एभिर्मेपीष्टमसद्देभिरपि सूया इत्यर्थवादप्रायम् । प्रयोजनं दशपेयाङ्गत्वेऽग्न्यन्वाधानाभावः । वाजपेये च सर्पणाभावादप्रवृत्तिः ॥ २२८ ॥

इदं विचार्यते । किमभिषेचनीयदशपेयौ एकतन्त्रावुत पृथक्तन्त्राविति । एकतन्त्राविति ब्रूमः । कुत एतत् । क्रयप्रतिकर्षात् । एवं ह्यत्र श्रूयते सह सोमौ क्रीणाति । तत्प्रतिकर्षाच्चाधस्तनस्यापि प्रतिकर्ष इति । एवं प्राप्त आह—

नाना वावभृथदीक्षाश्रुतिभ्याम् ॥ २२९ ॥

नाना तन्त्रौ वा भवतः । कुत एतत् । अवभृथदीक्षाश्रुतिभ्याम् । अभिषेचनीयस्य ह्यवभृथः श्रूयते । स यत्रावभृथम-

भ्यवेति तदेतदप्यभ्यवहरन्तीति दीक्षितवसनप्रासनविधिपरे वाक्ये अवभृथं दर्शयति। तथा च दीक्षा श्रूयते। पुण्डरीकस्रजं प्रतिमुञ्चते सोस्य दीक्षेति। यदि ह्येकतन्त्रौ स्यातांनावभृथ श्रूयेत। तथा दीक्षा इति ॥ २२९ ॥

एवं प्राप्त आह—

एकं त्वानुपूर्व्ययोगात् ॥ २३० ॥

तु शब्दः पक्षव्यावृत्तौ। एकमेव तन्त्रन्न भिन्नतन्त्रता। कुत एतत्। एवं हि पदार्था आनुपूर्व्येण युज्यन्ते। क्रयमात्रे पुनः प्रतिकृष्यमाणे दीक्षणीयादीनां पश्चादनुष्ठानानुपूर्व्यं स्यात् तत्र चोदकबाधः। दीक्षावभृथग्रहणं तद्वचनेनेत्यदोषः ॥ २३० ॥

तदुक्तम्—

अवभृथदीक्षाभ्यासो वचनादिति ॥ २३१ ॥

यथाश्वमेधे वभृथदीक्षाभ्यासः ॥ २३१ ॥

सप्तम्यां ब्रह्मागारात्सोममाहृत्यासन्द्यभिमर्शनादि करोत्युपसद्देवताहवींषि निर्वपत्युपसदन्त इच्छन्यथोक्तम् ॥ २३२ ॥

एवमेव हि श्रवणमिति ॥ २३२ ॥

पितामहदशगणः सोमपानाः संख्यासर्पणम् ॥ २३३ ॥

यजमानस्य पितामहदशगणं सोमपानामुच्चार्य १ सर्पणं कर्त्तव्यम ॥ २३३ ॥

सवित्रति वानुवाकमुक्त्वा ॥ २३४ ॥

सर्पणं भवतीति विकल्पः ॥ २३४ ॥

दश दशैकैकं चमसमनु भक्षयन्ति ॥ २३५ ॥

---

१ अमुकः प्रथमः सोमपः असौ द्वितीयः असा तृतीयः एवं दशमपर्यन्तं सोमपान् गणयित्वेत्यर्थः।

दश दशैकैकं चमसमनु प्रसृप्ता भवन्तीति वचनात् ॥ २३५ ॥

यजमानस्य राजन्यः ॥ २३६ ॥

तत्र च राजन्यचमसे राजन्या भक्षयन्ति। संख्या हि समानजातीयेषु भवति। ननु च शतं ब्राह्मणास्सोमं भक्षयन्तीत्यत्र श्रूयते। तत्र कथं राजन्या भवेयुः। उच्यते। भूयस्त्वात्। ब्राह्मणेषु चाब्राह्मणेषु शतसंख्येत्यदोषः। एवं च सह पानविरोधो न भवति ॥ २३६ ॥

एवं प्राप्त आह—

ब्राह्मणा वा श्रुतेः ॥ २३७ ॥

वाशब्दः पक्षव्यवृत्तौ। ब्राह्मणा एव भवन्ति न क्षत्रियाः। शतं ब्राह्मणा इति हि श्रूयते। ननु च ब्राह्मणेषु च भूयस्त्वाच्छतशब्द इत्युक्तम्। नैतदेवम्। शतं ब्राह्मणाः सोमं भक्षयन्तीति विधिरयं विधौ च न परः शब्दार्थो भवति। एवं कृत्वा दश दशैकैकं चमसमनु भक्षयन्तीति विभागविधानम् ॥ २३७ ॥

तुल्याः संख्यायोगात् ॥ २३८ ॥

शतसंख्या च तुल्येषूपपद्यते नातुल्येषु। अतो यजमानचमसेऽपि ब्राह्मणा एवेति। सहपानाविरोधस्तु वचनात् ॥ २३८ ॥

ब्रह्मणे ददात्यंशुवद्दक्षिणा ॥ २३९ ॥

अंशुवदिति तुल्यशास्त्रत्वात् ॥ २३९ ॥

हिरण्मयींस्स्रजमुद्गात्रे रुक्मं होत्रे हिरण्मयौ प्राकाशा[1]वध्वर्युभ्यामश्वं प्रस्तोत्रे वशां मैत्रावरुणायर्षभं ब्राह्मणाच्छंसिने वाससी

---

१ प्राकाशौ दर्पणौ। कर्णवेष्टकावित्यपरे।

नेष्टापोतृभ्यामन्यतरतो१ युक्तं यवाचितम-च्छावाकाय गामग्नीधे ॥ २४० ॥

ददातीति सर्वत्रानुषङ्गः। गौश्चानड्वान्भवति काण्वपाठात् ॥२४०॥

अभिषेचनीयान्ते केशवपनार्थे निवर्त्तनः संवत्सरम् ॥ २४१ ॥

अभिषेचनीयान्तग्रहणेन दशपेयान्तो लक्ष्यते । अभिषेचनीयेनेष्ट्वा केशान्न वपत इति श्रुतेः । तच्च संवत्सरं न वपत इति श्रुतेः । वपनं मुण्डनं केशानामवखण्डनम् । येनैवमाह स वैन्यंव वर्त्तयते केशान्न वपत इति ॥ २४१ ॥

भूम्यनभिष्ठानं च ॥ २४२ ॥

चशब्दात्संवत्सरमेव ॥ २४२ ॥

अनुपानत्कस्य यावज्जीवम् ॥ २४३ ॥

पुनर्यावज्जीवमेव भूम्यनभिष्ठानम् । संवत्सरं तु सोपानत्कस्यापि भूम्यनभिष्ठानमिति ॥ २४३ ॥

उत्तरे शुक्ले पञ्चबिलः ॥ २४४ ॥

पञ्चबिल इति नामधेयम् । तस्माच्चरुः पञ्चबिलो नामेति । उत्तरग्रहणमनन्तरव्युदासार्थे उत्तरानन्तरार्थे च । वैशाखशुक्ल इत्यर्थः ॥ २४४ ॥

आग्नेय ऐन्द्रः सौम्यो वा वैश्वदेवश्चरुः पयस्या मैत्रावरुणी बार्हस्पत्यश्चरुः ॥ २४५ ॥

तेषां च—

---

१ एकस्मिन् पार्श्वे बलीबर्देन युक्तं, यवैराचितं पूर्णं शकटमित्यर्थः ।

प्रतिदिशमासादनमाग्नेयं पुरस्तात्प्रदक्षिणमि-
तराणि मध्येऽन्त्यम् ॥ २४६ ॥

हविर्भवति ॥ २४६ ॥

पूर्वैश्चरित्वा चरित्वा मध्यमे सꣳस्रुवासे-
चनम् ॥ २४७ ॥

स च तत्संस्कारः अतश्च संस्रवाभावेप्यन्येन कार्यः ॥२४७॥

आग्नेयो हिरण्यदक्षिणोऽग्नीधे ददात्यैन्द्रस्य ऋषभः सौम्यस्य बभ्रुर्ब्रह्मणे वैश्वदेवस्य पृषन्होत्रे पयस्याया वशाभावे ऽप्रवीता ध्वर्युभ्यां बार्हस्पत्यस्य शितिपृष्ठो ब्रह्मणे ॥ २४८ ॥

ददातीत्यनुवर्त्तते । वसा रिक्ता । अप्रवीता अकामिका । अध्वर्युभ्यामिति । द्वितीयोग्नीत् ॥ २४८ ॥

अन्नाद्यकामस्याप्येषा ॥ २४९ ॥

राजसूयाद्बहिरिष्टिर्भवति ॥ २४९ ॥

द्वादशोत्तराणि प्रयुग्घवीꣳषि ॥ २५० ॥

निर्वपति ॥ २५० ॥

मासान्तराणि ॥ २५१ ॥

प्रयुग्घवीꣳषीति नामधेयम् । स वै प्रयुजाꣳ हविर्भिर्यजत इति श्रुतेः । द्वादशग्रहणं वा मासान्तरपक्ष एकस्मिन्नेवाहनि क्रियेतेत्येवमर्थः । तथा च काण्वानां षट् षट् श्वो भूत इति पठ्यते । यद्वा द्वादशानामेव प्रयुग्घविष्ट्वमुत्तरेषां नेति द्वादशग्रहणम् ॥ २५१ ॥

आहवनीयाद्वा पुरस्ताच्छम्याप्रासे शम्याप्रा-

स आग्नेयसौम्यसावित्रबार्हस्पत्यत्वाष्ट्रवैश्वानरा यथोक्तम् ॥ २५२ ॥

यथा प्रदेशान्तर उक्तम् ॥ २५२ ॥

एवमावृत्तस्य चरवः सारस्वतमैत्रक्षैत्रपत्यवारुणादित्याः ॥ २५३ ॥

एवमेव प्रत्यावृत्तस्य शम्याप्रासे भवति ॥ २५३ ॥

षट् षड्वैकतन्त्रे ॥ २५४ ॥

भवन्तीति सूत्रशेषः ॥ २५४ ॥

पूर्वाग्निवाहौ द्वौ द्वौ षण्णां षण्णां दक्षिणा ॥२५५॥

इतरत्र तु चोदकेनान्वाहार्यः ॥ २५५ ॥

अष्टापदीवत्पशुबन्धौ गर्भिणीभ्यां स्वगुणदक्षिणौ ॥ २५६ ॥

अष्टापदीशब्देनानूबन्ध्योच्यते । लक्षणया तद्वत्पशुबन्धौ । तावेतौ गर्भिणीभ्यां भवतः स्वगुणदक्षिणौ । तद्गुणदक्षिणावित्यर्थः ॥ २५६ ॥

श्येन्यादित्येभ्योदित्यै वा ॥ २५७ ॥

भवति ॥ २५७ ॥

वैश्वदेवीपृषती मारुती वा ॥ २५८ ॥

भवति ॥ २५८ ॥

तदन्ते केशवपनीयोऽतिरात्रः पौर्णमासीसुत्यः ॥२५९॥

तदन्तग्रहणाच्चानन्तरपौर्णमास्यां केशवपनीयो भवति॥२५९॥

उत्तरे च मासान्तराः ॥ २६० ॥

उत्तरे च क्रतवो मासान्तराः । चशब्दात्पौर्णमासी सुत्याश्च भवन्ति ॥ २६० ॥

व्युष्टिद्विरात्रः ॥ २६१ ॥

अग्निष्टोमातिरात्रौ ॥ २६२ ॥

अग्निष्टोमग्रहणमपार्ष्ठिकत्वज्ञापनार्थम् ॥ २६२ ॥

क्षत्रधृतिः ॥ २६३ ॥

अपरः क्रतुर्भवति ॥ २६३ ॥

तमुभयत एके त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ ॥ २६४ ॥

कुर्वन्त्येके उपरिष्टात् । अत्र च वैशाखामावास्यायां पशुबन्धौ । ज्येष्ठपौर्णमास्यां केशवपनीयः । आषाढ्यां व्युष्टिर्द्विरात्रः । श्रावण्यां क्षत्रधृतिः । भाद्रपदाश्वयुजयोस्त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ कार्त्तिक्याꣳ सौत्रामणीति ॥ २६४ ॥

अभिषेचनीयाद्वा संवत्सरात्केशवपनीयोऽति-
रात्रः सोमापवर्गः ॥ २६५ ॥

सोमापवर्ग इति सोमानामपवर्गो भवति । वा तदपवर्गं सोमाः ॥ २६५ ॥

उत्तरे शुक्ले सौत्रामणी ॥ २६६ ॥

सोमानन्तरे शुक्ले सौत्रामणी भवति ॥ २६६ ॥

व्रीहीन्विरूढाविरूढान्क्षौम उपनह्य क्रीणाति
क्लीबात्सीसेन ॥ २६७ ॥

ऋजुः ॥ २६७ ॥

पक्त्वौदनं विरूढांश्चूर्णीकृत्याश्विभ्यां प-
पच्यस्वेति सꣳसृजति ॥ २६८ ॥

ओदनपाको विरूढैः स चतुर्मुष्टिकग्रहणपूर्वकश्चोदकानुग्रहाय। तस्य च विरूढचूर्णैरश्विभ्यां पच्यस्वेति संसर्गः ॥ २६८ ॥

सिंहवृकव्याघ्रलोमानि चावपति ॥ २६९ ॥

चशब्दात्तत्रैव ॥ २६९ ॥

पशुषु वा ॥ २७० ॥

आवपति तुल्यशास्त्रत्वात् ॥ २७० ॥

पुरोडाशधर्मा द्रव्यसामान्यात् ॥ २७१ ॥

अत्र च सुरायां पुरोडाशधर्माः प्रवर्त्तन्ते। द्रव्यं हि तेषां पर्युपस्थापकमिति। ननु च ग्रहग्रहणपुरोरुगुपयामादीनां दर्शनात्सौमिका भवन्तीति गम्यते। नेत्याह ॥ २७१ ॥

यावदुक्तं सौमिका गुणत्वात् ॥ २७२ ॥

यावदुक्तं ते भवन्ति। न हि सौमिकधर्मप्रवृत्तिरत्र व्यक्तत्वात्। न च गुणप्रवृत्त्या गुणान्तरप्रवृत्तिर्युक्ता। गुणत्वादेव ॥ २७२ ॥

त्रिपशुः पशुबन्धश्चतुर्थ्याम् ॥ २७३ ॥

चतुर्थे वाहनि ॥ २७३ ॥

पक्वायाम् ॥ २७४ ॥

सुरायाम् ॥ २७४ ॥

आश्विनोजः श्येतः ॥ २७५ ॥

श्येत आरक्तगौरः [1] ॥ २७५ ॥

मल्हाविः सारस्वती ॥ २७६ ॥

रजां मलं हन्तीति मल्हाविः सा सारस्वती ॥ २७६ ॥

---

१ आलोहितोऽज इति हरिस्वामी। शुक्लवर्ण इति माधवाचार्याः।

ऋषममिन्द्राय सुत्राम्णे तद्गुणाभावेऽजाः ॥ २७७ ॥

तद्गुणानामभावे अजा भवन्ति ॥ २७७ ॥

प्रथमो लोहितः ॥ २७८ ॥

तदा च लोहितः प्रथमो भवति ॥ २७८ ॥

त्रियूपो वैकादशिनि लिङ्गात् ॥ २७९ ॥

त्रियूपो वा भवति एकयूपो वा एकादशिनि लिङ्गात्। एकादशिन्यां ह्युभयं दृष्टम् । एकयूपतानेकयूपत्वं च । एकादशिनि लिङ्गं चात्र गणत्वमिति । अत्रोच्यते । सौत्रामणीसंशब्दनादेकयूपतैव नियन्तुं युज्यते । तत्र हि श्रूयते । तद्यदेतौ सौत्रामणिकं यूपमेतौ यूपावभितो भवत इति । अपि च सूत्रारम्भसामर्थ्यादयमर्थोऽवगम्यते सूत्रारम्भमन्तरेणापि विकल्पः सिध्यत्येव । तस्मादेकयूपता नियम इति ॥ २७९ ॥

अग्नी वरुणप्रघासवत् ॥ २८० ॥

अवेदिर्दक्षिणः ॥ २८१ ॥

भवति ॥ २८१ ॥

वपामार्जनान्ते कुशैः परिस्रुतं पुनाति वायुः पूत इति ॥ २८२ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २८२ ॥

कुवलकर्कन्धुबदरचूर्णानि चावपति ॥ २८३ ॥

[1]कुवलादयो बदरजातिविशेषाः । वयोवस्थाविशेषा इत्यपरे ॥ २८३ ॥

---

१ बदराणि निरुपपदबदराणि चणकबदराणि च कुवलादिवाच्यानीति याज्ञिकाः। सूक्ष्मतरस्थूलमध्यमपरिणामानि बदरजातफलानीति माधवाचार्याः ।

ग्रहं गृण्हाति कुविदङ्गेति त्रीन्वा प्रतिदे-
वतमेतयैव ॥ २८४ ॥

पुरोरुचा। स चायं विकल्पः एकं वा त्रीन्त्रोति श्रुतत्वात् ॥२८४॥

समस्यानुवाचनं यजेति च ॥ २८५ ॥

समासश्चतुर्थ्यन्तानामेव पदानां न विभक्तिलोपेन ॥ २८५ ॥

प्रथमस्यानुहोमामितरौ ॥ २८६ ॥

ग्रहौ ॥ २८६ ॥

परिस्रुद्धोमो दक्षिणेग्नौ ॥ २८७ ॥

तत्र चाहयवनीयसंस्काराः कर्त्तव्याः चोदकपरिप्राप्तत्वा॥२८७॥

भक्षमाहृत्य परिस्रुच्छेषमासिच्य रुक्मव-
च्छिद्रं कुम्भꣳ शिक्ये कृत्वोपरि दक्षिणस्य धार-
यन्त्सूत्रन्तमुपतिष्ठते त्रिचैः सोमवतां बर्हिष-
दामग्निष्वात्तानामिति ॥ २८८ ॥

भक्षाहरणमात्रोपदेशाद्विशेषानुपदेशाच्च यथान्यत्र भक्षणं तथेहापीति ॥ २८८ ॥

हवीꣳषि निर्वपति सावित्रवारुणैन्द्राणि यथो-
क्तं पशुपुरोडाशार्थे ॥ २८९ ॥

देवतान्यत्वात्पशुपुरोडाशार्थे इत्युक्तम् ॥ २८९ ॥

नपुंसको दक्षिणा रथवाही वा वडवा ॥२९०॥

विकल्पः ॥ २९० ॥

सोमातिपूतस्याप्येषा ॥ २९१ ॥

सौत्रामणी भवतीति शेषः ॥ २९१ ॥

विज्ञप्तिः ।

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।
५ भारतवर्षीयै, र्ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकै-र्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८
६ कालान्तरे प्रतिस्तबकं " " १ " ०
७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०
श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) २
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः (मीमांसा) २
(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता सम्पूर्णः । (मीमांसा) २
(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) ६

(९) स्याद्वादमञ्जरी—मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्—विशिष्टाद्वैत—ब्रह्मनिरूपणा-परम्—श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णः ६ (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) २

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । (वेदान्तः) १३

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । (वेदान्त) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमदूपदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैत साम्राज्यधुरन्धरश्रीभट्टनाराणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम् । (मीमांसा) २

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् । ७

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्त) १

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } हरिदासगुप्तः, चौखा-संस्कृतपुस्तकालय बनारस सिटी ।

८

No. 78.] [Price Rupee One.

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKṚIT WORKS.

कात्यायनश्रौतसूत्रम्

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KÂTYÂYANA ŚRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŚRI KARKÂCHÂRYA.

EDITED BY

VYÂKARṆÂCHÂRYA PAṆḌIT MADANMOHAN PÂTHAK,

Professor of Mimâmsâ and Dharmashâstra,

Ranabir Sanskṛit Pâthashâlâ,

Central Hindu College, Benares.

FASCICULUS VIII.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT:

BENARES.

AGENTS:--OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDIT JYESHTHARAMA MUKUNDJI, BOMBAY.

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILASA PRESS.

BENARES.

1904.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—७८

अनुयाजान्ते पशुपुरोडाशार्थैश्चरत्याश्विनेन प्रागवदानेभ्यः ॥ २९२ ॥

आश्विनस्य चानेनोत्पत्तिः पूर्वमनभिधानात् ॥ २९२॥

हविर्भिर्वा ॥ २९३ ॥

प्रागवदानेभ्यश्चरति । अस्मिंश्च पक्षे ॥ २९३ ॥

आश्विनाभावस्तु ॥ २९४ ॥

सौत्रामणीं त्रैधातवीं च प्रकृत्य श्रूयते । सैषा राजसूययाजिन उदवसानीयेष्टिर्भवतीति। अतः क्रमार्थमिदमाह—

राजसूययाजिनः कर्मापवर्गे वा सौत्रामणी ॥२९५॥

त्रैधातवी वेति विकल्पमाशङ्क्याह—

त्रैधातव्यानुपूर्व्ययोगात् ॥ २९६ ॥

त्रैधातव्येवान्ते भवति । आनुपूर्व्ययोगात् । त्रैधातव्येवान्ते पठ्यत इति । न चानयोर्विकल्पः । आम्नानसामर्थ्यात् । तेन सौत्रामण्यां उदवसानीयत्वमुच्यते । उदवसानीयासन्निधौ पाठात् । उदवसानीयेवोदवसानीयेति उपचारवृत्त्या।तथा च पाठः अनया मेऽपीष्टमसदनयापि सूया इति ॥ २९६ ॥

इति श्रीउपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनविवरणे पञ्चदशोऽध्याय समाप्तः ।

षोड़शोऽध्यायः ।

राजसूयोनु विहितः इदानीं श्रुतिमन्त्रपाठावसरप्राप्तो अग्निरनुविधेयः । सोनुविधीयते ।

अग्निः सोमाङ्गं तद्गुणव्यतिषङ्गात् ॥ १ ॥

अग्निशब्दो ज्वलनवचनः संस्तदधिकरणभूतस्थलाभिधायको द्रष्टव्यः इष्टकाभिरग्निं चिनोतीति हि श्रूयते । तथाग्निमारोहन्ति अग्निं प्रोक्षतीति च आरोहणप्रोक्षणे स्थलस्योच्यते । तस्य चानारभ्य विधानात्प्रकृतिसव्यपेक्षत्वे सोमस्याङ्गमित्युच्यते । सोमशब्देन लक्षणया तत्साध्यक्रत्वभिधानम् । सोमाङ्गमिति कुत एतत् । तद्गुणव्यतिषङ्गात् । तद्गुणानां हि व्यतिषङ्गोत्र दृश्यते । अन्तरोपसदौ चिनोति । प्रायणीयेन प्रचर्य सीरं युनक्ति । चितो गार्हपत्यो भवत्यचित आहवनीयः । अथ राजा राजानं क्रीणातीत्येवमादि। फलवता च गुणव्यतिषङ्गे सति अफलस्य तदङ्गता ॥ १ ॥

इच्छतः समहाव्रते नियमः ॥ २ ॥

अङ्गमपि सदिच्छया भवति । कथमवगम्यते । येन समहाव्रते नियमो दृश्यते । तस्मादेतानि सर्वाणि सहोपेयादग्निं महाव्रतमिति । ननु चाग्नौ महाव्रतनियमः कस्मान्न भवति । उच्यतेऽग्निप्रकरणं पाठात् । यस्यै व प्रकरणं तद्धर्मनियमो युक्तः । तस्मात्साध्वभिहितं समहाव्रते नियम इति । अत एवोक्तमिच्छत इति। नियमविधानादन्यत्रेच्छैव भवति ॥ २ ॥

न प्रथमाहारे ॥ ३ ॥

प्रथमाह्रीयत इति प्रथमाहारः । प्रथमप्रयोग इत्यर्थः ॥ ३ ॥
कुत एतत् प्रथमे प्रयोगे न भवतीति—

उत्तरवेद्यग्निनिधानात् ॥ ४ ॥

उत्तरवेदौ ह्यग्नेर्निधानं विहितम् । सयद्धार्यमाणेऽग्ना उत्तरवेदिं व्याघारयतीति । अग्निधारणं च निधानार्थम् । अग्नौ च स्थलेऽग्निनिधानं विहितम् । यदि च प्रथमाहारेष्वग्निः स्यादुत्तरवेदावग्निनिधानमनर्थकं स्यात् । अथ पुनः प्रथमाहारेऽर्थवत्वे संवृत्ते द्वितीयादिष्वग्नावग्निनिधानमविरुद्धमिति सम्प्रदायः । ननु चानारभ्यवादप्राकृतव्यवधानयोर्विकल्पः कस्मान्न भवति । नेत्युच्यते । प्राकृतं विधानमुत्पत्तिशिष्टत्वादनारभ्यवादादूबलीयोतो न विकल्प इति।अत्र वदामः । यदि प्राकृते प्रत्यर्थिन्यनारभ्यवादस्यानवकाशः द्वितीयादिष्वपि प्रयोगेनारभ्यवादविहितोऽग्निर्न प्राप्नोति । तत्रापि हि प्रकृतिविहितमुत्तरवेदावग्निनिधानमस्त्येव । तस्मादपव्याख्यैषा प्रथमाहारशब्देन प्रथमः प्रयोग उच्यत इति। कथं तर्ह्येतत् । उच्यते प्रथमाहारशब्देन ज्योतिष्टोमसंस्था उच्यते तस्य हि प्रथममाहरणमनुष्ठानम् । एवं हि श्रूयते । एष वा व प्रथमो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोम इति । आचार्येणाप्युक्तम् । एष प्रथमसोम इति । तेन प्रथमाहारे ज्योतिष्टोमे ऽग्निष्टोमसंस्थे नाग्निर्भवति । न हि प्राकृते विधानमनारभ्यविधिना पक्षेऽपि बाधितुं शक्यते । अतोनारभ्यविहितस्याग्नेरन्यत्रावकाशः। यथा साप्तदश्यं प्रकृत्याम्नातेन पाञ्चदश्येन बाधितम् । यद्येवं पुनर्यत्रैव श्रवणं तत्रैवाग्निः प्राप्नोति यथा साग्निचित्यावग्नेस्तोमाविति यथाश्वमेधे एकविंशोऽग्निर्भवतीति सर्वमेधे चाग्निरुत्तम इति । नैष दोषः । अस्ति ह्यत्रान्यदपि विधानम् । अथातोऽग्निमग्निष्टोमेनानुयजति तमुक्थ्येन तमतिरात्रेण तमेकरात्रेण तं द्विरात्रेणेत्येवमादि समानविधानार्थानि वचनानि तैः सर्वत्र प्राप्तः । तथा च तस्मादु सप्तविधमेव प्रथमं विदधीताथैकोत्तरमेकशतविधादिति । अतः सर्वत्र प्राप्तिः । साप्तदश्यं तु विशेषश्रवणमिति॥ ४ ॥

चिकीर्षमाण उत्तरस्यां फाल्गुन्यां पौर्णमासे नेष्ट्वा पञ्चपशूनालभते दक्षिणान् ॥ ५ ॥

चिकीर्षमाण इत्यवाच्यमुपक्रमादेव तत्सिद्धेः । वाच्यंवा स्वयमातृण्णाद्युपधानेऽपि मा भूदालम्भ इति।पञ्च ग्रहणं चाभिजिद्विश्वजितोरपि पञ्चैव यथा स्युरिति ॥ ५ ॥

ब्रह्मणे वा दद्यात् ॥ ६ ॥

दक्षिणाम् । विकल्पेन हि श्रवणमत्र ॥ ६ ॥

अमावास्यायामेके ॥ ७ ॥

पञ्च पशूनालभन्ते । अमावास्यायामालभेतेत्यु हैक आहुरिति सा च माघामावास्या सन्निधानाद्गृह्यते ॥ ७ ॥

अग्निभ्यः कामाय पुरुषाश्वगोऽव्यजान् ॥ ८ ॥

आलभते । यत्तु वैश्वकर्मणं पुरुषं वारुणमश्वमैन्द्रमृषभं त्वाष्ट्रमविमाग्नेयमजमिति सोऽर्थवादो हन्तैनानग्निभ्यः कामायालभा इत्यस्य ॥ ८ ॥

वर्षिष्ठरशनः पुरुषोऽनुपूर्व्या इतरेषाम् ॥ ९ ॥

रशना भवन्ति पुरुषस्य । वर्षिष्ठाथ ह्रसीयस्यथ ह्रसीति श्रुतेः । वर्षिष्ठता चायामापेक्षाया न स्थौल्यापेक्षया । प्रकृतौ ह्यायामः श्रूयते । द्विव्यामया रशनयेति ॥ ९ ॥

सर्वेषां वा तुल्याः ॥ १० ॥

रशना भवन्ति ॥ १० ॥

समिध्यमानसमिद्धवत्यन्तरे समास्त्वाग्न

इति नव दधाति ॥ ११ ॥

तेषां चतुर्विंशतिः सामिधेन्य इति प्रकृत्याह । समास्त्वाग्न ऋतवो वर्द्धयन्त्वित्ति ॥ ११ ॥

आप्रियो द्वादशोर्ध्वा अस्येति ॥ १२ ॥

आप्रियः प्रयाजयाज्याः द्वादश भवन्ति । ता एता ऊर्द्ध्वा अस्य समिधो भवन्तीति श्रुतेः ॥ १२ ॥

एकादशान्ते शासप्रैषादि करोति ॥ १३ ॥

प्रकृतौ दशान्तेभिहितम् इह वचनादेकादशान्त उच्यते ॥ १३ ॥

परिवृते पुरुषसंज्ञपनम् ॥ १४ ॥

वचनाद्भवति ॥ १४ ॥

अजस्य शुन्धति प्रचरणयोगात् ॥ १५ ॥

इतरेषां पशूनामप्सु कायप्रासनमुक्तम् अजेन चरतीति च। तेनाजस्य शुन्धतीत्युच्यते। स हि प्रचरणेन युज्यते ॥ १५ ॥

सर्वेषां वाविशेषात् ॥ १६ ॥

सर्वेषां वा शोधनं कर्त्तव्यम्। सर्वेषामेव ह्यविशेषेण देवतासम्बन्ध उपदिष्टः। तेन सर्व एवैतेयागाः। यागार्थद्रव्यस्य च यो-धर्मः स सर्वेषां भवति। अप्सु कायप्रासनं तु वचनात् ॥ १६ ॥

वैश्यः पुरुषो राजन्यो वा ॥ १७ ॥

वचनाद्भवति ॥ १७ ॥

कण्ठेषु तृणमन्तर्धाय शिरा᳭स्यादत्ते ॥ १८ ॥

तृणाधिकाराद्वपातृणकाल एव शिरसामादानं जिह्वावर्जम्। सा ह्यवदानैः सह गृह्यते ॥ १८ ॥

चतुर्णामप्सु कायप्रासनम् ॥ १९ ॥

शिरो ग्रहणसमनन्तरमेव। येनाजं प्रकृत्याह स᳭स्थिते तस्य शेषप्रासनमिति ॥ १९ ॥

ततो मृदिष्टकार्थापश्च ॥ २० ॥

तत एवोदकमध्यात् मृद्गृह्यते इष्टकार्थम्। आपश्च तत एव ॥ २० ॥

अजेन चरति ॥ २१ ॥

अजेन यज्ञ᳭ स᳭स्थापयन्तीति वचनात् ॥ २१ ॥

स᳭स्थिते तस्य शेषप्रासनम् ॥ २२ ॥

सः स्थिते च कर्मणि तच्छेषस्याप्सु प्रासनम् ॥ २२ ॥

सर्वैरेके ॥ २३ ॥

एके आचार्याः सर्वैः पशुभिः प्रचारमिच्छन्ति । तद्धैक आहुरन्नैवैतैः सर्वैः पशुभिर्यजेतेति हि श्रूयते । ननु चैवं सति सम्भरणार्थता विरुध्यते। सम्भरणार्थं हि अप्सु कुसिन्धानां प्रासनम् । कुसिन्धैः कुषितया मृदा अद्भिश्चेष्टकानां दार्ढ्यमुपजायत इति। अतः सर्वप्रचारे सम्भरणानुपपत्तिरिति ॥ २३ ॥

एवमाशङ्कित आह—

एकस्यापि किं ततः सम्भरेदिति श्रुतेः ॥ २४ ॥

तद्धैक आहुरन्नैवैतैः सर्वैः पशुभिर्यजेतेति प्रकृत्याह । यद्धाएतैरत्र सर्वैर्यजेत तदेवाग्नेरन्तं परियादिति सर्वैर्यागमभिधाय निषेधति न तथा कुर्याद्देवानां तदितादियादथो पथस्तादियादथो किं ततः सम्भरेदिति । सर्वयागपक्षे सम्भरणाभावे दोष प्रसङ्गात् । तस्मान्न सर्वैर्याग इति । एवमाशङ्कित उत्तरम् । एकस्यापि किं ततः सम्भरेदिति श्रुतेः । एकस्यापि पशोरालम्भे किं ततः सम्भरेदित्येतत्तुल्यमेव । तस्माद्विकल्पः सर्वैर्वा यागोऽनेन वेति । सम्भरणाभावः सर्वयागपक्षार्थवादः ॥ २४ ॥

वैश्वानरः पशुपुरोडाश उपांशु ॥ २५ ॥

भवति ॥ २५ ॥

पशुदेवता च ॥ २६ ॥

उपांश्वेव ॥ २६ ॥

आग्नेय्यो याज्यानुवाक्याः कामवत्यः ॥ २७ ॥

भवन्ति ॥ २७ ॥

मैथुनं वर्जयेदा पयस्यायाः ॥ २८ ॥

पयस्या अन्ते विहिता आ तत इति ॥ २८ ॥

मा॑ꣳसोपर्यासिने चेच्छन् ॥ २९ ॥

मासꣳसोपर्यासने चेच्छया वर्जयेत् ॥ २९ ॥

त्वङ्मस्तिष्कोद्धृतानि घृताक्तानि शिरा-ꣳसि निदधाति ॥ ३० ॥

त्वक्त्वगेव मस्तिष्कशब्देन शिरः कपालगतो मज्जाभिधीयते । ते च उद्धृत्य घृताक्तानि शिराꣳसि स्थापयति ॥ ३० ॥

सकलानि वा ॥ ३१ ॥

वेति विकल्पः ॥ ३१ ॥

अन्यानिवा हिरण्मयानि वामृन्मयानि वा-नालभ्यैतान् ॥ ३२ ॥

पशून् । अन्यानि वा सङ्ग्रामहतानि गृह्णाति हिरण्मयानि वा मृन्मयानीति वा विकल्पः ॥ ३२ ॥

श्यामतूपरो वा प्राजापत्यः ॥ ३३ ॥

पशुरालभ्यते । पञ्च पशवो वेति विकल्पः । प्राजापत्यस्य चाहर्गणेषु नियमः ॥ ३३ ॥

षड्दध्यात् ॥ ३४ ॥

धाय्याः । प्राजापत्यं हि प्रकृत्योच्यते तस्यैकविꣳशतिः सामिधेन्य इति ॥ ३४ ॥

हिरण्यगर्भ इत्यृचाः स्रुवाघारः ॥ ३५ ॥

हिरण्यगर्भवत्याघारमाघारयतीति वचनात् । स च पूर्व एव भवति नापूर्वः । प्रकृतिलिङ्गसंयोगात् । प्रकृतिलिङ्गसंयोगोह्यत्र भवति । आघारमाघारयतीति । पूर्वत्वेपि सन्देहः किं पूर्वाघारे मन्त्रविधानमुतोत्तराघार इति ॥ ३५ ॥

किं तावत्प्राप्तम्—

पूर्वो देवतासामान्यात् ॥ ३६ ॥

स्रुवाघारो हिरण्यगर्भवत्या कर्त्तव्यः। कुत एतत्। देवतासामान्यात्। स्रुवाघारे हि प्रजापतिर्देवता हिरण्यगर्भवत्यामपि प्रजापतेरेव देवतात्वं कस्मै देवाय हविषा विधेमेति। कश्च प्रजापतिः। मन्त्रश्च स्रुवाघार एव देवताभिधानसमर्थः। तस्मात्तत्रैव विनियुज्यत इति ॥ ३६ ॥

एवं प्राप्त आह—

उत्तरे तु सामान्योपदेशाभ्याम् ॥ ३७ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्तौ न पूर्वस्मिन्नाघारे मन्त्रप्रयोगः। किं तर्ह्युत्तराघारे। कुत एतत्। मन्त्रवत्वसामान्यात्। यस्यैव च प्रकृतौ मन्त्रो दृष्टस्तस्यैव मन्त्रान्तरनिधानमनुरूपतरम्। इतरत्र तु मन्त्रवत्ता च विधेया तद्विशेषश्चेति स्यात्। तेनोत्तराघारे मन्त्रो विधीयमानः शब्दवत्वसामान्यात् मन्त्रान्तरस्य निवर्त्तको भवति। यथा स्नेहेन सामान्यात् तैलं घृतस्य। यत्पुनरुक्तं कशब्देन प्रजापतिरभिधीयत इति। इन्द्रस्यापि तच्छब्दाभिधानमविरुद्धम्। तस्मान्मन्त्रोपदेशादुत्तराघारे एव तद्विनियोग इति ॥ ३७ ॥

वायवे वा नियुत्वते श्वेतलप्सुदी द्वे दध्यात् ॥ ३८ ॥

अथवा नियुत्वगुणविशिष्टाय वायवे शुक्लपशुरालभ्यते न प्राजापत्यः पशुः पशवः एवमपि हि श्रूयत एव। श्वेतो वर्णतः लप्सुदी कूर्चलः। तूपरशब्दोऽनानुवर्त्तते। अथैतं वायवे नियुत्वते शुक्लं तूपरमालभेत इति श्रुतेः। तत्र च द्वे धाय्ये दध्यात् तस्य सप्तदशसामिधेन्यो भवन्तीति वचनात् ॥ ३८ ॥

प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो द्वादशकपाल उभयोः ॥ ३९ ॥

उभयोरपि प्राजापत्यवाय्वयोः प्राजापत्य एव द्वादशकपालः पुरोडाशो भवति ॥ ३९ ॥

प्रजापत्यस्य कद्वत्यो याज्यानुवाक्याः ॥ ४० ॥

भवन्ति ॥ ४० ॥

शुक्लवत्यो वायव्यस्य ॥ ४१ ॥

वपाया वा ॥ ४२ ॥

वा अवधारणे शुक्लवत्यौ भवतः । वपाया एव शुक्लवत्यौ स्यातामिति वचनात् ॥ ४२ ॥

तुल्यमन्यत्सर्वेषु ॥ ४३ ॥

उखासम्भरणमष्टम्याम् ॥ ४४ ॥

उखायाः सम्भरणमुखासम्भरणम् तदष्टम्यां भवति । अष्टकायामुखा सम्भरतीति वचनात् । उखा चोपलक्षणम् । अषाढाद्यप्यत्र सम्भ्रियत एव । ततश्चान्तराये तस्या अपि प्रयोक्तृत्वम् ॥ ४४ ॥

आहवनीयस्य पुरस्तान्मत्या चतुरश्रे श्वभ्रे मृत्पिण्डमवदधाति भूमिसमम् ॥ ४५ ॥

भूमिसमं अन्यूनमनतिरिक्तम् ॥ ४५ ॥

पिण्डमपरेण व्यध्वे वल्मीकवपां छिद्रां निदधाति ॥ ४६ ॥

पिण्डाहवनीययोर्व्यध्वे अर्धपथे ॥ ४६ ॥

आहवनीयं दक्षिणेन त्रिवृन्मुञ्जपञ्चाङ्गीबद्धास्तिष्ठन्ति प्राञ्चोऽश्वगर्दभाजाः पूर्वापरा रासभो मध्येऽश्वपूर्वाः ॥ ४७ ॥

आहवनीयस्य दक्षिणतस्त्रिवृद्भिर्मुञ्जमयीभिः पञ्चाङ्गीभिः प-

श्चाङ्ग्यो मुखरिकाः ताभिर्बद्धास्तिष्ठन्ति प्राङ्मुखाः अश्वगर्दभाजाः पूर्वापररीत्या रासभो मध्येऽश्वपूर्वाः ॥ ४७ ॥

उत्तरत आहवनीयस्यारत्निमात्र उभयतस्तीक्ष्णा वैणवी सुषिराभ्रिः कल्माष्यभावे ऽकल्माषी प्रादेशमात्र्यरत्निमात्री वा ॥ ४८ ॥

आनन्तर्यात्पशूनामुत्तरतो मा भूदित्याहवनीयग्रहणम् ॥४८॥

हिरण्मयीमेके ॥ ४९ ॥

आचार्या इच्छन्ति । अतश्च विकल्पः ॥ ४९ ॥

अष्टगृहीतं जुहोति सन्ततमुद्गृह्णन्युञ्जान इति ॥ ५० ॥

अष्टगृहीतमाज्यद्रव्यं सन्ततं जुहोत्युद्गृह्णन्युञ्जान इति । अत्रै-तच्चिन्त्यते । किमिदमेकं कर्म उताष्टावेतानीति । एकमिति ब्रूमः । तां वा एतामेकाꣳ सतीमष्टगृहीतामष्टाभिर्यजुर्भिर्जुहोतीति । अष्टौ वा कर्माणि नैकमिति । तान्येतान्यष्टौ सावित्राणीति । किं च वैश्वकर्म-णाश्चैकवाक्यत्वात् । अष्टौ सावित्राण्यष्टौ वैश्वकर्मणानीति च । निः-सन्दिग्धं वैश्वकर्मणान्यष्टौ । अतः सहत्वाविशेषात्सावित्राण्यष्टा-विति गम्यते । तां वा एतामेकाꣳसतीमित्येतस्मिन्वाक्ये सति अष्टौ सावित्राण्येव। तस्मिंश्च सति कथमेकान्ततोवधार्यते अष्टावेतानि क-र्माणीति।उच्यते। उत्पत्तौ बहुत्वविशिष्टानां श्रवणम् । एवं हि श्रूय-ते । तेषां चेतयमानानाꣳ सवितैतानि सावित्राण्यपश्यद्यत्सविताऽप-श्यत्तस्मात्सावित्राणीति । यत्पुनरेकत्वश्रवणं तत्प्रक्षेपापेक्षया । प्रयो-जनं यत्तदनन्तरितं तत्प्रयुज्यते ॥ ५० ॥

देवस्य त्वेत्यभ्रिमादाय हस्त आधायेत्येनामभिमन्त्रयते ॥ ५१ ॥

हिरण्मयीपक्षे मन्त्रः स्यात् । बिभ्रदभ्रिꣳ हिरण्मयीमिति म-

न्त्रलिङ्गात् । न वा संस्तवार्थत्वात् । हिरण्मयीशब्देन संस्तवः क्रियते । तथा चाह । यद्वा एषा छन्दाꣳसि तेनैषा हिरण्यमिति । तस्माद्वैणवी पक्षे ऽपि मन्त्रप्रयोगः ॥ ५१ ॥

अश्वप्रभृतींश्च प्रतूर्तं युञ्जाथां योगे योग इति ॥ ५२ ॥

अभिमन्त्रयत इत्यनुवर्त्तते ॥ ५२ ॥

अनुपस्पृशन्नुत्क्रमयत्येनान्प्राचः प्रतिमन्त्रं पृतूर्वन्नुर्वन्तरिक्षं पृथिव्या सधस्थादिति ॥ ५३ ॥

एभिर्मन्त्रैः ॥ ५३ ॥

अग्निषु ज्वलत्सु पिण्डं गच्छत्यग्निं पुरीष्यम् ॥ ५४ ॥

ज्वलत्स्वग्निषु पिण्डं प्रतिगच्छन्त्यग्निं पुरीष्यमित्यनेन मन्त्रेण । प्रदीप्ता एतेऽग्नयो भवन्त्यथै मृदमच्छयन्तीति वचनात् ॥ ५४ ॥

दक्षिणतश्च पशवो युगपत् ॥ ५५ ॥

गच्छतां च दक्षिणतः पशवः उत्तरतश्च पुरुषाः युगपद्गमनम् ॥ ५५ ॥

अनद्धा पुरुषमीक्षते देवपितृमनुष्यानर्थकमग्निं पुरीष्यमिति ॥ ५६ ॥

यो देवादीन्नावति स देवपितृमनुष्यानर्थकः ॥ ५६ ॥

वल्मीकवपामादाय छिद्रेण पिण्डमीक्षते ऽन्वग्निरिति ॥ ५७ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ५७ ॥

दृष्ट्वा निदधात्येनाम् ॥ ५८ ॥

वल्मीकवपाम् ॥ ५८ ॥

आगेत्येत्यभिमन्त्रयतेऽश्वम् ॥ ५९ ॥

आक्रम्येत्येनेन पिण्डमधिष्ठापयति ॥ ६० ॥

एनेनेत्यश्वोऽभिधीयते ॥ ६० ॥

द्यौस्त इति पृष्ठस्योपरिपाणिधारयन्ननुपस्पृशन्नुत्क्रामेत्युत्क्रमयति ॥ ६१ ॥

अश्वम् ॥ ६१ ॥

उदक्रमीदित्यभिमन्त्रयते ॥ ६२ ॥

अश्वमेव ॥ ६२ ॥

आहवनीयवत् स्थापयति पिण्डस्य ॥ ६३ ॥

पश्चन् ॥ ६३ ॥

उपविश्य मृदमभिजुहोत्या त्वा जिघर्मीति व्यातिषक्ताभ्यामृग्भ्यामाहुती स्रुवेणाश्वपदे ॥ ६४ ॥

मृत्संस्कारत्वादुपविश्येत्युच्यते । व्यतिषङ्गश्च एकस्याः पूर्वार्धं इतरस्या उत्तरार्धः । इतरयोरप्येवमेव ॥ ६४ ॥

अभ्रयापिण्डं त्रिः परिलिखति परिवाजपतिरिति बहिर्बहिरुत्तरयोत्तरया ऽभ्रया पिण्डं खनति देवस्य त्वेति ॥ ६५ ॥

अभ्रिग्रहणमभ्यन्तरनिवृत्त्यर्थम् । तथा चाह सा वैणव्यभ्रिरुत्सीदतीति ॥ ६५ ॥

कृष्णाजिनमास्तीर्योत्तरतस्तस्मिन्पुष्करपर्णमपां पृष्ठमिति ॥ ६६ ॥

तस्मिन्निति कृष्णाजिने ॥ ६६ ॥

विमाष्टर्येनद्दिव्र इति ॥ ६७ ॥

पुष्करपर्णम् ॥ ६७ ॥

आलभत उभे शर्म च स्थ इति ॥ ६८ ॥

उभे कृष्णाजिनपुष्करपर्णौ। शक्यत्वाच्च युगपदालम्भनम्॥६८॥

पिण्डं पुरीष्योसीति ॥ ६९ ॥

आलभते ॥ ६९ ॥

पाणिभ्यां परिगृण्हात्येनं दक्षिणोत्तराभ्यां दक्षिणः साभ्रिस्त्वामग्न इति षड्भिः सर्वैः स्त्रकृदुधृत्वा पुष्करपर्णे निदधाति ॥ ७० ॥

ग्रहणे मन्त्रः अथैनं परिगृह्णातीति वचनात् ॥ ७० ॥

अपः श्वभ्रेऽवनयत्यपो देवीरिति ॥ ७१ ॥

अनेन मन्त्रेण । श्वभ्रः पिण्डावटः ॥ ७१ ॥

स इति वातमपाक्षिपतीति ॥ ७२ ॥

श्वभ्र एव ॥ ७२ ॥

अनामिकया सम्वपति पुरस्तात्पश्चाद्दक्षिण-
त उत्तरतश्च ॥ ७३ ॥

संवापश्चावटे पुरीषस्य ॥ ७३ ॥

आस्तीर्णयोरन्तानुदगृह्णाति सुजात इति ॥७४ ॥

आस्तीर्णयोः कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोरन्तानुदगृह्णाति सुजात इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ७४ ॥

त्रिवृता मुञ्जयोक्त्रेणोपनह्यति वासो अग्न इति ॥७५॥

उद्गृहीतानन्तान्मुञ्जयोक्त्रेणोपनह्यति वासो अग्न इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ७५ ॥

उत्तिष्ठति पिण्डमादायोदु तिष्ठति ॥ ७६ ॥

ऊर्द्ध्वबाहुः प्राञ्चं प्रगृह्णात्यूर्द्ध्व ऊ षु ण इति ॥७७॥

प्रसारितबाहुः प्राञ्चं पिण्डं गृह्णाति ऊर्द्ध्व ऊ षु ण इत्यनेन-मन्त्रेण ॥ ७७ ॥

अवहृत्योपरिनाभि धारयन्नश्वप्रभृतीनभिम-न्त्रयते स जातस्थिरो भव शिवो भवेति ॥ ७८ ॥

प्रतिमन्त्रम् ॥ ७८ ॥

धारयत्येषामुपरि पिण्डमनुपस्पृशन्प्रैतु वा-जी वृषाग्निमित्यश्वखरयोः ॥ ७९ ॥

एषां पशूनामुपरि पिण्डमनुपस्पृशन् धारयति प्रैतु वाजीत्य-श्वस्य वृषाग्निमिति खरस्य ॥ ७९ ॥

अग्न आयाहीत्याहृत्य खराच्छागस्यऽर्तं स-त्यमित्या निधानात् ॥ ८० ॥

धारयत्यनुपस्पृशन्नेव ॥ ८० ॥

आयन्त्यावर्त्य पशूनजः पुरस्ताद्रा-सभो मध्ये ॥ ८१ ॥

स्वस्थानस्थितानामेवावृत्तिः ॥ ८१ ॥

अनड्वापुरुषमीक्षते पूर्ववदग्निं पुरीष्यमिति ॥ ८२ ॥

अनन्यार्थत्वात्पूर्ववच्छब्देनाग्निषु प्रज्वलत्स्ववत्युच्यते ॥ ८२ ॥

उत्तरत आहवनीयस्योद्धृतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे परिवृते प्राग्द्वारे पिण्डं निदधात्योषधय इति ॥ ८३ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ८३ ॥

विपाजसेति प्रमुच्यैनमजलोमान्यादाय प्रागुदीचः पशूनुत्सृजति ॥ ८४ ॥

विपाजसेत्यनेन मन्त्रेण प्रतिमुच्य पिण्डमजलोमानि गृहीत्वा प्रागुदीचीं दिशम्प्रति पशूनुत्सृजति ॥ ८४ ॥

आपोहिष्ठेति पर्णकषायपक्वमुदकमासिञ्चति पिण्डे॥ ८५॥

पर्णकषायं पलाशकषायं तत्पक्वमुदकम् ॥ ८५ ॥

फेनं च तूष्णीं ततः कृत्वा ॥ ८६ ॥

तत एवोदकात्पूर्वतरं फेनं कृत्वोदकमासिञ्चति । चशब्दात्फेनम् ॥ ८६ ॥

अजलोमभिः सꣳसृजति मित्रत्वः सꣳसृज्येति ॥ ८७ ॥

अजलोभिः सꣳसृजति पिण्डं मित्रः सꣳसृज्येत्यनेन मन्त्रेण ॥ ८७ ॥

शर्करायोरसाश्मचूर्णैश्च रुद्राः सꣳसृज्येति ॥८८॥

शर्करा प्रसिद्धा । अयोरसा लोहसिङ्घाणः कीट इति यः प्रसिद्धः । अश्मचूर्णः पाषाणचूर्णः । चशब्दादेतैः पिण्डं संसृजति ॥ ८८ ॥

सꣳसृष्टामिति संयौति ॥ ८९ ॥

पिण्डं मिश्रयत्याड्वालयतीत्यर्थः ॥ ८९ ॥

अषाढां करोति महिषी प्रथमवित्ता तदाख्या ॥९०॥

अषाढाख्यामिष्टकां महिषी करोति।महिषीशब्दस्यान्यत्राप्रसिद्धत्वादाह । प्रथमवित्ता तदाख्या । तत्रैव प्रथमवित्ता सा महिषीति ॥ ९० ॥

यजमानपादमात्रीं त्र्यालिखिताम् । ९१ ॥

महिषीपादमात्री मा भूदिति यजमानग्रहणम् ॥ ९१ ॥

यजमान उखां करोति मृदमादाय मखस्य शिर इति ॥ ९२ ॥

मृदादाने मन्त्रः । एवं हि श्रूयते । अथ मृत्पिण्डमपादत्ते यावन्तं निधयेलं मन्यते मखस्य शिरोसीति ॥ ९२ ॥

प्रादेशमात्रीं तिर्यगूर्ध्वां च ॥ ९३ ॥

चशब्दात्प्रादेशमात्रीमेव ॥ ९३ ॥

पञ्चप्रादेशामिषुमात्रीं वा तिर्यक्पञ्चपशौ ॥९४॥

ऊर्ध्वं तु प्रादेशमात्र्येव पञ्चपशावपि ॥ ९४॥

वसवस्त्वेति प्रथयति ॥ ९५ ॥

आत्तं पिण्डं ॥ ९५ ॥

अन्तानुन्नीय सर्वतः प्रथमं धातुमादधाति रुद्रास्त्वेति ॥ ९६ ॥

अनेन मन्त्रेण। धातुशब्दात्प्रक्षेप एव ॥ ९६ ॥

संलिप्य श्लक्ष्णां कृत्वोत्तरमादित्यास्त्वेति ॥९७॥

तां संलिप्य सां श्लक्ष्णाथोत्तरतःशुद्धिमादधातीति वचनात् ॥ ९७ ॥

विश्वेत्वेति समीकरोति ॥ ९८ ॥

सा यदि वर्षीयसी प्रादेशात्स्यादेतेन यजुषा ह्रसीयसीं कुर्याद्यदि ह्रसीयस्येतेन वर्षीयसीमिति वचनात् ॥ ९८ ॥

त्रितृतीय उत्तरे वर्ति; सर्वतः करोत्यदित्यै रास्नेति ९९ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ९९ ॥

ऊर्ध्वास्तूष्णीं प्रतिदिशं चतस्रोऽपरावर्ति प्राप्ताः ॥ १०० ॥

वर्तीः करोति । उखाशब्दस्याकृतिवचनत्वादूर्ध्वैवोखा भवति ॥ १०० ।

स्तनानिवाग्रेषून्नयति ॥ १०१ ॥

ऊर्ध्ववर्तीनामेकैकस्याः ॥ १०१ ॥

द्विस्तनामष्टस्तनामेके ॥ १०२ ॥

तां हैके द्विस्तनां कुर्वन्त्यथो अष्टस्तनामिति श्रुतेः । द्विस्तनपक्षे एकस्मिन्नेव वर्त्यग्रे क्रियते । अष्टस्तनपक्षे द्वौ द्वाविति ॥ १०२॥

बिलं गृह्णात्यदितिष्ट इति ॥ १०३ ॥

मुखे गृह्णातीत्यर्थः ॥ १०३ ॥

कृत्वायेति निदधाति ॥ १०४ ॥

उखाम् ॥ १०४ ॥

तिस्र एके ॥ १०५ ॥

उखाः कुर्वन्ति । ता हैके तिस्रः कुर्वन्तीति श्रुतेः । तदा च मृत्पिण्डग्रहणार्थैकैका निधानान्ता क्रियते ॥ १०५ ॥

इष्टकास्तु तिस्रो विश्वज्योतिषः पृथग्लक्षणा-

स्त्र्यालिखिताः ॥ १०६ ॥

तुशब्दश्चशब्दस्यार्थे । चशब्दाद्यजमान एवेति । तिस्र इष्टका विश्वज्योतिः सञ्ज्ञकाः त्र्यालिखिताः पृथग्लक्षणाः करोति । लक्षण करणं च प्रथमा द्वितीया तृतीया प्रज्ञप्त्यर्थमेवोपधानम् यथा स्यादिति ॥ १०६ ॥

मृदमुपशयां निदधाति ॥ १०७ ॥

उखां क्रियमाणामुपशेत इत्युपशया ताम् । मृदमतिरिच्यमानां निदधाति कार्यार्थम् ॥ १०७ ॥

सप्तभिरश्वशकृद्भिरुखां धूपयति दक्षिणाग्न्या-

दीप्तैरेकैकेन सवस्त्वेति प्रति मन्त्रम् ॥ १०८ ॥

अभ्रया श्वभ्रं चतुरश्रं खनत्यदितिष्ट्वेति ॥ १०९ ॥

अभ्रिश्च पूर्वोक्तैव प्रकृतत्वात् । अत्र सा वैणव्यभ्रिरुत्सीदतीति वचनात् ॥ १०९ ॥

श्रपणमास्तीर्य यथाकृतमवदधाति ॥ ११० ॥

श्वभ्रे येनैव क्रमेण कृता अषाढाद्याः ॥ ११० ॥

उखायां तु विशेषः—

देवानां त्वेत्युखां न्युब्जाम् ॥ १११ ॥

अवदधाति ॥ १११ ॥

श्रपणेनावच्छाद्य दक्षिणाग्न्यभिना दीपयति

धिषणास्त्वेति ॥ ११२ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ११२ ॥

निर्मन्थ्येन वा धूपनश्रपणे ॥ ११३ ॥

कर्त्तव्ये ॥ ११३ ॥

वरूत्रीष्ट्वेतीक्षमाणो जपति ॥ ११४ ॥

उखामीक्षमाणः ॥ ११४ ॥

आचरति मित्रस्येति ॥ ११५ ॥

आचरणं च श्रपणप्रक्षेपः ॥ ११५ ॥

यावद्वाचरेत् ॥ ११६ ॥

तावदपि मन्त्रः ॥ ११६ ॥

दिवैव प्रदहनोद्धरणे ॥ ११७ ॥

कर्त्तव्ये । तां दिवैवोपवपेदिति वचनात् ॥ ११७ ॥

उद्वपति श्रपणम् ॥ ११८ ॥

पदार्थतया ॥ ११८ ॥

देवस्त्वेत्युखाम् ॥ ११९ ॥

उद्वपति ॥ ११९ ॥

उत्तानां करोत्यव्यथमानेति ॥ १२० ॥

उखाम् ॥ १२० ॥

उद्यच्छत्युत्थायेति ॥ १२१ ॥

ऊर्ध्वं यच्छत्युद्यच्छति । उत्थायेत्यनेन मन्त्रेण ॥ १२१ ॥

परिगृह्य पात्रे करोति मित्रैतां त इति ॥ १२२ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १२२ ॥

अजापयसावसिञ्चति वसवस्त्वेति प्रति-
मन्त्रम् ॥ १२३ ॥

उखाम । त्रित्वपक्षे च उत्तानकरणाद्येकैका अजापयसावसेक्तान्ता कर्त्तव्या ॥ १२३ ॥

इष्टकाक्रियातस्त्र्यालिखितानाम् ॥ १२४ ॥

अत ऊर्ध्वमिष्टकास्त्र्यालिखिताः क्रियन्ते ॥ १२४ ॥

अपरमितालिखिता वोत्तरयोः ॥ १२५ ॥

द्वितीयचतुर्थ्योः । कुत एतत् । तेहि प्रकृत्याम्नायते रसो हैते चिती अपरमित उ वै रस इति । अतश्च विकल्पोयम् ॥ १२५ ॥

पूर्ववदग्निः पाके ॥ १२६ ॥

इष्टकानां पाके पूर्ववदग्निर्भवति निर्मन्थ्यो दक्षिणाग्निर्वा॥१२६॥

दीक्षामावास्यायामामावास्येनेष्ट्वा ॥ १२७ ॥

फाल्गुन्यमावास्यायां दीक्षा भवति । सा चामावास्येनेष्ट्वा पूर्णमासोपक्रमात् ॥ १२७ ॥

आग्नावैष्णववैश्वानरौ ॥ १२८ ॥

दीक्षणीयायां कर्त्तव्यौ ॥ १२८ ॥

घृते चरुरादित्येभ्यः ॥ १२९ ॥

घृतस्य प्रणयनं कार्यम् कार्यपत्त्या ॥ १२९ ॥

प्राकृतान्यौदग्रभणानि हुत्वा सप्ताग्निकान्या-
कूतिमिति प्रतिमन्त्रम् ॥ १३० ॥

प्राकृतान्याध्वरिकाणि हुत्वा सप्ताग्निकान्याकूतिमिति प्रतिमन्त्रं जुहोति । अत्र च विश्वो देवस्येत्यत्र तद्द्विधा विभज्यते । स्वकालेपूर्णामित्येतदाग्निकेऽत्र ध्रौवं द्वेधा विभज्यते द्विश्च स्थाल्याः स्रुवंणेत्येतदप्याग्निके भवति ॥ १३० ॥

दण्डोच्छ्रयाणान्तं कृत्वाऽध्वर्युयजमानयोर-न्यतर उखामाहवनीयेऽधिश्रयति मुञ्जकु-लायावस्तीर्णामन्तरे शणा मा सु भित्था इति तिष्ठन्नुदङ् प्राङ् ॥ १३१ ॥

दण्डोच्छ्रयणान्तमाध्वरिकं कर्म कृत्वाऽध्वर्युयजमानयोरन्यतर उखामाहवनीयेऽधिश्रयति मा सु भित्था इत्यनेन मन्त्रेण। सा च मुञ्जकुलायशणकुलायावस्तीर्णा भवत्यन्तरं च शणाः। प्रागुदीचीं दिशमभिमुखः ॥ १३१ ॥

अधिकारमुपजीवन्नाह—

रुक्मप्रतिमोचनविष्णुक्रमवात्सप्रेषु च ॥ १३२ ॥

प्रागुदीचीं दिशमभिमुखो भवति ॥ १३२ ॥

अग्नावारूढे त्रयोदशास्यां प्रादेशमात्रीः समिध आदधाति ॥ १३३ ॥

उखायामग्नावारूढे त्रयोदशसमिध आदधाति। प्रादेशमात्रीग्रहणं शिष्टानुस्मरणप्रज्ञप्त्यर्थम् ॥ १३३ ॥

अनारोहत्यङ्गारानोप्यैके ॥ १३४ ॥

अनारोहत्यग्नावुखायामङ्गारानोप्यैके समिदाधानं कुर्वन्ति ॥ १३४ ॥

ता इदानीमाह—

घृतोन्नां कार्मुकींद्रून्न इति ॥ १३५ ॥

अनेन मन्त्रेणादधाति। क्रमुको धमन इत्युच्यते तदीया कार्मुकी ॥ १३५ ॥

वैकङ्कतीं परस्या इति ॥ १३६ ॥

अनेन मन्त्रेणादधाति ॥ १३६ ॥

औदुम्बरीं परमस्या इति ॥ १३७ ॥

आदधाति ॥ १३७ ॥

अपरशुवृक्णां यदग्न इति ॥ १३८ ॥

आदधाति । या परशुनाऽन छिन्ना सापरशुवृक्णा ॥ १३८ ॥

अधः शयां यदत्तीति ॥ १३९ ॥

अनेन मन्त्रेण । अधः शया च भूमिसंलग्ना प्रसूता ॥ १३९ ॥

पालाशीः प्रत्यृचमहरहरिति ॥ १४० ॥

आदधाति । अथैता उत्तराः पालाश्यो भवन्तीति वचनात् । एवं चापरशुवृक्णा अधःशया औदुम्बर्यावेव भवतः जात्यन्तराविधानात् ॥ १४० ॥

उपोत्तमां क्षत्रियस्येच्छन् ॥ १४१ ॥

उत्तमायाः समीपे उपोत्तमा द्वादशी तां क्षत्रियस्य यजमानस्येच्छयादधाति । अन्यस्य क्षत्रियपुरोहितव्यतिरिक्तस्य उभे उपोत्तमोत्तमे इच्छयाधीयेते । एवं हि श्रूयते ता एता एकादशादधाति अक्षत्रियस्य वाऽपुरोहितस्य वेति ॥ १४१ ॥

एवं च सति—

उत्तमां पुरोहितस्य ॥ १४२ ॥

इच्छयादधाति ॥ १४२ ॥

अन्यस्योभे ॥ १४३ ॥

अन्यस्याक्षत्रियस्यापुरोहितस्य च एकादश भवन्ति त्रयोदश वा क्षत्रियपुरोहितयोस्तु द्वादश त्रयोदश वा ॥ १४३ ॥

स्वाहाकरः सर्वासूखायाम् ॥ १४४ ॥

उखायामाधीयमानासु समित्सु । अतोन्यत्रापि स्वाहाकारो भवति । सर्वास्वित्यभिधानात् ॥ १४४ ॥

औद्ग्रभणादि दण्डान्तमत्वैके ॥ १४५ ॥

एवं सति प्रागौद्ग्रभणहोमादुखाधिश्रयणादि तान्यु हैक उखायामेवैतान्यौद्ग्रभणानि जुह्वतीति वचनात् ॥ १४५ ॥

यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चते परिमण्डलमेकविꣳशतिपिण्डं कृष्णाजिननिष्यूतं लोमसु शुक्लकृष्णेषु शणसूत्रे त्रिवृत्योतमुपरिनाभि वहिष्पिण्डं दृशानो रुक्म इति ॥ १४६ ॥

रुक्मं हि प्रकृत्य सर्वमेवैतच्छ्रूयते । यजमानग्रहणाच्च स्वयमेव यजमानः प्रतिमुञ्चते । द्वादशाहे च सर्वे यजमानाः प्रतिमुञ्चेयुः । अत ऊर्ध्वं इण्ड्वाद्यन्वारम्भः । एवं हि सर्वैः कृतं भवति ॥ १४६ ॥

इण्ड्वशिक्यासन्दीषु मुञ्जरज्जवस्त्रिवृतो मृद्दिग्धाः ॥ १४७ ॥

उखा याभ्यां गृह्यते तौ इण्ड्वौ । शिक्यं प्रसिद्ध मासन्दी च । अनुरक्ता रज्जवो मृद्दिग्धा भवन्ति ॥ १४७ ॥

परिमण्डलाभ्यामिण्ड्वाभ्यामुखां परिगृह्णाति नक्तोषासेति ॥ १४८ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १४८ ॥

हरति द्यावाक्षामेति ॥ १४९ ॥

तामेवोखाम् ॥ १४९ ॥

आहवनीयस्य पुरस्तादुद्गातासन्दीवदासन्द्यां चतुरश्राङ्गयाꣳ शिक्यवत्यां निदधाति देवाअग्निमिति ॥ १५० ॥

उद्भ्रान्त्रासन्दीवदिति प्रादेशमात्री गम्यते । सा च चतुरश्राङ्गी सह पादैः तस्यां शिक्यवत्यामासन्द्यां च निदधाति उखां देवा अग्निमित्यनेन मन्त्रेण ॥ १५० ॥

शिक्यपाशं प्रतिमुञ्चते षड्ग्रामं विश्वा-
रूपाणीति ॥ १५१ ॥

ग्रीवायाम् ॥ १५१ ॥

सशिक्यं प्राञ्चं प्रगृह्णाति सुपर्णोसीति
पिण्डवत् ॥ १५२ ॥

सह शिक्येन प्राञ्चमग्निं प्रगृह्णाति सुपर्णोसीत्यनेन मन्त्रेण । पिण्डवदित्यूर्द्ध्वबाहुः ॥ १५२ ॥

धारणं च ॥ १५३ ॥

पिण्डवदेव उपरिनाभि ॥ १५३ ॥

एतया विकृत्याभिमन्त्र्यैकेऽन्याचितिं चिन्वन्ति
द्रोणचिद्रथचक्रचित्कंकचित्प्रउगचिदुभयतः
प्रउगः समुह्यपुरीष इति ॥ १५४ ॥

एतेह्यग्निविशेषाः । तदाकारांश्चिन्वन्त्येके । एके सुपर्णचितम् । विलिङ्गत्वादस्याविकृतेरग्न्यन्तरेष्वप्राप्तिर्मा भूदित्युच्यते । एवं हि श्रूयते । तं हैक एतया विकृत्याभिमन्त्र्यान्यां चितिं चिन्वन्तीति ॥ १५४ ॥

समुह्यपुरीषे प्रतिदिशं पुरीषाहरणम् ॥ १५५ ॥

प्रतिदिशं पुरीषमाहृत्याहृत्य तेनैव चयनम् ॥ १५५ ॥

विष्णुक्रमान्क्रमते विष्णोरिति प्रतिमन्त्र-
मग्न्युद्ग्रभणं च तस्मिन् ॥ १५६ ॥

तस्मिन् क्रमणे ॥ १५६ ॥

अक्रमश्चतुर्थे ॥ १५७ ॥

उद्ग्रहणं तु भवत्येव ॥ १५७ ॥

दिशो वीक्षते दिशो ऽनुविक्रमस्वेति ॥ १५८ ॥

प्रतिदिशं मन्त्रः ॥ १५८ ॥

पिण्डवत्प्रागुदञ्चं प्रगृह्णात्यक्रन्ददग्निरिति ॥ १५९ ॥

पिण्डवदित्यूदूर्ध्वबाहुः ॥ १५९ ॥

अवहरत्यग्नेभ्यावर्त्तिन्निति ॥ १६० ॥

प्रत्यवरोहत्यग्निमग्नेऽभ्यावर्त्तिन्निति । यावत्कृत्व ऊर्ध्वो रोहति तावत्कृत्वः प्रत्यवरोहतीति श्रुतेस्तद्वत्प्रत्यवरोहणम् ॥ १६० ॥

उपरिनाभि धारयन्ना त्वाहार्षमित्यभिमन्त्रयते ॥ १६१ ॥

उपरिनाभि धारयन्नग्निमा त्वाहार्षमित्यभिमन्त्रयते ॥ १६१ ॥

पाशा उन्मुच्योदुत्तममिति पिण्डवत्प्राग्दक्षिणा प्रगृह्णात्यग्ने बृहन्निति ॥ १६२ ॥

मन्त्रेण ॥ १६२ ॥

अवहरति ह्ँसः शुचिषदिति ॥ १६३ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १६३ ॥

आसन्द्यां करोति बृहदिति ॥ १६४ ॥

उपतिष्ठते सीद त्वामिति ॥ १६५ ॥

वात्सप्रेण च दिवस्परीत्येकादशभिः ॥ १६६ ॥

उपतिष्ठते ॥ १६६ ॥

अनुवाकेनैके ॥ १६७ ॥

उपतिष्ठन्ते ॥ १६७ ॥

अत्र दीक्षितोऽयमिति ॥ १६८ ॥

अस्मिन्नवसरे दीक्षितोऽयमित्याह । दण्डान्ते ह्युखाधिश्रयणा-ध्युक्तम् । अतः प्राकृतानुवृत्त्यर्थमिदमुच्यते ॥ १६८ ॥

आवृत्तिरतः संवत्सरम् ॥ १६९ ॥

अत ऊर्ध्वं यदुच्यते तत्संवत्सरं यावदावर्त्तते ॥१६९॥

उखाया भस्मोद्वपनमस्तामिते पात्रे ॥ १७० ॥

तच्च प्राग्वाग्विसर्गात् । भस्मोदुप्य वाचं विसृजत इती श्रुतेः ॥ १७० ॥

वाचं विसृज्य समिदाधानं रात्रीं रात्रीम-प्रयावमिति ॥ १७१ ॥

तच्च यजमानस्य स्यात् । ल्यबादेशसामर्थ्यात् । वाचं विसृ-ज्येति । लिङ्गाच्च । अथ ये दीक्षितः समिधावादधाति ते अग्निहोत्रा-हुती इति । अथ वा नैतदेवं समाख्यानुग्रहादध्वर्योः पदार्थः प्राप्नो-ति । न च समाख्या बाधितव्या । किं च । याजमानाः पदार्था । परि-भाषिताः । प्रधानं स्वामी फलयोगात्पुरुषयोगिमन्त्रसंस्कारयोस्त्या-गे सामर्थ्याद्वचनादन्यदिति । नन्वत्रापि वचनं वाचं विसृज्य समि-दाधानमिति । नैतदेवमन्यार्थं ह्येतत् । कोन्योर्थः । अनिर्ज्ञात-कालस्य समिदाधानस्य कालं लक्षयितुं वाचं विसृज्येत्युच्यते । यत्र पुनर्ल्यबादेशस्यानन्यार्थता भवति तत्र समानकर्तृकता भवति स-माख्यामपि बाधित्वेति । अतः कालार्थोत्र ल्यबादेशः । यथान्यत्र निरु-प्याज्यं प्रातर्दोहनमन्यस्मिन्निति । यत्पुनर्लिङ्गमुक्तम् । अथ ये दीक्षि-तः समिधावादधातीति । तदध्वर्युकर्तृकत्वेपि न विरुध्यते । यजमान एव हि समिदाधानं कारयन्नादधातीत्युच्यते ॥ १७१ ॥

एवमुदिते भस्मोद्वपनादि ॥ १७२ ॥

कर्त्तव्यम् ॥ १७२ ॥

अयं तु विशेषः—

अहरहरित्याधानम् ॥ १७३ ॥

विष्णुक्रमवात्सप्रे चाहर्व्यत्यासमुदिते समिधमाधाय ॥ १७४ ॥

विष्णुक्रमवात्सप्रे प्रत्यहं व्यत्यासेन कर्त्तव्ये ॥ १७४ ॥

तयोर्विभागमाह—

रुक्मप्रतिमोचनादि प्राग्वात्सप्राद्विष्णुक्रमाः ॥ १७५ ॥

साग्निके क्रतौ संवत्सरं दीक्षा आम्नाताः संवत्सरभृतं चिन्वीतेति । पवित्रे चतस्रो दीक्षा आम्नाताः पवित्रश्चतुर्दीक्ष इति । तत्राग्नौ सति चिन्त्यते । किमग्निनिमित्ता दीक्षा भवन्तु उत सौमिक्य इति । उभयं चैतच्चरितार्थम् । पवित्राद्बहिराग्निक्यश्चरितार्थाः । अनग्निके च पवित्रे सौमिक्य इति । तेन साग्निमति पवित्रे कथं भवन्त्विति ॥ १७५ ॥

नियमकारणाभावादनियमे प्राप्त आह—

सोमाविरोधेन वा तत्प्राधान्यात् ॥ १७६ ॥

सोमाविरोधेन वा दीक्षा भवन्ति । कुत एतत् । तत्प्राधान्यात् । सोमस्य प्रधानभूतत्वात्तदीया एव दीक्षा भवन्तीति । ननु चैत अपि सोमस्यैव दीक्षाः अग्नेर्निमित्तभावमात्रमिति । सत्यमेवम् । एका सोमनिमित्ता अपरा अग्निनिमित्ता । तत्र राजाश्रितद्वारपालाश्रितन्यायेन राजाश्रितबलीयस्त्वात्सौमिक्य एव दीक्षा भवन्ति । यत्पुनः राजसूयेग्निप्रतिषेधः शाखान्तरे तदेतद्रूपोदाहरणम् समानन्यायार्थम् । अथ वा सद्यो भूतविषयता सूत्रस्यास्तु । अग्नौ फाल्गुनामावास्यायां दीक्षा । किं सद्यो भूतेपि त-

श्चैव भवन्तु । उभयथा प्राप्तमिति नियमकारणाभावादनियमे प्राप्त आह । सोमाविरोधेन वा तत्प्राधान्यादिति । अथ वा षण्मास्यमन्तमं चिन्वीतेत्यु हैक आहुरित्यत्र किं वसन्ते आरभ्य शरदि सुत्या उत शरद्यारभ्य वसन्त इति । तत्रैतदुच्यते । सोमाविरोधेन वा तत्प्राधान्यादिति । एवं सति शरदि तथारम्भः कर्त्तव्यो यथा वसन्तयजनीये सुत्या भवन्तीति ॥ १७६ ॥

न्यज्य समिधं व्रते प्रत्ते प्रत्ते ऽन्नपत

इत्याधानम् ॥ १७७ ॥

स चायं समित्संस्कारो व्रतसंस्कारश्चेति सम्प्रदायः । ततश्च समिधोवयवाः सर्वव्रतेषु त्यज्यन्ते । नेत्यपरे । न ह्यत्र व्रतसंस्कारत्वे प्रमाणमस्ति । समिधस्त्वाधीयमानत्वात्संस्कार एवेति गम्यते । एवं च कृत्वैकस्मिन्नेव व्रते न्यञ्जनं व्रतबहुत्वेपि न सर्वेष्विति ॥ १७७ ॥

संवत्सरभृतिनोऽसंवत्सरभृतेऽपि ॥ १७८ ॥

अग्नौ चयनं भवति । कामम्वेवैनꣳ सञ्चिन्वीत येन पुरा सम्वत्सरं भृतः स्यादिति ॥ १७८ ॥

संवत्सरꣳ सोष्यतः ॥ १७९ ॥

संवत्सरमभिषवं करिष्यतः असंवत्सरं भृतेपि चयनं भवति । कामम्वेवैनꣳ सञ्चिन्वीत यः संवत्सरमभिषविष्यन्त्स्यादिति वचनात् ॥ १७९ ॥

संवत्सराहिताग्नेः ॥ १८० ॥

असंवत्सरभृतेपि चयनमिष्यते । एतच्च सोमाधानिकस्य भवति नान्यस्य । एवं ह्यत्र श्रूयते । यः संवत्सरमग्निहोत्रं जुहुयादिति । तच्च सोमाधानिकस्यैव घटते नान्यस्य । कथमेकस्मिन्वसन्ते कृत आधाने द्वितीयेग्नेस्सम्भवो भवति । नचाऽनिष्टप्रथमसोमस्याग्नेः सम्भवः । तस्मात्संवत्सराहिताग्निः सोमाधानिकस्तस्यापि

च नोर्ध्वं संवत्सरात्सद्यो भृतः स्यात् । एवं हि श्रूयते । यत्संवत्सरमग्निहोत्रं जुहुयादिति ॥ १८० ॥

जातस्य च ॥ १८१ ॥

संवत्सरे जातस्य च असंवत्सरभृतेपि चयनं भवति । एवं हि वचनं कामम्वेवैनꣳ सञ्चिन्वीत यः संवत्सरं जातः स्यादिति ॥१८१॥

षण्मास्यमन्त्यम् ॥ १८२ ॥

अन्त्यं जघन्यमिदं पक्षान्तरं षण्मासानुख्यभरणं कृत्वाग्निश्चीयत इति । षण्मास्यमन्तमं चिन्वीतेत्याहुरिति ॥ १८२ ॥

अचयनं वा परस्मै ॥ १८३ ॥

चयनं वेति विकल्पः । एवं हि श्रूयते । त्रयो ह वै समुद्रा अग्निर्यजुषां महाव्रतꣳ साम्नां महदुक्थमृचामिति प्रकृत्याह । एतान्ह स समुद्राञ्छोषयते य एतानि परस्मै करोतीति निन्दार्थवादः प्रतिषेधार्थः । तथाह । तस्मादप्येवं वित्कामं परस्मा अग्निं चिनुयादिति प्रतिप्रसवः । प्रतिषेधप्रतिप्रसवाभ्यां विकल्पः । अन्येत्वाहुरर्थसिद्धत्वाद्विकल्पो न वाच्यः । तेन चयनप्रतिषेधप्रतिप्रसवौ अन्यार्थौ । कोन्योऽर्थ इति चेत् । दक्षिणासंवादप्रतिषेधः । त्रयो ह वै समुद्रा इत्यत आरभ्यैतदेकं वाक्यं यावद्दक्षिणासु त्वेव न संवदितव्यमिति ॥ १८३ ॥

प्रागनः कृत्वोख्यस्योत्तरतः समिदाधानꣳ समिधाग्निमिति ॥ १८४ ॥

उख्यस्योत्तरतः प्राङ्मुखमनः कृत्वोख्य एव समिदाधानꣳ समिधाग्निमिति ॥ १८४ ॥

सासन्दीकमुद्यम्योदु त्वेति दक्षिणतोऽनसि करोति ॥ १८५ ॥

सासन्दीकमुख्यमुदु त्वेत्युत्क्षिप्यानसो दक्षिणतोऽध्यवसितोऽनसि करोति ॥ १८५ ॥

स्थाल्यां गार्हपत्यं पश्चात् ॥ १८६ ॥

अनसि करोति दक्षिणाग्निं च वितृतीये करोति ॥ १८६ ॥

अनड्वाहौ युक्त्वा प्रेदग्न इति प्राङ्यात्वा
यथार्थम् ॥ १८७ ॥

गच्छेत् ॥ १८७ ॥

आरोहेत्पार्श्वतो वा गच्छेत् ॥ १८८॥

यजमानः संस्कारात् ॥ १८८ ॥

अक्षे खर्जत्यक्रन्ददग्निरिति जपति ॥ १८९ ॥

खर्जनं च शब्दकरणम् ॥ १८९ ॥

वासेऽवहत्युद्धतावोक्षित उत्तरतः समिदा-
धानं प्रप्रेति ॥ १९० ॥

यत्र वासस्तत्रैवावहरणं न प्राग्वसतेः । एवं ह्याह । स यदि पुरा वसत्यै विमुञ्चेतानस्येवाग्निः स्यादिति । वसत्यां तु उत्तरतोऽग्नीनवनार्थं समिदाधानं प्रप्रेति । उद्धतावोक्षितग्रहणंच परिसमूहनाद्यर्थमपि । स्मार्तं ह्येतदनूद्यते । उद्धते वा अवोक्षितेऽग्निमादधातीति । एवं च सति तदपचारेस्मार्त्तं प्रायश्चित्तम् ॥ १९० ॥

वनीवाहनमेतद्दीक्षासु यदीच्छेत ॥ १९१ ॥

वनीवाहनसंज्ञास्य कर्मणः सा च संव्यवहारार्था ऊदूर्ध्वं वनीवाहनादिति तच्च दीक्षासु कर्त्तव्यम् यदेच्छोपजायते । महावीरकरणयूपच्छेदनवनीवाहनानि दीक्षासु क्रियन्ते । क्रमस्तु नैषां पाठाभावात् ॥ १९१ ॥

अप्सूख्यभस्मावपनं क्रयणीयादौ ॥ १९२ ॥

उख्यभस्मावपनमप्सु कर्त्तव्यम् आदौ क्रयणीस्यान्हः ॥१९२॥

अन्यत्र चेच्छन् ॥ १९३ ॥

करोति ॥ १९३ ॥

ऊद्र्ध्वं वनीवाहनात्क्रमयोगात् ॥ १९४ ॥

अन्यत्रेच्छया कुर्वन्वनीवाहनादूद्र्ध्वं करोति मन्त्राणां पाठक्रमयोगात् ॥ १९४ ॥

पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया ॥ १९५ ॥

पलाशपुटेन भस्म गृहीत्वाप्स्वावपति आपो देवीरित्येकयर्चा ॥ १९५ ॥

ततो द्वाभ्याम् ॥ १९६ ॥

पुनश्चावपति द्वाभ्यामृग्भ्याम् ॥ १९६ ॥

आद्याभ्यां वा पूर्वम् ॥ १९७ ॥

पूर्वमावपनं द्वाभ्यामृग्भ्याम् तत एकयर्चा । वाशब्दो विकल्पार्थः । तुल्यश्रुतित्वात् ॥ १९७ ॥

अनामिकया प्रास्तादादत्ते प्रसद्येति ॥ १९८ ॥

प्रास्ताद्भस्मनः कियदप्यनामिकयादत्ते प्रसद्येत्योभिर्मन्त्रैः । चतुर्भिरादत्त इति वचनात् ॥ १९८ ॥

प्रास्योखायामुपतिष्ठते बोधा म इति ॥ १९९ ॥

यत्तदात्तं भस्म तत्प्रास्योखायामुपतिष्ठते बोधा म इति ॥१९९॥

प्रायश्चित्तिः समिधोपहत्याज्यं विश्वकर्मण

इति जुहोति ॥ २०० ॥

प्रायश्चित्तिरित्यस्य होमस्य संज्ञा । आज्यग्रहणं न कर्त्तव्यमुक्तत्वात्तस्य होमो नादेश इति । कर्त्तव्यं वा गुणार्थम् । समिधोपहत्येति । उपपूर्वश्चहन्तिर्ग्रहणार्थो दृष्टोऽन्यत्रापि । अथ स्रुवेणोपहत्याज्यमिति ॥ २०० ॥

उत्थायादधाति समिधं पुनस्त्वेति ॥ २०१ ॥

अनेन मन्त्रेण । उत्थानग्रहणं च प्रतिपत्तित्वात् गुणार्थं चेति ॥२०१॥
नैमित्तिकान्यत्रैव प्रकरणे पठ्यन्ते तदर्थमाह—

गार्हपत्येऽनुगते निर्मथ्य ॥ २०२ ॥

आदधाति । मन्थनं प्राप्तार्थत्वादवाच्यम् । उच्यते । प्रायश्चित्तार्थम् ॥२०२॥

सुत्यास्वाहवनीये साङ्काशिनेन हृत्वा ॥ २०३ ॥

सुत्यासु वर्त्तमानास्वाहवनीयेऽनुगते साङ्काशिनेन हृत्वा तमादधाति । साङ्काशिनशब्दः प्रगुणमेव हृत्वेत्यर्थः । एतच्चोच्यते पूर्ववत् प्रणयनं मा भूदिति ॥ २०३ ॥

आग्नीध्रीयमुत्तरेण सदः ॥ २०४ ॥

आग्नीध्रीयमनुगतमुत्तरेण सदो हृत्वा निदधाति । उत्तरेषां सदो हृत्वेतीध्मव्युदासार्थः ॥ २०४ ॥

प्रवृञ्ज्यादावृतोख्ये ॥ २०५ ॥

उख्ये चानुगते पूर्ववत्प्रवृञ्ज्यादयं तु विशेषः आवृता । आवृद्ग्रहणं च मन्त्रनिवृत्त्यर्थम् । एतयैवावृता अनुपहरन्यजुरिति श्रुतेः ॥ २०५ ॥

अध्वरप्रायश्चित्तिं च सर्वेषु यथाकालं पूर्वां पूर्वाम् ॥ २०६ ॥

अध्वरप्रायश्चित्तिं च करोति सर्वेषु तां च पूर्वां पूर्वाम् । च-

शब्दादाग्निकी च। सर्वग्रहणं च भस्मापोऽभ्यवहरणार्थं तत्रापि हि विधीयेते। उभे प्रायश्चित्ती करोति ये एवाग्नावनुगते इति। यथाकालमिति चाध्वरप्रायश्चित्यर्थमुच्यते। आग्निकी तु विश्वकर्मण इत्येव ॥ २०६ ॥

उखाभेदने नवस्थाल्यां महामुख्यामुखाकपालमवधायावपति ॥ २०७ ॥

यद्येषोख्याभिद्येतेति प्रकृत्य सर्वमिदमाम्नातम्। एतच्चैकोखापक्षे भवति। त्रित्वपक्षे तु द्वयोरेवैकस्यामावपनम्। ता हैके तिस्रः कुर्वन्तीति हि प्रकृत्य यदीतराप्यभेत्स्यतेथेतरस्यां भरिष्यामो यदीतराप्येतरस्यामिति ॥ २०७ ॥

उखोपशये पिष्ट्वा मृदा सहोखां करोत्यावृता ॥ २०८ ॥

उखाखण्डमेकमुखायां प्रक्षिप्तम् द्वितीयमुपशयया सह पिष्ट्वा मृदा सहोखां करोत्यावृता मन्त्रवर्जम्। आवृच्छब्देन क्रियामात्रमुच्यते। तथा चोक्तमेतयैवावृता अनुपहरन्यजुरिति ॥ २०८ ॥

पक्वायामावपति कपालं च ॥ २०९ ॥

पक्वायामुखायामावपत्यग्निं कपालं च ॥ २०९ ॥

उखोपशये पिष्ट्वा सꣳसृज्य निदधाति ॥ २१० ॥

उख्यकपालं उपशयां च पिष्ट्वा सꣳसृज्य स्थापयति ॥ २१० ॥

इदानीं चयनप्रकारमाह—

अभ्यात्मं चयनमुपविश्य ॥ २११ ॥

आत्मानमाभिमुख्येन चयनं कर्त्तव्यम् न परागिति। तथा च नैर्ऋतीषु वचनात्परत्र चयनमुक्तम्। पराचमेष निर्ऋतिं पाप्मानमपहन्ते ॥ २११ ॥

अपरो विशेषः—

सव्यबाहुमन्तरं कृत्वोत्तरलक्षणाभिरिष्टकाभिः ॥२१२॥

चेतव्यः ॥ २१२ ॥

नित्ये सादनसूददोहसा उपधानादुत्तरे तथा देवतया ता अस्येति ॥ २१३ ॥

सर्वास्विष्टकास्वेते नित्ये भवतः । तया देवतयेति सादनम् । ता अस्येति सूददोहसाधिवदनम् । ॥ २१३ ॥

कुत एतत् सर्वास्विष्टकास्वेते भवत इति—

अविशेषोपदेशात् ॥ २१४ ॥

अविशेषेण ह्यनारभ्य किञ्चिदिष्टकाविशेषमेते श्रूयते । तया देवतयेति सादनम् ता अस्येति सूददोहसाधिवदनम् ॥ २१४ ॥

किं च—

अनाम्नातप्रतिषेधाच्च ॥ २१५ ॥

यत्रापि नाम्नायेते सादनसूददोहसौ तत्रापि प्रतिषेधति । यथानैर्ऋतीषु न सादयति प्रतिष्ठा वै सादनं नेत्पाप्मानं प्रतिष्ठापयानीति न सूददोहसाधिवदति प्राणो वै सूददोहसानेत्पाप्मानं प्राणेन सन्तनवानि सन्दधानीति तस्मात्सर्वत्रैते भवतः ॥ २१५ ॥

एकचोदनास्वेकदेशासु तन्त्रेण ॥ २१६ ॥

एकचोदना अपस्या वयस्या इत्येवमादि । एकचोदना अपि यद्येकदेशा भवन्ति । यथा तासामेवदेशभेदः । अपस्याः पञ्चपञ्चानूकान्तेष्विति । अतश्च प्रत्यनूकं नित्ये । देशभेदे त्वसति तन्त्रेणेति ॥ २१६ ॥

आत्मनि यजुष्मतीः ॥ २१७ ॥

इष्टका उपदधाति न पक्षपुच्छयोः । स वा आत्मन्नेव यजुष्मतीरुपदधाति न पक्षपुच्छेष्विति ॥ २१७ ॥

लोकं पृणासु दशसु दशसु लोकं पृणेति ॥२१८॥

तस्माद्दशदशेष्टका उपधाय लोकं पृणयाभिमन्त्रयत इति श्रूयते ॥ २१८ ॥

असादनं च ॥ २१९ ॥

लोकं पृणानाम् । सूददोहसाधिवदनं तु भवत्यप्रतिषिद्धत्वात् ॥ २१९ ॥

प्रतिचिति द्वे द्वे उपधाय ॥ २२० ॥

लोकं पृणामन्त्रवचनम् । पुनर्दशसु दशसु ॥ २२० ॥

अयुग्मगणमध्यमानूके ॥ २२१ ॥

अयुग्मो य इष्टकागणो यथा वालखिल्याः सप्त तासां मध्यमानूक उपधेया ॥ २२१ ॥

एका च ॥ २२२ ॥

या चैकेष्टका साप्यनूक एव । यथा विश्वज्योतिर्द्वियजुश्चैवमादि ॥ २२२ ॥

अभितो युग्माः ॥ २२३ ॥

अनूकमभितोर्धार्धिकया युग्मा उपधीयन्ते । यथा प्राणभृतो दशच्छन्दस्या द्वादश ॥ २२३ ॥

उदञ्चो वर्गाः पूर्वापरे ॥ २२४ ॥

यत्र पूर्वापर इतीदशव्यपदेशः तत्रोदग्लक्षणा इष्टकावर्गा उपधीयन्ते ॥ २२४ ॥

प्राञ्चो दक्षिणोत्तरे ॥ २२५ ॥

यत्र तु दक्षिणोत्तरव्यपदेशः तत्र प्राग्लक्षणा इति ॥ २२५ ॥

भिन्नकृष्णयोरचयनम् ॥ २२६ ॥

ण भिन्नां न कृष्णामुपदध्यादिति ॥ २२६ ॥

दीक्षाणामुत्तमेऽहनि वेद्यग्निमानम् ॥ २२७ ॥

कर्तव्यम् ॥ २२७ ॥

उख्यस्थाने ऽर्धव्यामेन गार्हपत्यस्य परिलिखति ॥२२८॥

मण्डलमिति शेषः ॥ २२८ ॥

मण्डलाद्वा प्रक्रमणमन्तःपात्यस्य ॥ २२९ ॥

पूर्वार्धाद्यामस्य त्रीन्प्राचः प्रक्रमान्प्रक्रामतीति वचनात् । थयेवं वाशब्दोवधारणार्थः। पूर्वार्धादेव व्यामस्य प्रक्रमणं न स्तम्भादिति । स्तम्भाद्धि प्रक्रमणमग्नौ चरितार्थम् ॥ २२९ ॥

पश्चाद्यूपावट्यात्पादमात्रे चित्यस्य ॥ २३० ॥

स्थानं भवतीति शेषः ॥ २३० ॥

यजमानेनोदूर्ध्वबाहुप्रपदोच्छ्रितेन समस्थितेन वा ॥ २३१ ॥

प्रपदोच्छ्रितः पादाग्रे व्यवस्थितः। समस्थितः प्रसिद्ध एव। तं वा उदूबाहुना पुरुषेण मिमीत इति ऊर्ध्वबाहुरिति सूत्रितम् मिमीत इति च । तत्क्रियायाश्चोदितत्वात्प्रक्रमणवदध्वर्युर्मा भूदिति यजमानग्रहणम् ॥ २३१ ॥

द्विपुरुषां रज्जुं मित्वा ॥ २३२ ॥

निगदव्याख्यातम् १ ॥ २३२ ॥

---

१ षोडशाध्यायस्याष्टमी कण्डिका यद्यपि कर्काचार्येण स्वभाष्येऽत्र न व्याख्याता केवलम् निगदव्याख्यातमित्येवोक्तम्। तथाप्युपयोगित्वात्सा व्याख्यायते । द्विपुरुषां रज्जुं मित्वा ॥ १ ॥ उभयतः पाशाम् ॥ २ ॥ मध्ये लक्षणाम् ॥ ३ ॥ अभितो ऽपुरुषयोश्च ॥ ४ ॥ ल-

इति श्रीकात्यायनसूत्रभाष्ये श्रीकर्कोपाध्यायकृतौ
षोडशो ऽध्यायः समाप्तः ।

क्षणम् ॥ ४ ॥ मध्यमात्पुरुषपञ्चमे ॥५॥ मध्यमाल्लक्षणात्पुरुषपञ्चमे ॥५॥ अर्धे च ॥ ६ ॥ पुरुषपञ्चमस्यार्धे ॥ ६ ॥ अनुपृष्ठ्यामायम्य पाशयोः शङ्कू मध्ये ऽर्धपुरुषयोश्च ॥ ७ ॥ पाशा उन्मुच्यार्धपुरुषीययोः प्रतिमुच्य दक्षिणायम्य मध्यमे नितोदं करोति ॥ ८ ॥ नितोदं गर्तम् ॥८॥ उन्मुच्य पाशावेकं मध्यमे प्रतिमुच्य दक्षिणार्धनितोदमायम्य मध्यमे शङ्कुः ॥ ९ ॥ तस्मिन् पाशं प्रतिमुच्य पूर्वार्धे च दक्षिणायम्य मध्यमे शङ्कुः ॥ १० ॥ पश्चादर्धपुरुषे च ॥११॥ उन्मुच्य पूर्वार्ध्यात्पश्चार्धे प्रतिमुच्य दक्षिणायम्य मध्यमे शङ्कुः ॥ १२ ॥ अभितोऽर्धपुरुषयोश्च ॥ १३ ॥ एवमुत्तरोऽन्तः ॥ १४ ॥ दक्षिणे पाशे पूर्ववदायम्य पञ्चमभागीये शङ्कुः ॥ १५ ॥ तस्मिन्पाशं प्रतिमुच्य पूर्वे चार्धपुरुषीये पञ्चमभागीयोर्धपुरुषीययोः संनिपात्य तस्मिञ्छङ्कुः ॥ १६ ॥ एवं पश्चात् ॥ १७॥ एवमुत्तरः पक्षः ॥१८॥ तथा पुच्छं वितस्त्या ॥१९॥ इच्छन्पक्षपुच्छाप्ययेषु चतुरङ्गुलं चतुरङ्गुलं सङ्कर्षति विकर्षत्यन्ते ॥ २० ॥ यत्र पक्ष आत्मानमप्येति स पक्षाप्ययः । एवं पुच्छाप्ययः । अप्ययेषु पक्षयोः पुच्छस्यच आत्मसन्धिसमीपे चतुरङ्गुलं चत्वारि चत्वार्यङ्गुलान्युभयोः पार्श्वयोः सङ्कर्षयति सङ्कोचयति । तथा अन्ते पक्षपुच्छप्रान्ते उभयोः पार्श्वयोः चतुरङ्गुलं विकर्षयति विस्तारयति ॥ २० ॥ पञ्चारत्निः पुरुषो दशपदो द्वादशाङ्गुलं पदं प्रक्रमस्त्रिपदः समविभक्तस्य ॥ २१ ॥ पञ्चारत्नयो यस्य सः । पञ्चभिररत्निभिः पुरुषः दशभिः पदैः पुरुषो द्वादशभिरङ्गुलैः पदम् इत्येवमर्थो न भवति, इतः प्रागरत्न्यादीनां लक्षणस्यानुक्तत्वेनासिद्धत्वात् । अतश्चैवम् । पुरुषस्य समविभक्तस्य यः पञ्चमो भागः सोऽरत्निः तस्य दशमो भागः पदम् पदस्य द्वादशभागोऽङ्गुलम् त्रिभिः पदैरेकः प्रक्रमः इति तु भवति पदस्य सिद्धत्वात् ॥ २१ ॥ परितस्य रज्ज्वा सहितं बहीरज्ज्वेकषष्टे शते परिश्रितो मिनोति ॥ २२ ॥ रज्ज्वा परितत्य सर्वतो वेष्टयित्वा रज्ज्वा बहिर्भागे सहितं रज्जु संलग्नं यथा भवति तथा एकषष्ट्यधिके शते परिश्रितो मिनोति ॥ २२ ॥ चतुर्णवतानि वा त्रीणि ॥ २३ ॥

चतुर्णवत्यधिकानि त्रीणि शतानि ॥ २३ ॥ ऊर्ध्वाः शर्कराः स्याते ॥२४॥ उत्तरेषु पुरुषोच्चयेनैवैकशतविधात् ॥ २५ ॥ उत्तरेषु अष्टविधादिषु चयनेषु आ एकशतविधात् एकशतविधचयनं यावत् एकाधिकशतपुरुषात्मकपञ्चनवतितमचयनपर्यन्तं पुरुषोच्चयेन एकैकपुरुषवृद्ध्या अग्निमानं भवति ॥ २५ ॥ यथाग्नि वेदीष्टकाप्रमाणम् ॥ २६ ॥ वेदिश्च इष्टकाश्च वेदीष्टकाः तासां प्रमाणम् वेदीष्टकाप्रमाणम् तद्यथाग्नि भवति । अग्निमनतिक्रम्य यथाग्नि । यथाग्निक्षेत्रस्य प्रमाणं वर्धते तथा एवं वेदिप्रमाणं वर्धते इष्टकाप्रमाणं च वर्धते । न हि वेदिवृद्धिं विना तन्मध्ये वर्धितस्याग्नेर्मानं सम्भवति । नापि इष्टका अवर्धिता वर्धितमग्निक्षेत्रं पूरयितुं शक्नुवन्ति । अतो युक्तमुभयोर्वृद्धिः ॥ २६ ॥ अन्तः पात्यगार्हपत्ययोरिच्छन् ॥ २७ ॥ अन्तः पात्यस्य गार्हपत्यस्य गार्हपत्यचितेश्च इच्छन् इच्छया वृद्धिं कुर्यात् इच्छया न कुर्यात् ॥ २७ ॥ उत्तरपक्षस्यापरस्याꣳ स्रक्त्यां परिश्रितो मिनोति जङ्घामात्रीं नाभिमात्रीं मुखमात्रीमिति ॥ २८ ॥ अग्नेरुत्तरपक्षापरस्यापरस्रक्त्यां पश्चिमकोणे एवम्प्रमाणास्तिस्रः परिश्रितो मिनोति ॥ २८ ॥

सप्तदशोऽध्यायः ।

श्वोभ्यवहरणादि प्रायश्चित्यन्तं कृत्वा वि-
ष्णुक्रमवात्सप्रसमासः ॥ १ ॥

दीक्षाणामुत्तमेहनि वेद्यग्निमानमुक्तम् । अतः श्वशब्देन क्रयणीयमहरभिधीयते । तत्र भस्माभ्यवहरणादि प्रायश्चित्त्यन्तं कृत्वा विष्णुक्रमवात्सप्रसमासः कर्त्तव्यः । अप्सूख्यभस्मावपनं क्रयणीयादावुक्तमपि सदवध्यर्थमुच्यते । विष्णुक्रमणं हि क्रतावधिकम् । उदिते समिधमाधाय रुक्मप्रतिमोचनादि प्राग्वात्सप्राद्विष्णुक्रमण इति । ततः प्राग्भस्माभ्यवहरणं यथा स्यादिति । तथा च श्रुतिः । तदहः प्रातरुदित आदित्ये भस्मैव प्रथममुद्वपति भस्मोवुप्य वाचं विसृजते वाचं विसृज्य समिधमादधाति समिधमाधाय भस्मापोभ्यवहराति यथैव तस्याभ्यवहरणं तथा पादाय भस्मनः प्रत्येत्योखायामोप्योपीतष्ठेतथ प्रायश्चित्तीकरोति ॥ १ ॥

वात्सप्रं कृत्वोपस्थेयं चेत् ॥ २ ॥

यदि पुनः परिपाट्या वात्सप्रोपस्थानं तस्मिन्नहन्यापतति तत उपस्थानं कृत्वा विष्णुक्रमवात्सप्रसमासः कार्यः । एव मपि हि श्रूयते । यदि वात्सप्रीयं वात्सप्रेणोपस्थाय विष्णुक्रमान्क्रान्त्वा वात्सप्रमन्तः कुर्यादिति ॥ २ ॥

पलाशशाखया गार्हपत्यं व्यूदूहत्यपेत वीतेति
पच्छः प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमम् ॥ ३ ॥

पलाशशाखया गार्हपत्यस्थानं व्युदुहत्यपेत वीतेत्यस्य मन्त्रस्य पादेन पादेन प्रतिदिशम् ॥ ३ ॥

उदीचीं शाखामुदस्योखां निवपति

संज्ञानमिति ॥ ४ ॥

शाखानिरसनं प्रतिपत्तिः । तेन द्वादशाहे न तावन्निरसनम् । उखां निवपति संज्ञानमित्यनेन मन्त्रेण ॥ ४ ॥

मण्डलं छादयति ॥ ५ ॥

ततस्तेनैव मण्डलं छादयति ॥ ५ ॥

सिकताश्चाग्नेर्भस्मेत्यूषवत् ॥ ६ ॥

ततो मण्डलं छादयति ॥ ६ ॥

परिश्रिद्भिः परिश्रयति पूर्ववदेकत्रिंशत्या चितस्थेति ॥ ७ ॥

पूर्ववदित्यूदूर्ध्वाः शर्कराः खाते ॥ ७ ॥

मध्येऽर्धबृहतीश्चतस्रो दक्षिणोत्तराः प्राचीरुपदधाति दक्षिणत उदङ्ङयं सो अग्निरिति प्रत्यृचम् ॥ ८ ॥

परिमण्डलमध्येऽर्धबृहतीरिष्टकाश्चतस्रो दक्षिणोत्तररीत्या प्राग्लक्षणा दक्षिणतो व्यवस्थित उपदधाति अयं सो अग्निरिति प्रत्यृचम् ॥ ८ ॥

सकृन्नित्ये ॥ ९ ॥

ननु वैकदेशानां सकृन्नित्यत्वं परिभाषितमाचार्येण सकृन्नित्ये इति न वक्तव्यम् । अत्रोच्यते । तच्चलोकम्पृणा विषयम् । एतास्तु लोकंपृणाः । अतोऽत्राप्राप्तिः । तेन नित्ये एवात्र दुर्लभे कुतः सकृत्त्वमिति । अतोन्ये वचनान्नित्ये विधीयेते सकृत्त्वं च । लोकम्पृणा एता इति कुत एतदिति चेत् । अथ या लोकम्पृणा मुहूर्तलोकास्ता मुहूर्तानामेव प्राप्तिः क्रियत इति हि प्रकृत्याह । तासामेकविंशतिं गार्हपत्य उपदधाति द्वाभ्यां नाशीतिं धिष्ण्येष्वाहवनीय इतरा इति लोकं-

पृणा संज्ञानात् । ननु च एवमपि अत्रैवाष्टानामिष्टकानामुपधाने कृते पुनरुच्यते अथ लोकम्पृणामुपदधाति तेन नैता लोकम्पृणा इति गम्यते । अत्रोच्यते । अष्टानामिष्टकानां मन्त्रान्तरविधानाल्लोकंपृणा मन्त्रो भवति । त्रयोदशानान्तु मन्त्रान्तरविधानाल्लोकम्पृणा मन्त्रप्रवृत्त्यर्थं पठ्यते लोकम्पृणा लोकमुपदधातीति । तथाचार्य आह । गार्हपत्यलोकम्पृणाः प्रथमायां धिष्ण्यीया उत्तमायामिति ॥ ९ ॥

पश्चात्सहिते पादमात्र्यौ तिरश्च्यौ पुरस्ताच्चोपदधाति ॥ १० ॥

सहितशब्दश्च संलग्नवचनः ॥ १० ॥

अपरेण परिक्रम्य परिक्रम्य चयनमिडामग्न इति पश्चिमे प्रतिमन्त्रमुत्तरतः ॥ ११ ॥

अपरेण परिक्रम्योत्तरतो व्यवस्थित इडामग्न इति प्रतिमन्त्रं पश्चिमे उपदधाति ॥ ११ ॥

चिदसीति पूर्वे दक्षिणतः प्रतिमन्त्रम् ॥ १२ ॥

तेनैव मार्गेण परीत्य दक्षिणतो व्यवस्थितश्चिदसीति प्रतिमन्त्रं पूर्वे उपदधाति । अपरयोर्दक्षिणा प्रथमा पूर्वयोरुत्तरा । तिर्यग्लक्षणाश्चैता भवन्ति तिरश्च्यावित्युक्तत्वात् ॥ १२ ॥

नित्ये प्रतीष्टकं तिरश्चीषु ॥ १३ ॥

वचनात् ॥ १३ ॥

स्रक्तिषु पादमात्रीः ॥ १४ ॥

उपधीयन्ते ॥ १४ ॥

तत्र च—

पूर्वदक्षिणस्यामर्धपद्ये ॥ १५ ॥

देये ॥ १५ ॥

शेषोऽष्टौ वक्राः ॥ १६ ॥

उपधीयन्ते क्षेत्रपूरणात् ॥ १६ ॥

तिसृषु लोकम्पृणासु मन्त्रो दशसु च द्वयो-
र्वा दशस्वेकस्यां च ॥ १७ ॥

लोकंपृणानां मन्त्रवचनम् ॥ १७ ॥

चात्वालदेशात्पुरीषं निवपतीन्द्रं विश्वा इति ॥१८॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १८ ॥

समं बिलां कृत्वोख्यं निवपति समि-
तमिति ॥ १९ ॥

गार्हपत्यचितिं पुरीषेण समं बिलां कृत्वोख्यमग्निं निवपति समितमित्यनेन मन्त्रेण ॥ १९ ॥

रिक्तां नावेक्षेतोखाम् ॥ २० ॥

तामेव ॥ २० ॥

सिकताभिः समं बिलां कृत्वा मातेव पुत्र-
मिति शिक्याद्विमुच्याग्निवन्निधायासिञ्चति
पयो मध्ये तूष्णीम् ॥ २१ ॥

अग्निवदित्यरत्निमात्रे गार्हपत्यस्योत्तरतः। तूष्णीमिति लौकिकवागुच्चारणप्रतिषेधः ॥ २१ ॥

त्रिचितमेके ॥ २२ ॥

गार्हपत्यं कुर्वन्ति । तत्र च त्रिभागोत्सेधा इष्टका इति सम्प्रदायः। अस्मिंश्च पक्षे प्रथमचिति लोकम्पृणानां पूरणं मृग्यम् ॥२२॥

नैर्ऋतीः कृष्णास्तुषपक्वास्तिस्रो लक्षणाः पा-

दर्भमात्रीर्हविष्यशन्नहोमवद्देशे दक्षिणोत्तराः
कृत्वा दक्षिणामुखोऽनुपस्पृशन् ॥ २३ ॥
असुन्वन्तमिति प्रत्यृचं पराचीः ॥ २४ ॥

उपदधाति । ताः पराचीर्लोकभाजः कृत्वोपदधातीति श्रुतेः ॥ २४ ॥

अभ्यात्ममेके ॥ २५ ॥

उपदधाति ॥ २५ ॥

नित्याभावः ॥ २६ ॥

नित्यशब्देन सादनसूददोहसौ उच्यते ॥ २६ ॥

शिक्मरुक्मपाशेण्ड्वासन्दीः परेणास्यति यं
त इति ॥ २७ ॥

नैर्ऋतीनां यं त इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २७ ॥

उदपात्रं निषिच्यान्तरात्मेष्टकमुत्तिष्ठन्ति न-
मो भूत्या इति ॥ २८ ॥

आत्मनश्चेष्टकानां चान्तराले उदपात्रं निषिच्य उत्तिष्ठति नमो भूत्या इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २८ ॥

अनपेक्षमेत्य शालाद्वार्योपस्थानं निवेश-
न इति ॥ २९ ॥

अनेन मन्त्रेण । अनपेक्षणं च नैर्ऋतीविषयम् ॥ २९ ॥

प्रायणीयहविष्कृदन्ते महावेदेस्फ्याद्या सम्म-
र्शनात्करोति ॥ ३० ॥

पूर्वेद्युर्महावेदेरुत्करकरणान्ताः पदार्था गताः इदानीं स्फ्याद्या संमर्शनान्ताः क्रियन्ते ॥ ३० ॥

प्रायणीयान्ते सीरं युनक्त्यौदुम्बरम् ॥ ३१ ॥

तत्र च—

मौञ्जं त्रिवृद्रज्जव्यम् ॥ ३२ ॥

भवति ॥ ३२ ॥

षड्द्वादश चतुर्विꣳशतिं वा युनक्ति ॥ ३३ ॥

बलीवर्दान् ॥ ३३ ॥

पूर्वेणोत्तराꣳसं दक्षिणामग्निश्रोणिमपरेण तिष्ठन्युज्यमानमभिमन्त्रयते सीरा युञ्जन्तीति ॥ ३४ ॥

अग्न्यंसमुत्तरं पूर्वेण सीरं दक्षिणाग्निश्रोणिमपरेण तिष्ठन्युज्यमानं प्रतिप्रस्थाता ऽभिमन्त्रयते सीरा युञ्जन्तीत्यनेन मन्त्रेण । योजने तु प्रधानत्वादध्वर्युः ॥ ३४ ॥

आत्मनि कृष्यत्यनुपरिश्रिच्छुनꣳ सु फाला इति प्रत्यृचम् ॥ ३५ ॥

अग्न्यात्मनि कृषति परिश्रित्संलग्नं सु फाला इति ॥ ३५ ॥

दक्षिणतः प्राचीम् ॥ ३६ ॥

प्रथमाꣳ सीताम् ॥ ३६ ॥

प्रदक्षिणमितराः ॥ ३७ ॥

प्रत्यृचमुत्तराभिर्ऋग्भिः ॥ ३७ ॥

तूष्णीं तिस्रस्तिस्रः प्रदक्षिणम् ॥ ३८ ॥

मध्येसीताः कृषति ॥ ३८ ॥

तत्र च प्रथमम्—

तिर्यगनूके ॥ ३९ ॥

ततः—

अक्ष्णया श्रोण्यंसयोः ॥ ४० ॥

अनूके ॥ ४१ ॥

ततः प्रागनूके ॥ ४१ ॥

श्रोण्यंसयोः ॥ ४२ ॥

दीर्घप्रयुक्तेषु वा पुरुषाः कृषन्ति ॥ ४३ ॥

दीर्घप्रयुक्तेषु वा कर्षणं भवति। अत्र च पुरुषाः कृषन्ति । तिर्यक्प्रयुक्तेष्वध्वर्युरेव ॥ ४३ ॥

अनडुहो विमुच्य विमुच्यध्वमिति ॥ ४४ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ४४ ॥

पशुवदुत्सृज्य दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे ददाति ॥४५॥

पशुवदुत्सृज्य उत्तरपूर्वां दिशं प्रति दक्षिणाकालेऽध्वर्यवे ददातीति । अत्र च ल्यबादेश आचार्येण पदार्थनिर्देशार्थः प्रयुक्तो न समानकर्तृकार्थः । तेनाऽध्वर्योरेव विमोचनोत्सर्गौ दानं तु यजमानस्य । न हि श्रौतो ल्यबादेशः ॥ ४५ ॥

सीरमुत्करे कृत्वा कुशस्तम्बमुपदधाति मध्ये तूष्णीम् ॥ ४६ ॥

अग्निक्षेत्रस्य । तूष्णीमिति वचनान्नित्याभावः ४६ ॥

पञ्चगृहीतेनोद्गृह्णन्नभिजुहोति सजूरब्द इति ॥ ४७ ॥

कुशस्तम्बे पञ्चगृहीतेनाज्येनोद्गृह्णाति सजूरब्द इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ४७ ॥

चतसृषु चतसृषु त्रींस्त्रीनुदचमसान्निनयति यथाकृष्टमौदुम्बरेण चतुःस्रक्तिना ॥ ४८ ॥

चतसृषु सीतासु यदा त्रयोऽभिनिनीयन्ते तदा स त्रिभागा सीतैकैकस्य भवति । एवं हि श्रूयते । द्वादशोदचमसान्कृष्टे निनयति षोडशी च कृष्टास्सीताः । येनक्रमेणकृष्टाः सीतास्तेनैवोदचमसनिनयनं, यथा कृष्टमिति सूत्रितत्वात् ॥ ४८ ॥

त्रीन्कृष्टयोः ॥ ४९ ॥

निनयत्युदचमसान् । त्रीन्कृष्टे च नियतीति श्रुतेः । सर्वमेवाग्निक्षेत्रं कृष्टं चाकृष्टं च ॥ ४९ ॥

तत्र नियने प्राप्त आह—

कृष्टमात्रे वा ॥ ५० ॥

निनयति । कृष्टपरिच्छिन्नं यदकृष्टं तत्कृष्टमात्रं तदेव कृष्टं चाकृष्टं च यावत्कृष्टपरिच्छिन्नं तावत्कृष्टमकृष्टत्वाच्चाकृष्टमिति । कृष्टे पुनर्गृह्यमाणे कृतत्वाद्दोषप्रसङ्गः ॥ ५० ॥

तस्मिन्सर्वौषधमावपत्येकवर्जमभोजनं तस्योच्छ्वासात् ॥ ५१ ॥

तस्मिंश्चमसे सर्वौषधस्य वपति एकं वर्ज्जयित्वा । तस्य चाभोजनं यावज्जीवम् ॥ ५१ ॥

या ओषधीरिति त्रिचैर्वपत्युदपात्रवत् ॥ ५२ ॥

या ओषधीरिति त्रिचैः उदपात्रवदिति तिसृभिस्तिसृभिर्ऋग्भिश्चतसृषु चतसृषु सीतासु वपति । ततश्च अत्रापि प्रत्यृचं सत्रिभागा सत्रिभागा सीतेति कृष्टमात्राणि त्रिभागन्यूनानि त्रीणि त्रीणि । उदकासेकेप्येवमेव चमसानाम् ॥ ५२ ॥

सोमनिवपनाद्यातिथ्यहविष्कृतः कृत्वाहव-

नीयपरिश्रितोऽभिमन्त्रयते चितस्थेति ॥ ५३ ॥

प्रायणीयाया वेदयोक्तविमोकान्ते सीरयोजनादि कृतम् । ध्रौवस्य ह्याज्यस्य विनियोगविधानात्तत उत्तरासु प्रतिपत्तिष्वसमाप्तास्वेवसोमनिवपनं कृतम् । इहापि तद्वदेव सोमनिवपनाद्यातिथ्यहविः कृतः कृत्वाहवनीयपरिश्रितोऽभिमन्त्रयते चितस्थेत्यनेन मन्त्रेण ॥ ५३ ॥

सप्तसप्त च ॥ ५४ ॥

अविशेषस्य विशेषव्यवस्थापनन्यायात्सप्तसप्तैवेत्युक्तम् ॥ ५४ ॥

लोगेष्टकास्फ्येनाहृत्य बहिर्वेदेरनूकान्तेषूपदधाति तिष्ठन्मा मा हिꣳसीदिति प्रत्यृचं प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथमम् ॥ ५५ ॥

आकृत्योपदधाति ॥ ५५ ॥

उत्तरपरस्याः पश्चात् ॥ ५६ ॥

उत्तरा परस्याः दिश आहृत्य पश्चादुपदधाति सनसं । प्रतिपश्चादाहरेदिति निषिध्य इतीत इवाहरतीत्युक्तत्वात् ॥ ५६ ॥

उत्तरस्याः सिकताः प्रमार्ष्टि जहामि सेदिमिति ॥५७॥

अनेन मन्त्रेण । तत उपदधाति ॥ ५७ ॥

उत्तरवेदिं निवपति चत्वारिꣳशत्पदां युगमात्रीं वा सर्वतः कुशस्तम्बे ॥ ५८ ॥

छादनान्तां करोति ॥ ५८ ॥

अग्ने तवेति सिकतान्युप्य च्छादयत्यात्मानम् ॥५९॥

अग्ने तवेत्यनेन मन्त्रेण सिकतान्युप्य छादयत्यात्मानम् ॥५९॥

आप्यायस्वेति सिकतालम्भनमृग्भ्याम् ॥६०॥

न्युप्तानामेव ॥ ६० ॥

आतिथ्यशेषाद्योपसदः कृत्वा रोहिते चर्मण्यानडुहे ऽन्तपात्यस्य पुरस्तादिष्टकाः करोति प्रथमाचितेः ॥ ६१ ॥

वैकृतावसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थमातिथ्यशेषाद्योपसदः कृत्वेत्युक्तम् । पुनराग्निकमेवोच्यते अन्तः पात्यस्य पुरस्तादिष्टकाः करोति प्रथमचितेः प्रथमचिति सम्बन्धिन्यः ॥ ६१ ॥

इतरासां च ॥ ६२ ॥

चितीनाम् ॥ ६२ ॥

स्वयमातृण्णामित्या च ॥ ६३ ॥

करोति ॥ ६३ ॥

आज्येनभ्यज्य कुशाग्राणि तूष्णीं प्रोक्षति श्वेतेऽश्वे पुरस्तात्तिष्ठति श्वेताभावे ऽश्वेते ऽश्वाभावे ऽनडुहि ॥ ६४ ॥

कुशाग्राण्याज्येनभ्यज्येष्टकाः प्रोक्षति ॥ ६४ ॥

अग्निभ्यः प्रह्रियमाणेभ्योऽनुवाचयति ॥ ६५ ॥

अग्निभ्यः प्रह्रियमाणेभ्योऽनुब्रूहीत्येवम् ॥ ६५ ॥

त्रिरुक्तायामश्वपूर्वां चितिं हृत्वा पुच्छाद्दक्षिणां निदधाति ॥ ६६ ॥

त्रिरुक्तायां प्रथमायामृचि अश्वपूर्वो चितिं हुत्वा अग्निपुच्छाद्दक्षिणां निदधाति ॥ ६६ ॥

तीर्थेनाश्वमारोहयत्युत्तरपक्षमपरेण ॥ ६७ ॥

श्वशब्दाभिहितत्वात्प्रदेशस्य तीर्थशब्दोपादानमन्यत्राप्यनेनैवारोहणं यथा स्यादिति ॥ ६७ ॥

पुरस्तात्पश्चाद्वैके ॥ ६८ ॥

अश्वमारोहयन्ति । स चायं विकल्पोऽश्वविषय एव ॥६८॥

अनुयजुःकृष्टं परिणयत्युत्तरतः प्रथमम् ॥६९॥

अश्वम् ॥ ६९ ॥

प्रत्यञ्चमागतं चितिमवघ्राप्य परिणीयोत्सृजति पशुवत् ॥ ७० ॥

प्रत्यञ्चमागतमश्वं चितिमवघ्राप्य परिणीयोत्सृजति पशुवत् उत्तरपूर्वां दिशम् ॥ ७० ॥

उत्तरवेदिप्रोक्षणाद्यासम्भारनिवपनात्कृत्वोत्तरवेदिमपरेण तिष्ठन्यजमानो मयि गृह्णामीति जपति ॥ ७१ ॥

आरुह्याग्निमुत्तरवेदिकं कर्म कृत्वात्मन्यग्निं गृह्णीत इति श्रुतेः। एवं च व्याघारणान्तमेव क्रियते न सम्भारनिवपनमिति। तथा वक्ष्यत्याचार्यः । पैतुदारवाद्यत्रैक इति अग्न्यर्थत्वात्सम्भाराणां तत्रैव निवपनमिति । यजमानो जपतीति चोत्तरपदार्थार्थम् । इह प्रत्यगाशीर्योगादेव प्राप्तिः ॥ ७१ ॥

सत्यसाम गायति ॥ ७२ ॥

पुष्करपर्णमुपदधाति स्तम्बे पूर्ववत् ॥७३॥

कृतत्वाच्चदेव। पूर्ववदिति च मन्त्रो लभ्यते विमार्जनं च ॥७३॥

तस्मिन्रुक्ममधः पिण्डं ब्रह्म जज्ञानमिति ॥७४॥

अनेन मन्त्रेणोपदधाति हिरण्मयम्। रुक्मोपि च स एव ॥७४॥

उत्तानं प्राञ्चꣳ हिरण्यपुरुषं तस्मिन्हिरण्य-
गर्भ इति ॥ ७५ ॥

तस्मिन्रुक्मे प्राञ्चं उत्तानं हिरण्यपुरुषमुपदधाति हिरण्य-गर्भ इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ७५ ॥

पुरुषे चित्रे साम गायति ॥ ७६ ॥

सप्तमीनिर्देशादालाभ्य पुरुषे चित्रलिङ्गमन्त्रे साम गायति ॥७६॥

पूर्वेणापरीत्योऽतः ॥ ७७ ॥

तमुपदधाय न पुरस्तात्परीयादिति वचनात् ॥ ७७ ॥

उपतिष्ठते यजमानो नमोस्त्विति ॥ ७८ ॥

पुरुषम् ॥ ७८ ॥

उपविश्य पञ्चगृहीतं जुहोति पुरुषे कृणुष्व
पाज इति प्रत्यृचं प्रतिदिशं परिसर्पम् ॥ ७९ ॥

उपवेशनग्रहणाच्च यजमानो जुहोति। द्वादशाहे चैकः कर्त्ता। पुरुषे जुहोति प्रत्यृचम् सृप्त्वा सृप्त्वा ॥ ७९ ॥

प्रत्येत्य दक्षिणतः ॥ ८० ॥

अवस्थितो जुहोति ॥ ८० ॥

पश्चात्प्रथमान्त्ये ॥ ८१ ॥

पश्चात् प्रथमान्ते होमकर्मणी । पश्चात्प्राङ्मुखः ॥ ८१ ॥

पुरुषमवच्छाद्योरसा ऽस्पृष्टं बाह्वोः प्रापणान्ते लिखति ॥ ८२ ॥

अस्पृष्टं पुरुषमवच्छाद्योरसा बाह्वोः प्रापणान्ते लिखति । स चायं याजमानः पदार्थः प्रमाणत्वात् ॥ ८२ ॥

तत्र स्रुगुपधानं प्राच्योः ॥ ८३ ॥

तत्र परिलेखयोः स्रुचोरुपधानं प्राच्योः प्रागग्रयोः ॥ ८३ ॥

कार्ष्मर्यमयीं दक्षिणतः पाणिमात्रपुष्करां बाहुमात्रीं पादमात्रीं वा सामर्थ्यात् घृतपूर्णामग्ने ष्टेति ॥ ८४ ॥

तत्र परिलेखयोः स्रुचोरुपधानं प्रागग्रयोः कार्ष्मर्यमयीं दक्षिणतः पाणिमात्रपुरष्करामिति । तन्मात्रं स्रुचः पुष्करमुक्तम् । बाहुमात्रीमिति परिमाणत्वाच्छ्रुचाम् । पादमात्रीं वा । कुत एतदाम्नानसामर्थ्यात् । पादमात्रीः प्रथमायां चोत्तमायां च चित्योरुपदध्यादिति । यद्येवं पादमात्रीमेव । तां च घृतपूर्णामग्ने ष्टेत्यनेन मन्त्रेणोपदधाति ॥ ८४ ॥

एवमौदुम्बरीमुत्तरतो दधिपूर्णामिन्द्रस्य त्वेति ॥८५॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ८५ ॥

तिरश्च्यावेके ॥ ८६ ॥

प्राच्यौ वेति विकल्पः । अर्धपद्ये चैते भवत इति सम्प्रदायः ॥ ८६ ॥

स्वयमातृण्णां पुरुषे शर्करां छिद्रां ध्रुवासीति ॥८७॥

स्वयमातृण्णामिष्टकां पुरुषे उपदधाति शर्करां छिद्रां ध्रुवासीत्यनेन मन्त्रेण ॥ ८७ ॥

भूरित्येतस्यां साम गायति ॥ ८८ ॥

आलभ्य । सप्तम्युपदेशात् ॥ ८८ ॥

अन्यत्रापि व्याहृतिषु ॥ ८९ ॥

अतो ऽन्यत्रापि स्वयमातृण्णासु व्याहृतिषु सामगायति । अथ स्वयमातृण्णासु सामगायतीति प्रकृत्य स वै भूर्भुवः स्वरित्येतासु व्याहृतिषु गायतीत्याह । सूत्रे च बहुवचनं पूर्वापेक्षम ॥ ८९ ॥

मूलाग्रवतीं दूर्वां तस्यां पुरस्ताद् भूमिप्राप्तां काण्डात्काण्डादिति ॥ ९० ॥

तस्यां स्वयमातृण्णायां यथा भवत्यर्धमर्धं च भूमौ तथोपधेया ॥ ९० ॥

पूर्वां पूर्वामुत्तराः ॥ ९१ ॥

इष्टका उपदधाति ॥ ९१ ॥

यास्त इति द्वियजुषं द्वितीये ॥ ९२ ॥

यास्त इत्यनेन मन्त्रेण द्वितीये लोके उपदधाति ॥ ९२ ॥

द्वितीय इति कुत एतत्—

उलूखलस्यरेतः सिग्वेलायामरत्निमात्रश्रुतेः ॥ ९३ ॥

उलूखलमुसले हि प्रकृत्याह ते रेतःसिचोर्वेलयोपदधाति अरत्निमात्रे रत्निमात्राद्ध्यन्नमद्य त इति श्रुतेः । रेतःसिचोर्द्वियजुषश्चान्तर्यमुक्तम ते अनन्तर्हिते द्वियजुष उपदधातीति । तेन द्वियजुषो द्वितीये लोके उपधानम ॥ ९३ ॥

विराट् स्वराडिति रेतःसिचौ प्रतिमन्त्रम् ॥ ९४ ॥

उपदधाति ॥ ९४ ॥

प्रजापतिरिति विश्वज्योतिषम् ॥ ९५ ॥

उपदधाति ॥ ९५ ॥

ऋतव्ये मधुश्च माधवश्चेति ॥ ९६ ॥

उपधीयेते ॥ ९६ ॥

अषाढासीत्यषाढाम् ॥ ९७ ॥

उपदधाति ॥ ९७ ॥

स्वयमातृण्णारेतःसिग्विश्वज्योतिर्ऋतव्याषाढासु लक्षणानि कुरुत रज्ज्वां वेलार्थानि ॥९८॥

उपरिष्टाद्वेलायाः प्रयोजनमस्ति ॥ ९८ ॥

कूर्मं दधिमधुघृतैरनक्ति मधुवाता इति ॥ ९९ ॥

मन्त्रैः ॥ ९९ ॥

अरत्निमात्रेऽषाढां दक्षिणेनावकासूपरिष्टाच्च पुरुषमभिमुखमपां गम्भन्निति तिसृभिः ॥१००॥

अषाढादक्षिणतोऽरत्निमात्रे देशेऽवकासु कूर्ममुपदधाति पुरुषमभिमुखम् । उपरिष्टाच्चावका भवन्ति । अवका शब्देन सेवालमुच्यते । अपां गम्भन्निति तिसृभिस्तमुपदधाति ॥ १०० ॥

घट्टयति मध्यमया ॥ १०१ ॥

ऋचा ॥ १०१ ॥

उलूखलमुसले स्वयमातृण्णामुत्तरेणारत्निमात्र औदुम्बरे प्रादेशमात्रे चतुरश्रमुलूखलं मध्यसङ्गृहीतमूदूर्ध्वं वृत्तं मुसलं दक्षिणमुलूखलाद्विष्णोः कर्माणीति ॥ १०२ ॥

अथोलूखलमुसले उपदधातीति प्रकृत्यैवमेव हि श्रूयते इति । पद्ये चैते भवतः यजुष्मतीत्वात् । भेदेन चोपधानं लिङ्गात् । सकृत्सा-

दयति समानं तत्करोति यदि ह युगपदुपधानं स्यान्न सकृत्त्व
मुच्येत ॥ १०२ ॥

उलूखल उखां कृत्वोपशयां पिष्ट्वा न्युप्य पुरस्ताद्ध्रुवासीत्युखाम् ॥ १०३ ॥

अथोपशयां पिष्ट्वा लोकभाजमुखां कृत्वा पुरस्तादुखाया उप
निवपतीति । श्रुतिक्रमेणानुष्ठानं लोकभाक्करणोत्तरकालं मन्त्र
वचनम् ॥ १०३ ॥

अग्ने युक्ष्वा हीति प्रत्यृचꣳ स्रुवाहुती जुहोत्युखायाम् ॥ १०४ ॥

ऋजुम् ॥ १०४ ॥

उपस्थानं वाऽसम्वत्सरभृतिनः ॥ २०५ ॥

सम्वत्सरभृतिनो होमः । असम्वत्सरभृतिनः उपस्थानं होमो
वा । विकल्पेन हि तस्य श्रवणमिति ॥ १०५ ॥

प्रतिशिरः सप्त सप्त हिरण्यशकलान्मुखे करोति सम्यक्स्रवन्तीति ॥ १०६ ॥

प्रति शिरः सप्त सप्त हिरण्यशकलान्प्रास्यति मुखे प्रथमं स-
म्यक्स्रवन्तीत्यनेन मन्त्रेण ॥ १०६ ॥

उत्तरां द्वौ द्वौ ॥ १०७ ॥

मन्त्रौ प्रतीयात् ॥ १०७ ॥

नासिकयोर्ऋचे त्वेति ॥ १०८ ॥

मन्त्रद्वयाभिधानादेव शकलद्वित्वमधिष्ठानभेदाच्च ॥ १०८ ॥

अक्ष्योर्भासे त्वेति ॥ १०९ ॥

प्रास्यति ॥ १०९ ॥

श्रोत्रयोरभूदिदमिति ॥ ११० ॥

प्रास्यति ॥ ११० ॥

सर्वानप्येकस्मिन्नेके ॥ १११ ॥

एकस्मिन्नपि पशौ सर्वानेव शकलानेक आचार्याः प्रास्यन्ति । तद्धैके ऽपि यद्येकः पशुर्भवति पञ्चैव कृत्वः सप्त सप्त प्रत्यस्यन्तीति श्रुतेः ॥ १११ ॥

उखायां प्रत्याश्चि ॥ ११२ ॥

पशुशीर्षाण्युपदधातीति शेषः ॥ ११२ ॥

तत्र च—

सहस्रदा इति पुरुषशिर उद्गृह्य मध्ये ॥११३॥

सहस्रदा इत्यनेन मन्त्रेण पुरुषशिर उद्गृह्य मध्ये उपधेयम् ॥ ११३ ॥

अश्वाव्योरुत्तरतः पूर्वापरे ॥ ११४ ॥

पूर्वमश्वस्यापरमवेः ॥ ११४ ॥

गोऽजयोश्च दक्षिणतः ॥ ११५ ॥

चशब्दात्पूर्वापरे एव । पूर्वं गोरपरमजस्य॥ ११५ ॥

आदित्यं गर्भमिति प्रतिमन्त्रं मन्त्रक्रमेण ॥११६॥

शिरांस्युपधीयन्ते ॥ ११६ ॥

चित्रं देवानामित्यर्धर्चशः स्रुवाहुती मध्यमे ॥ ११७ ॥

चित्रन्देवानामित्येकैकेनार्धर्चशः स्रुवाहुती जुहोति पुरुषशिरसि । अथ पुरुषशीर्षमभिजुहोतीति वचनात् ॥ ११७ ॥

बहिर्वेद्युदङ् तिष्ठन्नुपतिष्ठति उत्सर्गैरिमं मा हिꣳसीरिति प्रतिमन्त्रम् ॥ ११८ ॥

बहिर्वेद्युदङ् मुखस्तिष्ठन्नुत्सर्गमन्त्रैरुपतिष्ठते पशुशीर्षाणि इमं मा हिꣳसीरिति प्रतिमन्त्रम् ॥ ११८ ॥

उखां परिक्राममेके ॥ ११९ ॥

एके आचार्या उखां परिक्रम्य परिक्रम्येह स्थिता एव तस्य पशोरुपस्थानं कुर्वन्ति । एवमपि हि श्रूयते । विपरिक्राममु हैक उपतिष्ठन्त इति विकल्पः ॥ ११९ ॥

उपधायोपधाय वा तस्य तस्य यथालिङ्गम् ॥ १२० ॥

तद्धैके यं यमेव पशुमुपदधाति तस्य श्रुचमुत्सृजन्तीति श्रुतेः । अस्मिंश्च पक्षे प्रागजशिर उपस्थानात्पुरुषाहुती इति ॥ १२० ॥

सर्वमन्त्रानप्येकस्मिन्नेके ॥ १२१ ॥

एकस्मिन्नपि पशुशिरसि सर्वमन्त्रानेक आचार्याः प्रयुञ्जते ॥ १२१ ॥

तत्र च—

उपधानमन्त्रान्विपरिहरन्नङ्गुलिं प्रथिष्ठे-शिरसि ॥ १२२ ॥

देशे संलागयति । एतच्च यद्येकस्मिञ्छिरसि पञ्चकृत्वो हिरण्यसकलप्रक्षेपः कृतस्तदेव भवति ॥ १२२ ॥

एत्य च त्वं यविष्ठेति चित्योपस्थानम् ॥ १२३ ॥

बहिर्वेद्युत्सर्गैरुपस्थानं कृतम् । तेनेत्येत्युच्यते । चशब्दादनेत्य च । उखापरिक्रमणापक्षेपीत्यर्थः ॥ १२३ ॥

अपरेण स्वयमातृण्णामेत्यापस्याः पञ्च पञ्चानूकान्तेष्वपां त्वेममिति प्रतिमन्त्रम् ॥ १२४ ॥

आरुह्याग्निं जघनेन स्वयमातृण्णां परीत्यापस्या उपदधातीति । अत्र च प्रत्यनूक्रान्तं नित्ये भवत इत्युक्तमेवैकादशास्वेकचोदनासु तन्त्रेणेति ॥ १२४ ॥

व्याघारणवत्प्राणभृतः कर्णसहिता दश दश पुरुषमुपाप्यैके रेतःसिग्विलायां च सर्वतो यथायोगमयम्पुर इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १२५ ॥

प्राणभृतीष्टकानां नाम। ताश्च व्याघारणवद्दक्षिणापूर्वांसादारभ्य कर्णसहिता उपदधात्ययम्पुर इति प्रतिमन्त्रम् । तत उत्तराश्रोणेरारभ्य एवमेवोपधानम् । पुनर्दक्षिणाश्रोणेरारभ्य एवमेवोपधानम् । तत उत्तरांसादारभ्य । एवं चत्वारो दशका उपहिताः । शिष्टा दश रेतःसिग्विलायां यथा योगं समविभागेनोपधीयन्ते । पुरुषमुपाप्यं वा सर्वासामुपधानम् । ता हैके पुरुषमुपाप्योपदधतीति श्रुतेः । ततश्च कर्णसहिता इति विकल्पः ॥ १२५ ॥

द्वितीयमयम् पश्चादिति ॥ १२६ ॥

द्वितीयं दशानामुपधानं अयम् पश्चादिति । अत्र चैके खण्डशो मन्त्रान्प्रयुञ्जते । पञ्चाशदिष्टकाः पञ्चाशद्यजूंषीति वचनात् । तत्पुनरयुक्तम् । वाक्यानामपरिसमाप्तत्वात् । कथं तर्हि यजुषां पञ्चाशत्त्वम् । अभ्यासेनेत्यदोषः । लिङ्गाच्च । कथमस्यैताः सर्वाः प्राजापत्या भवन्तीति प्रकृत्याह यदेव सर्वास्वाह प्रजापतिगृहीतया त्वयेत्येवमु हास्यैताः सर्वाः प्राजापत्या भवन्तीति । तस्मात्सकलमन्त्रप्रयोगो न खण्डश इति ॥ १२६ ॥

लोकम्पृणादक्षिणांसादध्यामध्यात्प्रदक्षिणमानूकान्तात्पूर्वस्मात् ॥ १२७ ॥

उपदधाति ॥ १२७ ॥

प्रत्येत्य शेषम् ॥ १२८ ॥

पूरयति ॥ १२८ ॥

पक्षपुच्छानि पराग्भिरप्ययेभ्योऽधि ॥ १२९ ॥

अथ येभ्य आरभ्य पक्षपुच्छानि पराग्भिरिष्टकाभिश्चिनोति ॥ १२९ ॥

एवꣳ सर्वत्र ॥ १३० ॥

सर्वचितिष्वेवं पराग्भिरिष्टकाभिः पक्षपुच्छानां चयनम् ॥१३०॥

मध्ये पुरीषं निवपति पूर्ववत् ॥ १३१ ॥

पूर्ववदिति मन्त्र उपलभ्यते ॥ १३१ ॥

पूर्वमर्धानूकं छादयति ॥ १३२ ॥

ततः—

प्रदक्षिणमात्मानम् ॥ १३३ ॥

पुरीषेण च्छादयति ॥ १३३ ॥

पक्षपुच्छानि च ॥ १३४ ॥

चशब्दात्प्रदक्षिणं पुरीषेण च्छादयति। दक्षिणं पक्षमथ पुच्छमथोत्तरमिति ॥ १३४ ॥

चितिं पुरीषवतीमुपतिष्ठते वार्त्रहत्यायेति सप्तभिः ॥ १३५ ॥

सर्वचितिष्वित्यर्थः ॥ १३५ ॥

अष्टाभिरेके दशभिर्वा ॥ १३६ ॥

पुरीषवती ग्रहणात् यदैव पुरीषवती तदैवोपस्थानं न प्रागिति ॥ १३६ ॥

उपसत्सु पौर्वाह्णिक्यापराह्णिक्यन्तरे चयनपुरीषनिवपने ॥ १३७ ॥

कर्त्तव्ये । अन्तरोपसदौ चिनोतीति श्रुतेः ॥ १३७ ॥

तिरश्चं परिणीयोपास्तमयं पशुवदुत्सृज्य तावत्प्रतिपर्येति ॥ १३८ ॥

अस्तमयकाले त्रिकृत्वाश्वमग्निं परिणीयोत्तरपूर्वां दिशं प्रत्युत्सृज्य तावत्प्रतिपर्येति ॥ १३८ ॥

परिणयनमाग्निनिधानात् ॥ १३९ ॥

एतच्च परिणयनमग्निनिधानादर्वाक्कर्तव्यम् । एतच्च यद्यपि बहुभिरहोभिश्चितिः क्रियते तथापि प्रत्यस्तमयं क्रियत एव । विशिष्टकाले श्रवणात् ॥ १३९ ॥

त्र्युपसत्के द्वे प्रथमायां तिस्रो मध्यमायाम् ॥ १४० ॥

त्र्युपसत्के क्रतौ प्रथमायामुपसदि द्वे चिती उपधीयेते मध्यमायाञ्च तिस्रः ॥ १४० ॥

पञ्चगृहीताद्युत्तमा ॥ १४१ ॥

उत्तमोपसत्पञ्चगृहीतादि भवति । उपवसथीये ऽहन्प्रातरुदिते वाचं विसृजते वाचं विसृज्य पञ्चगृहीतमाज्यं गृह्णीत इत्येवमाद्युपक्रम्य प्रवर्ग्योपसद्भ्यां प्रचरतीति हि श्रूयते ॥ १४१ ॥

उत्तरासु च ॥ १४२ ॥

उत्तरासु च बह्वूपसत्सु पञ्चगृहीताद्युत्तमोपसद्भवति ॥१४२॥

सपुरीषा षट्स्वेकैका ॥ १४३ ॥

षट्सूपसत्सु सपुरीषा चितिरेकैका ॥ १४३ ॥

द्वादशोपसत्के व्यत्यासं चितिपुरीषे ॥ १४४ ॥

द्वादशोपसत्के क्रतौ व्यत्यासेन चितिपुरीषे भवतः ॥ १४४ ॥

विकर्ण्याद्येकादश्याम् ॥ १४५ ॥

तत्र चैकादश्यामुपसदि विकर्ण्यादि कर्त्तव्यम् ॥ १४५ ॥

चतुर्मासोपसत्के द्वादशाहशः ॥ १४६ ॥

द्वादशभिर्द्वादशभिरहोभिश्चितिपुरीषे देये । अन्त्यम्पुरीषमेकादशभिरहोभिर्विकर्ण्यादि च । पञ्चगृहीताद्युत्तमा तु स्थितैव ॥१४६॥

षट्त्रिंशदहशः षट्त्रिंशदहशः सम्वत्सरे ॥ १४७ ॥

एतच्च सामर्थ्यात्त्रिसंवत्सरोपसत्के द्रष्टव्यम् । संवत्सरोपसत्के हि विशेषं वक्ष्यत्येव । तथा च तिसृभिस्तिसृभिः षट्त्रिंशद्भिश्चितिपुरीषाणि भवन्ति ॥ १४७ ॥

तापश्चिते मासशश्चितिपुरीषे चतसृणाम् ॥१४८॥

चितीनां मासेन चितिपुरीषे चीयेते । मासेन चितिः मासेन पुरीषम् । एवमष्टौ मासाः ॥ १४८ ॥

पञ्चम्यामसपत्ना विराजः प्रथमेऽहन् ॥१४९॥

पञ्चम्यां चितौ प्रथमेऽहन्यसपत्ना विराजश्चोपधीयन्ते ॥१४९॥

स्तोमभागा अन्वहम् ॥ १५० ॥

चीयन्ते । एवं नवमासा गता भवन्ति ॥ १५० ॥

मासं पुरीषं तूष्णीम् ॥ १५१ ॥

एवं दशमासाः ॥ १५१ ॥

नाकसत्प्रभृति मासम् ॥ १५२ ॥

एवमेकादश मासा भवन्ति ॥ १५२ ॥

पुरीषञ्च ॥ १५३ ॥

चशब्दान्मासमेव ॥ १५३ ॥

उत्तमयोरह्नोर्विकर्ण्यादि पूर्वे ॥ १५४ ॥

अत्रोत्तमयोरन्होर्विकर्ण्यादि पूर्वेहनि । पश्चगृहीताद्युत्तमा तु स्थितैव ॥ १५४ ॥

द्विसाहस्री प्रथमा लोकम्पृणानां पञ्चा-

शदूना ॥ १५५ ॥

भवन्ति ॥ १५५ ॥

उत्तराश्च ॥ १५६ ॥

तत्संख्या भवन्ति ॥ १५६ ॥

त्रिसाहस्र्युत्तमा ॥ १५७ ॥

उत्तमाचितिः त्रिसाहस्री लोकम्पृणानां भवति ॥ १५७ ॥

वक्रालिखितानां दक्षिणोत्तरे मध्य

इतरासाम् ॥ १५८ ॥

वक्रालिखितानां दक्षिणोत्तरे देशे उपधानम् । ऋज्वा लिखितानां च मध्ये । अथ पञ्चमीं चितिमुपदधाय त्रेधाग्निं विमिमीत इति प्रकृत्य एवमेव श्रुतत्वात् ॥ १५८ ॥

षट्त्रिंशच्छत्या वा तृतीयाष्टादशशत्या

इतराः ॥ १५९ ॥

अयमपरो लोकम्पृणानां परिमाणविकल्पः ॥ १५९ ॥

गार्हपत्यलोकम्पृणाः प्रथमायाम् ॥ १६० ॥

चितौ विगणयितव्याः ॥ १६० ॥

धिष्णीया उत्तमायाम् ॥ १६१ ॥

अपरिमितेष्टको वा ॥ १६२ ॥

अग्निर्भवति । अयं चापरिमितशब्दोऽपरिमाणवचन इत्युक्तमिष्टचाम् ॥ १६२ ॥

प्रथमोत्तमयोः पादमात्रीरतिरिक्ताः ॥ १६३ ॥

प्रथमोत्तमयोश्चित्योर्या अतिरिक्ता सा पादमात्री भवति नातोऽधिकेति ॥ १६३ ॥

दशगणाधिका भित्त्वोत्करे कुर्यात् ॥ १६४ ॥

गार्हपत्याहवनीयावष्टौ च धिष्ण्या इति दशगणाः । अतो या अधिका ता भित्त्वोत्करे कुर्यात् ॥ १६४ ॥

द्वितीयायामाश्विनीः प्रतिदिशम् ॥ १६५ ॥

द्वितीयाग्रहणं प्रथमायाः परिसमाप्तिज्ञापनार्थम् । आश्विनीरिति च इष्टकानां संज्ञा ताः प्रतिदिशमुपधीयन्ते ॥ १६५ ॥

रेतःसिग्विलायामनूकमुत्तरेण पूर्वा द्वितीये ॥ १६६ ॥

लोके ॥ १६६ ॥

दक्षिणापूर्वेण ॥ १६७ ॥

उपधीयते ॥ १६७ ॥

दक्षिणा पूर्वेण ॥ १६८ ॥

अनूकमुपधीयते ॥ १६८ ॥

अपरा दक्षिणेन ॥ १६९ ॥

उत्तरापरेण ॥ १७० ॥

दक्षिणामुत्तरेण पञ्चमी ॥ १७१ ॥

अर्धपद्ये चैते भवतः ॥ १७१ ॥

वैश्वदेवीः ॥ १७२ ॥

वैश्वदेवीरितीष्टकानां संज्ञा ॥ १७२ ॥
तासां देशमाह—

पूर्वां दक्षिणेन ॥ १७३ ॥

दक्षिणामपरेण ॥ १७४ ॥

अपरामुत्तरेण ॥ १७५ ॥

उत्तरां पूर्वेण ॥ १७६ ॥

एवं वैश्वदेवीभ्यः प्राणभृतः ॥ १७७ ॥

उपधीयन्ते ॥ १७७ ॥

प्राणभृद्भ्योपस्याः ॥ १७८ ॥

उपधीयन्ते ॥ १७८ ॥

पूर्ववत्पञ्चम्यः सर्वासाम् ॥ १७९ ॥

एतच्चाचार्येण लाघवार्थमुपदिष्टम् ॥ १७९ ॥
इदानीमुपधानक्रममाह—

आश्विनीं ध्रुवक्षितिरिति प्रतिमन्त्रम् ॥ १८० ॥

उपदधाति ॥ १८० ॥

शुक्रश्च शुचिश्चेत्यृतव्ये पूर्वयोरुपरि ॥ १८१ ॥

उपधीयेते ॥ १८१ ॥

उत्तराश्च ॥ १८२ ॥

ऋतव्याः पूर्वयोरेवोपरि ॥ १८२ ॥

वैश्वदेवीः सजूर्ऋतुभिरिति प्रतिमन्त्रम् ॥१८३॥

उपदधाति ॥ १८३ ॥

उत्तराश्च ॥ १८४ ॥

चशब्दात्प्रतिमन्त्रम् ॥ १८४ ॥

प्राणभृतः प्राणं म इति ॥ १८५ ॥

प्रतिमन्त्रं उपदधाति ॥ १८५ ॥

अपः पिन्वेत्यपस्या ॥ १८६ ॥

उपदधाति ॥ १८६ ॥

वयस्याः पञ्च पञ्चानूकान्तेषु मूर्द्धाव्वय इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १८७ ॥

चतस्रः पुरस्तात ॥ १८८ ॥

उपदधाति। तासाञ्च द्वे जङ्घामात्र्यौ समलोकव्यामत्रे द्वे चाध्यर्धे शेषा अध्यर्धा एव ॥ १८८ ॥

दक्षिणत उत्तारतः पश्चात् ॥ १८९ ॥

अनेन क्रमेणोपधानम ॥ १८९ ॥

दक्षिणाश्रोणेरधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् ॥१९०॥

उपधीयन्ते ॥ १९० ॥

तृतीयायाः स्वयमातृण्णामिद्राग्नी इति मध्ये ॥१९१॥

उपदधाति । तृतीयाग्रहणं द्वितीयान्तप्रज्ञप्त्यर्थम् । तदन्तप्रज्ञप्तेश्च प्रयोजनं पुरीषदानादि न भवति । द्वे प्रथमायां तिस्रो मध्यमायामिति च ज्ञापनाय ॥ १९१ ॥

अनूकेषु पञ्च दिश्या वैश्वदेवीवद्राज्ञ्यसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ १९२ ॥

वत्करणं च रेतःसिग्वेलार्थम् दक्षिणामुत्तरेण पञ्चमीत्येवमर्थं च ॥ १९२ ॥

विश्वकर्मेति विश्वज्योतिषमुपरि पूर्वस्याः ॥ १९३ ॥

उपदधाति ॥ १९३ ॥

उत्तमायां च ऋतव्ये नभश्च नभस्यश्चेति ॥ १९४ ॥

उपधीयेते ॥ १९४ ॥

तयोश्च—

अवकाः कूर्मवत् ॥ १९५ ॥

भवन्ति ॥ १९५ ॥

इषश्चोर्जश्चेत्यपरे ॥ १९६ ॥

ऋतव्ये पर्वोपधीयते । अर्धोत्सेधाश्चैताः चनयोगात् ॥ १९६ ॥

पूर्वार्धे प्राणभृतो दशायुर्मे इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १९७ ॥

उपदधाति ॥ १९७ ॥

छन्दस्या द्वादश द्वादशाप्ययेषु मा च्छन्द इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १९८ ॥

पक्षपुच्छाप्ययेषु छन्दस्या इष्टका द्वादश द्वादश मा च्छन्द इति प्रति मन्त्रम् उपदधाति ॥ १९८ ॥

वालखिल्यालोकं पश्चाच्छिष्ट्वा ॥ १९९ ॥

याःपश्चादुपधीयन्ते ता वालखिल्या लोकस्य पुरस्तात् च्छिष्ट्वा ॥ १९९ ॥

वालखिल्याः सप्त पुरस्तात् ॥ २०० ॥

उपदधाति ॥ २०० ॥

प्राणभृद्भ्यो वापराः ॥ २०१ ॥

वा पूर्वा इति विकल्पः ॥ २०१ ॥

द्वादशभ्यो ऽपरास्तु ॥ २०२ ॥

द्वादशभ्यस्त्वपरा एव ॥ २०२ ॥

मूर्धासि राडिति प्रतिमन्त्रम् ॥ २०३ ॥

उपधीयन्ते ॥ २०३ ॥

यजुष्मतीश्च जानन् ॥ २०४ ॥

उपदधाति । यां कां च यजुष्मतीमिष्टकां विद्यात्तां मध्यमायां चितौ उपदध्यादिति वचनात् ॥ २०४ ॥

उत्तराश्रोणेरधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् ॥ २०५ ॥

उपधीयन्ते ॥ २०५ ॥

चतुर्थ्यामनूकान्तेषु दक्षिणोत्तरे द्वे द्वे ॥ २०६ ॥

चतुर्थीग्रहणं तृतीयान्तप्रज्ञापनाय । पुरस्तात्पश्चाच्च जङ्घामाऽयौ । दक्षिणत उत्तराश्च पद्याः ॥ २०६ ॥

पूर्वाभ्यामपराश्चतुर्दश ॥ २०७ ॥

ताश्चार्धपद्याः ॥ २०७ ॥

ताभ्यः षट् ॥ २०८ ॥

ताभ्यो पराः षट् पद्याः ॥ २०८ ॥

१पूर्वदक्षिणे ऽत्रान्तरदेश एके ॥ २०९ ॥

चतुर्दश षट्चोपदधाति ॥ २०९ ॥

२उत्तरा वा दक्षिणाभ्याम् ॥ २१० ॥

उपधीयन्ते । लाघविकेन सताचार्येणैवमुपदिष्टाः ॥ २१० ॥

उपधानक्रमः पुनरिहोच्यते—

उत्तरां पूर्वयोराशुस्त्रिवृदिति ॥ २११ ॥

उपदधाति ॥ २११ ॥

दक्षिणामपरयोर्धरुण एकविंशश इति ॥२१२॥

दक्षिणां दक्षिणयोर्भान्तः पञ्चदश इति ॥२१३॥

दक्षिणामुत्तरयोर्व्योमा सप्तदश इति ॥ २१४ ॥

चतुर्दश प्रतिमन्त्रं प्रतूर्त्तिरष्टादश इति ॥२१५॥

उपदधाति ॥ २१५ ॥

---

१ एताश्चतुर्दश षट्च पूर्वदक्षिणेऽत्रान्तरदेशे आत्मन आग्नेयकोणे कोणोपधीयमानजङ्घामात्रीतोऽन्तरा उपदधाति । तत्र चैवम्, दक्षिणांसोपहितजङ्घामात्र्याः पश्चात्संलग्ना वा अध्यर्धा तस्या उत्तरतो नवार्धपद्याः प्रागायताः प्राग्लक्षणाश्चोपधेयाः । द्वितीयमध्यर्धा जङ्घामात्री चोत्तरतः पञ्चार्धपद्याः उदगायता उदग्लक्षणा उपधेयाः । तदनन्तरं तत्संलग्नाः षट्च पद्या उपधेयाः । ताश्च नवानामधश्चतस्रः प्राग्लक्षणाः पञ्चानामुत्तरतो द्वे उदग्लक्षणे इति ।

२ अथवा एताश्चतुर्दश षट्च दक्षिणोत्तराभ्यां दक्षिणानूकान्तोपहिताभ्यां दक्षिणोत्तराभ्यां पद्याभ्यामुत्तरा उपदधाति अनूकमभितोऽर्धाधिकया तत्संलग्ना एव । तयोरुत्तराश्चतुर्दश । तासामुत्तराः षट् उदगायताः ।

दक्षिणां पूर्वयोरग्नेर्भाग इति ॥ २१६ ॥

उत्तरामपरयोर्मित्रस्य भाग इति ॥ २१७ ॥

उत्तरां दक्षिणयोर्नृचक्षसां भाग इति ॥ २१८ ॥

उत्तरामुत्तरयोरिन्द्रस्य भाग इति ॥ २१९ ॥

षट् प्रतिमन्त्रं वसूनां भाग इति ॥ २२० ॥

षडुदधाति वसूनां भाग इति प्रतिमन्त्रम् ॥ २१९ ॥

ऋतव्ये सहश्च सहस्यश्चेति ॥ २२१ ॥

उपदधाति ॥ २२१ ॥

१ रेतःसिग्वेलायां च सप्तदश सर्वतो नव दक्षिणेनानूकं सृष्टीरेकया स्तुवतेति प्रतिमन्त्रम् ॥ २२२ ॥

सृष्टीरितीष्टकानाम। तत्र च दक्षिणतोनूकमभितोर्धपद्ये ॥२२२॥

उत्तरांसादधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् ॥ २२३ ॥

२ पञ्चम्यामन्तेष्वाश्विनीवदसपत्नाः ॥ २२४ ॥

इष्टका उपधीयन्ते । अन्तग्रहणं रेतःसिग्वेलाव्युदासार्थम्। आश्विनीवदिति । द्वितीये लोके उपदधानं चतसृणामपि ॥ २२४ ॥

---

१ सर्वतः सर्वासु दिक्षु सृष्टिसंज्ञका उपदधाति । तासां मध्ये प्रागनूकं दक्षिणेन नव उपदधाति, अर्थादष्टावुत्तरेण । तेन प्रतिदिशं चतस्रश्चतस्रः, अनूकमभितो द्वे द्वे । दक्षिणतः पञ्च, मध्यामनूके पद्या, तामभितो द्वेऽर्धपद्ये, ते अभितो द्वे पद्ये, एवं पञ्चेति ।

२ अन्तेष्वनूकान्तेषु। पूर्वासपत्ना प्रागनूकमुत्तरेण द्वितीये लोके, अपरा अनूकं दक्षिणेन द्वितीये लोके, दक्षिणा तीर्यगनूकं पूर्वेण द्वितीये लोके, उत्तरासपत्ना तीर्यगनूकमपरेण द्वितीये लोके उपदधाति।

दक्षिणयोररत्न्यन्तरम् ॥ २२५ ॥

पञ्चमी च पद्या भवति प्राग्लक्षणा। आश्विनी वदित्यर्धपद्ये मा भूनामिति ॥ २२५ ॥

अग्ने जातानिति प्रतिमन्त्रम् ॥ २२६ ॥

असपत्नोपधानम् ॥ २२६ ॥

पश्चिमा द्वितीया ॥ २२७ ॥

उपधीयते। पुरस्तादुपधाय पश्चादुपदधातीति वचनात् ॥२२७॥

विराजो दश दश प्रतिदिशं पुरस्तात्प्रथममे-वश्छन्द इति प्रतिमन्त्रम् ॥ २२८ ॥

उपदधाति । बहिर्विराजत्वे च सर्वाः पद्या भवन्ति ॥ २२८ ॥

गायत्र्यसपत्ना गणमध्येऽसम्भवात् ॥ २२९ ॥

गायत्र्य इष्टका असपत्नाश्च विराड्गणस्य मध्ये भवन्ति । न हि विराड्गणस्य बहिः सम्भवः ॥ २२९ ॥

उष्णिग्भ्यो वा परा अर्धपद्या उपधाय ॥२३० ॥

उष्णिहामत्रानुपहितत्वात्तल्लोकस्यापरा अर्धपद्या विराजो भवन्ति ॥ २३० ॥

असपत्ना स्पृशोऽन्यतोन्तराः ॥ २३१ ॥

अन्यत्र विराजः असपत्ना संलग्ना अन्तरा उपधीयन्ते ॥२३१॥

सर्वतोऽषाढावेलायाः स्तोमभागा रश्मिना स-त्यायेति प्रतिमन्त्रम् ॥ २३२ ॥

उपधीयन्ते ॥ २३२ ॥

१पञ्चदश दक्षिणेनानूकम् ॥ २३३ ॥

तत्र चानूकमभितोर्धपद्ये ॥ २३३ ॥

वेषश्रीः क्षत्राय क्षत्रं जिन्वेति त्रिꣳशत्त-
मीमेके ॥ २३४ ॥

उपदधाति एके नेति ॥ २३४ ॥

पुरीषमास्त्वावपति मन्त्रेण वा तापश्चितस्य
तूष्णीꣳ श्रुतेः ॥ २३५ ॥

आसु स्तोमभागासु पुरीषमावपति मन्त्रेण । कुत एतत् । तापश्चितस्य तूष्णीꣳ श्रुतेः । तत्र हि श्रूयते । तूष्णीं मासꣳस्तोमभागा पुरीषमभिहरन्तीति । तेनामन्त्रवदिति गम्यते । एवं प्राप्ते वाशब्देन पुनर्व्यावर्त्यते । न वा मन्त्रेण पुरीषावापः । न ह्यत्र मन्त्रो विहित इति । ननु तापश्चिते तूष्णीमित्युक्तत्वात् इह मन्त्रो गम्यते । नेत्युच्यते । तूष्णीमित्यनुवादोयम् । मासो हि अत्र विधीयते । तूष्णीं मासꣳस्तोमभागा पुरीषमभिहरन्तीति मासोत्र विधीयते । यदि मन्त्रनिवृत्तिर्विधीयते । वाक्यं भिद्यते । तस्मात्तूष्णीमेवेह पुरीषावापः ॥ २३५ ॥

नाकसदोऽनूकेषु पूर्ववर्जमृतव्यात्रेलायामाश्वि-
नीवद्राड्यसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ २३६ ॥

नाकसद इष्टका अनूकेषूपधीयन्ते । पूर्ववर्जमृतव्यावेलायामाश्विनीवदिति दक्षिणामुत्तरेण पञ्चमी अर्धपद्ये चिते इति च गम्यते । सर्वाश्चैता अर्धोत्संज्ञाः पूर्वा तु द्वितीये लोके ॥ २३६ ॥

पुरीषमाप्योपर्ययं पुर इति पञ्चचूडाः

---

१ अत्र विभागः पूरणाकृता कृतः ' अष्टौ पुरस्तात्स्तोमभागाः पश्चाच्च दक्षिणतः सप्तोत्तरतः शिष्टा ' इति ।

प्रतिमन्त्रम् ॥ २३७ ॥

उपदधाति । एता अप्यर्धोत्सेधाः । पुरीषावापश्चोर्ध्वं नाकसत्सु ॥ २३७ ॥

प्रतिदिशं यथालिङ्गम् ॥ २३८ ॥

उपधानम् ॥ २३८ ॥

पश्चिमोत्तमा ॥ २३९ ॥

उपधीयते ॥ २३९ ॥

छन्दस्यास्तिस्रस्तिस्रोऽनूकान्तेषु पुरस्ताद्गायत्रीरग्निमूर्धेति प्रत्यृचम् ॥ २४० ॥

छन्दस्या इष्टकास्तिस्रस्तिस्रोऽनूकान्तेषु उपधीयन्ते पुरस्ताद्गायत्री उपदधाति प्रत्यृचम् ॥ २४० ॥

उत्तराश्च ॥ २४१ ॥

चशब्दात्प्रत्यृचम् ॥ २४१ ॥

पुरस्तात्त्रिष्टुभो रेतःसिग्वेलायां भुवो यज्ञस्येति ॥ २४२ ॥

एभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ २४२ ॥

जगतीश्च पश्चादयमिहेति ॥ २४३ ॥

चशब्दाद्रेतःसिग्वेलायामेव ॥ २४३ ॥

अपरास्ताभ्योनुष्टुभः सखायः सं व इति ॥ २४४ ॥

एभिर्मन्त्रैर्जगतीभ्योऽपरा अनुष्टुभः ॥ २४४ ॥

अषाढात्वेलायाः पुरस्ताद्बृहतीरेना व इति ॥ २४५ ॥

भद्रो न इति ककुभस्ताभ्यो बृहत्यन्तरे श्रु-
तेर्मन्त्रक्रमेण ॥ २४६ ॥

भद्रो न इत्येभिर्मन्त्रैर्बृहतीनां पुरस्तान्मन्त्रेण ककुभ उपदधाति। कुत एतदिति चेत्। बृहतीनामन्तरालश्रुतेः। सान्तरेण त्रिष्टुभश्च ककुभश्च बृहतीरुपदधातीति वचनात् ॥ २४६ ॥

उद्धृतान्यपकृष्येच्छन् ॥ २४७ ॥

एवं हि श्रूयते। अथैतासां ककुभां चत्वार्यक्षराण्यादायातिच्छन्दस्युपदधाति सा सातिच्छन्दा एव भवति गायत्र्य इतराः सम्पद्यन्त इति। एवं च सत्यपकर्षः प्राप्नोति। तथा च गायत्र्य इतराः सम्पद्यन्त इति। एवं स्थित उच्यते। इच्छन्नपकृष्येति। ककुप्शब्दस्य छन्दोविषयत्वाच्चतुर्ष्वक्षरेषूद्धृतेषु ककुप्त्वमेव हीयते। अपूर्णा च ऋगर्थाभिधानसमर्था न भवति। तथा सत्यदृष्टार्थता स्यात्। न चासौ न्याय्या। अपि च चतुर्णामक्षराणामतिच्छन्दसि प्रत्यवधानार्थवद्वाक्यं सञ्जातम्। तदूनानां ककुभां प्रयोग इति निःप्रमाणकमेव स्यात्। ननु च श्रूयते गायत्र्य इतराः सम्पद्यन्त इति। नाविधायकत्वात्। न ह्ययं विधिर्वर्त्तमानापदेशादितत् संस्तव इति। तस्मादनपकृष्यैवेति ॥ २४७ ॥

अपरा गायत्रीभ्य उष्णिहोऽग्ने वाजस्येति ॥२४८॥

प्रतिमन्त्रम् उपदधाति ॥ २४८ ॥

इदानीं ककुभामुपधानम्—

अनूकान्ते दक्षिणे पङ्क्तीरग्निं तमिति ॥ २४९ ॥

उपदधाति ॥ २४९ ॥

उत्तरे पदपङ्क्तीरग्ने तमद्येति ॥ २५० ॥

उपदधाति ॥ २५० ॥

पुरीषवत्याः पूर्वामतिच्छन्दसं प्राच्यौ पुरी-

षसहिते भद्रा रातिर्वृत्रतूर्यैत्रस्थिराग्निं होतारमिति ॥ २५१ ॥

दक्षिणायोरुत्तरा सपत्ना पुरीषवती तस्यां हि पुरीषं विहितं पुरीषसहिते इति । प्राच्याविति प्राग्लक्षणे चैते भवतः । भद्रारातिरित्येवमादिना मन्त्रेण पुरीषवत्याः पूर्वामतिच्छन्दसमुपदधाति । भद्रारातिरित्येतानि चत्वारि चत्वार्यक्षराणीति ॥ २५१ ॥

अग्ने त्वमित्यनूकान्ते ऽपरे द्विपदाः ॥ २५२ ॥

उपधीयन्ते । सर्वच्छन्दस्यास्त्वभितोर्धपद्ये । उष्णिहस्तु तिस्रस्तिर्यगर्धपद्याः ॥ २५२ ॥

मध्येऽष्टेष्टकं गार्हपत्यम् ॥ २५३ ॥

उपदधाति । अष्टेष्टकमित्युक्तत्वात् अधिका न भवन्ति । गार्हपत्यमिति चनामधेयात् तद्वदेवोपधानमष्टानामपि । तथा चाह । तं वा एतैरेव यजुर्भिरेतया वृता चिनोतीति। इयांस्तु विशेषोऽर्धबृहतीनां स्थानेर्धपद्याः ॥ २५३ ॥

पुनश्चितिं चोपरि तद्वद्येन ऋषय इति प्रत्यृचम् ॥ २५४ ॥

तस्यैव गार्हपत्यस्योपरि तद्वदेव पुनश्चितिमुपदधाति । इयांस्तु विशेषो येन ऋषय इति प्रत्यृचम् । अस्मिंश्च पक्षे अर्धोत्सेधा इष्टका भवन्त्युत्सेधायोगात् ॥ २५४ ॥

पुच्छसन्धावेके ॥ २५५ ॥

पुनश्चितिमुपदधाति । इयांस्तु विशेषः । तां हैके जघनार्धे उपदधातीति श्रुतेः । अस्मिंश्च पक्षे द्विपदा अर्धोत्सेधाः ॥२५५॥

पूर्वार्धे वा ॥ २५६ ॥

पुनश्चितिमुपदध्यात् । अत्र यथा सम्भवमर्धोत्सेधाः ॥२५६॥

गार्हपत्यं पुच्छसन्धौ कृत्वा ॥ २५७ ॥

पुनश्चिति पूर्वार्धे उपदधाति । तद्धैके जघनार्धे गार्हपत्यमुपदधति पूर्वार्धे पुनश्चितिमिति श्रुतेः ॥ २५७ ॥

ऋतव्ये तपश्च तपस्यश्चेति ॥ २५८ ॥

विश्वज्योतिषं परमेष्ठी त्वेति ॥ २५९ ॥

१दक्षिणा᳓ंसात्प्रत्यगरत्निमात्रादधि लोकम्पृणाः पूर्ववत् ॥ २६० ॥

उपदधाति ॥ २५९ ॥

प्रच्छाद्य पुरीषेण त्रिकर्णीयस्वयमातृण्णे शर्करे स᳓ंस्पृष्टे छिद्रे प्रोथदश्व इत्युत्तरां त्रिकर्णीमायोष्ट्वेति स्वयमातृण्णाम् ॥ २६१ ॥

प्रच्छाद्य पुरीषेण चितिं त्रिकर्णीयस्वयमातृण्णा उपधीयेते संलग्ने प्रोथदश्व इत्युत्तरां विकर्णीमुपदधाति स्वयमातृण्णामायोष्ट्वेति । शर्करे छिद्रे इति च विकल्पार्थमुच्यते ॥ २६० ॥

सकृन्नित्ये ॥ २६२ ॥

सादनसूददोहसौ सकृदेव चोदना भेदाद्भवतः ॥ २६१ ॥

---

१ आत्मनो दक्षिणांसादाग्नेयकोणात्प्रत्यगपरस्यां दिशि अरत्निमात्रादधि अन्तिमपद्यालोकं परित्यज्य तृतीयपद्यालोकादारभ्य पञ्चम्यां चितौ लोकम्पृणा उपदधाति । पूर्ववदिति प्रथमं चित्युक्तप्रकारेण । तेनात्रापि प्रथमं द्वे ततो दश अरत्निमात्रादारभ्य आ मध्यात् ।

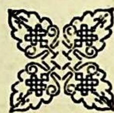
१पुरुषाभिहोमवत्तिष्ठन्नग्निं प्रोक्षति हिरण्यशकलसहस्रेण शते द्वे द्वे प्रकिरति सहस्रस्येति प्रतिमन्त्रं; २सहस्रस्येति प्रतिमन्त्रम् ॥२६३॥

इति कात्यायनसूत्रभाष्ये कर्कोपाध्यायकृतौ सप्तदशोऽध्यायः समाप्तः ।

---

१ 'अथैनं; हिरण्यशकलैः प्रोक्षति' इति, 'सहस्रस्य मध्याद्द्वे द्वे शते प्राकिरति'

२ अयमभ्यासोऽध्यायसमाप्ति सूचकः। क्वचिदनभ्यस्त एव पाठः।

अष्टादशोऽध्यायः ।

शतरुद्रियहोम उत्तरपक्षस्यापरस्यां स्रक्त्यां परिश्रित्स्वर्कपर्णेनार्ककाष्ठेन शातयन्त्सन्ततं जर्त्तिलमिश्रान्गवेधुकासक्तूनजाक्षीरमेके तिष्ठन्नुदङ् नमस्त इत्यध्यायेन ॥ १ ॥

शतरुद्रियमिति नाम । अथातः शतरुद्रियं जुहोतीति । स चोत्तरपक्षस्यापरस्यां स्रक्त्यां परिश्रित्सु कर्तव्यम् । परिश्रित आहवनीयकार्ये । तासां समुदितानां नैकैकस्याः परिश्रित्सु जुहोतीति वचनात् । प्रयोजनं समुदितानां धर्मसम्बन्धः । अर्कपर्णेनार्ककाष्ठेन शातयन् । अर्कपर्णे जुहोतीति काष्ठमपूर्वत्वादुपकल्पनीयम् । तेन शातयन्त्सन्ततमविच्छिन्नं जर्त्तिलमिश्रान् गवेधुकासक्तून् । जर्त्तिलैर्जुहोति तथा गवेधुकासक्तुभिर्जुहोतीति विकल्पे प्राप्ते शाखान्तरात्समुच्चयः । तेन जर्त्तिलमिश्राणीत्युक्तम् । अजाक्षीरेणैके जुहोति शाखान्तरात् । तिष्ठन्नुदङ् जुहोतीति जुहोतौ सति तिष्ठतिक्रिया वाचनिकी उदङ्ङिति च दिङ्नियमार्थम् । नमस्त इत्यध्यायेन मन्त्रद्वयं मन्त्रं जुहोति । बहूनि चैतानि कर्माणि श्रूयन्ते । षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्येतच्छतरुद्रियमथ त्रिंशदथ पञ्चत्रिंशदिति । एतावन्तो द्रव्यदेवता सम्बन्धाः । एवं च सति एतावन्ति चतुर्मुष्टीकानि गृह्यन्ते । अजाक्षीरपक्षे चैतावन्त एव षड्वर्गाः ॥ १ ॥

त्र्यानुकवाकान्ते स्वाहाकारो जानुमात्रे ॥ २ ॥

स वै जानुदघ्ने प्रथमं स्वाहाकरोतीति वचनात् ॥ २ ॥

पञ्चान्ते च नाभिमात्रे ॥ ३ ॥

पञ्चानुवाकान्ते नाभिमात्रे । चशब्दात्स्वाहाकारः ॥ ३ ॥

प्राक्च प्रत्यवरोहेभ्यो मुखमात्रे ॥ ४ ॥

स्वाहाकारः ॥ ४ ॥

प्रतिलोमं प्रत्यवरोहान् जुहोति प्रमाणेषु नमोऽस्त्विति प्रतिमन्त्रम् ॥ ५ ॥

प्रातिलोम्यं च प्रथमं मुखमात्रे ततो नाभिमात्रे पुनर्जानुमात्रे इति । प्रत्यवरोहाश्च नमोस्तु रुद्रेभ्यो ये दिवीति ॥ ५ ॥

हवने प्रास्यति चात्वाले ॥ ६ ॥

अर्कपर्णार्ककाष्ठे इत्यर्थः । आगन्तुत्वाच्च कर्मापवर्गान्ते ॥ ६ ॥

चित्यं परिषिञ्चत्यग्नीद्दक्षिणे निकक्षेऽद्रिं कृत्वाश्मन्नूर्जमित्यद्रेरधि ॥ ७ ॥

चित्यमग्निमग्नीत्परिषिञ्चेद्दक्षिणे निकक्षेऽद्रिं कृत्वाश्मन्नूर्जमित्यनेन मन्त्रेणाद्रेरारभ्य ॥ ७ ॥

अश्मंस्ते क्षुदित्यद्रौ कुम्भं कृत्वा मयि त ऊर्गित्यादायैवं द्विपरम् ॥ ८ ॥

परिषिञ्चति ॥ ८ ॥

तावत्प्रतिपर्येति ॥ ९ ॥

निधायोदहरणम् त्रिस्त्रिःपल्ययत इति श्रुतेः ॥ ९ ॥

कुम्भेऽद्रिं कृत्वा दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ प्राङ् तिष्ठन् दक्षिणास्यति यं द्विष्म इति ॥ १० ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १० ॥

अभिन्ने भेत्तवै ब्रूयात् ॥ ११ ॥

यदि न भिद्येत भेत्तवै ब्रूयादिति । तच्च प्रतिप्रस्थाता । भेदने तु प्रधानत्वादध्वर्युः ॥ ११ ॥

अत्रैतच्चिन्त्यते । किं कुम्भविषयमेतद्भेदनम् उताद्रिविषयमिति । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैवोपक्रमः—

कुम्भे भेदनं सामर्थ्यात् ॥ १२ ॥

कुम्भविषयमेतद्भेदनम् नाद्रिविषयम् । कुत एतत् । एवमेतद्वचनं समर्थं भवति यदि न भिद्येत भेत्तवै ब्रूयादिति । अद्रौ त्वसमर्थमेव । न हि तस्य कठिनत्वाद्भेदनमाशङ्क्यते ॥ १२ ॥

एवं प्राप्त आह—

अश्मनि वार्थवादात् ॥ १३ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । अश्मनि वैतद्भेदनं प्रतिपत्तव्यम् । न कुम्भविषयम् । कुत एतत् । अर्थवादात् । यदाह्येव सति भिद्यतेऽथ तं शुगृच्छयति यं द्वेष्टीति । सा च शुगश्मनि निहिता तदश्मनि शुचं दधातीति ॥ १३ ॥

वाच्यत्वाच्च ॥ १४ ॥

अपि चाश्मन्येव वाच्यं भेदनं न कुम्भे सह्यसमर्थः क्षिप्रोऽवश्यमेव भिद्यत इति ॥ १४ ॥

अनपेक्षमत्योदङ् प्राङ् तिष्ठन्नात्मन उपरि प्रापणान्ते जपतीमा म इति ॥ १५ ॥

आत्मा चात्राग्न्यात्मोच्यते ॥ १५ ॥

मण्डूकावकावेतसशाखा त्रेणौ बद्ध्वात्वकर्षति मन्त्रकृष्टवत्समुद्रस्य त्वेति प्रत्यृचम् ॥ १६ ॥

मण्डूकादीन्वेणौ बध्वाग्निं विकर्षति मन्त्रवत्क्रमेण समुद्रस्य त्वेति प्रत्यृचम् ॥ १६ ॥

पक्षपुच्छानि चाभ्यात्ममग्ने पावकरोचिषेति ॥ १७॥

अग्न्यात्मानमाभिमुख्येन पक्षपुच्छानि कर्षति अग्ने पावकरोचिषेति प्रत्यृचमेव ॥ १७ ॥

अन्त्यमुत्तरम् ॥ १८ ॥

अन्त्यमुत्तरं पक्षम ॥ १८ ॥

वेणुमुत्करेण कृत्वा चित्यमालभ्य तिष्ठन् हिङ्कृत्य साम गायति ॥ १९ ॥

सामगानमुद्गातुः स्यात् समाख्यानात् । अध्वर्योर्वा वचनसामर्थ्यात् । नान्योऽध्वर्योर्गायेदिति समाख्यानामध्वर्योरेव । विधानानुसारिणी हि समाख्या । विधानं चाध्वर्यवेद्विहितम् । अथैनꣳ सामभिः परिगायतीति । एवं च नान्योऽध्वर्योर्गायेदित्यनुवाद एव ॥१९॥

पुरस्ताद्गायत्रम् ॥ २० ॥

सामगायति ॥ २० ॥

दक्षिणे पक्षे रथन्तरमुत्तरे बृहदात्मनि वामदेव्यं पुच्छे यज्ञायज्ञियं दक्षिणे निकक्षे प्रजापतिहृदयमग्न्युक्थ्यꣳ शꣳसेत्याह ॥ २१ ॥

होतुः प्रेषणम ॥ २१ ॥

औपवसथ्ये विसृष्टवाचि पञ्चगृहीतं हिरण्यशकलान्प्रास्यति पञ्च॥ २२ ॥

उपवसथीये ऽहन्प्रातरुदित आदित्ये वाचं विसृजत इति प्रकृत्यैवं श्रुतत्वात ॥ २२ ॥

दधिमधुघृतं पात्र्याꣳ समासिच्य स्थाल्यां

वा महामुख्यां कुशमुष्टिं चोपर्युभयमादाय चित्या रोहणं नमस्त इति ॥ २३ ॥

दध्यादीन् पात्र्यां प्रास्य महामुख्यं वा स्थाल्यां तदुपरि च कुशमुष्टिमुभयं गृहीत्वा चित्यमारोहेत् नमस्त इत्यनेन मन्त्रेण ॥२३॥

स्वयमातृण्णायां पञ्चगृहीतं जुहोति नाभिवाद्धिरण्याऽदर्शनं च नृषदे वेडिति प्रतिमन्त्रम् ॥ २४ ॥

स्वयमातृण्णायां पञ्चगृहीतं जुहोति नाभिव्याघारयावत् नृषदे वेडिति प्रति मन्त्रं हिरण्यदर्शनं च न भवति ॥ २४ ॥

समासिक्तान्कुशैः प्रोक्षति सपरिश्रित्कं बाह्येन च ये देवा इति ॥ २५ ॥

अथैनां समुक्षतीति प्रकृत्य सर्वतः समुक्षत्यपि बाह्येन परिश्रित इति श्रुतेः ॥ २५ ॥

प्राणदा इत्यवरोहति ॥ २६ ॥

एवमारोहणावरोहणमतः ॥ २७ ॥

अत ऊर्ध्वमेवमेवाऽवरोहणावरोहणं कार्यं ॥ २७ ॥

उपसदन्ते प्रवर्ग्योत्सादनं यथोक्तमग्नौपरिष्यन्दे वा ॥ २८ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः विकल्पेन हि श्रवणमत्र । परि समन्तादापः स्यन्दन्ते यत्र प्रदेशे स परिष्यन्दः ॥ २८ ॥

स्वयमातृण्णास्पष्टं प्रथमम् ॥ २९ ॥

अग्निपक्षे स्वयमातृण्णयासंस्पृष्टं प्रवर्ग्यमुत्सादयतीति वचनात् ॥ २९ ॥

पञ्चगृहीतं जुहोत्यग्निस्तिग्मेनेत्यृचा षोडशगृहीतार्धमनुवाकशेषेण ॥ ३० ॥

पुनः षोडशगृहीतं गृहीत्वा तदर्धमनुवाकशेषणाष्टाभिर्ऋग्भिर्जुहोतीति । चक्षुषः पितेत्यपरमनुवाके न । अपरमर्द्धं चक्षुषः पितेत्यनुवाकेन अष्टाभिर्ऋग्भिः । सर्वाणी चैतानि शालाग्नौ जुहोति ॥ ३० ॥

आर्द्रौदुम्बरीर्घृतोषितास्तिस्र उदेनमित्यादधाति प्रत्यृचम् ॥ ३१ ॥

औदुम्बरीः समिधः घृते न्युत्ताः सर्वा रात्रिमुषिताः तिस्र उदेनमित्यादधाति प्रत्यृचम् ॥ ३१ ॥

वैकृतावसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थमाह—

अग्निं प्रणयति ॥ ३२ ॥

तत्र विशेषमाह—

प्रेष्यत्युद्यच्छेध्ममुपयच्छोपयमनीः ॥ ३३ ॥

अयं च प्रैषः प्रतिप्रस्थातुः । तदर्थोऽध्वर्योः ॥ ३३ ॥

अग्नये प्रह्रियमाणायानुब्रूह्यग्नीदेकस्फ्ययानूदेहि ब्रह्मन्नप्रतिरथं जपेति ॥ ३४ ॥

च प्रेष्यति ॥ ३४ ॥

त्रिरुक्तायामुद्यम्योदु त्वेति ॥ ३५ ॥

चित्यं गच्छन्ति पञ्च दिश इति ॥ ३६ ॥

त्रिरुक्तायां होत्रा प्रथमायामृचि उदु त्वेत्युद्यम्याग्निं चित्यं प्रति गच्छन्ति पञ्च दिश इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ३६ ॥

आग्नीध्रदेशाद्दक्षिणं पृष्ठ्या सहितं पृश्न्यश्मानमुपदधाति विमान इति ॥ ३७ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ३७ ॥

न नित्ये ॥ ३८ ॥

नित्ये सादनसूददोहसौ न भवतः । इष्टकासंस्तवात्प्राप्तयोर्निषेधः ॥ ३८ ॥

निधायैनमतिक्रामन्तीन्द्रं विश्वा इति ॥ ३९ ॥

तं निधाय यथा न नश्येद्यथोपातियन्तीति वचनात् ॥ ३९ ॥

क्रमध्वमग्निनेति चित्यमारोहन्ति ॥ ४० ॥

अतश्च नमस्त इत्ययं न निवर्त्तते ॥ ४० ॥

स्वयमातृण्णामध्यग्निं धारयञ्छुक्लवत्सापयसाभिजुहोति कृष्णाया दोहनेन स्वयमातृण्णामवसिञ्चन्नक्तोषासेति ॥ ४१ ॥

स्वयमातृण्णायां उपरि धारयन्नग्निं कृष्णायाः गोः शुक्लवत्सायाः पयसो दोहनेनाभिजुहोति नक्तोषासेत्यनेन मन्त्रेण स्वयमातृण्णामवसिञ्चेत् । अयं जुहोतिस्ततश्च सान्नाय्यधर्माः प्रवर्तन्ते जुहोतित्वान्मन्त्रवर्जम् । दोहनस्य जुहूकार्यापत्तिरतश्च तद्धर्मा भवन्ति । महावेदेश्च सम्मर्शनान्तधर्माः कृताः तत उत्तरपरिग्रहाद्यत्र कर्तव्यम् । शतरुद्रिये तु खननादि ॥ ४१ ॥

पैतुदारवाद्यतैके ॥ ४२ ॥

एके प्राङ्मयि गृह्णामीति जपात् । तत्र ह्युक्तमाचार्येणोत्तरवेदिप्रोक्षणाद्या सम्भारनिवपनात्कृत्वेति । यद्येवमिह कस्मात्सम्भारनिर्वापः । अग्न्यर्थत्वात् । यद्येवमिहैव सम्भारनिर्वापः ॥ ४२ ॥

तस्यामग्निं निदधाति सुपर्णोसीति व-
षट्कारेण ॥ ४३ ॥

तस्यां स्वयमातृण्णायां सुपर्णोसीत्यनेन मन्त्रेण वषट्कारान्ते-
माग्निं निदधाति ॥ ४३ ॥

नित्ये च ॥ ४४ ॥

अत्र भवतः । इष्टकासंस्तवादग्नेः ॥ ४४ ॥

समिदाधानं शामीलीवैकङ्कत्यौदुम्बर्यस्ताः
सवितुरिति प्रत्यृचमुत्तमा सकर्णका ॥ ४५ ॥

समिद्भवति ॥ ४५ ॥

कर्णकाऽभावे दधिद्रप्साक्ताः ॥ ४६ ॥

कर्तव्या ॥ ४६ ॥

स्रुवाहुती जुहोत्यग्ने तमद्येति च प्रत्यृचम् ॥ ४७ ॥

जुहोति ॥ ४७ ॥

पूर्णाहुतिं च सप्त त इति ॥ ४८ ॥

तिष्ठन्त्समिधः सर्वत्र मध्ये ॥ ४९ ॥

सर्वत्र ग्रहणात् समिदुद्देशेन विहितत्वात्तिष्ठति क्रिया स-
र्वत्र भवति । समिदाधानग्रहणादाहुत्योर्मध्ये । अन्तेष्वाहुतीरिति
सूत्रितत्वात् ॥ ४९ ॥

अन्तेष्वाहुतीरुपविश्य ॥ ५० ॥

तिष्ठतिक्रियानन्तर्यादुपविश्येत्युच्यते ॥ ५० ॥

अत्र पञ्चम्याः सप्तर्चोपस्थानं सर्वोपधानात् ॥ ५१ ॥

अस्मिन्नवसरे पञ्चम्याश्चितेः सप्तर्चोपस्थानं कर्त्तव्यम् । अ-
त्र हि सकला पञ्चमी चितिरुपहिता भवति ॥ ५१ ॥

धिष्ण्यान्वाचित्वोत्तमासंयोगात् ॥ ५२ ॥

अथ वा धिष्ण्यांश्चित्वा सप्तर्चोपस्थानं कर्त्तव्यम् । कुत एतद्धिष्ण्यानां हि पञ्चम्याश्चितेः अन्तर्भावः । तस्मात्तत्रैव युक्तरूपमुपस्थानम् ॥ ५२ ॥

अभिमृशेदिच्छन्त्सम्वत्सरोसीति ॥ ५३ ॥

अग्निम् ॥ ५३ ॥

एवं यथाचिति ॥ ५४ ॥

सम्मर्शनं कर्तव्यम् । यन्नामा चितिस्तदभिधायकेन मन्त्रेण ॥ ५४ ॥

वैश्वानरमारुतां निर्वपति यथोक्तम् ॥ ५५ ॥

वैश्वानरमारुताश्च मारुताश्च वैश्वानरमारुताः तान्निर्वपति । यथोक्तग्रहणाच्च वैश्वानरो यजतिः मारुता जुहोतयः । तत्कथं वैश्वानरं हि प्रकृत्याह । तं वा एतं पुरोनुवाक्यवन्तं याज्यवन्तं वषट्कृते स्रुचा जुहोतीति यजतीनां ह्येष धर्मः । पुरोनुवाक्याद्यभिधानाच्च यावदुक्तं स्यात् । तथा मारुतान्प्रकृत्याह हस्तेनैवैनानासीनः स्वाहाकारेणेति जुहोतीनां ह्ययं धर्मः । कपालसंख्यार्थं च यथोक्तग्रहणम् । वैश्वानरस्य हि द्वादशकपालता पठ्यते मारुतानां सप्तकपालता ॥ ५५ ॥

वैश्वानरमधिश्रित्य दक्षिणोत्तरौ मारुतौ ॥ ५६ ॥

अधि श्रयति । अवरोत्तरमुत्तरमित्यस्यापवादोयम् ॥ ५६ ॥

पश्चाच्च संकृष्टतरौ ॥ ५७ ॥

चशब्दाद्दक्षिणोत्तरावधिश्रयति ॥ ५७ ॥

एवमपरौ ॥ ५८ ॥

द्वावधिश्रयतीति शेषः । एवं शब्देन च दक्षिणोत्तरता कृष्टतरता च लभ्यते ॥ ५८ ॥

पश्चादरण्येऽनूच्यम् ॥ ५९ ॥

अरण्येऽनूच्यं च पुरोडाशं पश्चादधिश्रयति ॥ ५९ ॥

होमासादनयोश्च ॥ ६० ॥

चशब्दादयमेव विधिः ॥ ६० ॥

पुच्छादपरान् कुशानास्तीर्याहवनीयसहि-
तान्वा तत्रासादनम् ॥ ६१ ॥

कुशानास्तीर्येति प्राकृतमेव परिस्तरणमनूद्यते । प्रदेशविधानाय पुच्छादपरानिति । कुत एतत् । सपुच्छोयमाहवनीय इति । प्रकृतौ चावहनीयमपरेण स्तरणं वृत्तमिहापि तथैव कर्तव्यम् । आहवनीयसहितान्वेति । कुत एतत् । आहवनीयशब्दो ह्यग्न्यभिधायक उपचारवृत्त्या स्थले वर्तते । तस्मादाहवनीयसहितानेवेत्यवधार्यते । तत्रासादनं कर्तव्यम् ॥ ६१ ॥

वैश्वानरेण प्रचर्य सर्वहुतेन हस्तेन मारुतान्
जुहोत्युपविश्य वैश्वानरे वा वैश्वानरं पृथुं
कृत्वा शुक्रज्योतिरिति प्रतिमन्त्रम् ॥ ६२ ॥

मारुतान् जुहोति । विकल्पश्चायं वैश्वानरे होमोऽग्नौ वेति ॥६२॥

विमुखेनारण्येऽनूच्यम् ॥ ६३ ॥

अरण्येऽनूच्यं पुरोडाशं विमुखेन जुहोति । विमुखश्चाध्येतॄणां प्रसिद्धः उग्रश्च भीमश्चेति ॥ ६३ ॥

इन्द्रं देवीरिति जपति ॥ ६४ ॥

आगन्तुत्वादन्ते ॥ ६४ ॥

इमꣳ स्तनमिति वाचयति वा ॥ ६५ ॥

जपति वेति विकल्पः । वैश्वानरमारुतानामेकतन्त्रयम् । तत्र च

यः साधारणपदार्थः स मन्त्रवान्कर्त्तव्य । मारुतानां हि पदार्थमात्रे-प्रयोजनम् । समन्त्रकोऽपि पदार्थः पदार्थ एवेति ॥ ६५ ॥

वसोर्धारां जुहोत्यौदुम्बर्या पञ्चगृहीतꣳ सन्ततं यजमानोरण्येऽनूच्येऽग्निप्राप्ते वाजश्च म इत्यष्टानुवाकेन ॥ ६६ ॥

वसोर्धारेति कर्मनामधेयम । तच्च समुदायस्य । एवं हि श्रूयते । षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्येषा वसोर्धाराथ षडथ पञ्चत्रिꣳशदिति । अत्र च यदन्तरितं तस्यावृत्तिर्भवति । औदुम्बर्या स्रुचा पञ्चगृहीतमाज्यं जुहोति अग्नौ प्राप्ते वाजश्च म इत्यष्टानुवाकेन । सन्ततमिति च द्रव्यसन्ततम मन्त्र सन्ततं च । अत्र च श्रूयते । आष्टसु कल्पयति दशसु कल्पयतीत्येवमादिना वाक्यपरिसमाप्तिः । प्रतिवाक्यं च स्वाहाकारकरणम् । अत्र च देवतापदान्तराये पञ्चपगृहीतमेव च सकलवाक्येन होतव्यं न ह्यन्यथैतद्दृष्टमिति ॥ ६६ ॥

हुत्वा स्रुक्प्रासनम् ॥ ६७ ॥

तच्चाग्नौ । एवं हि श्रूयते । अत्र ताꣳ स्रुचमनुप्रास्यति यदाज्यलिप्तं तन्नेद्बहिर्द्धाग्नेरसदिति ॥ ६७ ॥

अग्नये स्वाहेति षट् पार्थानि जुहोति ॥ ६८ ॥

तानि च राजसूयिकानि । तत्राम्नात् । इह च श्रूयते । स वै राजसूयस्य पूर्वाणि जुहोतीति ॥ ६८ ॥

वाजप्रसवीयानि वप्रावत्सम्भृत्य चमसवत्स्रुवेण वाजपेयिकानि वाजस्येममिति ॥ ६९ ॥

वाजप्रसवीयानीति नामधेयम् । विध्यर्थवादमन्त्रत्वासम्भवात् । समुदायनामधेयश्चैततत । सप्त ह्येतानि कर्माणि वाजपेयिकानि । प्रयोजनमन्यतमाऽपाये तस्यैवावृत्तिः । तानि च वप्रावत्सम्भृत्य चमवत्स्रुवेण । वप्राशब्देनाग्निक्षेत्रकेदाराभिधानम् । तद्वदत्रापि सम्भृत्य चतुः स्रक्तिना स्रुवेण वाजपेयिकानि वाजस्येममिति प्रति-

मन्त्रं जुहोति । वाजपेयिकग्रहणाच्च अप्पयसी प्रक्षिप्येते । एवं तत्राचार्येणाभिहितम् । औदुम्बरे पात्रे ऽप आसिच्य पयश्च सप्तदशान्नान्यावपति यावस्मृति वेति । एवं च सति सप्तषड्वर्गाः सप्त चतुर्मुष्टिकान्युपादेयान्यापश्चेति ॥ ६९ ॥

आग्निकानि च वाजस्य त्विति ॥ ७० ॥

आग्निकानि च वाजप्रसवीयानि वाजस्य त्विति प्रतिमन्त्रं जुहोति । आग्निकेष्वपि सप्तैव सर्वौषधस्य च चतुर्मुष्टिकानि ॥ ७० ॥

स्रुवं प्रास्य परिश्रित्स्पृक्कृष्णाजिनमास्तीर्य पुच्छादुत्तरꣳ शेषेऽपः कृत्वा ॥ ७१ ॥

अभिषिञ्चतीति सूत्रशेषः । स्रुवमग्नौ प्रास्य तदन्ते परिश्रित्संलग्नं पुच्छादुत्तरतः कृष्णाजिनमास्तीर्य हुतशेषेऽपः कृत्वा ॥ ७१ ॥

कुत एतत्—

अभिषेकसामर्थ्यात् ॥ ७२ ॥

अन्यथा भिषेक एव न भवति । वा नैवापामासेकः ॥ ७२ ॥

क्षीरोदके वा वाजपेयिकानीति श्रुतेः ॥ ७३ ॥

येन क्षीरोदके वाजपेयिकशेषे विद्येते एव । अतश्चाभिषेकोऽपि सम्भवत्येव ॥ ७३ ॥

तत्राभिषिच्यते ब्रह्मवर्चसकामश्चित्यन्वारब्धो देवस्य त्वेति ॥ ७४ ॥

तत्र कृष्णाजिने भिषिच्यते यजमानश्चित्यन्वारब्धे देवस्य त्वेत्यनेन मन्त्रेण । ब्रह्मवर्चसकामस्य च कृष्णाजिने ऽभिषेकः कृष्णाजिने ब्रह्मवर्चसकाममिति वचनात् ॥ ७४ ॥

तिष्ठन्बुभूषुः ॥ ७५ ॥

भूतिमिच्छंस्तिष्ठन्नभिषिच्यते ॥ ७५ ॥

भूत उपविष्ट ॥ ७६ ॥

प्राप्तभूतिरुपविष्टो ऽभिषिच्यते ॥ ७६ ॥

बस्तचर्मणि पुष्टीच्छुः ॥ ७७ ॥

पुष्टिमिच्छन्बस्तचर्मण्यभिषिच्यते ॥ ७७ ॥

उभयेच्छुरुभयोः ॥ ७८ ॥

यो नाम पुष्टिब्रह्मवर्चस उभेऽपीच्छति स उभयोश्चर्मणोर्व्यवस्थितो ऽभिषिच्यते ॥ ७८ ॥

एके दक्षिणतश्चित्ये वा ॥ ७९ ॥

स्थितस्थमभिषिञ्चति । तं हैके दक्षिणतोऽग्नेरभिषिञ्चन्त्याहवनीय उ हैके भिषिञ्चन्तीति च श्रुतेः ॥ ७९ ॥

प्रास्य चमसमिन्द्राय स्वाहेति षड्जुहोति प्रतिमन्त्रम् ॥ ८० ॥

अग्नौ प्रास्य चमसमिन्द्राय स्वाहेति षट्पार्थानि जुहोति । एतान्यपि राजसूयिकानि । ततश्च पूर्वपार्थाज्यसंस्कारोऽत्रापि भवति ॥ ८० ॥

द्वादशगृहीतं विग्राहं जुहोत्यृताषाडिति प्रतिस्वाहाकारां राष्ट्रभृतो वाट्कारान्तः पूर्वः पूर्वो मन्त्रः ॥ ८१ ॥

द्वादशगृहीतमाज्यं विगृह्य जुहोति ऋताषाडिति प्रतिस्वाहाकारं राष्ट्रभृत्संज्ञकान्होमान् । तत्र च वाट्कारान्तः पूर्वः पूर्वो भवति । उत्तरस्तु स्वाहाकारान्तः । एवं ह्यत्र श्रूयते मिथुनानि जुहोति गन्धर्वाप्सरोभ्यो जुहोति पुंसे पूर्वस्मै जुहोत्यथ स्त्रीभ्यः । एकस्या इव पुंसे जुहोति बह्वीभ्य इव स्त्रीभ्य उभाभ्यां वषट्कारेण च स्वाहाकारेण च पुंसे जुहोति स्वाहाकारेणैव स्त्रीभ्य इति । एवं स्रुवेण स-

ति समाम्नायपरिपठिते मन्त्रे विभागः कर्त्तव्यः । यानि पुल्लिङ्गानि पदानि तान्येकवाक्यतामुपनेयानि । एवं स्त्रीलिङ्गान्तान्यपि । ऋताषाड्ऋतधामाग्निर्गन्धर्वः स न इदं ब्रह्मक्षत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाडिति पूर्वो मन्त्रः । तस्या ओषधयोऽप्सरसो मुदो नाम ताभ्यः स्वाहेत्युत्तरः । अत्र च तस्यौषधय इति सापेक्षत्वादृताषाड्ऋतधामाग्निर्गन्धर्व इत्यत्र वर्तते ॥ ८१ ॥

पञ्चगृहीतं च रथशिरस्यध्यध्याहवनीयं ध्रियमाणे पञ्चकृत्वः स नो भुवनस्येति ॥ ८२ ॥

पञ्चगृहीतमाज्यं च शब्दाज्जुहोति । रथशिरस्यध्यध्याहवनीयं ध्रियमाणे पञ्चकृत्वः स नो भुवनस्येत्यनेन मन्त्रेण ॥ ८२ ॥

अत्रविशेषमाह—

प्रदक्षिणं रथनीडपरिहारः ॥ ८३ ॥

कर्तव्यः ॥ ८३ ॥

पुरुषाहुति वद्वा ॥ ८४ ॥

वेति विकल्पः ॥ ८४ ॥

पक्षद्वयेऽपि—

अध्वर्युरभिमुखो रथशिरः ॥ ८५ ॥

जुहोति ॥ ८५ ॥

वातहोमान् जुहोति अञ्जलिनाहृत्य पुरस्ताद्बहिर्वेदेरधो दक्षिणस्यां धुर्युत्तरत उत्तरस्यां दक्षिणाप्रष्टेः समुद्रोऽसीति प्रतिमन्त्रम् ॥ ८६ ॥

वातहोमान् जुहोति अञ्जलिना आहृत्य पुरस्ताद्बहिर्वेदेः अधो दक्षिणस्यां धुरि । एवमेवोत्तरत आहृत्योत्तरस्यां धुरि । दक्षिणतः पश्चात् आहृत्यान्यं दक्षिणापृष्टेरेवमेव । समुद्रोसीति मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ ८६ ॥

योक्त्रपरिहरणं च सर्वत्र ॥ ८७ ॥

चशब्दाद्धोमसमनन्तरमेव ॥ ८७ ॥

प्रगृह्याध्वर्योरावसथहरणम् ॥ ८८ ॥

रथस्य कर्तव्यम् ॥ ८८ ॥

दक्षिणाकाले ऽध्वर्यवे ददाति ॥ ८९ ॥

रथम् ॥ ८९ ॥

अश्वांश्च ॥ ९० ॥

ददाति ॥ ९० ॥

नव जुहोति यास्त इति प्रतिमन्त्रम् ॥ ९१ ॥

आहुतीः ॥ ९१ ॥

जानन्ब्राह्मणोक्ता जुहुयाद्वा ॥ ९२ ॥

यां कां च ब्राह्मणवतीमाहुतिं विद्यात्तामेतस्मिन्काले जुहुयाद्विति श्रुतेः । तामेव प्रकृत्याह न जुहुयान्नेदतिरेचयानीति । विहितप्रतिषेधाद्विकल्पः ॥ ९२ ॥

हविर्धानप्रक्षालनाद्याग्नीध्रालम्भनात्कृत्वा धिष्ण्यांश्चिनोत्यष्टेष्टकां लोकम्पृणाभिश्चतुःस्रक्तींस्तिरश्चो न्युप्य न्युप्य ॥ ९३ ॥

वैकृतावसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थमाह । हविर्धानप्रक्षालनाद्याग्नीध्रालम्भनात्प्राकृतं कर्म कृत्वा धिष्ण्यांश्चिनोति । अष्टेष्टकाभिर्लोकम्पृणाभिरिति तद्धर्मप्रवृत्त्यर्थम् । चतुस्रक्तीः तिरश्च इति तीर्यक्प्रस्तारान्नोपरिस्थलिकया चयनम् । न्युप्य न्युप्येति । यं यमेवाध्वरधिष्ण्यं निर्वपति तं तं चिनोतीति वचनात् ॥ ९३ ॥

पृश्न्यश्मा चाग्नीध्रीये ॥ ९४ ॥

उपधेयः ॥ ९४ ॥

सकृन्मन्त्रवचनम् ॥ ९५ ॥

होत्रीये त्रिरेकविꣳशत्या ॥ ९६ ॥

होतृधिष्ण्ये त्रिर्मन्त्रवचनम् एकविंशतिभिरिष्टकाभिश्चयनम ॥ ९६ ॥

ब्राह्मणाच्छꣳस्ये द्विरेकादशसु षण्मार्जालीये ॥९७॥

शेषा अष्टेष्टकाः ॥ ९८ ॥

यावदिष्टकं परिश्रितः परिनिधाय ॥ ९९ ॥

तेषां वै यावत्य एव यजुष्यस्तावत्यः परिश्रित इति वचनात् । परिनिधानम् च परिश्रितं श्रूयते न निखननम् । स वै पर्य्येव निदधाति ॥ ९९ ॥

पुरीषं च तूष्णीम् ॥ १०० ॥

पुरीषनिर्वापेमन्त्रो मा भूदिति तूष्णीमित्युक्तम् ॥ १०० ॥

प्राकृतानुवृत्त्यर्थमाह—

अनुपदेशाद्या पुरोडाशस्विष्टकृतोऽभिषेचनीयवत् ॥ १०१ ॥

कर्म भवति। एष वोऽमी राजेत्यस्य वचनसामर्थ्यात् विलिङ्गस्यापि प्रयोगो भवति । अथैनं पूर्वाभिषेकेणाभिमृशतीति प्रकृत्याह एष वोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानाꣳ राजेति ॥ १०१ ॥

अग्नियोजनम्प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन्परिधीनालम्भ्य यथापूर्वमग्निं युनज्मीति प्रत्यृचम् ॥ १०२ ॥

प्रातर्विमोचनम् । प्रातरनुवाकमुपाकरिष्यन्नग्नियोजनं करोति यथासूत्रितम् ॥ १०२ ॥

अग्निमारुतस्तोत्रपुरस्ताद्विमोचनम्
परिधिषंध्योर्दिवो मूर्धेति प्रत्यृचम् ॥१०३॥

अग्निमारुतस्तोत्रस्य पुरस्तादग्निमोचनं परिधिषंध्यालम्भनं कृत्वा दिवो मूर्धेति प्रत्यृचम् ॥ १०३ ॥

प्रायणीयेऽतिरात्रे युक्त्वोदयनीये विमोकमेके ॥१०४॥

एके अहरहर्युञ्जन्ति च विमुञ्चन्ति च ॥ १०४ ॥

अध्वरसमिष्टयजुरन्तइष्टो यज्ञ इति प्र-
त्यृचमपरे ॥ १०५ ॥

समिष्टयजुषी जुहोति ॥ १०५ ॥

अनूबन्ध्यस्य देविकाहवींषि निर्वपति
यजप्रैषाणि ॥ १०६ ॥

अनुबन्ध्यपशुपुरोडाशमनुदेविकाहविषां निर्वापः क्रियते ॥ यजप्रैषाणि ॥ १०६ ॥

तानीदानीमाह—

अनुमतिराकासिनीवालीकुहूभ्यश्चरवो
धात्रो द्वादशकपालः सर्वहुतः ॥ १०७ ॥

कर्तव्यः ॥ १०७ ॥

हृदयशूलान्ते स्रुवाहुतीर्जुहोति यदाकूता-
दिति प्रत्यृचमष्टौ ॥ १०८ ॥

अनूबन्ध्याहृदयशूलान्ते यदाकूतादिति प्रत्यृचमष्टौ स्रुवाहुतीर्जुहोति ॥ १०८ ॥

चित्रोसीति चित्यनाम कृत्वोपतिष्ठते ये अ-

भय इति ॥ १०९ ॥

तमेवचित्यम् ॥ १०९ ॥

पयस्या मैत्रावरुणी तूपरमिथुनदक्षिणोदवसा-
नीयान्ते ॥ ११० ॥

उदवसानीयान्तग्रहणं मा भूदुपस्थानान्ते । पयस्यायाश्च तूपरौ छागौ मिथुनार्हौ दक्षिणा ॥ ११० ॥

वर्षत्यसरणमतः ॥ १११ ॥

अग्निचिद्वर्षति न धावेदिति वचनात् ॥ १११ ॥

पक्ष्यभोजनम् ॥ ११२ ॥

न वयसोऽग्निचिदश्नीयादिति ॥ ११२ ॥

सवर्णोपायी ॥ ११३ ॥

सवर्णाशब्देन द्विजात्यभिधानम् । ततश्च शूद्रानिवृत्तिः । एवं ह्यामनन्ति । अग्निं चित्वा प्रथमं चित्वा न रामामुपेयादिति । रामा च शूद्री । सा हि रमणायोपेयते न धर्मायेति ॥ ११३ ॥

द्वितीये स्वामेव ॥ ११४ ॥

द्वितीयेऽग्निचयने विनिवृत्ते स्वामेवोपेयात् क्षत्रियां वैश्यां चेति । एवमपि हि श्रूयत इति ॥ ११४ ॥

तृतीये न कां चन ॥ ११५ ॥

तृतीये चयनेऽभिनिवृत्ते न काञ्चनोपेयात् ब्रह्मचार्येव भवति॥११५॥

यावजीवं व्रतान्यविशेषात् ॥ ११६ ॥

अग्निचिद्वर्षति न धावेदित्येवमादीनि भवेयुः। कुत एतत् ।

अविशेषात् । न ह्यत्र कालविशेषः श्रूयते । एतावन्तं कालमेतानि व्रतानीति ॥ ११६ ॥

एवं स्थित आह—

सम्वत्सरं वा कालस्यानवस्थितत्वात् ॥ ११७ ॥

सवत्सरं वा यावदेतानि व्रतानि भवेयुः । कुत एतत् । कालस्यानवस्थितत्वात् । न हि कालो व्यवस्थितः । शास्त्रे व्यवस्थितेन च शास्त्रार्थेन भवितव्यम् ॥ ११७ ॥

तद्व्रतश्रुतेश्च ॥ ११८ ॥

अपि च तद्व्रतश्रुतिर्भवति । संवत्सरसम्मिता वा व्रतचर्येति । तदेतत्पक्षद्वयं प्रदर्शितमाचार्येण । अत्र यः श्रेयस्करतरः पक्षः स एवाभ्युपेयः । कोऽसौ । यावज्जीवव्रतान्येतानीति । कुत एतत् । अग्निचित्संयोगात् । अग्निं चितवान् यः सोऽग्निचिदुच्यते । यावज्जीवं चासावग्निचित् । अतो व्रतान्यपि तावदेवेति । आचार्यस्याप्ययमभिप्रायः । येन विश्वजिद्याजिनः संवत्सरसम्मितां व्रतचर्यामाह संवत्सरं न याचेदिति । यत्पुनरुक्तं संवत्सरसम्मिता वै व्रतचर्येति उक्तविधिशेषत्वात्तद्विषयमेव तदिति ॥ ११८ ॥

चित्याशक्तौ पुनः सोमेज्यायां स्वयमातृण्णाविश्वज्योतिर्ऋतव्यानामन्यतमा ॥ ११९ ॥

उपधेयाः। स्रवत्यु हैषा ऽग्निचित आहुतीः सोमाहुतिर्यामनिष्टके जुहोतीति प्रकृत्यैवमेव श्रुतत्वात् । स स्वयमातृण्णा एवोपदधीत तथा ऋतव्या एवोपदधीतं विश्वज्योतिष एवो पदधीत ॥११९॥

पुनश्चितिम् ॥ १२० ॥

पुनश्चितिमेवोपदधीतेति च ॥ १२० ॥

अचयनं वा ॥ १२१ ॥

कुत एतत्—

चित्यस्याहवनीयाभिसम्पत्तेः ॥ १२२ ॥

आहवनीयएव चित्याभिसम्पत्तिश्रवणात् । यो वाव चितेऽग्निनिधीयते तामेवेष्टकामेष सर्वोऽग्निरभिसम्पद्यत इति ॥ १२२ ॥

इति उपाध्यायकर्कविरचिते कात्यायनसूत्रभाष्ये
अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः ।

एकोनविंशोऽध्यायः ।

आचार्येणाग्निरनुविहितः । इदानीमवसरप्राप्तं सौत्रामण्यनुविधानम् क्रियते ।

ब्राह्मणयज्ञः सौत्रामण्यृद्धिकामस्य ॥ १ ॥

तस्मादेष ब्राह्मणयज्ञ एव यत्सौत्रामणीति वचनात् । ब्राह्मणग्रहणं क्षत्रियवैश्ययोर्निवृत्त्यर्थम् । सा च ऋद्धिकामस्य भवति । शाखान्तरात् । ननु तयोरपि निधनविशेषविधानमस्ति । सञ्जित्यै विजत्यै सत्यजित्यै इति क्षत्रियस्य । संपुष्ट्यै विपुष्ट्यै सत्यपुष्ट्यै इति वैश्यस्य । उच्यते । क्षत्रियवैश्ययोर्विशेषश्रवणमग्न्यङ्गसौत्रामणीविषयम् । कुत एतत् । अग्नौ हि तयोरपि प्राप्तिरस्ति । तस्मादृद्धिकामस्य ब्राह्मणस्यैव नेतरयोर्वर्णयोरिति । सौत्रामणीति कर्म नामधेयम् । तच्चेष्टिपशुसमुदायस्य । सन्निधानात् लिङ्गाच्च । उभयं वै सौत्रामणीष्टिश्च पशुबन्धश्चेति । तथाचार्यप्रस्थानं सौत्रामण्यामिष्टिपशवो भिन्नतन्त्राः कालभेदादिति । एवं प्राप्त उच्यते । त्रिपशोर्वा नामधेयम् । कुत एतत् । लिङ्गादेव । आत्मा वै यज्ञस्य सौत्रामणी बाहू ऐन्द्रश्च वायोधसश्चैन्द्रवायोधसव्यतिरिक्ते वस्तुनि सौत्रामणीशब्दमाह । तथा तद्येतः सौत्रामणिकं यूपमेतौ यूपावभिन्नुत इति सौत्रामणीशब्दं त्रिपशावेवाह । यच्चोक्तमुभयं वै सौत्रामणीष्टिश्च पशुबन्धश्चेति तदितरेषामङ्गत्वेपि सम्भवत्येव । यद्वा पयोग्रहसुराग्रहसम्बन्धेनोभयरूपा सौत्रामणीति । आचार्यप्रस्थानन्तु प्रकरणोपलक्षणार्थम् । प्रयोजनं त्रिपशोरेवान्तराये प्रयोक्तृत्वमिति ॥१॥

अग्निचित्सोमयाजिसोमातिपूतसोमवामिनाम् ॥ २ ॥

एभिश्चनिमित्तैः सौत्रामणी भवति । तत्राग्निचित्सोमयाजीति ग्रहणम् अग्निमतः सोमस्याङ्गं यथा स्यादिति । स हि फल-

त्वात् निष्फलोग्निरिति । एवं च सत्यग्निमत्सोमयागान्ते सौत्रामणी भवति । ननु चाग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेतेति वचनसामर्थ्यात् चयनसमनन्तरमेव प्राप्नोति । नेत्युच्यते । अग्निं चित्वेत्यत्राग्नेः पारार्थ्येनोपादानम् । अग्निं चित्वेति चयनेन तत्कार्यमभिनिर्वर्त्येत्येतदुक्तं भवति । किं च तत्कार्यं तत्र स्थितेनाग्निना सोमयागाभिनिर्वृत्तिः तस्मादग्निमतः सोमस्याङ्गमिति । तदुक्तमाचार्येणाग्निचित्सोमयाजीति । ननु च भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोति इति यथात्र निमित्तकालता नैमित्तिकस्यैवमिहापि चयनाभिनिवृत्तिकालता किन्न भवति । विषमोयमुपन्यासः । यत्र हि निमित्तं स्वयमेव भवति तत्र निमित्तकालता नैमित्तिकस्य युक्ता । तदुक्तमाचार्येण कालो वा प्रत्ययादिति । इह पुनरग्नेः सोमाङ्गतया विधानसामर्थ्यात् अग्निकार्याभिनिर्वृत्त्युत्तरकालतैव युक्तरूपेत्यग्निं चित्वेत्यस्यार्थः । तस्मादग्निमता यः सोमेनेष्टवांस्तस्यैव सौत्रामणी । ननु चानग्निमतोपि सोमस्याङ्गत्वेन सौत्रामणीश्रूयते सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेतेति । नैतदेवम् । अग्निश्चित्वेत्यस्य वाक्यस्याग्निप्रकरणे श्रुतत्वात्तदङ्गता यस्य प्रकरणं तस्यान्याद्विधीयमानं तदङ्गमेव भवतीति न्याय्यम् । सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेतेति सौत्रामणीप्रकरणे पाठः । तेन प्रत्युत विपरिवृत्त्य सोमस्यैव सौत्रामण्यङ्गता भवति न सौत्रामण्याः सोमाङ्गता । यथा वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेति वाजपेयं प्रकृत्य विधानात् वाजपेयाङ्गता बृहस्पतिसवस्य । तस्मान्नानग्निमति सोमे सौत्रामणी । सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेतेति । किमर्थस्तर्हि पाठः । अग्निमत्सोमस्यानुवादायेत्यदोषः । यद्वाग्निश्चित्वेत्यस्यैव शेषोयम् । अग्निमता सोमेनेष्ट्येतदुक्तं भवति । ननु च क्रमार्थमेतद्वाक्यं कस्मान्न भवति । यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वान्येन यजेत । एवं सोमनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेतेति । नैतदेवमङ्गत्वप्रतिपादनस्वरूपो ह्यर्थवादोत्र भवति । सोमेनेष्ट्वा सौत्रामण्या यजेतेत्युक्त्वाह यथा धेनुर्दुग्धा पुनराप्यायेतैवꣳ हैव पुनराप्यायत इति तस्मादग्निमत्सोमाङ्गमेवेति । सोमातिपूत्वसोमवामिनोश्च सौत्रामणी भवति । शाखान्तरश्रवणात्सोमातिपूतः सोमवामी च ब्राह्मण एव । न हि क्षत्रियवैश्ययोरेतद्विशेषणमिति । ननु च सोमकार्ये तयोरपि न्यग्रोधविधानम् । तेन तदतिपवने तद्वमने च किमिति न भवति । नैतदेवम् । यदि नाम

विज्ञप्तिः ।

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्त्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।
५ भारतवर्षीयै, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८
६ कालान्तरे प्रतिस्तबकं " " १ " ०
७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	२
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः	(मीमांसा)	२
(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता सम्पूर्णः ।	(मीमांसा)	२
(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	६

(९) स्याद्वादमञ्जरी—मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्—विशिष्टाद्वैत—ब्रह्मनिरूपणपरम्—श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णः } (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः } (वेदान्तः) २

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयःन्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । } (वेदान्तः) १३

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । } (वेदान्त) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमदूपदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरन्धरश्रीभट्टनाराणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । } (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम) महामहोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम । (मीमांसा) २

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम !

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम श्रीभास्कराचार्यविरचितम (वेदान्त) ·

पत्रादिप्रेषणस्थानम } हरिदासगुप्तः, चौखा-संस्कृतपुस्तकालय बनारस सिटी ।

८

No. 80.] [*Price Rupee One.*

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKṚIT WORKS.

कात्यायनश्रौतसूत्रम् ।

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KÂTYÂYANA ŚRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŚRI KARKÂCHÂRYA,

EDITED BY

VYÂKARNÂCHÂRYA PANDIT MADANMOHAN PÂṬHAK,

Professor of Mimâmsâ and Dharmashâstra,

Ranabir Sanskṛit Pâthashâlâ,

Central Hindu College, Benares.

FASCIÇULUS IX.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT:

BENARES.

AGENTS:--OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDIT JYESHTHARAMA MUKUNDJI, BOMBAY.

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILASA PRESS.

BENARES.

1904.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—८०

कार्यापत्त्या धर्मप्राप्तिर्भवति । न चायं सोमधर्मः । किं तर्हि तदतिपवने यागान्तरविधानमिति । अग्निचितस्तु वर्णत्रयस्यापि भवति । अग्नि-संयोगविधानात् ॥ २ ॥

राज्ञोपरुद्धस्य च ॥ ३ ॥

सौत्रामणी भवति । राज्ञः अपरुद्धस्य राज्यात्प्रच्यावितस्ये-त्यर्थः । दुष्टरीतुर्ह पौंसायनो दशपुरुषं राज्यादपरुद्ध आसेति तद्विधानात् ॥ ३ ॥

अलम्पशोरपशोश्च ॥ ४ ॥

सौत्रामणी भवति । पशुयोग्यः सन्यो नाम पशून्न विन्दते सो-ऽलम्पशुरपशुः ॥ ४ ॥

आदित्यश्चरुः ॥ ५ ॥

भवतीति सूत्रशेषः । आदित्यं चरुं यक्ष्यमाणो निर्वपतीति श्रुतेः ॥५॥

अन्ते च ॥ ६ ॥

आदित्यश्चरुर्भवति । आदित्यमीजान इति । ईजानशब्द इष्टव-त्येव भवति ॥ ६ ॥

आमिक्षाया वा पूर्वः ॥ ७ ॥

आदित्यश्चरुर्भवति । तस्य हि कक्षौ चरव इति कक्षसंस्तवः । वायोधसस्य च बाहुसंस्तवात् पयस्यान्ते च विधानात् आमिक्षायाः पूर्वो भवतीति सम्प्रदायः । विकल्प इत्यपरे ॥ ७ ॥

धेनुर्दक्षिणा ॥ ८ ॥

अस्यादित्यस्य चरोर्भवति ॥ ८ ॥

तत्र विभागमाह—

वत्सः पूर्वे ॥ ९ ॥

चरौ ॥ ९ ॥

मातोत्तरे ॥ १० ॥

दीयते । वत्सं पूर्वस्यां ददाति मातरमुत्तरस्यामिति । इष्ट्यपेक्ष-या स्त्रीलिङ्गान्तता ॥ १० ॥

अभ्यादधामीति प्रत्यृचमाहवनीये तिस्रः समिधोभ्यादधाति ॥ ११ ॥

उद्धृत्याहवनीयम् ॥ ११ ॥

सत्यवादी ॥ १२ ॥

यजमानो भवतीति शेषः । अत्र चेष्टिषु केचिद्व्रतग्रहणं नेच्छन्ति । सौत्रामणिकस्य सत्यनियमस्य विद्यमानत्वात् । यथा-दीक्षितसत्यनियमेन ज्योतिष्टोमे व्रतग्रहणाभावः एवमिहापीति । तदेतन्नातीव युक्तरूपम् । येन चोदकपरिप्राप्तसत्यनियमाबाधेनापि सौत्रामणिकस्य सत्यनियमस्य प्राप्तिरस्त्येव तद्व्याप्यप्रदेशाद्बहिः । अपि चेष्टिविधानेन स एव पूर्वसत्यनियमः प्राप्नोति । प्राकृतसत्यनियमगृहीता एव इष्टयो विधीयन्ते । तस्मादयमन्तराल धर्म इति । ज्योतिष्टोमेप्येवमेवास्त्विति चेत् । न । दीक्षितनिबन्धनत्वात्तस्य यावद्दीक्षितकालभावित्वाच्च सत्यनियमस्य प्राकृतस्य नावसर इति बाध्यते । प्रयोजनमिष्टिषु व्रतं गृह्यत एव ॥ १२ ॥

हुतोच्छिष्टभक्षः ॥ १३ ॥

यजमानो भवति । अग्निहोत्रहुतशेषभक्ष इत्यर्थः ॥ १३ ॥

चतूरात्रम् ॥ १४ ॥

अयं क्रतुर्भवतीति सूत्रशेषः । किं वा स्यात् पौर्णमास्यां सर्वेष्टयो मा भूवन्निति ॥ १४ ॥

अग्निहोत्रं जुहोति ॥ १५ ॥

पुनर्विधानसामर्थ्यात् स्वयमेवेति नियमः ॥ १५ ॥

ऐन्द्रः पशुः ॥ १६ ॥

कर्तव्य इति शेषः ॥ १६ ॥

चरुपश्वोर्विपर्यासमेके ॥ १७ ॥

इच्छन्ति, कक्षसंस्तवाच्चरोः बाहुसंस्तवाच्चैन्द्रस्येति । यद्येवं-पूर्वः कस्मादादित्य उक्तः यक्ष्यमाणो निर्वपतीत्यतो वचनात् । अस्तु तथेति चेत् । न । कक्षसंस्तस्तवात् । बाहुसंस्तवाच्चेतरस्य । अन्तर्बहिर्भावमङ्गीकृत्य संस्तवोर्यमिति । कथं तर्हि यक्ष्यमाण इति भवति । प्राक्त्रिपशुकालात् यक्ष्यमाणो भवति ॥ १७ ॥

अन्तःपात्यस्थाने चर्मणि सुरासोमविक्रयिणः सीसेन शष्पक्रयस्तोक्मानामूर्णाभिर्लाजानाꣳसूत्रैः सुरासोमविक्रयिन् क्रय्यास्ते सुरासोमा३ इत्यामन्त्र्यामन्त्र्य सर्वेषु ॥ १८ ॥

प्रक्रमतृतीयेन सोमवदुत्तरां वक्ष्यति । तत्रान्तःपात्यस्थानमस्ति । तत्र सुरासोमविक्रयिणः सकाशाच्चर्मणि सीसेन शष्पक्रयः कर्तव्यः । सीसं प्रसिद्धमेव शष्पशब्देन व्रीहयो विरूढा उच्यन्त इति सम्प्रदायः । अपरे तु शष्पशब्दं तृणमात्रवाचकमाहुः । प्रसिद्धो ह्ययं तृणेष्वपीति । तोक्मशब्देन यवा विरूढा उच्यन्ते । तेषामूर्णाभिः क्रयः लाजानां च सूत्रैः । यच्च पठ्यते ऊर्णासूत्रेण क्रीणातीति । स द्वन्द्वैकवद्भावः । सुरासोमविक्रयिन् क्रय्यास्ते सुरासोमा इत्यामन्त्र्यामन्त्र्य क्रयः कर्तव्यः । सर्वेष्विति च सर्वग्रहणं नग्नहुविषयम् । तस्यापि चामन्त्र्यानियतद्रव्येण क्रयणं कर्तव्यम् ॥ १८ ॥

क्लीबादेके ॥ १९ ॥

क्रतुमिच्छन्ति । क्लीबः प्रसिद्ध एव ॥ १९ ॥

दक्षिणेन हृत्वा नग्नहुचूर्णानि कृत्वा तांश्च व्रीहिश्यामाकौदनयोः पृथगाचामौ निषिच्य चूर्णैः सꣳसृज्य निदधाति तन्मासरम् ॥ २० ॥

दक्षिणेन द्वारेण प्रवेश्याग्न्यगारं नग्नहुचूर्णानि कृत्वा नग्नहुः किण्व उच्यते । तांश्च शष्पादीन् चूर्णयित्वा व्रीहिश्यामाकौदनयोः पृ-

थगाचामौ निषिच्य चूर्णैः संसृज्य निदधाति तन्मासरमुच्यते। व्रीहिश्यामाकाभ्यां च सुरानिष्पाद्यते। सा च यागसाधनम्। तेन सा तद्धर्मैरभिसम्बध्यते। अतस्तयोश्चतुर्मुष्टिकग्रहणपूर्वकपृथगोदनौ निष्पाद्येते॥ २०॥

ओदनौ चूर्णमासरैः सꣳसृज्य स्वाद्वीं त्वाꣳ शुना त इति त्रिरात्रं निदधाति॥ २१॥

चूर्णमासरसꣳसृष्टावोदनौ स्वाद्वीं त्वेति मन्त्राभ्यां कुम्भ्यां प्रक्षिपति। प्रक्षिप्ता च त्रिरात्रं निधेया सुरा॥ २१॥

एकस्याः पयसाऽपाकृतेनाश्विनेन परिषिञ्चति परितो षिञ्चतेति॥ २२॥

एकस्यागोःपयसाऽपाकृतेनाश्विनेन सुरां परिषिञ्चति परीतो षिञ्चतेत्यनेन मन्त्रेण। एकस्यै दुग्धेन प्रथमाꣳ रात्रिं परिषिञ्चतीति वचनात्। अश्विनावुद्दिश्यापाकरणं कर्तव्यम्। तच्चापूर्वत्वादप्रधानत्वाच्च पयसः अश्विभ्यामपाकरोमीति। गोस्पर्शनमात्रमेवेति सम्प्रदायः। अपरे तु धर्मवदपाकरणमिच्छन्ति॥ २२॥

शष्पचूर्णानि चावपति॥ २३॥

च शब्दात्सुरायाम्॥ २३॥

सारस्वतेन द्वयोः प्रातः॥ २४॥

प्रातः शब्देन च द्वितीयमहरभिधीयते। तत्रापि च रात्रावेवाभिषेकः। प्रथमाꣳ रात्रिं परिषिञ्चतीति प्रकृत्य द्वयोर्दुग्धेन द्वितीयामित्याह। द्वितीयां रात्रिमिति गम्यते॥ २४॥

तोक्मचूर्णानि च॥ २५॥

आवपति॥ २५॥

ऐन्द्रेणोत्तमे तिसृणाम्॥ २६॥

गवा दुग्धेनैन्द्रेण परिषिञ्चति॥ २६॥

लाजचूर्णानि च ॥ २७ ॥

आत्रपति । अत्र चूर्णानां पयसश्च संस्कारकत्वम् । साधनं तु व्रीहि श्यामाकावेव । अतस्तयोरेव देवतोद्देशेन ग्रहणम् ॥ २७ ॥

वेदी मिमीते वरुणप्रघासवत् ॥ २८ ॥

उत्तरान्या भवति दक्षिणान्येति दक्षिणस्याः प्रतिस्थातृकर्तृकता वर्तिना लक्ष्यते ॥ २८ ॥

प्रक्रमतृतीयेनावृत्तेनोरा; सोमवत् ॥ २९ ॥

प्रक्रमस्य तृतीयं प्रक्रमतृतीयम् । तेनोत्तरस्यां वेद्यां मानक्रिया सोमवत्कर्तव्या । सोमवदिति च प्राची षट्त्रिंशत् पश्चात्त्रिंशत्त्रयस्त्रिंशद्वा पुरस्ताच्चतुर्विंशतिः तृतीयेनेति कुतोऽध्यवसितं वितृतीये यजेत वितृतीयां वै सोमस्य सौत्रामणीति वचनात् । एवं सति यदि प्रक्रमस्य तृतीयं गृह्यते ततः क्षेत्रस्य नवमभागः परिच्छिद्यते । तत्र वितृतीये यजेतेत्यसमर्थं स्यात् । तस्मात्प्रक्रमशब्देन प्रक्रमपरिच्छिन्नं क्षेत्रमभिधीयते । यथा पादवृत्त्या परिच्छिन्नं क्षेत्रं पादवर्तशब्देनाभिधीयते । एवं प्रक्रमपरिच्छिन्नम प्रक्रमशब्देन तस्य तृतीयम् । प्रक्रमतृतीयान्तेन च मानस्याशक्यत्वात् परिच्छेदकरणं प्रमाणं लक्ष्यते । तेन प्रमाणेन सोमवत् क्रियोत्तरस्याः । यद्वा प्रक्रमपरिच्छिन्नक्षेत्रतृतीयकरणीप्रमाणेन सोमवदावृत्तेनेति । प्रक्रमतृतीयकरणीप्रकारश्च शुल्बकारेणोक्त एव ॥ २९ ॥

तयोः पश्चात्खरौ करोति ॥ ३० ॥

तयोर्वेद्योर्निष्पन्नस्वरूपयोः पश्चाद्भागे खरौ करोति । खरकरणं च शाखान्तरे विहितमेव ॥ ३० ॥

श्वः प्रणयनीयाधानादि करोत्याज्यासादनात् स्फ्यादि करोति दक्षिणस्यां वरुणप्रघासवत् ॥ ३१ ॥

एवं चतुर्दश्यां उत्तरवेदिच्छादनान्तोत्तरावेदिर्भवति दक्षिणोत्करकरणान्ता । तस्यां च वरुणप्रघासवदिति वत्युपदेशात्प्रतिप्रस्थाता कर्ता ॥ ३१ ॥

सौरमेवास्याम् ॥ ३२ ॥

दक्षिणस्यां सौरमेव भवति । एवकारकरणं च तदङ्गाभावज्ञापनार्थम् । तत्कुतः । अत्र हि श्रूयते । आश्विनोजो धूम्रः सारस्वतो मेष ऐन्द्र ऋषभ इति । तथा पयश्च सुरा च भवत इति सर्वस्यास्यैकतन्त्र्यम् । तन्त्रवचनाद्दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहहोमः । दक्षिणेऽग्नौ सुराग्रहान् जुह्वतीति । तदङ्गान्युत्तर एव । तथा चाह उत्तरेऽग्नौ पशुभिः पुरोडाशैः पयोग्रहैरतिचरन्ति यदुचान्यदिति । अन्यग्रहणेन सौरग्रहाङ्गान्युच्यन्ते । तान्युत्तरस्यामेवैकतन्त्र्यात् । अतश्चाचार्येण ज्ञापितमेतत् सौरमेवास्यां भवति । एवकारकरणात् अङ्गान्युत्तर एव । एवं च कृत्वा तन्त्रैकत्वान्न दक्षिणावेद्यर्थं प्रणीताः क्रियन्ते । अग्निप्रणयनमित्याहवनीयादेव दक्षिणस्याम् । सपाशुकेषु चातुर्मास्येषु तु तन्त्रभेदाद्दक्षिणावेद्यर्थं प्रणीताप्रणयनं क्रियते गार्हपत्याच्चाग्निप्रणयनम् ॥ ३२ ॥

श्वभ्रं खात्वा खरमपरेण चर्मावधाय परिस्रुतमासिच्य कारोतरमवदधाति कारोतराद्वा चर्मणि मन्त्रलिङ्गात्पूतामादत्ते सिञ्चन्ति परिषिञ्चतीति ॥ ३३ ॥

दक्षिणां वेदिश्रोणिमपरेण श्वभ्रं खात्वा चर्मावधाय परिस्रुतमासिच्य तत्र कारोतरमवदधाति सुरापावनाय । कारोतरं च सुरापावनं प्रसिद्धं शौण्डिकानाम् । ततः पूतां सुरामादत्ते सिञ्चन्ति परिषिञ्चन्तीत्यनेन मन्त्रेण । कारोतराद्वा पतितां चर्मणि गृह्णन्तीति । कुत एतत् । चर्मणि मन्त्रलिङ्गात् । कारोतरेण दधाता गवां त्वचीति मन्त्रलिङ्गमप्यर्थप्राप्तस्योपायस्य नियामकं भवति । यद्येवं कारोतरादेव पतितां चर्मणि गृह्णाति । सम्प्रदाये तु विकल्पः ॥३३॥

सते पुनाति गोऽश्ववालवालेन पुनाति ते परिस्रुतमिति ॥ ३४ ॥

सतशब्दः पात्रवाची । तच्च पालाशम् । तत्र हि सुरा न विनाशमुपयाति । तत्र गोऽश्ववालपवित्रेण सुरां पुनाति ते परिस्रुतमित्यनेन मन्त्रेण ॥ ३४ ॥

वायोः पूत इति सोमातिपूतस्य ॥ ३५ ॥

पुनाति ॥ ३५ ॥

प्राङिति तद्धामिनः ॥ ३६ ॥

पुनातीति शेषः ॥ ३६ ॥

उत्तरस्यां पयो वैतसेऽजाविलोमपवित्रेण ब्रह्मक्षत्रमिति ॥ ३७ ॥

उत्तरस्यां वेद्यां अजाविलोमपवित्रेण वैतसे पात्रे पयः पुनाति ब्रह्मक्षत्रमित्यनेन मन्त्रेण । तच्च पयो यागार्थत्वाद्धर्मवद्भवति ॥३७॥

ब्रह्मानुमन्त्रणमध्वर्यो अद्रिभिरिति ॥ ३८ ॥

पूयमानं पयो ब्रह्मानुमन्त्रयते अध्वर्यो अद्रिभिरिति ॥३८॥

पयोग्रहान् गृह्णाति कुविदङ्गेति ॥ ३९ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ३९ ॥

पृथगुपयामयोनी ॥ ४० ॥

प्रतिग्रहं भवतः ॥ ४० ॥

खरयोः सादनम् ॥ ४१ ॥

पयोग्रहसुराग्रहाणां च कर्तव्यम् ॥ ४१ ॥

आश्विनमाश्वत्थेन ॥ ४२ ॥

पात्रेण गृह्णाति ॥ ४२ ॥

गोधूमकुवलचूर्णानि चावपति तेजोसीति ॥४३॥

च शब्दाद्ग्रहे ॥ ४३ ॥

सारस्वतमौदुम्बरेणोपवाकबदरचूर्णानि च वीर्यमसीति ॥ ४४ ॥

च शब्दादावपति उपवाकशब्देन इन्द्रयवः ॥ ४४ ॥

ऐन्द्रं नैयग्रोधेन ॥ ४५ ॥

यवककैंधुचूर्णानि च बलमसीति ॥ ४६ ॥

आवपति ॥ ४६ ॥

स्थालीभिः सौराञ्नाना हि वामिति व्यत्यासम् ॥ ४७ ॥

सौरान् ग्रहान् गृह्णाति नाना हि वामित्यनेन मन्त्रेण । तांश्च गृह्णन् व्यत्यासेन गृह्णाति । पयो ग्रहं गृहीत्वा ततः सुराग्रहं पुनरप्येवमेव । व्यतिषक्तान् गृह्णातीति वचनात् ॥ ४७ ॥

पयोग्रहान्वा पूर्वम् ॥ ४८ ॥

गृह्णाति । एमपि हि श्रूयते इति ॥ ४८ ॥

सुराग्रहाञ्छ्रीणात्योजोऽसीति वृकव्याघ्रसिंहलोमभिः प्रतिमन्त्रं मिश्रैः ॥ ४९ ॥

ओजोऽसीत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रं वृकादिलोमभिर्मिश्रैः सुराग्रहाञ्छ्रीणातीति ॥ ४९ ॥

एके यथासंख्यम् ॥ ५० ॥

लोमभिः श्रयणं कुर्वन्ति ॥ ५० ॥

सोमो राजेत्यनुवाकेन महानुपतिष्ठते युगपत् ॥५१॥

यौगपद्येन ॥ ५१ ॥

चतुर्भिर्वा पयोग्रहाञ्छेषेण सौरान् ॥५२॥

उपतिष्ठते ॥ ५२ ॥

दीक्षावत्पावयतोन्तःपात्ये श्येनपत्त्राभ्यां या व्याघ्रमिति ॥ ५३ ॥

अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारावन्तःपात्ये स्थितं यजमानं श्येनपत्त्राभ्यां पावयतो या व्याघ्रमित्यनेन मन्त्रेण । दीक्षावदिति ऊर्ध्वमवाञ्चं च ॥ ५३ ॥

अग्निं प्रेक्षयति यदापिपेषेति ॥ ५४ ॥

प्रेक्षयतीति कारितत्वादध्येषणा । यदापिपेषेति यजमानः प्रेक्षते ॥ ५४ ॥

पयोग्रहसंमर्शनं सम्पृचस्थेति ॥ ५५ ॥

विपृचस्थेति सौराणाम् ॥ ५६ ॥

अभिमर्शनम । सौरानभिमृश्योदकस्पर्शनमिति सम्प्रदायः । व्यत्यासग्रहणोप्येवम ॥ ५६ ॥

वैकृतावसरे प्राकृतानुवृत्त्यर्थमाह—

अभ्र्यादिकरोति ॥ ५७ ॥

आश्विनोजो धूम्रः ॥ ५८ ॥

पशुर्भवति । अजग्रहणमुत्तरविवक्षया ॥ ५८ ॥

सारस्वतो मेष ऐन्द्र ऋषभो मध्ये यूपो दक्षिणोत्तरावैन्द्रवायोधसयोः ॥ ५९ ॥

एवं देशाध्यवसानं कर्तव्यमेवं हि श्रूयते तद्यदेतं सौत्रामणिकं यूपमेतौ यूपावभितो भवत इति ॥ ५९ ॥

१०२

वपामार्जनान्ते ग्रहानादाय पूर्ववदनुवाचनः सुरासोमेभ्यो ऽनुब्रूहीति ॥ ६० ॥

पूर्ववच्छब्देन च राजसूयसौत्रामणिक उच्यते । तत्र ह्युक्तम-श्विभ्यां सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्ण इति, एता हि ग्रहदेवता इति । अतश्च पयोग्रहार्थं तदुद्देशेनोपाकरणम् । सुराग्रहार्थं च व्रीहिश्यामाकयोश्चतुर्मुष्टीनां ग्रहणमिति । अयं च चरकसौत्रामण्यनुवाचनातिदेशो ऽपरो विशेषः ॥ ६० ॥

सप्रैषं तु ॥ ६१ ॥

तुशब्दो विशेषणार्थः ॥ ६१ ॥

प्रस्थितमिति च ॥ ६२ ॥

चशब्दादपरो विशेषः । प्रस्थित शब्दस्य प्रयोगः सुरासोमान्प्रस्थितान्प्रेष्येति ॥ ६२ ॥

त्रिपशोः सर्वम् ॥ ६३ ॥

प्रस्थितशब्दवद्भवति । सर्वग्रहणं च वपार्थम् । पशुपुरोडाशार्थमित्यपरे । तच्चानुपपन्नम् । येनायं सवनीयेषु पठ्यते प्रस्थितमिति च प्रसुते तेनेह प्राप्तस्योपसंहारार्थमिदं वचनं । न च पुरोडाशे प्रस्थितशब्दस्य प्राप्तिः । तस्मात्सर्वग्रहणं वपार्थमेव । पशुवब्दस्याङ्गेपूपचरितत्वात्तत्रैव मा भूदिति सर्वग्रहणम् । इह चोपसंहारात्प्रस्थितशब्दस्य पशुगणान्तरेष्वप्रवृत्तिः ॥ ६३ ॥

सुरावन्तमिति जुहोति ॥ ६४ ॥

पयोग्रहान् ॥ ६४ ॥

पालाशैः सौरान्न मृन्मयमाहुतिमानश इति श्रुतेर्यस्त इति ॥ ६५ ॥

पालाशैः सुराग्रहान् जुहोति यस्त इत्यनेन मन्त्रेण । कुत एतत् । पालाशैरिति । यस्मात् मृन्मयमाहुतिं न व्याप्नोति । कथं ज्ञाय-

ते । यद्वानस्पत्यैर्देवेभ्यो जुहुत्यथ कस्मादेतं मृन्मयेनैव जुहोतीति । वानस्पत्यं देवानामुचितं मृन्मयं चानुचितमिति ज्ञापयति । अपि च पालाशान्युपशयानि भवन्तीत्यत्र श्रूयते मा भूददृष्टार्थता तेषामिति ॥ ६५ ॥

अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रमश्विनेत्याश्विनं भक्षयन्ति द्विर्द्विरावर्त्तम् ॥ ६६ ॥

अध्वर्य्वादयः आश्विनग्रहशेषं द्विर्द्विरवर्त्यावर्त्य यमश्विनेति मन्त्रेण भक्षयन्ति ॥ ६६ ॥

होतृब्रह्ममैत्रावरुणाः सारस्वतमाश्विनवत् ॥ ६७ ॥

भक्षन्तीति शेषः ॥ ६७ ॥

शेषः शेषमासिञ्चत्युत्तरे पूर्वस्य ॥ ६८ ॥

भक्षितशेषं पूर्वस्य ग्रहस्योत्तर आसिच्यते ॥ ६८ ॥

ऐन्द्रं यजमानः ॥ ६९ ॥

भक्षयतीति शेषः ॥ ६९ ॥

यदत्रेति सौरान्भक्षयन्ति यथाभक्षितं प्राचीनावीतिनो दक्षिणतः ॥ ७० ॥

दक्षिणतो वितानस्य व्यवस्थिताः प्राचीनावीतिनः सन्तो यदत्रेत्यनेन मन्त्रेण सौरान्भक्षयन्ति । यथा पयो ग्रहाणां भक्षणं कृतं तथैवेति ॥ ७० ॥

प्राणभक्षणमेके ॥ ७१ ॥

कुर्वन्ति । स चायं विकल्पः । शास्त्रस्य तुल्यत्वात् ॥ ७१ ॥

परिक्रीतो वा वैश्यराजन्ययोरन्यतरः ॥ ७२ ॥

भक्षयेदिति ॥ ७२ ॥

अङ्गारेषु वा बहिष्परिधि दक्षिणतो जुहोत्याश्विनमुत्तरे मध्यमे सारस्वतमैन्द्रं दक्षिणे पितृभ्य इति प्रतिमन्त्रम् ॥ ७३ ॥

जुहोति ॥ ७३ ॥

अक्षन्पितर इति प्रक्षालनेनोपासिञ्चति ॥ ७४ ॥

यथाहोमं पात्रे ॥ ७४ ॥

पितरः शुन्धध्वमिति जपति ॥ ७५ ॥

कुम्भीमासज्य कुम्भवत् शतवितृण्णां वालपवित्रहिरण्यान्यन्तर्धाय नवर्चं वाचयति पुनन्तु मेति ॥ ७६ ॥

कुम्भवदिति दक्षिणस्याग्नेरुपरि सुरावर्तीमासञ्जति वालपवित्रहिरण्यान्यन्तर्धाय मध्ये नवर्चं वाचयति पुनन्तु मेति ॥ ७६ ॥

सोमवतां बर्हिषदामग्निष्वात्तानां च ॥ ७७ ॥

चशब्दान्नवर्चं वाचयति ॥ ७७ ॥

पूर्ववत् सोमातिपूतश्चेत् ॥ ७८ ॥

सोमातिपूतसौत्रामण्यां पूर्ववदुपस्थानं कर्तव्यम् सोमवदादीति ॥ ७८ ॥

ये समाना इति यजमानो जुहोति ॥ ७९ ॥

उत्तरे च यज्ञोपवीत्युत्तरया ॥ ८० ॥

ऋचा जुहोति । चशब्दाद्यजमानः । अत्र च श्रूयते सर्वे यज्ञोपवीतानि कृत्वोत्तरमग्निमुपसमायन्तीति ॥ ८० ॥

अन्वारब्धेषु पयो जुहोति द्वे सृती इति ॥ ८१ ॥

तच्चैतज्जुहोति धर्मैधर्मैवद्भवति ॥ ८१ ॥

शेषं यजमानो भक्षयतीदꣳ हविरिति ॥८२॥

मन्त्रेण ॥ ८२ ॥

चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका हिरण्यमन्तर्धाय ॥८३॥

पशुपुराडाशान्निर्वपत्यैन्द्रꣳ सावित्रं वारुणं दशकपालम् ॥ ८४ ॥

अन्यदेवत्याः पशवो भवन्ति वचनादन्यदेवत्याः पुरोडाशा इति । पशुपुरोडाशस्य च प्रकृतौ पशुदेवतासंस्कारार्थतोक्ता । सा चात्र न सम्भवति । तत्र केचिदाहुः पशुपुरोडाश ऐन्द्रः पशुदेवतासंस्कारकः सावित्रः संस्कारसामान्यात् सारस्वतस्य वारुण आश्विनस्य एवं संस्कारकत्वमेषाम् । तत्पुनः युक्तायुक्तविचारार्हमिति ॥८४॥

एककपालं चावभृथाय ॥ ८५ ॥

वारुणं चैककपालं तैरेव सहावभृथाय निर्वपति । वारुणस्य दशकपालतैन्द्रसावित्रियोरपि कपालसंख्योपलक्षणार्थम् । एवं हि श्रूयते एकादशकपाल ऐन्द्रो भवति द्वादशकपालः सावित्रो दशकपालो वारुण इति ॥ ८५ ॥

आसाद्यैनानाज्यभागौ यजत्यत्र स्विष्टकृद्वनस्पत्योः प्रैषदर्शनात् ॥ ८६ ॥

पुरोडाशानासाद्याज्यभागौ यजति । अत्र हि क्रमे स्विष्टकृद्वनस्पत्योः प्रैषे आज्यभागदेवतयोः सङ्कीर्तनदर्शनात् ॥ ८६ ॥

यथोक्तं वा मन्त्राणामविधानात् ॥ ८७ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । नात्र आज्यभागौ विद्येते । यथाप्राप्त-

मेवाज्यभागयोरनुष्ठानम् । कथं च प्राप्तिः ग्रहयोगात्पूर्वं तेषां हि दर्शपूर्णमासचोदकेनाज्यभागयोः प्राप्तिः । यत्तु स्विष्टकृद्वनस्पत्योः प्रैषदर्शनादित्युक्तम् । तन्न । मन्त्राणामविधायकत्वात् । न हि विधायका मन्त्राः ॥ ८७ ॥

त्रयस्त्रिंशतं दक्षिणा दद्यात्यनुशिशुं च वडबधेनुम् ॥ ८८ ॥

ननु च धेनुग्रहणादेवानुशिशुत्वं प्राप्त मनुशिशुग्रहणं न कर्तव्यम् । न । तत्कृतोपकाराभावाच्छिशुर्न लभ्यते तस्मात्कर्तव्यमेव । धेनुग्रहणं तर्हि न कर्तव्यम् । नैतदेवम् । अक्रियमाणे हि परशिशुरपि प्राप्नुयात् । तन्मा भूदित्युभयमुक्तम् । अस्मिन्नवसरे दक्षिणादानमुक्तम् पशुपुरोडाशान्ते यथा स्यादिति ॥ ८८ ॥

एकादशिनिधर्माः पशुगणेषु ॥ ८९ ॥

भवन्ति गणत्वसामान्यात् ॥ ८९ ॥

शमितनुशासनप्रभृति वचनस्पत्यन्तं कृत्वा सोमासन्दीवदासन्दीं जानुमात्रपादीं वेद्यो-र्निदधाति क्षत्रस्य योनिरिति ॥ ९० ॥

द्वा उत्तरस्यां वेद्यां पादौ भवतो द्वौ दक्षिणस्यामिति श्रुतेः । शमितनुशासनं तु द्वितीयं कर्तव्यम् । प्रथमं हि सवनीयचोदकपरिप्राप्त्या पशुपुरोडाशस्योदकदानान्ते तत्पात्रसम्मार्गं कृत्वा निवृत्तमिति ॥ ९० ॥

कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति मा त्वेति ॥ ९१ ॥

आसन्द्याम् ॥ ९१ ॥

तस्मिन्नास्ते यजमानो निषसादेति ॥ ९२ ॥

निषसादेत्यनेन मन्त्रेण यजमान उपरि विशेत् ॥ ९२ ॥

पादयोरुक्मा उपास्यति राजतं सव्ये मृत्योरिति ॥ ९३ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ९३ ॥

सौवर्णं शिरस्येके विद्योदिति ॥ ९४ ॥

सौवर्णं पुनः शिरस्येक आचार्याः उपास्यन्ति एके दक्षिणपादे विद्योदित्यनेन मन्त्रेण ॥ ९४ ॥

खुरैर्वसाग्रहान् द्वात्रिंशतं जुहोति सीसेनेति प्रत्यृचम् ॥ ९५ ॥

खुराश्चर्षभाः प्रतिपत्तव्याः ॥ ९५ ॥

द्वौ द्वौ हुत्वा शेषान्त्सते करोति ॥ ९६ ॥

तांश्च द्वौ द्वौ हुत्वा तच्छेषान्त्सते करोति वैतसे ॥ ९६ ॥

सर्वसुरभ्युन्मृदितं शेषैराभिषिञ्चत्या मुखादव स्रावयन्प्रतिदिशं सर्वत्र सावित्रमाश्विनोः सरस्वत्या इन्द्रस्येति प्रतिमन्त्रम् ॥ ९७ ॥

सर्वसुरभिभिश्चन्दनादिभिरभ्युन्मृदितं यजमानं ग्रहशेषैरभिषिञ्चति । आमुखादन्ववस्रावयन् । आमुखादिति मर्यादेयम् । अकर्मविषयत्वात् । प्रतिदिशं व्यवस्थितः । सर्वतः परिक्राममिति वचनात् सर्वत्र सावित्रं सर्वाभिषेकेषु सावित्रं मन्त्रमाह । आश्विनोः सरस्वत्या इन्द्रस्येति च प्रतिमन्त्रम् ॥ ९७ ॥

सर्वाभिश्चतुर्थम् ॥ ९८ ॥

अभिषेकम् सर्वाभिर्देवताभिः करोति । पुरस्तात्प्रत्यङ्ङभिषिञ्चति पुरस्ताद्धि प्रत्यगन्नमद्यते शीर्षतः शीर्षतो ह्यन्नमद्यत इति प्रकृत्य श्रुतेः ॥ ९८ ॥

महाव्याहृतिभिरेके ॥ ९९ ॥

सा चेयं स्वपदविभाषा तद्धैक एताभिश्च देवताभिरभिषिञ्चन्ति भूर्भुवः स्वरित्येताभिश्च व्याहृतिभिरिति वचनात् ॥ ९९ ॥

अत्र न ज्ञायते किं व्याहृतिपदं पूर्वं देवतापदेभ्य उतोत्तरमित्यत आह—

उत्तमेन वा ॥ १०० ॥

उत्तमेन व्याहृतिपदेनाभिषेको न पूर्वेण न चानियमः । कुत एतत् । पाठक्रमात् । तद्धैके एताभिश्च देवताभिरभिषिञ्चति भूर्भुवः स्वरित्येताभिश्च व्याहृतिभिरिति ॥ १०० ॥

उन्मर्दनमभिषेके ऽवनीयैके ॥ १०१ ॥

उन्मर्दनं चन्दनादि तदभिषेके ऽवनीयाभिषेकमेके कुर्वन्ति ॥१०१॥

यजमानमालभते कोऽसीति ॥ १०२ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १०२ ॥

सुश्लोकेत्यालब्धो ह्वयति ॥ १०३ ॥

यदुक्तं भवति यजमानः ॥ १०३ ॥

अङ्गानि चालभते यथालिङ्गं शिरो म इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १०४ ॥

चशब्दाद्यजमान एव यथालिङ्गमङ्गान्यालभते। अत्र चास्त्विति क्रियापदाध्याहारः साकाङ्क्षत्वाद्यथायोगं मे इति च पदस्यानुषङ्गः ॥ १०४ ॥

उद्यच्छन्त्येनं शतरुद्रियवत्प्रमाणेषु ॥१०५॥

एनं यजमानं सुश्लोकादय आहूता उत्क्षिपन्ति शतरुद्रियवज्जानुदघ्नादिषु प्रमाणेषु । कुत एतत् । एवं दृष्टार्थताह्वानस्य भवति । सुश्लोकादिग्रहणं च राजसूयवदेव नामोपलक्षणार्थम् ॥ १०५ ॥

कृष्णाजिने ऽवरोहति प्रतिक्षत्र इति ॥ १०६ ॥

कृष्णाजिने ऽवतरति यजमानः प्रतिक्षत्र इत्यनेन मन्त्रेण ॥१०६॥

त्रयस्त्रिंशं वसाग्रहं गृह्णाति यो भूतानामिति ॥१०७॥

त्रयस्त्रिंशग्रहणाच्च खुरेण ग्रहणम् ॥ १०७ ॥

आज्यग्रहमाश्वत्थेनैके ॥ १०८ ॥

एक आज्यग्रहमाश्वत्थेन पात्रेण गृह्णन्ति । ततश्चाहवनीय-यजतित्वाद्ध्रुवायाः सवषट्कारत्वाच्चतुर्ग्रहणमाप्यायनं च ॥१०८॥

साम प्रेष्यति ॥ १०९ ॥

साम गायेत्येवं ब्रूहीति वा । ब्रह्मागायति ॥ १०९ ॥

ऐन्द्र्यां बृहत्यां गायति ॥ ११० ॥

इन्द्रलिङ्गायां बार्हतेन छन्दसोपेतायामृचि गायति ॥ ११० ॥

संश्रवसे विश्रवसे सत्यश्रवसे श्रवस इति
सर्वे निधनमुपयन्ति ॥ १११ ॥

साञ्जित्यै विजित्यै सत्यजित्यै जित्या इति
क्षात्रियस्य ॥ ११२ ॥

निधनम् ॥ ११२ ॥

सम्पुष्ट्यै विपुष्ट्यै सत्यपुष्ट्यै पुष्ट्या इति
वैश्यस्य ॥ ११३ ॥

निधनम् । अग्न्यङ्गतया तयोरपि प्रापितत्वात्सौत्राम-ण्याम् ॥ ११३ ॥

यथाम्नातं वा सर्वेषाम् ॥ ११४ ॥

सर्ववर्णानां यथाम्नातं निधनं भवति । तच्च सं१श्रवस इत्येवमादि ॥ ११४ ॥

आस्ते प्रतिगरिष्यन् ॥ ११५ ॥

होतुरग्रतः ॥ ११५ ॥

त्रया देवा इति शस्त्रान्ते जुहोति ॥ ११६ ॥

ग्रहम् । तच्चानुवाचनयजप्रैषपूर्वकम् । देवताश्चात्र प्रकृता एव। तथा याज्यानुवाक्ययोः तदभिधानं दृश्यते । अश्विना तेजसाऽश्विना पिबतमिति ॥ ११६ ॥

शेषमृत्विजः प्राणभक्षं भक्षयन्ति प्राणपा म इति ॥ ११७ ॥

ग्रहशेषमृत्विजः प्राणभक्षं भक्षयन्ति प्राणपा म इति अनेन मन्त्रेण ॥ ११७ ॥

प्रत्यक्षभक्षं यजमानो लोमानि प्रयतिरिति ॥ ११८ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ११८ ॥

स्विष्टकृत्प्रभृत्या बर्हिर्होमात्कृत्वा परिस्रुत्-क्षीरलिप्तान्यादायावभृथवद्गमनम् ॥ ११९ ॥

स्विष्टकृत्प्रभृतिबर्हिर्होमान्तं कृत्वा परिस्रुतक्षीरलिप्तान्यादायावभृथवद्गच्छन्ति । शूलावभृथेन व्यवधानादवभृथवदित्युच्यते ॥ ११९ ॥

आ शूलाभिमन्त्रणात्कृत्वोदकाधिष्ठानप्रभृत्या-वभृथेष्टेः ॥ १२० ॥

शूलाभिमन्त्रणान्तं कर्म कृत्वा उदकाधिष्ठानप्रभृति आ अवभृथेष्टेः ॥ १२० ॥

मासरकुम्भं प्लावयति यद्देवा इति ॥ १२१ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १२१ ॥

पूर्ववन्मज्जनम् ॥ १२२ ॥

मासरकुम्भस्यैवावभृथे निमज्जनम् ॥ १२२ ॥

सुमित्रिया न इत्यपोञ्जलिनादाय दुर्मित्रि-
या इति द्वेष्यं परिषिञ्चति द्वौ विक्रमा उ-
दङ्गत्वा ॥ १२३ ॥

सुमित्रिया न इत्यनेन मन्त्रेणापोञ्जलिनादाय द्वौ विक्रमा उदङ्गत्वा दुर्मित्रिया इति द्वेष्यं प्रतिषिञ्चति । यामस्य दिशं द्वेष्यः स्यात्तां दिशं परासिञ्चेदिति वचनात् ॥ १२३ ॥

अवभृथवत्स्नात्वा वासोऽपासनं द्रुपदा-
दिवेति ॥ १२४ ॥

अवभृथवत्स्नानग्रहणं वासोपासनार्थम् प्राप्तत्वादेव ॥ १२४ ॥

सोमवदुक्रमणं आगमनं च ॥ १२५ ॥

सोमवदेव उद्वयमित्युन्नयनं आमहीयजपवदागमनम् ॥ १२५ ॥

आहवनीयमुपतिष्ठते ऽपो अद्येति ॥ १२६ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १२६ ॥

एधोसीति समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति
समिदसीति ॥ १२७ ॥

शूलावभृथसमिदाधानं सौत्रामणिकं च तन्त्रेण कालैकत्वाज्जुहोति ॥ १२७ ॥

जुहोति च समाप्त्यर्थमिति ॥ १२८ ॥

चशब्दाच्छेषपरिसमाप्तिं करोति ॥ १२८ ॥

उदवसाय पयस्या मैत्रावरुणी ॥ १२९ ॥

कर्तव्या । अस्याश्च पूर्वमादित्येष्टिरुक्तैव ॥ १२९ ॥

तदन्ते पशुरिन्द्राय वयोधसे ॥ १३० ॥

तच्छब्देन पयस्या परामृश्यते ॥ १३० ॥

आचार्येण सौत्रामण्यनुविहिता । इदानीमध्वर्युवेदविहितहौत्र्याख्यानोपन्यासाय न्यायोपप्रदर्शयनायाचार्य आह—

सौत्रामण्यामिष्टिपशवो भिन्नतन्त्राः

कालभेदात् ॥ १३१ ॥

इह चादित्यपयस्यात्रिपशूनामत्रापि सम्भवात्तद्विषयतापि मा भूदिति सौत्रामणीग्रहणम् । प्रयोगवचनैकत्वप्रज्ञप्त्यर्थं च । एको हि प्रयोगवचनोत्र ऋद्धिकामः सौत्रामण्या यजेतेति । अत्रेष्टिपशवो भिन्नतन्त्रा भवन्ति । कुत एतत् । कालभेदात् । भिन्नो हि कालः । आदित्यं चरुं वक्ष्यमाणो निर्वपति । आदित्यमीजा न इति चैत्रमादि । ननु च प्रयोगवचनैकत्वे राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेत्यत्र कालभेदात्तन्त्रभेद उक्तः इष्टिपशवो भिन्नतन्त्राः कालभेदादिति किमर्थं पुनरुच्यते । सत्यमेतदेवम् । तत्र ह्यनुमत्यादीनां फलैकत्वे तन्त्रभेदोभिहितः इह पुनस्तथा नेति । इह यागविशेषाणां सौत्रामणीसंशब्दितानामृद्धिकामः सौत्रामण्या यजेतेति फलसम्बन्धः तत्सन्निधानादितरेषां तदङ्गतेति वैषम्याद्भेदेनोच्यते । अङ्गानां प्रधानानां च प्रयोगवचनैकत्वादेकतन्त्रयं मा भूदित्युच्यते । ननु च ज्योतिष्टोमवदेकतन्त्रयम् कस्मान्न भवत्यङ्गानां प्रधानानां च । नेत्युच्यते । तत्र हि ऋत्विग्वरणादेवयजनजोषणादीनामुत्तरकालं दीक्षणीयादि विधानम् । इह पुनरादित्यादीनामङ्गत्वेपि सति कालभेदात्तन्त्रभेद इति न दुरुक्तम् ॥ १३१ ॥

सप्तदशसामिधेन्यः ॥ १३२ ॥

अत्र भवन्ति । अनारभ्य समधीतं साप्तदश्यं प्रकृतितः पाञ्चदश्येनोत्कालितम् यत्र यत्र श्रूयते तत्र तत्र भवति ॥ १३२ ॥

वार्त्रघ्नावाज्यभागौ ॥ १३३ ॥

अत्र भवतः ॥ १३३ ॥

वृधन्वन्तौ वा पशुसान्नाय्यविकारात् ॥ १३४ ॥

पशुषु यस्याज्यभागौ तस्य वृधन्वन्तौ भवतः । पशुषु पयो ग्रहा भवन्ति । तेषां सान्नाय्यविकाराद्वृधन्वन्तौ भवतः ॥ १३४ ॥

आमिक्षायां च ॥ १३५ ॥

वृधन्वन्तावेव । सान्नाय्यविकारत्वात् । अधस्तनसूत्रे पशुष्विति विशेषितत्वादामिक्षायामप्राप्तिर्मा भूदिति भेदेन ग्रहणम् ॥१३५॥

उपांशुदेवतेष्टिषु ॥ १३६ ॥

भवतीति वाक्यशेषश्च ॥ १३६ ॥

विराजौ संयाज्ये अविशेषोपदेशात् ॥ १३७ ॥

संयाज्याशब्देन स्विष्टकृत्सम्बन्धिन्यौ याज्यानुवाक्ये उच्यते । ते च प्रेद्धा अग्न इमो अग्न इति । अविशेषेण हि सौत्रामणीं प्रकृत्य विराजौ संयाज्य इति समाम्नायते ॥ १३७ ॥

वसिष्ठशुनकानां नाराशंसः ॥ १३८ ॥

वसिष्ठानां शुनकानां च नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजो भवति ॥ १३८ ॥

अत्रीणां चैके ॥ १३९ ॥

द्वितीयं नाराशंसमिच्छन्ति । एके तनूनपातम् ॥ १३९ ॥

प्राकृताः प्रथमोत्तमयोः प्रयाजानुयाजप्रैषाः॥१४०॥

चोदकप्राप्त्या भवन्ति ॥ १४० ॥

ऐन्द्रानेके प्रथमस्य वायोधसानुत्तमस्य ॥१४१॥

तत्कुतो लिङ्गात् । होता यक्षत्समिन्धेन्द्रमिडस्पद इत्येवमादि । तत्पुनर्बर्हिः प्रकरणात्पाठे सति लिङ्गं विनियोजकमिति पर्यालोचनीयम् ॥ १४१ ॥

समिद्ध इन्द्र इत्याप्रियः प्रथमस्य ॥१४२॥

आप्रियाः प्रयाजयाज्याः समिद्ध इन्द्र इति प्रथमस्य पशोर्भवति ॥ १४२ ॥

याज्यानुवाक्याश्च वपापुरोडाशपशूनामाया-
त्विन्द्र इति ॥ १४३ ॥

चशब्दात्प्रथमस्य भवन्ति ॥ १४३ ॥

होता यक्षत्समिधाग्निमिति प्रयाजप्रैषा-
स्त्रिपशोः ॥ १४४ ॥

भवन्ति ॥ १४४ ॥

आप्रियश्च समिद्धो अग्निरश्विनेति ॥ १४५ ॥

चशब्दात्त्रिपशोरेव ॥ १४५ ॥

आश्विनाहविरिति तिस्रो वपानां या-
ज्यानुवाक्याः ॥ १४६ ॥

भवन्ति ॥ १४६ ॥

प्रथमामनूच्य द्वितीया याज्या द्वितीयाम-
नूच्य तृतीया याज्या तृतीयामनूच्य प्रथमा
याज्या ॥ १४७ ॥

सर्वाः पुरोनुवाक्या भवन्ति सर्वा याज्या इति श्रुतेः । तथा सर्वाः प्रथमा भवन्ति सर्वा मध्यमाः सर्वा उत्तमा इति ॥ १४७ ॥

य इन्द्र इति पुरोडाशानां पूर्ववत् ॥ १४८ ॥

पूर्वच्छब्देन प्रथमामनूच्येत्येवमादि लभ्यते ॥ १४८ ॥

अश्विना गोभिरिति च हविषाम् ॥ १४९ ॥

चशब्दात्पूर्ववद्याज्यानुवाक्याः ॥ १४९ ॥

ग्रहाणां युवं सुरामं पुत्रमिवेति ॥ १५० ॥

याज्यानुवाक्ये भवतः ॥ १५० ॥

पशुस्विष्टकृतो यास्विस्मिन्नश्वासो ऽहा-
व्यग्न इति ॥ १५१ ॥

याज्यानुवाक्ये ॥ १५१ ॥

होता यक्षदश्विनाविति त्रयो वपानां
प्रैषा यथालिङ्गम् ॥ १५२ ॥

प्रैषा भवन्ति ॥ १५२ ॥

ग्रहाणां चतुर्थः ॥ १५३ ॥

प्रैषो भवति ॥ १५३ ॥

हविषामुत्तरे यथालिङ्गम् ॥ २५४ ॥

प्रैषा भवन्ति ॥ १५४ ॥

उत्तमौ वनस्पतिस्विष्टकृतोः ॥ १५५ ॥

यथालिङ्गमेव भवतः ॥ १५५ ॥

प्रतिगरिष्यत्युपविष्टेऽध्वर्यो शोंसावेत्याहूया-

श्विना तेजसेत्यनुवाकꣳ शꣳसति ॥ १५६ ॥

केचिदुपविष्टे ऽध्वर्यावविति पठन्ति । तेषां सोꣳसाविव्येतावान्नेवाह्वावः अश्विना तेजसेत्येतमनुवाकं शंसति ॥ १५६ ॥

त्रिःप्रथमान्त्ये ॥ १५७ ॥

प्रथमान्त्ये च त्रिः शंसति ॥ १५७ ॥

त्रिचादिष्वाहूय ॥ १५८ ॥

त्रिचस्य त्रिचस्यादौ आह्वावं कुर्यात् ॥ १५८ ॥

उत्तमाꣳ शिष्ट्वा प्राङ्नवम्या दशम्या वा त्रया देवा इति निवित्सप्तदशावसानोङ्कारः ॥ १५९ ॥

उत्तमाया ऋचः प्राक् नवम्या वा दशम्या वा निवित्सप्तदशावसाना शंस्यते । अवसान ओङ्कारो भवन्ति ॥ १५९ ॥

ऋगन्तेऽन्त्येऽक्षरे स्वरप्रभृति प्रणवे लोपः ॥ १६० ॥

ऋचो यदन्त्यमक्षरं तस्य प्रणवे परत्रावस्थिते स्वरप्रभृति लुप्यत इत्यर्थः । इन्द्राय दधुरिन्द्रिय इत्यत्र अमित्यस्य लोपः । एवं सर्वत्र ॥ १६० ॥

तस्मिन्प्रणवान्तं चैके ॥ १६१ ॥

तस्मिन्नेव प्रणवे चैके ऽन्तमपि लुम्पन्ति । तत्र मकारो लुप्यते । ओ इत्येतावानेव प्रणवो भवति ॥ १६१ ॥

अश्विना तेजसाश्विना पिबतामिति याज्यानुवाक्ये सशस्त्रस्य ॥ १६२ ॥

सशस्त्रस्य ग्रहस्य अश्विना तेजसा अश्विना पिबतामिति याज्यानुवाक्ये भवतः । अनयोश्च ऋचोरपि नियुक्तत्वाच्छस्त्रे अप्रयोगो मा भूदिति अनुवाकग्रहणमधस्तात्कृतम् ॥ १६२ ॥

१अनुवाचनप्रैषौ समस्या ऽनुयाजप्रैषा देवं बर्हिरिति ॥ १६३ ॥

याज्याश्च ॥ १६४ ॥

त एव ॥ १६४ ॥

अग्निमद्येति सूक्तवाकप्रैषः ॥ १६५ ॥

भवति ॥ १६५ ॥

प्राकृतं२ सूक्तवाकप्रभृति प्रागवभृथेष्टेः ॥ १६६ ॥

अनुक्तं च ॥ १६७ ॥

२यच्चान्वयेन होतुः प्राप्नोति तदप्यत्रैव भवत्येव ॥ १६७ ॥

इमं मे तत्त्वेत्येककपालस्य ॥ १६८ ॥

याज्यानुवाक्ये भवतः ॥ १६८ ॥

अग्नीवरुणयोस्त्वन्नः स त्वमिति ॥ १६९ ॥

याज्यानुवाक्ये ॥ १६९ ॥

आदित्यस्य सुत्रामाणं महीमूषु मातरमिति ॥ १७० ॥

आ नः बाहवेति पयस्याया ॥ १७१ ॥

वाजिनस्य शन्नो वाजे वाज इति ॥ १७२ ॥

अयं तु विशेषः—

अनवानं याज्या ॥ १७३ ॥

---

१ अनुवाचनप्रैषौ समस्य कर्तव्यौ । अश्विभ्यां२ सरस्वत्या इन्द्राय सुत्राम्णेऽनुब्रूहीत्येवम् । देवं बर्हिः सरस्वती त्रिपशोः ।

२ तच्च प्रयणीयानुवाचनाग्निमन्थनीयामनोतायूपाञ्जनोच्छ्रयणादि ।

वायोधसाप्रियः समिद्धो अग्निः समिधेति ॥१७४॥

वायोधसस्य पशोराप्रियः प्रयाजयाज्याः समिद्धो अग्निः समिधस्येता भवन्ति ॥ १७४ ॥

याज्यानुवाक्याश्च वपापुरोडाशपशूनां वसन्तेन ऋतुनेति ॥ १७५ ॥

चशब्दाद्वायोधसस्यैव ॥ १७५ ॥

इति उपाध्यायकर्कविरचिते कात्यायनसूत्रभाष्ये एकोनविंशतिमो ऽध्यायः समाप्तः ।

विंशोऽध्यायः ।

सौत्रामणीविधानसमनन्तरं श्रुतिमन्त्रपाठावसरप्राप्तो ऽश्वमेधो ऽनुविधीयते ।

राजयज्ञो ऽश्वमेधः सर्वकामस्य ॥ १ ॥

राजशब्दोऽभिषेकवति क्षत्रिये वर्तत इत्युक्तम् प्रदेशान्तरे । तथा च क्षत्रिययज्ञ उ वा एष यदश्वमेधः तस्माद्राष्ट्र्यश्वमेधेन यजेतेति । राज्ञो यज्ञः राजयज्ञः । न ब्राह्मणवैश्ययोरिति । अश्वमेध इति त्रिरात्रस्य यज्ञक्रतोर्नामधेयम् । स सर्वकामस्य भवति । सर्वकामावाप्तिश्च परमात्माख्य सत्त्वप्राप्तिमन्तरेण न भवति यावच्छरीरकालभाविनो हि कामा इति । तेन सर्वकामस्येति मुमुक्षोरित्येतदुक्तं भवति । तथा चाह सर्वान्ह वै कामानाप्नोति सर्वा व्यष्टीर्व्यश्नुते योऽश्वमेधेन यजत इति ॥ १ ॥

अष्टम्यां नवम्यां वा फाल्गुनीशुक्लस्य ॥ २ ॥

फाल्गुशुक्लपक्षेऽष्टम्यां नवम्यां वा प्रारम्भः । सा यासौ फाल्गुनी पौर्णमासी भवतीति प्रकृत्य तस्यै पुरस्तात्षडहे वा सप्ताहे वा ऋत्विज उपसमायन्तीति श्रुतेः ॥ २ ॥

ग्रीष्म एके ॥ ३ ॥

आरम्भं कुर्वन्ति । श्रुतेरेव ॥ ३ ॥

ब्रह्मौदनं पचति चतुर्णां पात्राणामञ्जलिप्रसृतानां च ॥ ४ ॥

चतुरः पात्रांश्चतुरोऽञ्जलींश्चतुरः प्रसृतानीति श्रुतेः ॥ ४ ॥

अक्त्वैनमाद्यर्त्विग्भ्यः प्रयच्छति ॥ ५ ॥

अक्त्वैनमोदनमाद्यर्त्विग्भ्यः समर्पयति ॥ ५ ॥

तेभ्यश्चत्वारि सहस्राणि ददाति शतमानांश्च तावतः ॥ ६ ॥

चत्वारि गोसहस्राणि चत्वारि च सुवर्णरक्तिकाशतानि ऋत्विग्भ्यो ददाति ॥ ६ ॥

अक्त्वाज्यशेषेण रशनां द्वादशारत्निं त्रयोदशारत्निं वा निदधाति ॥ ७ ॥

ब्रह्मौदनावसिक्ताज्यशेषेण ॥ ७ ॥

आदानकाले वाञ्जनम् ॥ ८ ॥

कार्यार्थत्वात् । एवं चाज्यशेषं स्थाप्यते । वाशब्दोऽवधारणार्थः ॥ ८ ॥

निष्कं प्रतिमुञ्चन्वाचयति तेजोऽसीति ॥ ९ ॥

चतुः सौवर्णिकं निष्कमाभरणविशेषं यजमाने प्रतिमुञ्चन्वाचयति तेजोऽसीत्यमुं मन्त्रम् ॥ ९ ॥

वाचं यच्छेति चाह ॥ १० ॥

चशब्दादनन्तरम् ॥ १० ॥

आ वरदानाद्वाग्यमनम् ॥ ११ ॥

भवति ॥ ११ ॥

पत्न्यश्चायन्त्यलङ्कृता निष्किण्यो महिषी [1]वावाता [2]परिवृक्ता [3]पालागली सानुचर्यः शतेन शतेन ॥ १२ ॥

---

१ वल्लभा । २ अवल्लभा । ३ दूतपुत्री ।

चतस्रो जाया उपक्लृप्ता भवन्तीति प्रकृत्य श्रुतत्वात् । ताश्च सहानुचरीभिरायन्ति शतेन शतेन ॥ १२ ॥

ता विशेषयति—

राजदुहितरः प्रथमायाः ॥ १३ ॥

अनुचर्यः ॥ १३ ॥

राजन्यानां द्वितीयायाः ॥ १४ ॥

पत्न्याः राजन्यदुहितरोऽनुचर्यः ॥ १४ ॥

सूतग्रामण्यां तृतीयायाः ॥ १५ ॥

सूतः सङ्करजातः ग्रामणीर्महत्तरः । तयोर्दुहितरस्तृतीयायाः अनुचर्यः ॥ १५ ॥

क्षात्तसंग्रहीतॄणां चतुर्थ्याः ॥ १६ ॥

पत्न्याः अनुचर्यो भवन्ति । क्षत्ता प्रतीहारो दूतो वा, सङ्ग्रहीता च सारथिः ॥ १६ ॥

अग्न्याधेयवत्प्रविश्य हुतेऽग्निहोत्रे परेण गार्हपत्यमुदक्शिराः संविशति ॥ १७ ॥

आग्न्याधेयवदिति पूर्वया द्वारा यजमानो दक्षिणा पत्न्य इ-त्युक्तं भवति । हुते ऽग्निहोत्रे गार्हपत्यमपरेणोदक्शिराः संविशति यजमानः ॥ १७ ॥

उर्वन्तरे वावातायाः ब्रह्मचारी ॥ १८ ॥

वावातायाः उर्वन्तरे ब्रह्मचारी भवति ॥ १८ ॥

इतराश्चान्वक् ॥ १९ ॥

इतराश्च पत्न्यो यजमानमनुसंविशन्ति ॥ १९ ॥

प्रातराहुत्यां हुतायां पूर्णाहुत्यन्ते वरदानं

ब्रह्मणे ॥ २० ॥

प्रातराहुत्यन्ते पूर्णाहुत्यां हुतायां ब्रह्मणे वरन्ददाति ॥ २० ॥

अध्वर्यवे च प्रतिमुक्तं निष्कम् ॥ २१ ॥

चशब्दाद्ददाति ॥ २१ ॥

पुरोडाशोऽग्नये पथिकृते ॥ २२ ॥

कर्तव्यः । स चोपांशुर्भवति ॥ २२ ॥

शतमाने दक्षिणा सौवर्णम् ॥ २३ ॥

शतसंख्यामितं सुवर्णम् । तच्चावमया मात्रया मितं भवति । अवमा च मात्रा रक्तिका ॥ २३ ॥

हिरण्यपरिमाणे ऽन्यत्रापि ॥ २४ ॥

हिरण्यपरिमाणे मृग्येऽन्यत्रापि दाक्षायणादौ शतमानमेव भवति । अपरे तु वर्णयन्ति । शतमाने श्रूयमाणो सौवर्णो भवति न राजतमिति ॥ २४ ॥

पौष्णं चरुं निर्वपति वासःशतं दक्षिणा ॥ २५ ॥

तस्य च वाससां शतं दक्षिणा । अयमप्युपांश्वेव ॥ २५ ॥

देवस्य त्वेति रशनामादाय ब्रह्मन्नश्वं भन्त्स्यामीत्याह ॥ २६ ॥

ब्रह्मौदनाज्यशेषेण रशनामक्त्वा दानम् । तेन रशनामभ्यज्यादत्त इति श्रुतेः ॥ २६ ॥

तं बधानेति ब्रह्मणानुज्ञातोऽभिधा असीति बध्नात्यश्वं त्रिरूपम् ॥ २७ ॥

रूपशब्दो वर्णवाची । त्रिवर्णमित्यर्थः । त्रिरूप एवैषोऽश्वः स्यादिति वचनात् ॥ २७ ॥

सर्वरूपं वा ॥ २८ ॥

वा विकल्पार्थः । यस्मिन्सर्वाणि रूपाणि भवन्तीति श्रुतेः॥२८॥

शीघ्रम् ॥ २९ ॥

प्रसिद्धमेव ॥ २९ ॥

दक्षिणधुर्यतमम् ॥ ३० ॥

दक्षिणेन धुर्येण तुल्यमित्यर्थः । अथवा यो दक्षिणस्यां धुरि असामान्येन तत उत्कृष्टतर इत्यर्थः ॥ ३० ॥

साहस्रम् ॥ ३१ ॥

गोसहस्रार्हम् ॥ ३१ ॥

ललामम् ॥ ३२ ॥

नीलीपौण्ड्रकम् ॥ ३२ ॥

कृतिकाञ्जि वा ॥ ३३ ॥

कृत्तिकाशकटमिवयस्य ललाटे पौण्ड्रानि । अत्र येषां वर्णानामविरोधस्ते समुच्चीयन्ते । येषां विरोधस्ते आम्नानसामर्थ्याद् विकल्प्यन्ते ॥ ३३ ॥

पूर्वकायकृष्णः शुक्लापरम् ॥ ३४ ॥

तस्य कृष्णः पूर्वार्धः शुक्लोऽपरार्ध इति श्रुतेः ॥ ३४ ॥

कृष्णसारङ्गं वा ॥ ३५ ॥

कृष्णवर्णसहितान्यवर्णम् ॥ ३५ ॥

स्थावरा अपो गत्वा प्रजापतये त्वेति
प्रोक्षत्यश्वं प्रतिमन्त्रम् ॥ ३६ ॥

याः न वहन्ति ता स्थावरा आपः ता गत्वा प्राजापतये स्वेति प्रतिमन्त्रमश्वं प्रोक्षति ॥ ३६ ॥

आयोगवमाह श्वानं चतुरक्षमभिमन्यस्वेति ॥३७॥

आयोगवः सङ्करजातः वैश्यायां शूद्रेण जातः तमाह श्वानं चतुरक्षमभिमन्यस्वेत्येवम् । चतुरक्षश्वाभावाद्यस्याक्षिसमीपे पौण्ड्राणि स गुणवृत्या चतुरक्षः ॥ ३७ ॥

पुँश्चलूमेके ॥ ३८ ॥

श्वानं चतुरक्षमभिमन्यस्वेत्येवमाहुः । पुंश्चलू स्त्रीलोलुप उच्यते ॥ ३८ ॥

सिध्रकमुसलेनैनꣳ हन्ति ॥ ३९ ॥

एवं प्रेषितस्सन् सिध्रकमुसलेनैनꣳ श्वानं हन्ति ॥ ३९ ॥

यो अर्वन्तमिति वाचयति ॥ ४० ॥

यो अर्वन्तस्तमित्यमुं मन्त्रं वाचयति ॥ ४० ॥

वेतसकटेनाधोऽश्वं प्लावयति परो मर्त इति ॥४१॥

वेतसकटेनाश्वस्याधस्तात् प्लावयति परो मर्त इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ४१ ॥

अग्निसमीपमानीयाऽग्नये स्वाहेति जुहोत्यनुवाकेन प्रतिमन्त्रम् ॥ ४२ ॥

अग्नीसमीपमानीयाश्वम् । अनुवाकेन जुहोति प्रतिमन्त्रम् अग्नये स्वाहत्येव ॥ ४२ ॥

सहस्रं वावर्तम् ॥ ४३ ॥

सहस्रं चा हुतीनां जुहोत्यनुवाकमावर्त्यावर्त्य । आवर्त्यसहस्रं जुहोतीति वचनात् ॥ ४३ ॥

आश्वस्रवणविरमणाद्वा ॥ ४४ ॥

जुहोति । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ४४ ॥

द्वादशकपालान्निर्वपति भिन्नतन्त्राञ्छतमानदक्षिणान्मध्यमस्य राजतः सवित्रे प्रसवित्रे सवित्र आसवित्रे सवित्रे सत्यप्रसवायेति ॥ ४५ ॥

कालैक्यात्तन्त्रैक्यं मा भूदिति भिन्नतन्त्रानित्युक्तम् । मध्यमस्य राजतः शतमानो दक्षिणा इतरयोः सौवर्णः ॥ ४५ ॥

प्रयाजेषु दक्षिणतो ब्राह्मणो यजमानस्य यज्ञदानयुक्ताः स्वयं कृतास्तिस्रो गायत्युत्तरमन्द्रायाम् ॥ ४६ ॥

उत्तरमन्द्रा च गायनप्रसिद्धा । वीणासङ्गतं च गानम् । वीणागाथीति श्रुतेः । प्रयाजेषु तायमानेषु दक्षिणतो व्यवस्थितो ब्राह्मणः, ब्राह्मणग्रहणादृत्विग्व्यतिरिक्तः, यजमानस्य गाथा गायत्युत्तरमन्द्रायाम । यज्ञदानयुक्ता स्वयं कृता एव तिस्रो गाथा एव गायति उत्तरमन्द्रायां वीणागाथी स्वयं कृताः ॥ ४६ ॥

राजन्यो धृतिषु युद्धजपयुक्ताः ॥ ४७ ॥

गाथा गायत्युत्तरमन्द्रायाम् वीणागाथी स्वयं कृता युद्धजपयुक्ताः ॥ ४७ ॥

अध्वर्युयजमानौ दक्षिणेऽश्वकर्णे जपतो विभूर्मात्रेति ॥ ४८ ॥

अमुं मन्त्रम् ॥ ४८ ॥

पशुवदुत्सर्जनं निरष्टेऽश्वशते ॥ ४९ ॥

पशुवदित्युत्तरपूर्वा दिग्लभ्यते । निरष्टे निरमणे वृद्धया श्वशाते ॥ ४९ ॥

[1]देवा आशापाला इति रक्षिणो ऽस्यादिशत्यनुचरीजातीयांस्तावतस्तावतः कवचिनिषङ्गिकलापिदण्डिनो यथासंख्यम् ॥ ५० ॥

एवं हि श्रूयते राजपुत्राः कवचिनः शतमित्येवमादि ॥ ५० ॥

वडवाभ्यो वारणम् ॥ ५१ ॥

अश्वस्य ॥ ५१ ॥

[2]प्रस्नेयाच्चोदकात् ॥ ५२ ॥

इदानीं रक्षितॄणां वृत्तिमाह—

ब्राह्मणोऽश्वमेध ऽविद्वान्वृत्तिः स च ॥ ५३ ॥

अश्वमेधानभिज्ञो ब्राह्मणो वो वृत्तिः । तामेव हि प्रकृत्य श्रूयते स पानं करवाथ खादन्निव पार्थेति ॥ ५३ ॥

पक्वान्नं च सर्वेषु ॥ ५४ ॥

अश्वमेधविन्नत्स्वपि ॥ ५४ ॥

रथकारगृहवासाश्च ॥ ५५ ॥

रथकारकुल एव वो वसतिरिति ॥ ५५ ॥

अभिषेक्या भविष्यत समाप्नुवन्तं इत्याह

---

१ उत्सृष्टस्याश्वस्य रक्षिणः पुरुषान् अध्वर्युर्देवा आशापाला इति मन्त्रेणादिशति शतं राजन्यपुत्रान्, सूतग्रामण्यां पुत्रान् शतं क्षात्रसंग्रहीतॄणां पुत्रान् । सन्नाहवन्तः कवचिनः, खड्गधारिणो निषङ्गिनः, शरावपनभस्त्रावन्त कलापिनः, वंशादिधारिणो दण्डिनः ।

२ प्रस्नेया स्नानार्हाः ।

राजपुत्रान् ॥ ५६ ॥

नेनरान् ॥ ५६ ॥

दक्षिणतो वेदेर्हिरण्मयेषूपविशन्ति ॥ ५७ ॥

सम्प्रत्यभावाद्भूतकालीना वेदिः ॥ ५७ ॥

तेषां विशेषमाह—

अध्वर्युयजमानौ १कूर्चयोः ॥ ५८ ॥

सौवर्णयोः ॥ ५८ ॥

२फलकयोर्वा ॥ ५९ ॥

होतृब्रह्मोद्गातारः कशिपुषु ॥ ६० ॥

कशिपुशब्देन मसूरक उच्यते ॥ ६० ॥

होतर्भूतान्याचक्ष्व भूतेष्विमं यजमानमध्यूहेति ॥ ६१ ॥

पारिप्लवं प्रेष्यति ॥ ६२ ॥

पारिप्लवमृग्द्वन्द्वमाख्यानम् तास्मिन्वक्ष्यमाणे ॥ ६२ ॥

हवै होतरिति प्रतिगृणाति तदन्ते प्रेष्यति ३वीणागणगिनो राजर्षिभिर्यजमानं सङ्गायतेति ॥ ६३ ॥

वीणागणगिन उपसमेता भवन्ति तानध्वर्युः सम्प्रेष्यतीति श्रुतेः ॥ ६३ ॥

---

१ सपादमासनं कूर्चः ।

२ पादरहितमासनं फलकम् ।

३ वीणानामलाबुवीणा त्रितन्तिः सप्ततन्तिः इत्यादीनां गणो वीणागणः, तेन ये गायन्ति ते वीणागणगाः, ते सन्ति शिष्या येषां गायनाचार्याणां ते वीणागणगिनः । राजर्षिभिरुपमानभूतैः सहोपमेयभूतं यजमानं सङ्गायतेति प्रैषार्थः ।

दक्षिणाग्नौ जुहोति हिङ्काराय स्वाहेति प्रक्रमान् ॥ ६४ ॥

हिङ्काराय स्वाहेत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् प्रक्रमसंज्ञकान् होमान् दक्षिणाग्नौ जुहोति ॥ ६४ ॥

आहवनीयेऽस्तमिते चतस्रो धृतीरिह रन्तिरिति ॥ ६५ ॥

जुहोतीत्यनुवर्तते । चतस्र इति ग्रहणं मन्त्रविवेकार्थम् । आहवनीयग्रहणमविकृतदक्षिणाऽग्निव्युदासार्थम् ॥ ६५ ॥

वावातासम्वेशनसावित्र्युत्तरमन्द्रागानपारिप्लवधृतीः सम्वत्सरम् ॥ ६६ ॥

वावातासम्वेशनसवित्रीणां चान्द्रमसः सम्वत्सरः तेन हि सर्वत्र व्यवहारः । पारिप्लवधृतीनां तु सावनः । एवं हि श्रूयते पारिप्लवं प्रकृत्य षड्त्रिंशतं दशाहानाचष्ट इति । वृत्तिषु च षोडशनवतीरेता वा अश्वस्य बन्धनमिति । इयं च संख्या सावन एव संवत्सरे घटते न चान्द्रमस इति ॥ ६६ ॥

अर्धमासमासत्रैमास्यषण्मास्यानि चैके ॥ ६७ ॥

वावातासंवेशनादीनि कुर्वन्ति शाखान्तरात् । अस्मिंश्च पक्षे मासाविरोधेनोपक्रमः कार्यः ॥ ६७ ॥

वीणागाथिभ्यां पृथक् शते ददाति ॥ ६८ ॥

शतं शतं ददातीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

राजर्षिभिः सङ्गायनमा दीक्षणीयायाः ॥ ६९ ॥

कर्तव्यः ॥ ६९ ॥

दीक्षान्ते देवैरौपसथ्यात् ॥ ७० ॥

दीक्षणीयायाः संस्थितायाः सायं वाचि विसृष्टायामिति प्रकृत्याह देवैरिमं यजमानः सञ्ज्ञायेति ॥ ७० ॥

पश्चादौ प्रजापतिना सुत्यासु ॥ ७१ ॥

सुत्यासु पश्चादौ प्रजापतिनेमं यजमानः सञ्ज्ञायतेति प्रैषः ॥ ७१ ॥

अन्ते च ॥ ७२ ॥

एवमेव प्रेषणम् । अन्तग्रहणेनोदवसानीयान्त उच्यते । उदवसानीयायामन्ततः संस्थितायामिति श्रुतेः । एवमेवाहरहः परिक्रुतास्वेव वसतीवरीष्वपि तदन्तग्रहणेन सूचितम् ॥ ७२ ॥

अश्वापदीज्या चरुभिः सावित्र्यन्ते ॥ ७३ ॥

तत्कालता मा भूदिति सावित्र्यन्तग्रहणम् ॥ ७३ ॥

पौष्णः स्रामे ॥ ७४ ॥

स्रामः सिंहाणक उच्यते ॥ ७४ ॥

सौर्योऽक्ष्यामये ॥ ७५ ॥

अक्षिरोगे ॥ ७५ ॥

वारुणोऽप्सु मृते ॥ ७६ ॥

यवमयो भवतीत्युक्तमेव ॥ ७६ ॥

भूमिकपालो वैश्वानरोऽरिष्टयामये ॥ ७७ ॥

अरिष्टरोगे द्रोण्यामये१ ॥ ७७ ॥

२लोष्टकपालं जातुकर्ण्यो भेदात् ॥ ७८ ॥

एवं हि श्रूयते वैश्वानरं द्वादशकपालं भूमिकपालं पुरोडा-

---

१ द्रोण्यामयो ह्यक्षतामय उच्यते ।
२ लोष्टा एव कपालानि यस्यासौ ।

शमनुनिर्वपतीति । तत्पुनरनुपपन्नम् । येनात्र वैश्वानरो द्वादशकपालोऽनूद्यते । यो वैश्वानरो द्वादशकपालः स भूमिकपालः कर्तव्य इति । द्वादशकपालताया भूमिकपालतायाश्चासम्भवात् । लोष्टकपालत्वे च भूमिकपालतानुपपत्तिरेव । तस्माद्भूमिकपाल एवेति सम्प्रदायः ॥ ७८ ॥

नाशे तन्त्रेण द्यावापृथिव्यः पयो वायव्यः सौर्यः ॥ ७९ ॥

तन्त्रशब्दस्तन्त्रैकयार्थं इति केचित् । तत्पुनरनुपपन्नम् । कालाद्यभेदादिना प्राप्तत्वात् । तस्माद्वैश्वदेविकमत्र तन्त्रं यथा स्यादिति । ननु च वैश्वदेविकप्रकृतित्वेन प्राप्नोत्येव तत् । नेत्युच्यते । वायव्यसौर्याभ्यां न हि नवप्रयाजतादिविधिरुच्यते । अतस्तत्प्राप्त्यर्थं तन्त्रेणेति वचनम् ॥ ७९ ॥

अन्यत्रापि ॥ ८० ॥

अन्यस्मिन्नपि नष्टे द्रव्ये इयमिष्टिर्भवति । स यद्यस्याप्यन्यन्नश्येदेतयैव यजेतेति । अस्यति च ग्रहणात्प्रकरणाद्बहिर्न भवति॥८०॥

प्रजापते वायव्यम् ॥ ८१ ॥

यद्यश्वो वडवां स्कन्देद्वायव्यं पयोऽनुनिर्वपेदिति वचनात् ॥ ८१ ॥

मृतदर्शनयोरन्यस्य रशनादानादि करोत्यश्वयुक्तम् ॥ ८२ ॥

मृते चाऽदर्शने च रशनादानाद्यन्यस्याश्वयुक्तं कर्तव्यम् । अश्वहननं तु न भवत्यश्वयोगाभावात् । अग्नये स्वाहेति चानुवाकेन होमः । प्रक्रमधृतिहोमोऽपीति चेत् । नाश्वसम्बन्धात् । अश्वसम्बन्धो हि भवति । हिङ्काराय स्वाहेत्येवमादिप्रक्रमाणां धृतिहोमानामपि षोडशनवतीरेता वा अश्वस्य बन्धनमिति । अन्यरशनादानादि करोतीत्यर्थः । प्राप्तत्वादवाच्यमेतदिति चेत् । स्यात्प्रायश्चित्तव्युदासार्थ-

स्वात् । तत्कुतः । अथान्यमानीय प्रोक्षेयुः सैव तत्र प्रायश्चित्तिरिति वचनात् ॥ ८२ ॥

पश्वालम्भनाद्याऽऽध्वरदीक्षणीयायाः कृत्वा
चत्वार्यौद्ग्रभणानि जुहोत्यध्वरिकाणि ॥८३॥

पश्वालम्भनं च पौर्णमास्यामेव । तदाद्यध्वरदीक्षणीयान्तं च । यत्कारणं द्वादशाहचोदकानुग्रहेण षष्ठ्यामाग्निके च सप्तम्यां निर्वपतीति भवति ॥ ८३ ॥

काय स्वाहेति चाश्वमेधिकानि त्रीणि ॥ ८४ ॥

औद्ग्रभणानि जुहोतीति वर्तते ॥ ८४ ॥

कृष्णाजिनदीक्षातः ॥ ८५ ॥

अतोऽनन्तरं कृष्णाजिनदीक्षा ॥ ८५ ॥

अध्वरदीक्षणीयायाश्चत्वारि त्रीणि तीणि
चाश्वमेधिकानि कृष्णाजिनान्तमन्वहम् ॥८६॥

अध्वरदीक्षणीयाया आग्नावैष्णवस्य चत्वार्यौद्ग्रभणानि त्रीणि चाश्वमेधकानि जुहुयात्परिपाट्या कृष्णाजिनानामन्वहं कर्तव्यम् ॥ ८६ ॥

प्राकृतव्रतो ऽकृतत्वात् ॥ ८७ ॥

सप्ताहं दीक्षणीयाप्रचारे प्राकृतमेव व्रतं भवति । कुत एतदकृतत्वाद्दीक्षासंस्कारस्य । दण्डान्तेन हि दीक्षितो भवति ॥ ८७ ॥

आग्निके च सप्तम्यां निर्वपति ॥ ८८ ॥

आग्निके च हविषी सप्तम्यामिष्ट्यां निर्वपति । ते च वैश्वानरो घृते चरुरादित्येभ्य इति ॥ ८८ ॥

अभ्यञ्जनप्रभृति करोति ॥ ८९ ॥

इहाभ्यञ्जनविधानात्पूर्वं न भवतीति गम्यते ॥ ८९ ॥

षडाग्निकानि चतुःस्थाने ॥ ९० ॥

चतुर्णामौद्ग्रभणानामाध्वरिकाणां स्थाने षडाग्निकानि जुहुयात् त्रीणि चाश्वमेधिकानि ॥ ९० ॥

दशमं विश्वो देवस्येति ॥ ९१ ॥

जुहोति ॥ ९१ ॥

कृष्णाजिनाद्या समिदाधानात्कृत्वा ऽऽब्रह्मन्निति जपति ॥ ९२ ॥

उत्सर्गकाल एके ॥ ९३ ॥

आब्रह्मन्निति जपमिच्छन्ति । ततश्च विकल्पः ॥ ९३ ॥

दीक्षा द्वादशोपसदश्च ॥ ९४ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । अत्र हि पक्षे महाव्रतमुक्तमं भवति । अहीनानां च व्रतवतां सर्वजिद्दीक्षात्वमुक्तम् । तन्मा भूदिति द्वादशदीक्षा ग्रहणम् । श्रूयते चात्र द्वादशदीक्षा द्वादशोपसदस्तिस्रः सुत्या इति ॥ ९४ ॥

नित्योदकं देवयजनं पुरस्तात् ॥ ९५ ॥

नित्यं सर्वदास्थाय्युदकं यत्र तद्देवयजनमध्यवसेयम् ॥ ९५ ॥

आद्योग्निर्द्विगुणस्त्रिगुण एकविंशतिविधो वा ॥ ९६ ॥

शाखान्तराद्विकल्पः ॥ ९६ ॥

एकादशिनीवदेकविंशतिर्यूपाः ॥ ९७ ॥

भवन्तीति शेषः । एकादशिनीवदिति किमर्थमुच्यते प्राप्तत्वादेव द्वे त्वेवैते एकादशिन्यावालभेतेति मा भूत्तद्धक्रियाव्यत्यासेन च मानार्थमेकादशिनीति ॥ ९७ ॥

१रज्जुदालो मध्ये ॥ ९८ ॥

भवति ॥ ९८ ॥

अभितः२ पैतुदारवौ ॥ ९९ ॥

भवतः ॥ ९९ ॥

षट्षड्बैल्वखादिरपालाशाः ॥ १०० ॥

यूपा भवन्ति ॥ १०० ॥

त्रयस्त्रयोऽभितः ॥ १०१ ॥

त्रय इत्था इति वचनात् ॥ १०१ ॥

प्रतियूपमग्नीषोमीयाः ॥ १०२॥

पशवो नियुज्यन्ते । ते च दक्षिणयूपादारभ्य वचनसामर्थ्या-त् । अतश्चैकादशिनीवदुक्तेपि सर्वेषामद्यैवोच्छ्रयणम् ॥ १०२ ॥

प्रातरग्निष्टोमः ॥ १०३ ॥

भवति ॥ १०३ ॥

एकादशिन्यौ सवनीयाः पशवो भवन्ति ॥१०४॥

द्वे त्वेवैते एकादशिन्यावालभेतेति श्रुतेः ॥ १०४ ॥

तत्र च—

मध्यम आग्नेयौ ॥ १०५ ॥

नियुज्येते शेषा व्यत्यासेन ॥ १०५ ॥

उत्तरयोश्च ॥ १०६ ॥

अन्होरेकादशिन्यावालभेत ॥ १०६ ॥

---

१ रज्जुदालः श्लेष्मातकः ।

२ पैतुदारुर्देवदारुः ।

उत्तमे गावो बहुरूपाः ॥ १०७ ॥

आलभ्यन्ते ॥ १०७ ॥

विजयमध्याद्धोतुः प्राची दिक् दक्षिणा ब्रह्मणोऽध्वर्योः प्रतीच्युद्गातुरुदीची ॥ १०८ ॥

विजयमध्यात्प्राच्यान्दिशि यदुत्पन्नं द्रव्यं तद्धोतुर्दीयते दाक्षिणा ब्रह्मणः प्रतीच्यध्वर्योरुदीच्युद्गातुः ॥ १०८ ॥

तृतीयं तृतीयमन्वहं ददाति भूमिपुरुषब्राह्मणस्ववर्जम् ॥ १०९ ॥

आधर्त्विकप्रतिपुरुषाणां च तत एव चोदकानुरूपो विभागः । अथातो दक्षिणानामिति प्रकृत्य सर्वमेवैतदेवं श्रूयत इति । ब्राह्मणस्वं यद्दण्डादुत्पन्नं तन्न देयम् । तस्य हि ब्राह्मणेष्वेव विनियोगः स्मृतौ विहित इति ॥ १०९ ॥

तृतीयसवन उक्थ्यं गृहीत्वाऽऽग्निमारुतकाले त्रैधं विगृह्णाति ॥ ११० ॥

तच्चमसाननुहोमभक्षौ ॥ १११ ॥

आग्निमारुतचमसाननु होमभक्षौ भवतः ॥ १११ ॥

वसतीवरीर्गृहीत्वा गृहीत्वा प्रतिदिशं समासिच्य परिहरति ॥ ११२ ॥

प्रतिदिशं वसतीवरीर्गृहीत्वा गृहीत्वा समासिच्य परिहरति । स चायं मध्यमस्य धर्मो वचनात् । ततश्च सर्वमेधआश्वमेधिके मध्यमेऽहनि वर्तमानं प्रतिदिशं वसतीवरिग्रहणं प्रवर्तते ॥ ११२ ॥

आज्यसक्तुधानालाजानामेकैकं जुहोति प्रा-

णाय स्वाहेति प्रतिमन्त्रं सर्वरात्रमावर्तम् ॥११३॥

आज्यादीनामेकैकेन द्रव्येण होममभिनिर्वर्तयति प्राणाय स्वाहेत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् । आवर्त्यावर्त्य सर्वरात्रम् । अत्र च रात्रेः प्रतिद्रव्यं विभागः प्रहरमेकमाज्येन द्वितीयं सक्तुभिः तृतीयं धानाभिश्चतुर्थं लाजैः । इह च कर्मपरिमाणानवगमात्कालपरिमाणेन कर्मपरिमाणपरिच्छेदः । न ह्यत्र कर्मपरिमाणं श्रूयते । यथा शतरुद्रिये सन्ततहोमेऽपि सति षष्टिश्च ह वै त्रीणि च शतान्येतच्छतरुद्रियमथ त्रिंशदथ पञ्चत्रिंशदिति । नैवमिह वचनं भवति । तेन यावन्तो होमाः प्रहरेण निर्वर्त्यन्ते तावन्ति प्रति द्रव्यं चतुर्मुष्टीकानि ग्राह्याणि । दर्विहोमानां पौर्णमासधर्मत्वेन आज्यस्य तूपांशुयाजविध्यन्तत्वेन परिमाणमेव । केचित्त्वाज्यस्य पूर्णाहुतिकं विध्यन्तमिच्छन्ति । तदनुपपन्नम् । सक्त्वादिमध्य आम्नानात्तस्य होमस्य । ततश्च दर्विहोमोऽयमुपांशुयाजविध्यन्तग्राहक इति । अतश्च ध्रौवाच्चतुरवत्तेन होमः । इह चैकस्मै स्वाहा द्वाभ्यां स्वाहेत्येवमादौ त्रिभ्यः स्वाहा चतुर्भ्यः स्वाहा पञ्चभ्यः स्वाहेत्येवमादौ लुप्तः स्वाध्यायो द्रष्टव्यः । एवं ह्यत्र श्रूयते । अनुपूर्वं जुहोतीति एकोत्तरा जुहोतीति तथा नैकशतमस्येतीति ॥ ११३ ॥

व्युष्ट्या इति व्युष्टायाम् ॥ ११४ ॥

रजन्यां जुहोति । तच्च लाजैरेवेति सम्प्रदायः ॥ ११४ ॥

स्वर्गायेत्युदिते ॥ ११५ ॥

जुहोति । पूर्णाहुतिवत्संस्कारपूर्वकमाज्येन । युक्तरूपत्वात् पुनरुभयोराज्येन । अत्र च कर्म विचरन्ति अनस्तमित आदित्ये आज्यभागान्तं कर्तव्यम् तत आज्यादिभिर्होमः । विरोधाच्चापररात्रिकं कर्म प्रतिप्रस्थाता करोति । अध्वर्युर्हि अन्नहोमेषु व्यावृत्त इति । ननु वैपरीत्यं कस्मान्न भवति । न । अध्वर्युकर्तृकताया अपररात्रिकेऽन्यत्र चरितार्थत्वात् । अन्नहोमेषु त्वचरितार्थतेति । तस्मादध्वर्युरेवान्नहोमेषु । तथा च लिङ्गमध्वर्युरन्नहोमाञ्जुहोतीति । विधिरेवायमित्यपरे ॥ ११५ ॥

प्रातरुक्थ्यः ॥ ११६ ॥

भवतीति सूत्रशेषः ॥ ११६ ॥

महिमानौ गृह्णाति सौवर्णेन पूर्वं हिरण्यगर्भ इति द्वितीयं राजतेन यः प्राणत इति ॥११७॥

महिमानाविति ग्रहयोर्नाम। महिमानौ ग्रहौ गृह्णातीति सामानाधिकरण्यात् ॥ ११७ ॥

बहिष्पवमानाय सर्पणमाश्वमालम्भ्य ॥ ११८ ॥

बहिष्पवमानं च वाचनिकमत्र अहर्गणे सदसि विहितत्वात् ॥११८॥

वडबादर्शयत्यभिरसति तत्स्तोत्रम् ॥ ११९ ॥

अश्वस्य वडबा दर्शयति। दर्शनेन यद्धिङ्करोति तदेव स्तोत्रम् ॥ ११९ ॥

स्तुवीरन्वा ॥ १२० ॥

उद्गातार इति विकल्पः। शास्त्रतुल्यत्वात् ॥ १२० ॥

शतमानं ददाति ॥ १२१ ॥

स्तोत्रदक्षिणेति उद्गातृभ्यः ॥ १२१ ॥

अश्वेनाक्रमयन्त्यास्तावम् ॥ १२२ ॥

आस्तावप्रदेशमश्वेनाक्रमयन्ति ॥ १२२ ॥

ऐकादशिनानुपाकृत्याश्वादींश्च ॥ १२३ ॥

उपाकरोतीति शेषः ॥ १२३ ॥

होतरश्वमभिष्टुहीति प्रेष्यति ॥ १२४ ॥

प्रैषार्थश्च तमेकादशभिर्होताभिष्टौति यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इति ॥ १२४ ॥

युनक्त्येनं युञ्जन्ति ब्रध्नमिति ॥ १२५ ॥

एनमश्वं रथे युञ्जन्ति ब्रध्नमित्यनेन मन्त्रेण ॥ १२५ ॥

इतरांश्च युञ्जन्त्यस्येति ॥ १२६ ॥

त्रीनश्वान्युनक्ति ॥ १२६ ॥

अश्वाः सौवर्णालङ्कारा: ॥ १२७ ॥

भवन्ति ॥ १२७ ॥

रथश्च ॥ १२८ ॥

सौवार्णालङ्कारः ॥ १२८ ॥

अपो यात्वाऽवगाढेषु वाचयति यद्वात इति ॥ १२९ ॥

अपः प्रति यात्वाऽवतीर्णेष्वश्वेषु यद्वात इत्यमुं मन्त्रं वाचयति ॥ १२९ ॥

आयाय विमुक्तमश्वं महिषीवावातापरिवृक्ताऽऽज्येनाभ्यञ्जन्ति पूर्वकायमध्यापरकायान्यथादेशं वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ १३० ॥

एत्य विमुक्तमश्वं महिष्याद्याऽभ्यञ्जन्ति सर्वकायमध्यापरकायान्यथादेशं इति । महिषी पूर्वकायं मध्यं वावाता ऽपरकायं परिवृक्ता । वसवस्त्वेत्येभिर्मन्त्रैः प्रतिमन्त्रम् ॥ १३० ॥

अभ्रंश्यमानान्मणीन्सौवर्णानेकशतमेकशतं केसरपुच्छेष्वावयन्ति भूर्भुवः स्वरिति प्रतिमाहाव्याहृति ॥ १३१ ॥

अभ्रंशमानानिति यथा न पतन्ति सौवर्णान्मणीन्केसरयोः पुच्छे च प्रवयन्ति । भूरिति महिषी भुव इति वावाता स्वरिति परिवृक्ता ॥ १३१ ॥

अनुचर्यश्च तूष्णीमेकेषाम् ॥ १३२ ॥

आवयन्ति । एकेषां त्विति विकल्पः ॥ १३२ ॥

अश्वाय रातिहुतशेषं प्रयच्छति लाजी३-
ञ्छाची३निति ॥ १३३ ॥

अनेनमन्त्रेण ॥ १३३ ॥

अप्स्ववहरणमखादति ॥ १३४ ॥

अखादत्यश्वे अप्स्ववहरणं सा चेयं प्रतिपत्तिः ॥ १३४ ॥

ब्रह्मा पृच्छति होतारं यूपमभितः कः स्वि-
देकाकीति ॥ १३५ ॥

यूपमभितो वदन इति वचनात् ॥ १३५ ॥

सूर्य इत्याचष्टे ॥ १३६ ॥

होता ॥ १३६ ॥

होता ब्रह्माणं का स्विदासीदिति ॥ १३७ ॥

पृच्छतीत्यनुवर्तते ॥ १३७ ॥

द्यौरिति प्रत्याह ॥ १३८ ॥

ब्रह्मा ॥ १३८ ॥

पशूपाकरणान्तमाश्वमेधिकमभिहितमद्याभिषवादि इदानीं प्राकृतानुवृत्त्यर्थमाह—

अग्निमन्थनादि करोति ॥ १३९ ॥

अग्निष्ठेश्वतूपरगोमृगान्नियुनक्ति ॥ १४० ॥

यूपे ॥ १४० ॥

यथोक्तमश्वादौ देवताः ॥ १४१ ॥

यथाश्वस्तूपरोऽध्याय उक्तास्तथैव प्रतिपत्तव्याः । ब्राह्मणमेवेदमिति ॥ १४१ ॥

पर्यङ्ग्यानते ॥ १४२ ॥

युनक्तीति वर्तते ॥ १४२ ॥

पञ्चदश पञ्चदश रोहितादीन्त्सौर्यान्तानितरेषु ॥ १४३ ॥

इतरेषु यूपेषु पञ्चदशरोहितादीन् सौर्यान्तान्नियुनक्ति । यूपोच्छ्रयणक्रमेण प्रवृत्तेः ॥ १४३ ॥

कपिञ्जलादीन्पृषतान्तांस्त्रयोदश त्रयोदश
यूपान्तरेषु ॥ १४४ ॥

त्रयोदश त्रयोदशारण्यानाकाशेष्वालभत इति वचनात् । तांश्चाकाशोत्पत्तिक्रमेण । अपरे तु दक्षिणत आरभ्येच्छन्ति ॥ १४४ ॥

अश्वप्रोक्षणमङ्क्यस्त्वा वायुष्ट्वेति ॥ १४५ ॥

आध्वरिकं यजुरनुद्रुत्याश्वमेधिकं यजुः प्रतिपद्यत इति समुच्चयश्रवणात् ॥ १४५ ॥

उपगृह्णात्यपाम्पेरुरसीति पशुरिति ॥ १४६ ॥

मन्त्रद्वयेनाश्वस्य मुखं ॥ १४६ ॥

कपिञ्जलादीनुत्सृजन्ति पर्यग्निकृतान् ॥ १४७ ॥

देवतामुद्दिश्योद्दिश्य नियोगक्रमेणोत्सर्गः ॥ १४७ ॥

हिरण्यवासोधीवासेष्वश्वसंज्ञपनम् ॥ १४८ ॥

वासोधीवासः हिरण्यमित्यश्वायोपस्तृणन्तीति वचनात् । तृणमपि प्रवर्तत एवादृष्टार्थत्वात् ॥ १४८ ॥

परिपशव्ये हुत्वा प्राणाय स्वाहेति तिस्रोऽपराः ॥ १४९ ॥

आहुतीर्जुहोति ॥ १४९ ॥

वाचयति पत्नीर्नयन्नमस्तेऽम्ब इति ॥ १५० ॥

मन्त्रसमुच्चयः ॥ १५० ॥

अश्वं त्रिस्त्रिपरियन्ति पितृवन्मध्ये गणानां प्रियाणां निधीनामिति ॥ १५१ ॥

गणानान्त्वेति त्रिः प्रदक्षिणम् । प्रियाणामिति,त्रिरप्रदक्षिणम् । निधानान्त्वेति च प्रदक्षिणम् । वसो ममेति च सर्वत्रानुषङ्गः तुल्ययोगात् ॥ १५१ ॥

प्रक्षालितेषु महिष्यश्वमुपसंविशत्याहमजानीति ॥ १५२ ॥

प्रक्षालितेषु पशुषु महिषी अश्वमुपसंविसत्याहमजानीत्यनेन मन्त्रेण । निष्ठितेषु पशुषु महिषीमश्वायोपरि पातयन्तीति वचनात् ॥ १५२ ॥

अधीवासेन प्रच्छादयति स्वर्गे लोके इति ॥१५३॥

अश्वमहिष्योरुपरि वासो ददाति स्वर्गे लोके इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १५३ ॥

अश्वशिश्नमुपस्थे कुरुते वृषा वाजीति ॥१५४॥

निरायत्याश्वस्य शिश्नं महिष्युपस्थे निधत्त इति वचनात् । महिष्युपस्थ इति वचनेन समासोयम् । कुत एतत् । पुष्ट्यश्रवणात् । ननु समासलक्षणेन लुप्ता षष्ठी । नैतदेवम् । अश्रुतां कल्पयित्वा लोपो व्यावर्णयितव्यः । महिष्या एव पुनः कर्तृत्वे एष दोषो न भवति ॥ १५४ ॥

उत्सक्थ्या इत्यश्वं यजमानोऽभिमन्त्रयते ॥१५५॥

अध्वर्युर्मा भूदिति यजमानग्रहणम् ॥ १५५ ॥

अध्वर्युब्रह्मोद्गातृहोतृक्षत्तारः कुमारीपत्नीभिः संवदन्ते यकासकाविति दशर्चस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यां हये हये ऽसावित्यामन्त्र्यामन्त्र्य ॥१५६॥

अध्वर्य्वादयः कुमारीपत्नीभिर्यथासंख्येन सम्वदन्ते यकासकाविति दशर्चस्य द्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्यां हये हये ऽसाविति पूर्वेतरमामन्त्र्यामन्त्र्य ॥ १५६ ॥

सानुचर्यः प्रत्याहुः ॥ १५७ ॥

अनुचर्य एकेषाम् ॥ १५८ ॥

अतश्च विकल्पः ॥ १५८ ॥

महिषीमुत्थाप्य पुरुषा दधिक्राव्ण इत्याहुः ॥ १५९ ॥

उत्थापनं च पत्न्या अनुचरीकर्तृकम् । उत्थापयन्ति महिषीं ततस्ता यथेतं प्रतिपरायन्तीति श्रुतेः । अथेतरे सुरभिमतीमृचमन्ततोन्वाहुरिति ॥ १५९ ॥

तिस्रः पत्न्यो ऽसिपथान्कल्पयन्त्यश्वस्य सूचीभिर्लौहराजतसौवर्णीभिर्मणिसंख्याभिर्गायत्रीत्रिष्टुबिति द्वाभ्याम् ॥ १६० ॥

महिष्याद्यास्तिस्रः पत्न्यो ऽसिमार्गान्कल्पयन्ति अश्वस्य सूचीभिर्मणिसंख्याभिरेकशतैनैकशतेन । ताश्च लौहराजतसौवर्ण्यो भवन्ति । गायत्रीत्रिष्टुबिति द्वाभ्यां द्वाभ्यामृग्भ्याम् ॥ १६० ॥

रजतसुवर्णसीसाभिर्वा मन्त्राम्नानात् ॥१६१॥

१०७

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । न लोहरजतसौवर्ण्यो भवन्ति राजतसुवर्णसीसाख्या भवन्ति । कुत एतत् । मन्त्राम्नात् । मन्त्रे हि रजता हरिणीः सीसा इति च दृश्यते । तेन लोहशब्दस्य ताम्रमात्रविषयत्वात् मन्त्रवर्णेन व्यवस्थापनं युक्तमिति सीसादिमय्यो भवन्ति ॥ १६१ ॥

सौवर्णासिरश्वः ॥ १६२ ॥

भवति ॥ १६२ ॥

लोहाः पर्यङ्ग्याणाम् ॥ १६३ ॥

असयो भवन्ति ॥ १६३ ॥

आयसा इतरेषाम् ॥ १६४ ॥

इतरेषां पशूनामायसा असयो भवन्ति ॥ १६४ ॥

अश्वं विशास्त्यनुवाकेन कस्त्वा छ्यतीति ॥ १६५ ॥

विशसनमवदानकालीनम । विशसनशब्दस्य तत्र दृष्टार्थत्वात् । विशास्ति पशुमन्य इति।वपाकालीनं वा तत्रापि हि विशसनशब्दो भवति । शसिर्हिंसार्थः । तत्रापि हि हिंसा विद्यत इति । प्राथम्याच्च वपाकालीनमेव ॥ १६५ ॥

मेदोऽस्योद्धरन्ति वपार्थे ॥ १६६ ॥

अस्याऽश्वस्य वपाकार्ये मेदो गृह्यते । कार्यापत्त्यां चात्र धर्मप्रवृत्तिः ॥ १६६ ॥

लोहितं चास्य श्रपयन्ति ॥ १६७ ॥

अस्येत्यश्वस्य ॥ १६७ ॥

प्राजापत्यवपानामुत्तरतः श्रपणं होमो हविषश्च ॥ १६८ ॥

आहवनीयस्योत्तरतः श्रपणं होमश्च । तथा हविषः ॥ १६८ ॥

प्राग्वपाहोमाद्धोताध्वर्यू च सदसि संवदेते

चतसृभिः कः स्विदेकाकीति पूर्ववत् ॥ १६९ ॥

वपाहोमात्पूर्वं स्वाहाकृत्युत्तरकालं होताध्वर्यू सदसि संवदेते कः स्विदेकाकीति चतसृभिर्ऋग्भिः। पूर्ववदित्युक्तिप्रत्युक्त्या। श्रृतासु वपासु स्वाहाकृतिभिश्चरित्वा प्रत्यञ्चः प्रतिपरेत्य सदसि ब्रह्मोद्यं वदन्ति पूर्वया द्वारा प्रपद्य यथा धिष्ण्यं व्युपविशन्ति स होताध्वर्युं पृच्छतीति श्रुतेः। यदत्र सूत्रेणाभिहितं तद्यशब्देन लभ्यते प्रत्यञ्चः प्रतिपरेत्येवमादि ॥ १६९ ॥

ब्रह्मोद्गातारौ च पृच्छामि त्वेति ॥ १७० ॥

चशब्दाच्चतसृभिर्ऋग्भिरुक्तिप्रत्युक्त्या ॥ १७० ॥

पुनः पूर्वावपरेणोत्तरवेदिं का स्विदासीदिति ॥ १७१ ॥

संवदेते । पूर्वाविति होताध्वर्यू ॥ १७१ ॥

उत्तरौ च कत्यस्येति ॥ १७२ ॥

चशब्दात्संवदेते । चतसृभिरेव ॥ १७२ ॥

यजमानोऽध्वर्युं पृच्छामि त्वेति ॥ १७३ ॥

इयं वेदिरित्यध्वर्युः ॥ १७४ ॥

प्रत्याह ॥ १७४ ॥

सर्वहुतेन महिम्ना चरति यस्ते ऽहन्निति

जुहोति ॥ १७५ ॥

महिम्नेति ग्रहस्य संज्ञा ॥ १७५ ॥

अत वा ग्रहणम् ॥ १७६ ॥

उदिते ब्रह्मोद्यं इति प्रकृत्य अध्वर्युः हिरण्मयेन पात्रेण प्रा-

जापत्यं महिमानं ग्रहं गृह्णातीति श्रुतेः । ततश्चात्रैव ग्रहणम् । पूर्वं सामान्यश्रुतेरध्यवसितम् ॥ १७६ ॥

वपाभिश्चरति ॥ १७७ ॥

वपाप्रचारं करोतीत्यर्थः ॥ १७७ ॥

अत्र कुल्वतूपररोहितादिभिर्गुणशब्दैश्चोदितानां पशूनां द्रव्यं प्रतिसन्देहः किं जातीयाः पशव इति । जातिशब्देन चोपलक्षणं प्रकृतौ कृतमिहापि तद्वदेव कर्तव्यमित्यत इदमुच्यते । अन्वयाच्छागा एत इति । ततश्च तच्छब्देनोपलक्षणमित्येवं प्राप्त आह—

छागोस्रमेषाः पश्वभिधानाद्यथालिङ्गम् ॥ १७८ ॥

छागोस्रमेषा एते पशवो यथालिङ्गम् । येन येन लिङ्गेन यो यः पशुर्लिङ्ग्यते अवगम्यते स स प्रत्येतव्यो न सर्वे छागा इति । तेन रोहितलिङ्गेन गौर्गृहीतव्यः तूपरत्वेन छागः कुल्वलिङ्गेन मेषः । कुत एतत् । पश्वभिधानात् । एते हि विशिष्टजातिव्यवच्छिन्नद्रव्यगतगुणाभिधायकाः न द्रव्यमात्रगतगुणाभिधायका इति । ततश्चोस्रादिशब्दैरुपलक्षणं कर्तव्यमिति । यदि रोहितादयः शब्दाः पश्वभिधायकाः ततस्तैरेवोपलक्षणं युक्तं नोस्रादिभिरिति । एवं च विधिशब्दस्य मन्त्रत्वे भाव इति न्यायानुग्रहो भवति । कोसौ न्याय इति चेत् । मन्त्रस्य ह्यभिहितार्थप्रकाशकत्वमुदितम् । अभिधानञ्च रोहितादिभिरित्येवं प्राप्त उच्यते । नैतद्युक्तम् ॥ १७८ ॥

कस्मात्—

गुणवचनाच्चोदनाशब्दस्य ॥ १७९ ॥

यस्माद्गुणवचनाश्चोदनाशब्दाः न च प्रकृतौ गुणशब्देनोपलक्षणं कृतम् । नन्विदानीमेवोक्तं यथालिङ्गं पश्वभिधायका रोहितादयः शब्दाः इदानीं गुणवचना इति विरुद्धमुच्यते । नैतद्विरुद्धं रोहितादिशब्दा हि स्वार्थमभिधाय तद्वति द्रव्यविशेषे वर्त्तन्ते न शुक्लशब्दादिवद्द्रव्यमात्रे । कुत एतत् । गोद्रव्य एव प्रयोगात् प्रत्ययाच्च । तेन गुणवचनत्वेपि सति द्रव्याभिधायकत्वमविरुद्धम् । यथा कलभकिसोरबर्करादयः शब्दा वयो विशेषवचना अपि सन्तो विशिष्टजातिव्य-

वच्छिन्नद्रव्यगतं वयोभिदधत्स्वेवञ्च सति छागोस्रमेषशब्दैरेवोपलक्षणं युक्तमिति । ननु च रोहितादिशब्दानां जात्यभिधाकत्वे गोऽव्यजशब्दैरप्युपलक्षणं प्राप्नोति।ते पि हि तज्जात्युपलक्षणसामर्थ्ययुक्ता इति। ततः किम्। छागोस्रमेषशब्दानामुपलक्षणसामर्थ्यमुपनीयते।एतैरेवोपलक्षणमिति न नियोगतः प्राप्नोति ॥ १७९ ॥

अत्रोच्यते—

प्रकृतौ वा वचनात् ॥ १८० ॥

प्राकृतावग्निषोमीयं पशुमालभेति चोदनायां छागशब्देनोपलक्षणं दृष्टम् । तथा गौरनूबन्ध्य इति चोदनायामुस्रशब्देन शाखान्तरे। तथा चरकसौत्रामण्यामृषभेण सह विकल्परूपता पठ्यते मेषस्य तत्र च मेषशब्देनोपलक्षणं दृष्टम् । तेनेह चिन्त्यते तज्जातीयद्रव्याणि किं तैरेव शब्दैरुपलक्षणं क्रियतामुत शब्दान्तरैरिति । तैरेवेति युक्तरूपतरम् । ते ह्यन्यत्र द्रव्याणामुपलक्षणं कुर्वाणा दृष्टाः । इहापि च तज्जातीयान्येव द्रव्याणीति । तस्मात्तैरेवोपलक्षणमिति । अत आचार्येण साधूक्तं छागोस्रमेषाः पश्वभिधानादिति । अपि चैवं क्रियमाणे वैदिकमेवोपलक्षणं भवतीतरथा लौकिकं स्यात् । तस्माच्छागोस्रमेषशब्दैरेवोपलक्षणम् । अपि च निगमेष्वेवं द्रव्येषु छागोस्रमेषशब्दाः प्रयुक्ता दृश्यन्ते। न च निगमकारस्य कश्चित्प्रतारणार्थः । अतस्तत्स्मरणमपि समूलत्वादविरोधाच्च प्रमाणमेवेति ॥ १८० ॥

एकविंशतिप्रदानानेकेऽन्वक्चातुर्मास्यदेवताः पितृत्रैयम्बकपुनरुक्तवर्जम् ॥ १८१ ॥

चातुर्मास्यदेवतानां हुत्वा हुत्वा देवतानामिति । एकविंशतिं चातुर्मास्यदेवता अनुद्रुत्यैकविंशतिधा कृत्वा प्रचरेयुरिति श्रुते ॥ १८१ ॥

ऐन्द्राग्नवैश्वदेवकायानैके ॥ १८२ ॥

क्रमेणैन्द्राग्नस्य वपां हुत्वा इतरासां होमः । एवमपि हि

श्रूयते। ऐन्द्राग्नस्य वपायां हुतायां तदन्वितरां जुहुयुरिति। तथा वैश्वदेवस्य वपायां हुतायां, तथा कायस्य वपायां हुतायां तदन्वितरा जुहुयुरितिं॥ १८२॥

देवता तन्त्रेण तु॥ १८३॥

अत्र सह प्रक्षेपे याः समानदेवतास्तासां तन्त्रेणोच्चारणं सकृत्प्रयागादेव कार्यसिद्धेः॥ १८३॥

व्यवस्थितास्वपि तन्त्रेण प्राप्त आह—

न कालभेदात्॥ १८४॥

भिन्नो हि तत्र कालः देवतान्तरव्यवधानात्॥ १८४॥

वपान्ते द्वितीयेन पूर्ववद्यस्ते रात्राविति जुहोति॥ १८५॥

वपाहोमान्ते द्वितीयेन महिम्ना चरति यस्ते रात्राविति जुहोति। पूर्ववच्छब्देन सर्वहोमो लभ्यते॥ १८५॥

शूलेऽश्वशेषश्रपणम्॥ १८६॥

कर्तव्यमिति शेषः । शूलस्य चापूर्वत्वात्प्रोक्षणं न भवति॥ १८६॥

सर्पणप्रभृत्या पश्चादासदनात् कृत्वा॥ १८७॥

लोहितमवद्यति गोमृगकण्ठाश्वशफयोर-यस्मये चरौ॥ १८८॥

अश्वस्य लोहितमवद्यति गोमृगकण्ठेऽश्वशफे अयस्मये चरौ॥ १८८॥

वैतसशाखासु प्राजापत्यानाम्॥ १८९॥

वैतसशाखास्ववद्यति वेतसकटे प्राजापत्यान्त्सञ्चिनोतीति वचनात्॥ १८९॥

अश्वस्य वा ॥ १९० ॥

वेतसशाखास्ववद्यति नान्येषां पशूनाम् । एवं हि श्रूयते प्लक्षशाखास्वन्येषां पशूनामवद्यन्ति वेतसशाखास्वश्वस्येति । यत्तु शाखान्तरीयं वचनं वेतसकटे प्राजापत्यान्त्सञ्चिनोतीति । तदनेन विशेषे स्थाप्यते अश्वोपि हि प्राजापत्य एवेति ॥ १९० ॥

स्विष्टकृद्वनस्पत्यन्तरे शूल्यं हुत्वा देवताऽश्वाङ्गेभ्यो जुहोत्यमुष्मै स्वाहेति प्रतिदेवतं शादप्रभृतित्वगन्तेभ्यः ॥ १९१ ॥

स्विष्टकृद्वनस्पत्यन्तरे शूल्यं हुत्वा, शूले अर्पितं शूल्यं, तद्धुत्वा, जुहोतित्वाच्चास्योपविष्टहोमः, प्राजापत्योऽश्व इति च प्रजापतेर्देवतात्वम् । देवताभ्योऽश्वाङ्गेभ्यश्च जुहोति शादप्रभृतित्वगन्तेभ्य अमुष्मै स्वाहेति चतुर्गृहीतमाज्यम । आज्यमवदानात्कृत्वा प्रत्याख्यायं देवताभ्य आहुतीर्जुहोतीति वचनात् ॥ १९१ ॥

विमुखाच्च परेभ्यः ॥ १९२ ॥

विमुखोऽध्येतृप्रसिद्धः उग्रश्च भीमश्चेत्ययम । ततः परं ये देवताविशेषास्तेभ्यश्च जुहोति अग्निं हृदयेनेत्येवमादिभ्यः ॥ १९२ ॥

मानो मित्र इति च प्रत्यृचमनुवाकाभ्याम् ॥ १९३ ॥

जुहोति ॥ १९३ ॥

अन्त्यां द्यावापृथिवीयाम् ॥ १९४ ॥

द्यावापृथिव्यामुत्तमामाहुतिं जुहोतीति वचनात् ॥ १९४ ॥

स्विष्टकृदन्तेऽग्निभ्यः स्विष्टकृद्भ्यः स्वाहेति लोहितं जुहोति यथावत्तम् ॥ १९५ ॥

यस्मिन् यस्मिन्नवत्तन्तेनैव जुहोति मा भूज्जुह्वा होम इति यथावत्तग्रहणम् ॥ १९५ ॥

अश्वशफेन वानुयाजान्ते ॥ १९६ ॥

जुहोति ॥ १९६ ॥

अयस्मयेन पत्नीसंयाजान्ते ॥ १९७ ॥

इमानुकमिति च द्विपदाः ॥ १९८ ॥

द्विपदा उत्तमा जुहोतीति वचनात् ॥ १९८ ॥

अतिरात्र उत्तमः ॥ १९९ ॥

उत्तममहरतिरात्रसंस्थं भवति । ननु चाहीनत्वादतिरात्रः प्राप्त एव किमर्थं पुनरुच्यते। गवादीनां नाम्ना स्वसंस्था मा भूवन्निति पुनरुच्यते ॥ १९९ ॥

सर्वस्तोमो ज्योतिर्गौरायुरभिजिद्विश्वजिन्महाव्रतमप्तोर्यामो वा ॥ २०० ॥

एते चाहर्विशेषा भवन्ति । अप्तोर्यामो वेति ॥ २०० ॥
अप्तोर्यामे विशेषमाह—

अप्तोर्यामे तिरोऽह्नीयेभ्यो रात्रिपर्याय उत्तमः ॥ २०१ ॥

तिरोऽह्नीयेभ्यो वसितेभ्य उत्तमो रात्रिपर्यायश्चतुस्तोत्रो भवति ॥ २०१ ॥

अग्निष्ठे प्राजापत्यौ च ॥ २०२ ॥

प्राजापत्यौ उत्तमाहः संयोगेन । उत्तममहः प्रकृत्य हि श्रूयते। चतुर्विंशतिं चैवैतान् गव्यानालभेतेति वचनात् । एवं चान्यत्राप्तोर्यामस्यातिरात्रिका एव क्रतुपशवस्तद्विकारत्वात् ॥ २०२ ॥

अवभृथेष्ट्यन्ते ऽप्सु मग्नस्य पिङ्गलखलति-

विक्लिधशुक्लस्य मूर्धनि जुहोति जुम्बकाय स्वाहेति ॥ २०३ ॥

अवभृथान्तेऽप्सु मग्नस्य पिङ्गलस्य खलतेः, खलतिः खल्वाटः, विक्लिधो दन्तुरः, शुक्लोतिगौरस्तस्य मूर्धनि जुहोति जुम्बकाय स्वाहेति ॥ २०३ ॥

उत्क्रान्ते यजमाने पापकृतोऽभ्यवयन्त्यचरित्वा व्रतानि ॥ २०४ ॥

अवभृथादुत्तीर्णे यजमाने पापकृतोऽभ्यवयन्ति अचरित्वा व्रतानि । प्रक्रान्तप्रायश्चित्तस्य चैतद्भवति । अचरित्वा व्रतानीत्युक्तत् । पापकृद्ग्रहणेन च ब्रह्महा उच्यते ॥ २०४ ॥

अश्वमेधपूताख्यास्ते ॥ २०५ ॥

अश्वमेधपूता इत्याख्यास्तेषां पूता भवन्तीत्यर्थः । अपिचाश्वमेधावभृथे स्नात्वा पूता भवन्तीति स्मृतेः ॥ २०५ ॥

नानावभृथानि वा ॥ २०६ ॥

भवन्ति । प्रत्यहमवभृथेन चरन्तीति वचनात् ॥ २०६ ॥

कुम्भोपमारणान्तं पूर्वयोः ॥ २०७ ॥

अह्नो भवति ॥ २०७ ॥

कुत एतत्—

शेषे दीक्षाव्रताभावात् ॥ २०८ ॥

कर्मशेषे दीक्षाव्रतस्याभावात् । अवभृथस्नानेन उन्मुक्तदीक्षो भवतीत्यभिप्रायः ॥ २०८ ॥

सर्वं वा श्रुतेः ॥ २०९ ॥

सर्वं वा स्नानाद्यपि भवति । प्रत्यहमवभृथेन चरन्तीति

श्रुतेः । यदुक्तं स्नानेनोन्मुक्तदीक्ष इति । तत्र वचनसामर्थ्यात् स-र्वावभृथान्त उन्मुक्तदीक्षो भवति । साभ्यासो ह्यवभृथो ऽवभृथकार्ये वर्तते । यथा सप्ताहं दीक्षणीयया चरतीति साभ्यासा दीक्षणीया दीक्षणीयाकार्ये वर्तते ॥ २०९ ॥

एकविꣳशतिरनूबन्ध्यातः ॥ २१० ॥

भवन्तीति शेषः । अभ्यस्तरूपमिदमेकं मर्मं प्रकृतावेव इ-ष्टत्वात् ॥ २१० ॥

उदवसानीयान्ते भार्या ददाति यथासंवादꣳ सानुचरीः ॥ २११ ॥

उदवसानीयायाꣳ सꣳस्थितायां चतस्रश्च जायाः कुमारी पञ्च-मीं चत्वारि च शतान्यनुचरीणां यथा समुदितं दक्षिणां ददातीति श्रुतेः ॥ २११ ॥

कुमारीं पालागलीं चाध्वर्यवे ॥ २१२ ॥

कुमारी यजमानदुहिता । एते ऽध्वर्यवे ददाति ॥ २१२ ॥

अनुचरीर्वा फलाधिकारादितरासाम् ॥ २१३ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । न भार्यां ददाति अनुचरीरेव दद्यात् । कुत एतत् । फलाधिकाराद्भार्याणां यजमानतुल्या एवैता इति । मध्य-मकं हि यजमानस्य पत्नीनां च द्रव्यं साधारणत्वाद्धोत्सर्गः सहैव भवति नान्यथेति । तत्कथं तर्हि वेदवाक्यं नेयम् । चतस्रश्च जाया यजमानश्च चत्वारि च शतान्यनुचरीणां कुमारीं पञ्चमीं यथा संवादं दक्षिणां ददाति ॥ २१३ ॥

अनारभ्यत्वाच्च ॥ २१४ ॥

अपि च यथा पत्न्यो यजमानदाने ऽसमर्थाः एवं यजमानेपि पत्नीनाम् । तस्मादनारभ्यो ऽयमर्थः ॥ २१४ ॥

द्वादशाहमाग्नेयः पुरोडाशः ॥ २१५ ॥

गृहेषु कर्तव्यः । आग्नेय इति न्यायसूत्रम् ॥ २१५ ॥

ब्रह्मौदनो वा ॥ २१६ ॥

द्वादशब्रह्मौदनान्युत्थाय निर्वपति द्वादशभिर्वेष्टिभिर्यजत इति श्रुतेः ॥ २१६ ॥

प्रत्यृतुपशूनालभते षट् षड्वसन्ताद्यामेयानैद्रान्पार्जन्यान्मारुतान्वा मैत्रावरुणानैन्द्रावैष्णवानैन्द्राबार्हस्पत्यान् ॥ २१७ ॥

एवमपि हि श्रूयते ॥ २१७ ॥

इत्युपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनसूत्रविवरणे विंशतिमोऽध्यायः समाप्तः ।

एकविंशो ऽध्यायः ।

पुरुषमेधस्त्रयोविंशतिदीक्षोऽतिष्ठाकामस्य ॥ १ ॥

पुरुषमेध इति कर्मणो नामधेयम् । स च पञ्चरात्रः स्यात् । स वा एष पुरुषमेधः पञ्चरात्रो यज्ञक्रतुर्भवतीति श्रुतेः । त्रयोविंशतिदीक्षः । तस्य त्रयोविंशतिर्दीक्षा इति वचनात् । अतिष्ठाकामस्येति । सर्वाणि भूतान्यतीत्य तिष्ठत इत्यतिष्ठेत्युच्यते तत्कामस्य ॥ १ ॥

ब्राह्मणराजन्ययोः ॥ २ ॥

भवति न वैश्यस्य ॥ २ ॥

अग्निष्टोमावन्तरेणातिरात्र उक्थ्यपक्षः ॥ ३ ॥

पञ्चरात्रस्याद्यन्तयोरग्निष्टोमो मध्ये ऽतिरात्रः तमभित उक्थ्यौ । संस्थामात्रविधानाच्च सर्वे एते ऽपूर्वाः । अतश्च द्वादशाहिको विध्यन्तः प्रत्येकम् ॥ ३ ॥

यूपैकादशिनी भवति ॥ ४ ॥

अत्र ॥ ४ ॥

तावन्तोऽग्नीषोमीयाः ॥ ५ ॥

एकादशाग्नीषोमीया पशव उपवसथ इति श्रुतेः । ते च मध्यमे यूपे नियुज्यन्ते । न ह्यत्राश्वमेधवत्प्रतियूपश्रवणम् ॥ ५ ॥

पशूनुपाकरिष्यन्नतिरात्रे देवसवितरिति प्रत्यृचं तिस्रो जुहोति ॥ ६ ॥

स वै पशूनुपाकरिष्यन्निति प्रकृत्य एतास्तिस्रः सावित्रीराहुतीर्जुहोतीति श्रवणात् ॥ ६ ॥

ऐकादशिनानुपाकृत्य ब्राह्मणादींश्च ॥ ७ ॥

चशब्दादुपाकरोति । ब्रह्मणे ब्राह्मणमिति चैते ब्राह्मणादयः ॥ ७ ॥

नियोजनकालेऽष्टाचत्वारिꣳशतमाग्नानग्निष्ठे ॥८॥

नियुनक्तीति शेषः ॥ ८ ॥

इतरेष्वेकादशैकादश ॥ ९ ॥

इतरेषु एकादशैकादश नियुनक्ति ॥ ९ ॥

द्वितीयोच्छ्रिते शेषान् ॥ १० ॥

अन्ते मा भूदिति द्वितीयोच्छ्रितग्रहणम् ॥ १० ॥

नियुक्तान् ब्रह्माभिष्टौति होतृवदनुवाकेन सहस्रशीर्षेति ॥ ११ ॥

होतृवदिति शस्त्रवदभिष्टवः ॥ ११ ॥

कपिञ्जलादिवदुत्सृजन्ति ब्राह्मणादीन् ॥ १२ ॥

पर्यग्निकृतानुत्सृजन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

स्विष्टकृद्वनस्पत्यन्तरे पुरुषदेवताभ्यो जुहोति ॥१३॥

आज्येन ॥ १३ ॥

सपुरुषमश्वमेधवद्दक्षिणा ॥ १४ ॥

राज्ञः ॥ १४ ॥

सर्वस्वं ब्राह्मणस्य ॥ १५ ॥

अथ यदि ब्राह्मणो यजेत सर्ववेदसं दद्यादिति श्रुतेः ॥ १५ ॥

प्रतिदेवतं तिस्रस्तिस्रोऽनूबन्ध्याः पञ्चोत्त-

मायाम् ॥ १६ ॥

तिस्रो मैत्रावरुण्यः तिस्रो वैश्वदेव्यः पञ्च बार्हस्पत्यः ॥ १६ ॥

त्रैधातव्यन्ते समारोह्यात्मन्नग्नी सूर्यमुपस्थायाद्भ्यः सम्भृत इत्यनुवाकेनानपेक्षमाणोरण्यं गत्वा न प्रत्येयात् ॥ १७ ॥

त्रैधातव्यन्ते आत्मन्नग्नी समारोह्य अद्भ्यः सम्भृत इत्यनुवाकेन सूर्यमुपस्थायारण्यमियात् अपुनर्गृहाय । ततश्चाश्रमान्तरप्राप्तिरियमिति । यच्च स्मृतिषूच्यते प्रजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् । आत्मन्नग्नी(१) समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहादिति।स चायं पुरुषमेधाख्या सर्वस्वदक्षिणा प्रजापत्येष्टिस्तां निरुप्य पारिव्रज्यं ब्राह्मणस्य । एवं च यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति श्रुतिरनया श्रुत्या विकल्पते। अथ स्मार्त्तेष्टिः प्रजापत्या स्यात्तदानीं स्मृत्या श्रुतिर्बाधिता स्यात्।न चैतदिष्यते।पुरुषमेधः कथं प्राजापत्येष्टिरिति चेत् सन्ति ह्यत्र प्राजापत्याःपशवस्तदुपलक्षिता प्रजापत्येत्युक्ता॥१७॥

ग्रामे वा विवत्सन्नरण्योः ॥ १८ ॥

यद्यु ग्रामे विवत्सेदरण्योरग्नी समारोह्योत्तरनारायणेनैवादित्यमुपस्थाय गृहेषु प्रत्यवत्स्येदिति ॥ १८ ॥

सर्वमेधः सर्वकामस्य ॥ १९ ॥

सर्वमेध इति कर्मनामधेयम् । विध्यर्थवादमन्त्रत्वासम्भवात्। स सर्वकामस्य भवति ॥ १९ ॥

दशरात्रः ॥ २० ॥

उपक्रमात्तत्सिद्धेर्दशरात्रग्रहणं न कर्तव्यम् । क्रियते च । तत्किमर्थम् । अग्निष्टुत्त्रय उक्थ्या इति वक्ष्यति । तत्रेन्द्रस्तुदादिभ्योधिका उक्थ्या मा भूवन्निति इन्द्रस्तुदादय एवोक्थ्याः ॥ २० ॥

---

१ आत्मन्यग्नीनिति तु मनुस्मृतौ पाठः ।

अग्निरुत्तमः ॥ २१ ॥

एकशतविंशोऽग्निरत्र ॥ २१ ॥

अग्निष्टुत्त्रय उक्थ्या इन्द्रस्तुत्सूर्यस्तुद्वैश्वदेवस्तुद्व्रतं वाजपेयो ऽप्तोर्यामः सर्वमस्मिन्नालभते ॥ २२ ॥

अस्मिन्नप्तोर्यामे सर्वमालभ्यते । तस्मिन्सर्वमेधानालभत इति श्रुतेः । अशक्यार्थो पदेश इति चेत् । न हि निरवग्रहः सर्वालम्भः शक्यते कर्तुम् । एवं चेद्येषामेवोपलम्भो दृष्टस्तेषां सर्वतोच्यते। ते च पुरुषो ऽश्वो गोरविरज इति । अपि चान्ते सर्वशब्दो दृश्यते । पुरुषो ऽश्वो गौरविरज इति प्रकृत्य एतावन्तो वै सर्वे पशवस्तस्मात्सर्वशब्देन पञ्चपश्वालम्भ उच्यते । अतिरात्रविकारत्वाच्चाप्तोर्यामे तत्स्तोमायनदेवताभ्य आलभ्यन्त एकैकस्यै देवतायै पञ्च पञ्च पशव आलभ्यन्ते विभागाभावात् । लिङ्गाच्च अवपाकानां त्वचो जुहोतीति यदि पञ्चैते पशव एते स्युस्ततोऽवपाकानां त्वचो जुहोतीति बहुवचनमुपपन्नम् । तस्मात्प्रतिदेवतं पञ्च पञ्च पशवः । सर्वे चैते यूपे नियुज्यन्ते । स्तोमायनं ह्येतदिति सर्वत्र चात्र स्तोमायनम् । न ह्येकादशिनी विहृता सम्भवति । न चैन्द्राग्नः क्वचित्प्रत्यक्षविधानात् ॥ २२ ॥

अवपाकानां त्वचो जुहोति ॥ २३ ॥

पुरुषाश्वावपाकाः ॥ २३ ॥

अप्तोर्याम एवायमपरो विशेषः—

ओषधिवनस्पतीनाꣳ संव्रश्चम् ॥ २४ ॥

प्रकिरतीति शेषः । संवृश्चः कूट उच्यते ॥ २४ ॥

अन्नमन्नं जुहोति वपान्ते ॥ २५ ॥

तृतीयसवने च हुतेषु हविःषु ॥ २६ ॥

अयं च सर्वाग्नेर्दार्विहोमः पूर्वंतरमोषधिवनस्पतिसंव्रश्चं प्रकीर्य कर्तव्यः । एवमपि हि श्रूयते । संव्रश्चमोषधिवनस्पतीनां प्रकिरन्ति शुष्काणां चार्द्राणां चान्नमन्नं जुहोति ॥ २६ ॥

आश्वमेधिकं मध्यमं व्रतस्थाने ॥ २७ ॥

मध्यमपदं विकल्परूपतयोच्यते । व्रतस्थाने आश्वमेधिकं मध्यममहर्भवति ॥ २७ ॥

पौरुषमेधिकं वाजपेयस्य ॥ २८ ॥

मध्यममहर्भवति । अत्र चाश्वमेधिकार्थं यूपानामेकविंशतिर्भवति । तज्जात्यनुग्रहे तु बहूनामह्नां विरोधस्तस्मात्खादिरो भवति । प्रमाणां त्वविरोधाद्भवत्येव वाजपेयिकपक्षे सप्तदशारत्निता ॥ २८ ॥

त्रिणवत्रयस्त्रिंशा उक्थ्यौ ॥ २९ ॥

त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ क्रतू उक्थ्यसंज्ञौ भवतः । तौ च पूर्वस्तोमसम्बन्धिनौ । तत्र दृष्टत्वात् ॥ २९ ॥

अतिरात्रो विश्वजित् ॥ ३० ॥

विश्वजित् सर्वपृष्ठोतिरात्रो दशममहर्भवतीति श्रुतेः ॥ ३० ॥

पुरुषमेधवद्दक्षिणा सभूमि ॥ ३१ ॥

सर्वमेध उक्तः पितृमेध इदानीमभिधीयते—

पितृमेधः संवत्सराऽस्मृतौ ॥ ३२ ॥

पितृमेध इति कर्मणो नामधेयम् । स च संवत्सराऽस्मृतौ भवति । यदा न स्मर्यन्ते संवत्सराः मृतस्य । यत्र समा नानु चन स्मरेयुरिति श्रुतेः ॥ ३२ ॥

अयुग्मेषु वा ॥ ३३ ॥

अयुक्षु संवत्सरेषु कुर्यादिति श्रुतेः । अतश्च विकल्पोयम् ॥ ३३ ॥

एकनक्षत्रे ॥ ३४ ॥

एकनक्षत्र ॅ हि पितॄणामिति । एकनक्षत्रं च यत्रैका तारका चित्रास्वातिरेवतीत्यादि यथा ॥ ३४ ॥

अमावास्यायाम् ॥ ३५ ॥

वेति सामर्थ्यादूहष्टव्यम् । समुच्चयः कस्मान्न भवति एकनक्षत्रेऽमावास्यायां चानैतदेवम् । अमावास्यायामेकनक्षत्रसंस्तवश्रवणात् । अमावास्या वा एकनक्षत्रमिति । तच्च समुच्चये न घटते ॥ ३५ ॥

निदाघशरन्माघेषु ॥ ३६ ॥

निदाघो ग्रीष्मः । शरच्छरदेव । माघोपि माघ एव । एवं हि श्रूयते । निदाघे वा निनोद्यं धियाता इति शरदि कुर्यात्स्वधा वै शरस्वधा वै पितॄणामन्नं माघे मानोद्य भूदिति च ॥ ३६ ॥

यावन्तो धुविष्यन्तः स्युस्तावतः कुम्भानादाय छत्राणि चापरिमितानि ॥ ३७ ॥

धुविष्यन्तः पुत्रपौत्राः । वक्ष्यति ह्यमात्या धून्वतस्त्रिस्त्रिः परिक्रामन्ति ॥ ३७ ॥

शरीराणि ग्रामसमीपमाहृत्य कुम्भेन तल्पे कृत्वाहतपक्षेण परितत्यायसेषु वाद्यमानेषु वीणायां वोद्धतायाममात्या स्त्रिस्त्रिः परिक्रामन्त्युत्तरीयैरुपवाजनैर्वोपवाजयन्तः ॥ ३८ ॥

कुम्भेन शरीराणि ग्रामसमीपमाहृत्याहतस्य वाससः पक्षेण परितत्य आयसेषु वादित्रेषु वाद्यमानेषु उद्धतायां वीणायां च वाद्यमानायां अमात्या उत्तरीयैः उपवाजनैर्वोपवाजयन्तः त्रिस्त्रिः परिक्रामन्ति ॥ ३८ ॥

स्त्रियो वा ॥ ३९ ॥

परिक्रामन्ति । वेति विकल्पः ॥ ३९ ॥

पूर्वरात्रमध्यापररात्रेषु च ॥ ४० ॥

चशब्दात्परिक्रामन्ति ॥ ४० ॥

त्रिफल्फान्नमहरेतत् ॥ ४१ ॥

फलफवृद्धौ । बह्वन्नमेतदहर्भवति ॥ ४१ ॥

नृत्तगीतवादित्रवच्च ॥ ४२ ॥

भवति ॥ ४२ ॥

अन्नमस्मा उपसंहरन्त्येके ॥ ४३ ॥

अस्मा अस्थिकुम्भाय एके ऽन्नोपहारं कुर्वन्ति ॥ ४३ ॥

उपव्युषसः सशरीरा दक्षिणा गच्छन्ति ॥ ४४ ॥

उषसि विगच्छन्त्यां सह शरीरेण दक्षिणा गच्छन्ति ॥ ४४ ॥

यथाकुर्वतो ऽभ्युदियात्सूर्यः ॥ ४५ ॥

तथा यत्न आस्थेयः ॥ ४५ ॥

कक्षे ऽवतापिनि ॥ ४६ ॥

श्मशानं कर्तव्यम् । कक्षो गहनप्रदेशः । अवतापि यस्मिन्नुपरि स्थितः सूर्यस्तपति न पार्श्वस्थः ॥ ४६ ॥

ऊषर उदक्प्रवणे समे वा ॥ ४७ ॥

दक्षिणाप्रवण एके ॥ ४८ ॥

अदर्शनाद्ग्रामात् ॥ ४९ ॥

आरात्पथः ॥ ५० ॥

दूरात्पथ इति ॥ ५० ॥

न्यग्रोधाश्वत्थतिल्वकहारिद्रुस्फूर्जकविभीदक-
पापनामभ्यश्च ॥ ५१ ॥

दूरात्करोति ॥ ५१ ॥

चितिवच्च ॥ ५२ ॥

देशो भवति । तद्गुणयुक्त इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

शंवति कंवति वा ॥ ५३ ॥

शमिति सुखनीयः प्रदेशः । कमिति रमणीयः । तत्र करोति । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ५३ ॥

चित्रं पश्चात् ॥ ५४ ॥

चित्रमनेकप्रकारं वनं यस्य प्रदेशस्य सोऽङ्गीकर्तव्यः ॥ ५४ ॥

तदभाव उदकम् ॥ ५५ ॥

उत्तरतो वा ॥ ५६ ॥

भवति ॥ ५६ ॥

कर्षूवीरिणवति ॥ ५७ ॥

कर्षूशब्देन कुहसार उच्यते । वीरिणानि तृणानि । तद्वति प्रदेशे करोति ॥ ५७ ॥

ग्रामतस्तेजनीमुच्छ्रित्य न न्यस्येद्गृहेषू-
च्छ्रयेत् ॥ ५८ ॥

तान्नन्यस्येद्धुत्वा वैनामूर्ध्वं वा गृहेपूच्छ्रयेदिति श्रुतेः ॥ ५८ ॥

दिक्स्रक्तिपुरुषमात्रं मिमीते ॥ ५९ ॥

तच्छमशानं दिक्स्रक्तिपुरुषमात्रं मेयम् ॥ ५९ ॥

उत्तरतः पृथु पश्चाच्च ॥ ६० ॥

कर्तव्यम् ॥ ६० ॥

विहृत्य स्रक्तिषु शङ्कूनाहन्ति ॥ ६१ ॥

विहृत्य मित्वा कोणेषु शङ्कूनाहन्ति ॥ ६१ ॥

पालाशं पुरस्ताच्छामीलवारणदेहशङ्कून्यासु ॥ ६२ ॥

स्रक्तिषु अप्रदक्षिणम ॥ ६२ ॥

देहशङ्कुर्वृत्रशङ्कुः ॥ ६३ ॥

वृत्रः पाषाणः । वृत्रशङ्कुर्दक्षिणत इति श्रुतेः ॥ ६३ ॥

अपसलविसृष्टया रज्वा परितत्यापेतो यन्त्विति पलाशशाखया व्युदूहति ॥ ६४ ॥

अपसलविसृष्टा अप्रदक्षिणवलिता । तया परितत्य अपेतो यन्त्वित्यनेन मन्त्रेण पलाशशाखया व्युदूहति मितप्रदेशम् ॥ ६४ ॥

दक्षिणा शाखां निरस्य परिश्रिद्भिः परिश्रयति पूर्ववदपरिमिताभिः ॥ ६५ ॥

गार्हपत्य(चिति)परिश्रिदपेक्षया इहापरिमितत्वम् । एवं हि श्रूयते । यजुषा ताः परिश्रयन्ति तूष्णीमिमा इति । यजुषा च परिश्रयणं गार्हपत्यपरिश्रिताम् ॥ ६५ ॥

औदुम्बरसीर उत्तरतो वा षड्गवे युज्यमाने युक्तेति सम्प्रेष्य सविता त इति जपति ॥ ६६ ॥

सम्प्रेषणजपौ याजमानौ ॥ ६६ ॥

अनुरज्जु चतस्रः सीताः कृषति वायुः पुना-
त्विति प्रतिमन्त्रम् ॥ ६७ ॥

उत्तरतः प्रतीचीं प्रथमाम् ॥ ६८ ॥

अग्नेर्भ्राजसा सूर्यस्य वर्चसेति चात्र कृषामीत्यध्याहारः साकाङ्क्षत्वात् ॥ ६८ ॥

अपरिमिता मध्ये तूष्णीम् ॥ ६९ ॥

सीताः कृषति ॥ ६९ ॥

अनडुहो विमुच्य विमुच्यन्तामिति दक्षिणा
सीरं निरस्याश्वत्थेव इति सर्वौषधं वपति ॥७०॥

सवितात इति शरीराणि निवपति मध्ये ॥ ७१॥

सविता त इत्यनेन मन्त्रेण कृष्टमध्ये शरीराणि निवपति॥७१॥

तूष्णीमन्यः कुम्भमाक्ष्णौति दक्षिणाऽनवानं
सृत्वा ॥ ७२ ॥

अन्योऽध्वर्युव्यतिरिक्तः तूष्णीमनवानं दक्षिणा गत्वा कुम्भमाक्ष्णौति क्षिपतीत्यर्थः । भिनत्तीत्यपरे ॥ ७२ ॥

प्रत्यागते परं मृत्यविति जपति ॥ ७३ ॥

प्रत्यागते क्षेप्तरि परं मृत्यविति जपति ॥ ७३ ॥

शं वात इति यथाङ्गं कल्पयित्वेष्टकां निद-
धाति मध्ये तूष्णीम् ॥ ७४ ॥

अथैनं यथाङ्गं कल्पयतीति श्रुतेः । तूष्णीमिति लौकिकवाक्प्रतिषेधः ॥ ७४ ॥

प्रतिदिशमन्तेषु पराचीस्तिस्रस्तिस्रो ऽलक्ष-
णाः पादमात्रीः ॥ ७५ ॥

पराचीरिति नाङ्ग्यात्मम् ॥ ७५ ॥

प्रदरात्पुरीषमाहृत्य परिकृष्य वा सर्वतो
ऽपुरस्तात् ॥ ७६ ॥

पुरीषं प्रक्षिपति श्मशाने ॥ ७६ ॥

शर्करा अनग्निचितः ॥ ७७ ॥

शर्करा इष्टका भवन्ति ॥ ७७ ॥

ऊर्द्ध्वप्रमाणमास्यं ब्राह्मणस्य ॥ ७८ ॥

श्मशानं भवति । ततश्च परिश्रितस्तावत्प्रमाणा भवन्ति ॥७८॥

उरः क्षत्रियस्य ॥ ७९ ॥

प्रमाणम् ॥ ७९ ॥

ऊर्द्ध्वबाहु वा ॥ ८० ॥

वेति विकल्पः ॥ ८० ॥

उरू वैश्यस्य ॥ ८१ ॥

उपस्थः स्त्रियाः ॥ ८२ ॥

जानु शूद्रस्य ॥ ८३ ॥

प्रमाणम् ॥ ८३ ॥

सर्वेषां वाऽधोजानु ॥ ८४ ॥

प्रमाणम् । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ८४ ॥

अवकाभिः कुशैश्च प्रच्छाद्य ॥ ८५ ॥

परिकृष्टं चेद्यवान्वपेत् ॥ ८६ ॥

यदि परिकृष्टात्पुरीषं ततश्च तत्र यवानां वापः श्रुतिक्रमेण ॥ ८६ ॥

दक्षिणतः कुटिले कर्षू खात्वा क्षीरोदकाभ्यां पूरयन्ति सप्तोत्तरतः प्राचीरुदकस्य ॥ ८७ ॥

कर्षून्पूरयन्ति ॥ ८७ ॥

तींस्त्रीनाववपत्यश्मनः ॥ ८८ ॥

अमात्याः कर्षूषु ॥ ८८ ॥

अध्यधिगच्छन्त्यश्मन्वतीरिति ॥ ८९ ॥

अनेन मन्त्रेण कर्षूषु ॥ ८९ ॥

अपाघमित्यपामार्गैरपमृजते ॥ ९० ॥

अपाघमित्यनेन मन्त्रेण अपामार्गैरात्मानममात्या अपमृजन्ति ॥ ९० ॥

सुमित्रिया न इति स्नात्वा ऽहतवाससोऽनडुत्पुच्छमन्वारभ्यानड्वाहमित्युद्वयमित्यागच्छन्ति ॥ ९१ ॥

सुमित्रिया न इति स्नात्वा अहतानि वासांसि परिधाय अनड्वाहमित्यनेन मन्त्रेणानडुत्पुच्छमन्वारभ्य उद्वयमित्यागच्छन्ति॥९१॥

ग्रामश्मशानान्तरे मर्यादालोष्टं निदधातीमं जीवेभ्य इत्यनेन मन्त्रेण ॥ ९२ ॥

मर्यादाया एव लोष्टमाहृत्येति वचनात् ॥ ९२ ॥

अञ्जनाभ्यञ्जने कृत्वौपासनं परिस्तीर्य वारणान्परिधीन्परिधाय वारणेन स्रुवेणैकामाहुतिं जुहोत्यग्न आयूꣳष्यायुष्मानग्न इति ॥९३॥

अञ्जनमक्ष्णो रभ्यञ्जनं च पादयोः कृत्वौपासनं परिस्तीर्य वारणान्परिधीन्परिधाय परिधानापदेशाच्चत्वारः परिधयः । वारणेन स्रुवेणैकामाहुतिं जुहोत्यग्न आयूꣳष्यायुष्मानग्न इति द्वाभ्यामृग्भ्याम् । औपासनश्चात्र कर्तृसम्बन्धी न प्रेतसम्बन्धी । तेन ह्यसौ विहितकर्मानुष्ठानसाधनभावायाहित इति । तत्परिधीनां च संस्कारो न भवत्येवापूर्वत्वात् ॥ ९३ ॥

अथैषां परिदां वदति परीमे गामनेषतेति ॥९४॥

अथशब्दो मङ्गलार्थः । पित्र्यं कर्मनिवृत्तमिति । आनन्तर्यार्थमित्यपरे । ततश्चानन्तरमर्थलक्षणमपि न कर्तव्यम् । परिदां वादश्च यजमानविषयोऽमात्यविषयश्च । तेनैषामित्युक्तम् ॥ ९४ ॥

अद्वारेणौपासनं निरस्यति क्रव्यादमिति ॥९५॥

अनेन मन्त्रेण । औपासनश्च यस्मिन्नाहुतिर्हुता स एव गृहीतव्यो न प्रेतोपासनः तस्यैकदेशं निरस्यति । स एव ह्यानन्तर्यात्सम्बध्यते । तदेकदेशं निरस्यति । तथा च मन्त्रवर्णः । इहैवायमितरो जातवेदा देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्निति । जपमन्त्र एतदभिधीयते । एकदेशो निरस्तः । एकदेश इतरशब्दो वर्तत इति ॥ ९५ ॥

इहैवायमिति जपति ॥ ९६ ॥

भूयसीश्चेच्छन् ॥ ९७ ॥

भूयसीश्च इच्छन् ॥ ९७ ॥

इत्युपाध्यायकर्कविरचिते कात्यायनसूत्रभाष्ये एकविंशतितमोऽध्यायः समाप्तः ।

११०

द्वाविंशो ऽध्यायः ।

अथैकाहाः ॥ १ ॥

उक्तान्याधानादीन्यध्वर्युवेदविहितानि पितृमेधान्तानि कर्माणीदानीं छान्दोग्यवेदविहितान्येकाहादीनि सत्त्राणि व्याचिख्यासुराचार्य इदमाह अथैकाहा इति । तत्रायमथशब्दो ऽधिकारान्तरप्रज्ञप्त्यर्थः । वेदान्तरविहितानि कर्माणि व्याख्यातुमधिक्रियन्ते । अधिकारान्तरप्रज्ञप्तेः किं प्रयोजनमिति चेत् । इह चोदकपरिप्राप्ताङ्गपदार्थव्यतिरेकेणोद्गातुः कर्तृत्वं यथा स्यादिति । कुत एतदिति चेत् । उद्गातृवेदसमधीतत्वात्समाख्ययोद्गातुरेव कर्तृत्वमिति । ननु च सर्व एवैते उद्भिदादय उद्गातृवेदसमधीताः ? सत्यमेवं प्रधानेषु न समाख्यया कर्तृत्वम् । उद्भिदा यजेत पशुकाम इति सर्वं प्रत्युपदेशात् । अङ्गेषु त्वपूर्वेषु समाख्यया कर्तृत्वमिष्यते । यानि पुनश्चोदकपरिप्रापितान्यपि गृहीतकर्तृकाण्येवेति । एकाहा व्याख्यास्यन्त इति सूत्रशेषः । एकाहैश्चोपलक्षणमहीनसत्त्राणामपि ॥ १ ॥

अवचने ऽग्निष्टोमः ॥ २ ॥

संस्थान्तरस्यावचने ऽग्निष्टोमो भवति । न्यायसूत्रमेतत् । प्राथम्यादविरोधान्नित्यत्वाच्चाग्निष्टोम एव भवति ॥ २ ॥

भूर्धेनुदक्षिणः ॥ ३ ॥

भूर्नामैकाहस्स धेनुदक्षिणो भवति । दक्षिणासंयोगेन धेनुविधानात्सकलस्य दाक्षिण्यस्य निवर्तिका धेनुः । अत्र च दक्षिणाभिमन्त्रणे मन्त्रो विपरिणस्यते ॥ ३ ॥

ज्योतिः ॥ ४ ॥

ज्योतिर्नामैकाह एव तत्र कश्चिद्विशेषः ॥ ४ ॥

गो आयुषी उक्थ्यौ ॥ ५ ॥

एको गौः अपर आयुः । तावुक्थ्यसंस्थौ भवतः ॥ ५ ॥

अभिजिद्विश्वजितौ ॥ ६ ॥

अपरावेकाहौ ॥ ६ ॥

सहस्रमभिजितो दक्षिणा ॥ ७ ॥

ततश्च यत्सहस्रसंख्यासंयोगेन श्रूयते तदत्र भवति । यथाश्वद्वाभ्यग्रहणं तिस्रोनूबन्ध्यास्त्रैधातवीति ॥ ७ ॥

शताश्वं वा सहस्रम् ॥ ८ ॥

शतमश्वानां यस्मिन्सहस्रे तच्छताश्वं सहस्रम् । तद्वाभिजिद्दक्षिणेति विकल्पः ॥ ८ ॥

सहस्रः सर्ववेदसं विश्वजितः ॥ ९ ॥

सहस्रसर्ववेदसयोर्विश्वजिति विकल्पः । सर्ववेदसपक्षे इदमुच्यते ॥ ९ ॥

ज्येष्ठं पुत्रमपभज्य भूमिशूद्रवर्जं योगाविशेषात्सर्वेषाम् ॥ १० ॥

ज्येष्ठपुत्रस्य विभागं दत्वा भूमिशूद्रवर्जं ददाति । कुत एतत्सर्वमनुष्याणां हि भूम्या योगो ऽविशिष्टः । धारणं चङ्क्रमणद्वारेण शूद्रस्य च शुश्रूषोपनततेति ॥ १० ॥

शूद्रदानं वा दर्शनाविरोधाभ्याम् ॥ ११ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । शूद्रस्य दानं भवति । दृश्यते हि शूद्रस्य दानं पुरुषमेधे स पुरुषं प्राचीदिग्घोतुरिति । न च विरोधो गर्भदासस्य । तस्माच्छूद्रो दीयत एव । अनेन च न्यायेन भूमेरप्येकदेशदाने नैव विरोधः । क्वचिच्च दृश्यते सभूमि सपुरुषमिति ॥ ११ ॥

द्रव्याभावात्तदन्तः ॥ १२ ॥

दक्षिणादानान्तो विश्वजिद्भवति । कुत एतत् । द्रव्याभावात् । सर्वस्वदाने सति द्रव्यमेव नास्तीति तदन्तं विश्वजित् ॥ १२ ॥

समाप्तिर्वा चोदितावभृथश्रुतेः ॥ १३ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । समाप्येत वा विश्वजित् । चोदितो ह्यसौ विश्वजिता यजेतेत्यपवर्गपर्यन्त आख्यातार्थः । अपि चावभृथश्रुतिर्भवति । अवभृथादुदेत्य वत्सच्छविं परिदधातीति वत्सच्छविपरिधाविधिपरे वाक्ये अवभृथं दर्शयति ॥ १३ ॥

दीक्षासु चापदेशात् ॥ १४ ॥

दीक्षासु च कत्वभिनिर्वृत्त्यर्थं द्रव्यमपदिष्टम् । अतस्तद्व्यतिरिक्तं सर्वस्वमिति ॥ १४ ॥

न समत्वात् ॥ १५ ॥

नैतदेवं युक्तं विश्वजित्समाप्येतेति । समं ह्येतदुभयं विश्वजिता यजेतेति । समाप्तिश्चोदिता सर्वस्वञ्च ददातीति च सर्वस्वदानम् । अतो विरोधाद्विकल्प एव युक्तरूपः । एवं स्थित आधीतेन व्याख्यायते । सममेतदिति चेत् । नैतत्समम् । विश्वजिता यजेतेति पूर्वचोदना प्रधानचोदना च । सर्वस्वं ददातीति गुणचोदना पश्चात्कालवाचिनी च । तेन विरोधे सति अयमेवार्थो गृहीतुं न्याय्य इति । विकल्पश्च तुल्यत्वे भवति न चेह तुल्यत्वमित्युक्तम् ॥१५॥

विश्वजिति सहस्रसर्ववेदसयोर्विकल्प उक्तः । तत्र सन्देहः किं प्रागपि सहस्रात्सर्ववेदसं भवत्युतोर्ध्वं सहस्रादिति । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैवोपक्रमः—

परिमाणे सर्वमविशेषात् ॥ १६ ॥

सर्वस्वपरिमाणे मृग्ये यस्य यावत्स्वं तत्सर्वं गृह्यते । सर्वं वेदः सर्ववेदसमिति । तेन प्रागपि सहस्रात्सर्ववेदसं भवति ॥ १६ ॥

एवं प्राप्त आह—

अधिकं वा प्रकृत्यनुग्रहात् ॥ १७ ॥

अधिकं वा सहस्रात्सर्ववेदसं ग्रहीतव्यम् । प्रकृत्य हि सर्ववेदसं सहस्रेणानुग्रहं दर्शयति । कोऽर्हति मनुष्यः सर्ववेदसं दातुं तस्मात्सहस्रं देयमिति । एतच्च सहस्रादधिक उपपद्यते नेतरथा ॥१७॥

एवं तावदत्र सहस्राधिकं सर्ववेदसमित्युक्तम् अन्यत्रापि प्रतिहर्तपच्छेदादौ सहस्राधिके प्राप्त आह—

नानित्यत्वात् ॥ १८ ॥

नैतदेवम् सहस्रादधिकं सर्ववेदसमिति । न हि नित्ये कस्मिंश्चित्परिमाणविशेषे सर्ववेदसशब्दः प्रसिद्धः । यद्धयस्य वेदः सर्वं तत्सर्वस्वमिति ॥ १८ ॥

कर्मशब्दाच्च ॥ १९ ॥

अस्तिचायं लोके व्यापारशब्दः सर्वमनेन दत्तमिति । तस्मात्प्रागपि सहस्रात्सर्वस्वमिति । विश्वजति तु लिङ्गेन व्यवस्था ॥१९॥

अवभृथादुदेत्य रोहिण्यौ वत्सछव्यौ सकर्णपुच्छावछते परिदधाते ॥ २० ॥

अवभृथादुत्थाय रौहिण्यौ वत्सच्छव्यौ सकर्णपुच्छावच्छिन्ने परिदधाते ॥ २० ॥

द्वादशरात्रं परिवसत्युखावदग्निं विभ्रत् ॥ २१ ॥

उखा वदिति वैणवीत्र ॥ २१ ॥

औदुम्बरीं वा ॥ २२ ॥

उष्णीषं च ॥ २३ ॥

तिस्रस्तिस्रः ॥ २४ ॥

द्वादशरात्रस्य विभागः ॥ २४ ॥

औदुम्बरे मूलफलभक्षः ॥ २५ ॥

औदुम्बरबहुले देशे मूलफलभक्षास्तिस्रो रात्रीर्वसति ॥ २५ ॥

निषादे ॥ २६ ॥

निषादानां मध्ये अपरास्तिस्रो वसति ॥ २६ ॥

जने ॥ २७ ॥

तिस्रो रात्रीर्वसति ॥ २७ ॥

समाने जने ॥ २८ ॥

अपरास्तिस्रः ॥ २८ ॥

अप्रसिद्धत्वात्स्वयमेवाह—

वैश्यो जनो राजन्यः समानजनः श्रुतेः ॥२९॥

ग्राम्यभोजनं निषादानां मृन्मयापानं च ॥३०॥

निषादनामस्यैष नियमः ॥ ३० ॥

संवत्सरं न याचेत् ॥ ३१ ॥

किं चिदपि ॥ ३१ ॥

दीयमानं न प्रत्याचक्षीत ॥ ३२ ॥

संवत्सरमेव ॥ ३२ ॥

यमाभ्यां वा यजेत पूर्वापराभ्याम् ॥ ३३ ॥

यमाभ्यां वा ऽभिजिद्विश्वजिद्भ्यां यजने। तत्र पूर्वं कृत्वा ऽपरः क्रियते। पौर्वापर्ये हि यमशब्दो लोके दृष्टः ॥ ३३ ॥

एवं प्राप्त आह—

युगपद्वा ॥ ३४ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। न पौर्वापर्येण किं तर्हि युगपदेव न हि कर्मणोः पौर्वापर्ये यमशब्दो वर्त्तते। तस्मात्सहैव क्रिया। यत्तु लोके

पौर्वापर्येपि यमशब्दो दृश्यते । तत्रान्यथोपपद्यत इति यमयागपक्षे कर्मनिरूप्यते ॥ ३४ ॥

दक्षिणोत्तरे देवयजने ॥ ३५ ॥

भवतः ॥ ३५ ॥

तत्र च—

दक्षिणमभिजितः ॥ ३६ ॥

भवति ॥ ३६ ॥

पत्नीशालमुत्तरे ॥ ३७ ॥

देवयजने भवति ॥ ३७ ॥

नानर्त्विजः ॥ ३८ ॥

नाना पृथक्पृथगृत्विजो भवन्ति देशभेदात् ॥ ३८ ॥

त एव वा प्रभुत्वात् ॥ ३९ ॥

त एव वा ऋत्विजो भवन्ति न पृथक्त्वेन । प्रभवन्ति हि ते उभयोरपि देवयजनयोः । दक्षिणेऽध्वर्युराध्वर्यवं करोति । विरोधादुत्तरं प्रतिप्रस्थाता । उक्तमाचार्येण वचनविरोधाभ्यामन्य इति । इह च युगपत्प्रवृत्तौ षोडशसंख्यैव ऋत्विग्विषया भवति । क्रतुद्वयाभिनिर्वृत्त्यर्थतया ब्रह्मा व्रियते तथोद्गात्रादयः । तस्मात्तैरेव क्रतुद्वयमपि निर्वोढव्यमिति ॥ ३९ ॥

बहिर्वैदिकानि समानानि ॥ ४० ॥

बहिर्वेदिकानि यान्यङ्गानि दीक्षणीयादीनि तानि समानानि भवन्ति । अगृह्यमाणविशेषत्वात् ॥ ४० ॥

नानेतराणि ॥ ४१ ॥

यानि पुनरान्तर्वेदिकानि तानि पृथग्भवन्ति । यथाग्नीषोमीयादीनि गृह्यते एव हि विशेषस्तत्र ॥ ४१ ॥

कर्मसन्निपाते पूर्वं पूर्वमभिजितः ॥ ४२ ॥

कर्म भवति । यथा सयजमाना धिष्ण्यानुपतिष्ठन्त इति ॥४२॥

पृथक्सहस्रे दक्षिणा ॥ ४३ ॥

दक्षिणेपि देवयजने सहस्रमुत्तरेपीति । सहस्रयुक्तं चोभयो-र्भवति । वैधातवी तु बहिर्वेदिकीति तन्त्रेण ॥ ४३ ॥

सर्वजितत्समहाव्रतः संवत्सरदीक्षः सप्ताहा-

भिषवस्तिस्र उपसदः षड्वा ॥ ४४ ॥

सर्वजिन्नामैकाहः स समहाव्रतो भवति । संवत्सरं दीक्षा भवन्ति । संवत्सरादूर्ध्वं सप्ताहेऽतीते सुत्या भवति । तत्र च तिस्र उपसदो भवन्ति चतस्रो दीक्षाः । षड्वा उपसदो भवन्ति ॥ ४४ ॥

एका दीक्षा ४५ ॥

अग्निवद्वा दीक्षाः ॥ ४६ ॥

भवन्ति । उपसदां तु विकल्पः स्थित एव ॥ ४६ ॥

शताश्वरथमध्वर्यवे ददात्यग्नौ चीयमाने ॥ ४७ ॥

शतं गवामश्वरथं चैकमग्नौ चीयमाने अध्वर्यवे ददाति । तच्च प्राग्धिष्ण्यचयनात् । दीयमान इति श्रवणात् । तत्र चाश्वाहुते-रपकर्षः क्रियते ॥ ४७ ॥

उद्गात्रे व्रतकाले ॥ ४८ ॥

शताश्वरथं ददाति ॥ ४८ ॥

होत्रे शस्त्रकाले ॥ ४९ ॥

व्रतसमनन्तरं यच्छस्त्रं तत्काले होत्रे ददाति ॥ ४९ ॥

ततो ब्रह्मणे ॥ ५० ॥

तत्समनन्तरमेव च ब्रह्मणे ददाति । श्वताश्वरथमित्यनुवर्तते ॥ ५० ॥

दक्षिणाकाले सर्वेभ्यः सहस्रम् ॥ ५१ ॥

ददाति । प्रकृतेभ्य एव मा भूदिति सर्वग्रहणम् ॥ ५१ ॥

साहस्राश्चत्वारः सहस्रदक्षिणाः ॥ ५२ ॥

साहस्रा इति चतुर्णामपि सामान्यसंज्ञा । सहस्रदक्षिणास्ते भवन्ति ॥ ५२ ॥

तेषां च—

तृतीय उक्थ्यः ॥ ५३ ॥

संस्थो भवति । ब्राह्मणे हि सर्वज्योतिस्तृतीय उक्थसंस्थः पठ्यते ॥ ५३ ॥

संज्ञाविशेषमाह—

ज्योतिर्विश्वज्योतिः सर्वज्योतिस्त्रिरात्रसम्मितः॥५४॥

इति ॥ ५४ ॥

षट्साद्यस्क्राः ॥ ५५ ॥

साद्यस्क्रसंज्ञकाः षट्क्रतवो भवन्ति ॥ ५५ ॥

स्वर्गकामपशुकामभ्रातृव्यवतां प्रथमः ॥ ५६ ॥

साद्यस्क्राख्यः क्रतुर्भवति ॥ ५६ ॥

रुक्मललाटोऽश्वः श्वेतो दक्षिणा ॥ ५७ ॥

अश्वाभावेगौः ॥ ५८ ॥

दक्षिणा भवति ॥ ५८ ॥

तमुद्गात्रे ददाति ॥ ५९ ॥

तमश्वं गां वोद्गात्रे ददाति ॥ ५९ ॥

प्राकृतस्यानिवृत्तिरुद्गातृयोगात् ॥ ६० ॥

प्राकृतस्य दक्षिणा जातस्य च न निवृत्तिः । कुत एतत् । उद्गातृयोगादश्वस्य ॥ ६० ॥

एवं प्राप्त आह—

निवृत्तिः क्रतुयोगात् ॥ ६१ ॥

निवृत्तिः प्राकृतस्य भवति । कुत एतत् । क्रतुना हि युज्यते च तस्याश्वः श्वेतोदक्षिणेति । तेन यद्दक्षिणायुक्तं तन्निवर्तेत इति ॥६१॥

वचनादेकस्य ॥ ६२ ॥

यत्तूक्तमुद्गात्रे ददातीति । तत्क्रतुयोगेपि वचनादित्यदोषः ॥६२॥

दीर्घव्याधिप्रतिष्ठाकामान्नाद्यकामानां द्वितीयः ॥६३॥

साद्यस्को भवति । एषामत्राधिकार इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

अश्वैकविंशादक्षिणा ऽश्वो वा ॥ ६४ ॥

ततश्च विकल्पः ॥ ६४ ॥

हीनस्यानुक्रीः ॥ ६५ ॥

अनुक्रीर्नाम साद्यस्कः स हीनस्य भवति । यः कर्मणा हीन इव तस्यासौ भवति ॥ ६५ ॥

साश्वं शतं दक्षिणाश्वो वा ॥ ६६ ॥

वेति विकल्पः ॥ ६६ ॥

विश्वजिच्छिल्पः ॥ ६७ ॥

नामसाद्यस्कः ॥ ६७ ॥

तत्र विशेषः—

यथाद्रव्ये जनपदे यजेत तेषां यथोत्साहं दद्यात् ॥ ६८ ॥

दक्षिणाः । यद्यद्द्रव्यं यस्मिन्यस्मिन् जनपदे प्रायोवृत्त्या तेषां यथोत्साहं दानम् ॥ ६८ ॥

यथा द्रव्यमाचष्टे—

आजानेयानपरजने ॥ ६९ ॥

आजानेयानश्वानपरजने ददाति ॥ ६९ ॥

प्राच्येषु हस्तिनः ॥ ७० ॥

ददाति ॥ ७० ॥

अश्वतरीरथानुदीच्येषु ॥ ७१ ॥

वेसरीयुक्तान्रथानुदीच्येषु ददाति ॥ ७१ ॥

सर्वस्वप्रतिनिधिर्वा ॥ ७२ ॥

दीयते ॥ ७२ ॥

अप्रसिद्धत्वादुच्यते—

धेन्वडुनत्सीरधान्यपल्यदासमिथुनमहानसा-
रोहणविमितशयनानि ॥ ७३ ॥

धेन्वादीनि दासमिथुनान्तानि प्रसिद्धानि । महानसोपयोगिकं द्रव्यं ताम्रवर्चादि महानसशब्देनोच्यते । आरोहणं च युग्यम् । विमितशयने प्रसिद्ध एव विमितं गृहम् ॥ ७३ ॥

श्येनो ऽभिचरतः ॥ ७४ ॥

श्येनो नाम साद्यष्कः पञ्चमः सो ऽभिचरतो भवति ॥७४॥

यत्रौषधयो न जायेरंस्तद्देवयजनम् ॥ ७५ ॥

भवति ॥ ७५ ॥

विदाहि वा ॥ ७६ ॥

यत्र जाता ओषधयो दह्यन्ते अग्न्यादिना ॥ ७६ ॥

वृक्षस्तम्बच्छिन्नम् ॥ ७७ ॥

यत्र वृक्षास्तम्बाश्च छिन्नास्तद्वृक्षस्तम्बच्छिन्नम् ॥ ७७ ॥

वा निर्व्रस्कम् ॥ ७८ ॥

वा निर्वृक्णमूला वृक्षा भवन्ति। वा अनिर्वृक्णमूलाः । अपरे तु सूत्रद्वयमन्यथा वर्णयन्ति । वृक्षस्तम्बच्छिन्नं वा अच्छिन्नं वा यदा छेदनं तदा निर्वृक्णमूला वृक्षा भवन्ति ॥ ७८ ॥

दक्षिणाप्रवणम् ॥ ७९ ॥

देवयजनं भवति ॥ ७९ ॥

अचषालो यूपः स्फ्याग्रः ॥ ८० ॥

स्फ्यस्येवाग्रं भवति ॥ ८० ॥

तैल्वको बाधको वा ॥ ८१ ॥

यूपो भवति । तिल्वकः प्रसिद्धः बाधको यः गिरिमालक इति प्रसिद्धः ॥ ८१ ॥

इध्मो वैभीदकः ॥ ८२ ॥

भवति ॥ ८२ ॥

शरमयं बर्हिः ॥ ८३ ॥

अधिषवणे शवनभ्ये ॥ ८४ ॥

शवं येनानसोढं तत्सम्बन्धिनी अधिषवणे फलके ॥ ८४ ॥

रथौ हविर्धाने ॥ ८५ ॥

नानसी ॥ ८५ ॥

लोहितः सवनीयोऽग्नये रुद्रवते ॥ ८६ ॥

भवति ॥ ८६ ॥

लोहितवाससो लोहिताष्णीषाः प्रचरन्त्यृत्विजः ॥८७॥

लोहिते वाससी येषां ते लोहितवाससः लोहितोष्णीषाश्च प्रचरन्त्यृत्विजः ॥ ८७ ॥

निवीताः ॥ ८८ ॥

कण्ठावसक्तयज्ञोपवीताः ॥ ८८ ॥

उज्ज्यधन्वानः ॥ ८९ ॥

उद्गता ज्या धनुषो येषां ते उज्ज्यधन्वानः । आरोपितधन्वान इत्यर्थः ॥ ८९ ॥

कलापिनः ॥ ९० ॥

कलापशब्देन भस्त्रोच्यते । तद्वन्त इत्यर्थः ॥ ९० ॥

काणखोरकूटबण्डां ज्व्हुतमिश्रा नव नव द-
दक्षिणा ददाति लिङ्गानाम् ॥ ९१ ॥

काणाः प्रसिद्धाः । खोरा लङ्गाः । कूटबण्डाः छिन्नपुच्छभग्नश्टङ्गाः । ज्व्हुतामिश्राः ज्वरगृहीतमिश्रा इत्यर्थः । नव काणान्नयति । नव खोरान्नयत्येवमादिश्रवणात् ॥ ९१ ॥

पुरुषाणां वा दानाधिकारात् ॥ ९२ ॥

पुरुषाणां वा नवसंख्या सम्बन्धः । प्रतिपुरुषम् नव नव ददातीत्यर्थः ॥ ९२ ॥

प्राकृतस्य वा नयनं भेदेन ॥ ९३ ॥

प्राकृतस्य वा दक्षिणाजातस्य एतानि लिङ्गानि भवन्ति तेषां च नयनं भेदेन। एवं प्रकृतिरनुगृहीता भवति । नव नव नयतीति च यथा श्रुतम् ॥ ९३ ॥

दक्षिणाकाले कण्टकैरेना विरुजेयुः ॥ ९४ ॥

समाख्ययोद्गातारः ॥ ९४ ॥

उपतप्तास्वनुपतप्तानामाज्यम् ॥ ९५ ॥

उपतप्तासु या अनुपतप्ताः तदीयमाज्यं भवति ॥ ९५ ॥

साद्यस्कधर्मा हिरण्यस्रग्वत् ॥ ९६ ॥

साद्यस्कशब्देनात्र श्येनोऽभिधीयते। तस्य धर्मा लोहितोष्णीषादयः हिरण्यस्रग्वद्यद्यस्योपयुक्तं तत्तस्य भवति ॥ ९६ ॥

एकत्रिके दक्षिणा षष्टिशतं षड्वा ॥ ९७ ॥

एकत्रिकः षष्ठः साद्यस्कः तत्र षट्षष्टिशतं दक्षिणा ॥९७॥

साद्यस्कधर्माः ॥ ९८ ॥

व्याख्यास्यन्त इति सूत्रशेषः ॥ ९८ ॥

दीक्षादि सद्यः सर्वं क्रियते ॥ ९९ ॥

ऋजुः ॥ ९९ ॥

सह पशूनालभते ॥ १०० ॥

अग्नीषोमीयसवनीयानूबन्ध्यान्। सद्यस्त्वे च सति सौत्येऽहनि सर्वं कर्तव्यम्। तत्र स्थानित्वात्सवनीयकाल एव पशूनामालम्भः तदीय एव स्थाने युक्तः। स्वस्थानं च सवनीयो न जहाति। अग्नीषोमीयस्तु स्वस्थानादुत्कालितः परतो गच्छति ॥ १०० ॥

पुरोडाशो वाग्नीषोमीयस्थाने ॥ १०१ ॥

अग्नीषोमीयोऽतः पशुरित्यत्राग्नीषोमीयः पुरोडाशो वा भवति। वा न वेति ॥ १०१ ॥

वपान्ते सुब्रह्मण्यानिवृत्तिः ॥ १०२ ॥

वपान्ते या सुब्रह्मण्या सा न भवति ॥ १०२ ॥

प्रतिदिशं वसन्त्यृत्विजः ॥ १०३ ॥

अतश्च पूर्वस्मिन्नहनि ऋत्विग्वरणं कर्तव्यम् ॥ १०३ ॥

पुरस्ताद्योजने होता ॥ १०४ ॥

वसतीतिशेषः ॥ १०४ ॥

इतरे क्रोशप्रत्यवायेन क्रोशप्रत्यवायेन ॥ १०५ ॥

इतर उद्गात्रादयः ॥ १०५ ॥

उद्गातोत्तरतः ॥ १०६ ॥

वसति त्रिभिः क्रोशैः ॥ १०६ ॥

अध्वर्युः पश्चाद् ब्रह्मा दक्षिणतः ॥ १०७ ॥

वसति ॥ १०७ ॥

चतुर्भिरश्वरथैः सक्षीरदृतिभिरावहन्त्येनान् ॥ १०८ ॥

होत्रादीन् ॥ १०८ ॥

यथाक्रोशमश्वाः ॥ १०९ ॥

यस्य यावन्तः क्रोशास्तस्य तावन्तोऽश्वा भवन्ति रथे ॥१०९॥

ततो नवनीतमाज्यम् ॥ ११० ॥

ततो दृतेर्यज्जातं नवनीतं तदाज्यं भवति ॥ ११० ॥

सोमक्रयणस्त्रिवत्सः साण्डः ॥१११॥

त्रिवत्सः त्रिवर्षः ॥ १११ ॥

वेदिरुर्वरा ॥ ११२ ॥

शस्यमालिनी भवति ॥ ११२ ॥

व्रीहीन्यवान्वा पक्वानध्यवस्यति ॥ ११३ ॥

खल उत्तरवेदिः ॥ ११४ ॥

भवति ॥ ११४ ॥

धान्यखलः प्रत्ययात् ॥ ११५ ॥

प्रयोगप्रत्ययौ तत्रैव भवतः ॥ ११५ ॥

ये वेदिमभितस्तानुत्तरवेदिदेशे मृद्नन्ति ॥ ११६ ॥

धान्यखले सति सन्निधानात् । वेदिमभितो ये सस्य विशेषास्तानुत्तरवेदिदेशे मृद्नन्ति ॥ ११६ ॥

पांसुखलो वा प्रत्ययाविशेषात् प्रकृत्यनुग्रहाच्च ॥ ११७ ॥

वाशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । पांसु खले वोत्तरवेदिर्भवति । तत्रापि हि खलशब्दप्रयोगप्रत्ययौस्त एव । अपि चैवं प्रकृतिरनुगृहीता भवति ॥ ११७ ॥

खलेवाली यूपो लाङ्गलेषा ॥ ११८ ॥

धारणं यया क्रियते सा खलेवाली यूपकार्ये भवति । सा च पूर्वमेव निहिता द्रष्टव्या ॥ ११८ ॥

कलापी चषालार्थे ॥ ११९ ॥

कलापी च तृणपूलकः चषालार्थे भवति ॥ ११९ ॥

निर्वृत्तग्रहणात् प्राकृतनिवृत्तिः ॥ १२० ॥

निर्वृत्ता हि खलेवाली यूपकार्ये विधीयते । अतश्च प्राकृतानां यूपधर्माणां निर्वृत्तिर्भवति । यूपशब्दो हि संस्कारनिमित्तः । छेदनादयश्च स्वर्ववगूहनपर्यन्ताः यूपस्वरूपप्रयुक्ताः न कार्यप्रयुक्ताः । तस्मात्साधूक्तं निर्वृत्तग्रहणात्प्राकृतनिवृत्तिरिति ॥ १२० ॥

आवेशादनिवृत्तिः ॥ १२१ ॥

स्यादेतदेवं यदि कार्ये विशिष्टा धर्मा भवेयुः। न चैते कार्यविशिष्टाः । स्वरूपप्रयुक्ता एवैत इति । न हि यूपशब्द आकृतिवचनः । अलौकिकत्वात्संस्कारनिमित्तः । सत्सु संस्कारेषु प्रयोगात् ॥१२१॥

उर्वरादि वा द्वितीयस्य सन्निधेः ॥ १२२ ॥

उर्वरादिधर्मजातं द्वितीयस्य भवति । तत्सन्निधौ हि तत्पठ्यन्त इति । वा सर्वेषां भवति । साद्यस्कान् प्रकृत्य श्रवणात् । यत्तु सन्निधानाद्द्वितीयस्येति । तत्रोच्यते।अवश्यमेव पठ्यमानं कस्य चिदेव सन्निहितं भवतीति ॥ १२२ ॥

व्रात्यस्तोमाश्चत्वारः ॥ १२३ ॥

व्रात्यस्तोमसंज्ञकाश्चत्वारः क्रतवो भवन्ति । व्रात्याः प्रसिद्धा एव । त्रिपुरुषं पतितसावित्रीकाः । प्रायश्चित्तार्थत्वाच्च लौकिकेऽग्नौ भवन्ति । न ह्येतैराधानं प्रयुज्यते । अतदङ्गत्वात् । तदुक्तमाचार्येण स्थपतीष्टिं प्रकृत्य लौकिक इति ॥ १२३ ॥

द्वितीय उक्थ्यः ॥ १२४ ॥

भवति ॥ १२४ ॥

व्रात्यगणस्य ये सम्पादयेयुस्ते प्रथमेन यजेरन् ॥ १२५ ॥

सम्पादनं च गायननर्तकादीनाम् । तेषां प्रथमे ऽधिकारः ॥१२५॥

द्वितीयेन निन्दिता नृशंसाः ॥ १२६ ॥

नृशंसत्वेन ये निन्दितास्तेषां द्वितीये ऽधिकारः ॥ १२६ ॥

तृतीयेन कनिष्ठाः ॥ १२७ ॥

कनिष्ठा लघवः ॥ १२७ ॥

ज्येष्ठाश्चतुर्थेन ॥ १२८ ॥

अधिक्रीयन्ते ॥ १२८ ॥

ज्येष्ठशब्दार्थमाह—

अपेतप्रजनना स्थविरास्तदाख्यास्तेषां यो नृशꣳसत्तमः स्याद्द्रव्यवत्तमो वानूचानतमो वा तस्य गार्हपत्ये दीक्षेरन् ॥ १२९ ॥

स गृहपतिः कर्तव्यः ॥ १२९ ॥

तस्य भक्षमनुभक्षयन्त आसीरन् ॥ १३० ॥

तस्य गृहपतेर्भक्षमन्वितरे भक्षयन्ति । अतश्च गम्यते उभयसंस्कारोयं द्रव्यस्य पुरुषस्य च ॥ १३० ॥

व्रात्यधनानि भवन्ति ॥ १३१ ॥

वक्ष्यमाणानि ॥ १३१ ॥

तिर्यङ्नद्धमुष्णीषम् ॥ १३२ ॥

प्रतोदः ॥ १३२ ॥

ज्याह्रोडोऽयोग्यं धनुस्तदाख्यम्[१] ॥ १३३ ॥

ज्याह्रासेन यदयोग्यं धनुः तज्ज्याह्रोडाख्यम् ॥ १३३ ॥

वासः कृष्णशं कद्रु ॥ १३४ ॥

कृष्णमशितं येन तत्करणे कृष्णशमित्युच्यते । कृष्णसूत्रोतमित्यर्थः । तत्कद्र्वाख्यम ॥ १३४ ॥

अकृष्णं कृष्णदशं वा तदाख्यम् ॥ १३५ ॥

वा अकृष्णं कृष्णाभिर्दशाभिस्तद्वत् कद्र्वाख्यम । उभयत्र हि कद्रुशब्दः प्रसिद्धः ॥ १३५ ॥

---

१ ज्यारहितः केवलो धनुर्दण्डो ज्याह्रोड उच्यते ।

फलकास्तीर्णो विपथः ॥ १३६ ॥

फलकैरास्तीर्णो विपिथः यो वर्त्मना न गच्छति ॥ १३६ ॥

अश्वाश्वतराभ्यां कम्प्राभ्यां युक्तः स्यादित्येके ॥ १३७॥

एके आचार्याः कम्प्राश्वाश्वयुक्तं रथमिच्छन्ति । एकीयग्रहणं विकल्पार्थम् ॥ १३७ ॥

निष्को राजतः ॥ १३८ ॥

निष्क आभरणविशेषः । स राजतो भवति ॥ १३८ ॥

अजिने पार्श्वसहिते कृष्णवलक्षे आविके ॥ १३९ ॥

आविके चर्मणी पार्श्वसंलग्ने । कृष्णसितवर्णे ॥ १३९ ॥

तद्गृहपतेः ॥ १४० ॥

धनम् ॥ १४० ॥

एवमेवाजिनानीतरेषाम् ॥ १४१ ॥

इतरेषां व्रात्यानामेवमेवाजिनानि भवन्ति ॥ १४१ ॥

१दामतूषाणि वल्कान्तानि द्विचूडान्याविकानि वासांसि लोहितान्तानि कृष्णान्तानि वा तदाख्यानि ॥ १४२ ॥

दामतूषाणि द्विचूडानि लोहितान्तानि कृष्णान्तानि वा वल्कान्तानीत्याख्या ॥ १४२ ॥

द्वे द्वे दामनी उपानहौ च कर्णिन्यौ कृष्णे

१ तूषशब्देन वस्त्रदशोच्यते । दामानीव दशा येषां तानि । वल्कः कृष्णो लोहितो वा वर्णः, सोऽन्ते येषां तानि । द्वे चूडे येषां तानीत्यादिः ।

स्यातामित्येके ॥ १४३ ॥

एके अकृष्णे इति ॥ १४३ ॥

मागधदेशीयाय ब्रह्मबन्धवे दक्षिणाकाले व्रात्यधनानि दद्युः ॥ १४४ ॥

सर्व एव व्रात्याः मागधदेशनिवासी यः स ब्रह्मबन्धुभिर्जायते स मागधदेशीयब्रह्मबन्धुः तस्मै दद्युः । अपरे तु मागधं गेयमाहुः । तत्र यो देशीयः ईषदसमाप्तौ देशीय इत्युच्यते तस्मै दद्युः ॥ १४४ ॥

अविरतेभ्यो वा व्रात्यचरणात् ॥ १४५ ॥

अथवा ये व्रात्यचरणादविरतास्तेभ्यो दद्युः । एवं हि श्रूयते ॥१४५॥

तेष्वेव मृजाना यन्तीति श्रुतेः ॥ १४६ ॥

तेष्वेव व्रात्येषु मृजाना आत्मानां शोधयन्तीति ॥ १४६ ॥

त्रयस्त्रिꣳशतं त्रयस्त्रिꣳशतं दक्षिणा दद्युः ॥१४७॥

एकैकाः ॥ १४७ ॥

द्विगुणा गृहपतिरित्येके ॥ १४८ ॥

एके आचार्या गृहपतिर्द्विगुणा ददातीतीच्छन्ति ॥ १४८ ॥

व्रात्यस्तोमेनेष्ट्वा व्रात्यभावाद्विरमेयुः ॥ १४९ ॥

विरमतिरुपरम उच्यते ॥ १४९ ॥

व्यवहार्या भवन्ति ॥ १५० ॥

अतः परम् ॥ १५० ॥

अग्निष्टुत् ब्रह्मवर्चसवीर्यान्नाद्यप्रतिष्ठाकामानां यश्चापूत इव मन्येत ॥ १५१ ॥

अग्निष्टुन्नामैकाहः । स वीर्यान्नाद्यब्रह्मवर्चसप्रतिष्ठाकामानां भवति । यश्चापूत इव मन्यते । यश्चात्मानं कर्मदोषादपूतमिव मन्यते ॥ १५१ ॥

यज्ञविभ्रष्टस्य च ॥ १५२ ॥

अग्निष्टुद्भवति ॥ १५२ ॥

यस्माद्वा विभ्रंशेरन् ॥ १५३ ॥

तस्य वा भवतीति विकल्पः । प्रतिष्ठाकामानामग्निष्टुतां भेद इत्युक्तमेव ॥ १५३ ॥

छान्दोग्ये विशेषो यथाकामम् ॥ १५४ ॥

भवति ॥ १५४ ॥

सुब्रह्मण्याग्नेयी ॥ १५५ ॥

अत्राग्निष्टुत्सु सुब्रह्मण्याग्नेयी भवति ॥ १५५ ॥

एवं यथास्तुत् ॥ १५६ ॥

इन्द्रस्तुतिरैन्द्री सुब्रह्मण्या सूर्यस्तुतिः सौरी । इन्द्रस्तुदादयस्तु सार्वमेधिकाः ॥ १५६ ॥

सर्वमेके ॥ १५७ ॥

अग्निष्टुत्याग्नेयमिच्छन्ति । प्रकृतौ यत्रेन्द्रपदं तत्राग्निपदप्रयोग इति । एके तन्नेच्छन्ति । उक्तविशेषात् उक्तो हि विधिरत्र । तस्याग्नेय्या ग्रहा भवन्त्याग्नेय्यः पुरोरुच इत्येवं ग्रहदेवतास्थाने अग्निष्टुत्यग्निपदमूह्यते । पुरोरुचस्तु अस्या जरासबन्धिनः । एवमिन्द्रस्तुदादिष्वपि उत्तरानुवाकपुरोरुचो भवन्ति ॥ १५७ ॥

यथोत्साहं दद्यात् आग्नेयानामनडुद्भिरघ्याश्वाजानाम् ॥ १५८ ॥

अग्निष्टुति ॥ १५८ ॥

त्रिवृताश्चत्वारः ॥ १५९ ॥

क्रतवो भवन्ति ॥ १५९ ॥

अनिरुक्तप्रातः सवनः प्रथमः ॥ १६० ॥

ईप्सुयज्ञः ॥ १६१ ॥

तस्येप्सु यज्ञ इति विशेषसंज्ञा ॥ १६१ ॥

ग्रामकामस्य वा ॥ १६२ ॥

भवति ॥ १६२ ॥

दक्षिणाश्वरथश्चतुर्युक् श्यावो ऽन्यतमः ॥ १६३ ॥

श्यावः श्यामवर्णः ॥ १६३ ॥

तेजो ब्रह्मवर्चसपुरोधाकामस्य बृहस्पतिसवः ॥ १६४ ॥

भवति। बृहस्पतिसव इति विशेषसंज्ञास्य ॥ १६४ ॥

देवसूहवींषि निर्वपति ॥ १६५ ॥

अत्र ॥ १६५ ॥

अतिग्राह्यवद्ग्रहं गृह्णाति बृहस्पते अति यद-
र्य इति ॥ १६६ ॥

अतिग्राह्यवदिति ग्रहणहोमकालौ लभ्येते ॥ १६६ ॥

उपालम्भ्यो बार्हस्पत्यः ॥ १६७ ॥

द्वितीयः सवनीयो भवति ॥ १६७ ॥

निहितेषु नाराशंसेषु प्रातःसवनेऽनपाकु-
र्वन्नेकादश दक्षिणा व्यादिशति ॥ १६८ ॥

नाराशंसेषु चमसेषु प्रातःसवने स्थापितेषु अपृथक् कुर्वन्नेवैकादश दक्षिणा व्यादिशति ऋत्विग्भ्यः ॥ १६८ ॥

अश्वद्वादशा माध्यन्दिने ॥ १६९ ॥

एतस्मिन्नेव काले व्यादिशति ॥ १६९ ॥

अपाकरोत्युभयीः ॥ १७० ॥

गोमण्डलात् । अत्र चाश्वाहुतेरपकर्षः दास्यन्नित्युक्तत्वात् ॥ १७० ॥

एकादशतृतीयसवने ॥ १७१ ॥

व्यादिशत्येतस्मिन्नेव काले तृतीयसवने व्यादिष्टानाम् ॥ १७१ ॥

अनूबन्ध्यवपाहोमान्ते ऽपाकरणम् ॥ १७२ ॥

कर्तव्यम् ॥ १७२ ॥

अतिक्रमणं च सर्वासाम् ॥ १७३ ॥

दक्षिणापथेन चशब्दात्तस्मिन्नेव काले ॥ १७३ ॥

एकादशैकादश वा शतानि स्युः ॥ १७४ ॥

सहस्राणि वा ॥ १७५ ॥

वेति विकल्पः ॥ १७६ ॥

अश्वस्त्वेव माध्यन्दिनेऽधिकः ॥ १७६ ॥

भवति ॥ १७६ ॥

वाजपेयवदाज्येनाभिषिच्यते कृष्णाजिने ॥ १७७ ॥

वाजपेयवदिति माहेन्द्रात्पूर्वम् ॥ १७७ ॥

शुक्रामन्थिसंस्रवेण वा ॥ १७८ ॥

अभिषिच्यते ॥ १७८ ॥

अन्यतस्त्वभिवाद्यः ॥ १७९ ॥

अन्यत एवाभिवाद्यो भवति ॥ १७९ ॥

प्रत्यवरोही स्यात् ॥ १८० ॥

अनभ्युत्थायीत्यर्थः । अभ्युत्थेयस्यापि ॥ १८० ॥

स्थपतिरित्येनं ब्रूयुः ॥ १८१ ॥

जनाः ॥ १८१ ॥

सराजानो ब्राह्मणा यं पुरस्कुर्वीरन्त्स एतेन यजेत ॥ १८२ ॥

बृहस्पतिसवेन ॥ १८२ ॥

इषुःश्येनवदसद्यः ॥ १८३ ॥

समानमितरच्छेयनेति वचनात् । इयांस्तु विशेषः । सद्यो न भवति ॥ १८३ ॥

मरणकामस्य सर्वस्वारः कृतान्नदक्षिणः ॥१८४॥

क्रतुर्भवति । तस्य च कृतान्नं दक्षिणा ॥ १८४ ॥

दीक्षाद्यवजिघ्रत्येव भक्षान् ॥ १८५ ॥

भक्षयति ॥ १८५ ॥

अप्स्वहरणमसोमानाम् ॥ १८६ ॥

सोमवर्जितानामप्स्ववहरणम ॥ १८६ ॥

आर्भवे स्तूयमाने दक्षिणेनौदुम्बरीं कृष्णाजिने संविशति दक्षिणाशिराः प्रावृतः ॥१८७॥

आर्भवमिति तृतीयसवनपवमानमुच्यते । तस्मिंस्तूयमाने दक्षिणेनौदुम्बरीं दक्षिणाशिराः प्रावृतः संविशति ॥ १८७ ॥

तदेव म्रियते जीवेच्चेद्दैर्घश्रवसः स्वासु य-
ज्ञायज्ञियस्थाने कुर्युः ॥ १८८ ॥

जीवेति चेत् दैर्घश्रवसः साम स्वासु स्तोत्रियासु यज्ञायज्ञियस्य स्थाने कार्यम् ॥ १८८ ॥

मृते तदन्तमर्थाभावात् ॥ १८९ ॥

मृते यजमाने तदन्तमेव कर्म भवति । कुत एतत् । कार्याभावादित्यर्थः ॥ १८९ ॥

यजमानपात्रजींषहवीःष्याहवनीये प्रास्य
यथार्थं गच्छेयुः ॥ १९० ॥

अन्यत्रैवमेव हि दृष्टत्वादासदनाद्याहवनीय इति ॥ १९० ॥

समाप्तिर्वोभयचोदनात् ॥ १९१ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । समाप्तिः कर्तव्या न यजमानपात्रजींषादीनां प्रतिपत्तिः । उभयं हि चोदितम् । सर्वस्वारेण यजेतेति प्रारम्भः समाप्तिश्च । उपक्रमप्रभृत्यपवर्गपर्यन्तो व्याख्यातार्थः ॥१९१॥

समिष्टयजुरन्ते सं त्वा हिन्वन्तीति
दार्वाहरणम् ॥ १९२ ॥

समिष्टयजुष्षु हुतेषु सं त्वा हिन्वन्तीत्यनेन मन्त्रेण आसन्द्यर्थे दार्वाहरणम् ॥ १९२ ॥

सं त्वा ततक्षुरिति तक्षणम् ॥ १९३ ॥

तस्यैव दारुणः ॥ १९३ ॥

सं त्वा रिणन्तीति प्रक्षालनम् ॥ १९४ ॥

आसन्द्याः ॥ १९४ ॥

संं त्वा शिशन्तीत्यासन्दीविधानम् ॥ १९५ ॥

कर्तव्यम् ॥ १९५ ॥

आसन्द्यैनमवभृथ; हृत्वाभ्युक्ष्य सोमोपनहनेन प्रच्छाद्यानूबन्ध्यवपाहोमान्ते दक्षिणस्यां वेदिश्रोणौ सर्वकेशश्मश्रुलोमवपनम् ॥१९६॥

अभ्युक्षणं च स्नानकार्ये ॥ १९६ ॥

मृताहिताग्न्यावृच्च ॥ १९७ ॥

कर्तव्यम् ॥ १९७ ॥

अनूबन्ध्यान्तेऽग्नीनाहृत्य वेदिमध्यमाग्नीध्राद्दक्षिणं दक्षिणाशिरसं चितावाहितमुद्गाता त्रिर्यामेन परिगायन्नाके सुपर्णमित्येतस्याम् ॥१९८॥

अनूबन्ध्यान्ते वेदिमध्यमग्नीनाहृत्य आग्नीध्राद्दक्षिणतो दक्षिणाशिरसं चितावाहितमुद्गाता त्रिर्यामेन साम्ना त्रिःपरिगायन्नाके सुपर्णमित्येतस्यामृचि । प्रस्तोतुः परिसामस्वधिकार इत्युद्गातृग्रहणम् ॥ १९८ ॥

धूमप्राप्तं त्वेषस्ते धूम ऋण्वतीति ॥ १९९ ॥

परिगायेत् ॥ १९९ ॥

अग्निप्राप्तमग्ने मृड महाँ३ असीत्यन्यतरेण ॥ २०० ॥

परिगायेत् ॥ २०० ॥

उदवसानीयान्ते वा सर्वस्य समाप्तेः ॥ २०१ ॥

उदवसानीयान्ते वा वेदिमध्यमभ्यग्न्याहरणादिकं कर्म कर्त-

न्यस्। कुत एतत् । अत्र सर्वं समाप्तं भवतीति । यत्तु पूर्वमुक्तं अनूबन्ध्यान्त इति । तद्वपामार्जनान्ते केशश्मश्रुलोमवपनं विहितम् । ततश्चोच्यते अन्त्ये वेदिमध्यमग्नीनाहृत्येति । प्रकृतत्वादनूबन्ध्यान्त एवेति गम्यते । अस्तु तथेति चेत् । नान्तग्रहणस्य निरुपचरितवृत्त्या सर्वान्तप्रतिपत्तेः । तस्मादुदवसानीयान्त एव ॥ २०१ ॥

जीवेच्चेदेतेनैवारम्भेण मुमूर्षेत् ॥ २०२ ॥

आरब्धत्वात् ॥ २०२ ॥

जिजीविषेद्वा ॥ २०३ ॥

जीवितुमपि चेदिच्छेदिति ॥ २०३ ॥

ऋत्विगपोह्नीयास्त्रयः ॥ २०४ ॥

ऋत्विगपोह्नीया इति समान्यसंज्ञा ॥ २०४ ॥

तत्रैकः—

सर्वस्तोमः ॥ २०५ ॥

अहनी चोत्तमे छान्दोमिकं पृथक् कृत्वा ॥ २०६ ॥

क्रियेते । तन्त्रेण दृष्टत्वात्तयोः पृथग्ग्रहणम् ॥ २०६ ॥

वाचस्तोमाश्चत्वारः ॥ २०७ ॥

वाचस्तोमसंज्ञकाश्चत्वारः क्रतवो भवन्ति ॥ २०७ ॥

तत्र—

छान्दोग्ये विशेषः ॥ २०८ ॥

पृष्ठ्यस्तोमास्त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंश-त्रिणवत्रयस्त्रिंशाः ॥ २०९ ॥

पृष्ठ्यस्तोमसंज्ञकाः षट्क्रतवो भवन्ति त्रिवृदादयः॥ २०९ ॥

चातुर्मास्याः सोमास्त्रिषु पर्वस्थानेषु पा-
ष्ठिकानि पृष्ठ्यो विहृत इति श्रुतेः ॥ २१० ॥

चातुर्मास्याःसोमाः पर्वस्थानेषु त्रिषु तत्र च पार्ष्ठिकान्यहानि च भवन्ति । विष्ठ्यो विहृतो भवतीति श्रुतेः ॥ २१० ॥

वैश्वदेवस्थाने प्रथमम् ॥ २११ ॥

अहर्भवति पार्ष्ठिकम् २११ ॥

तच्च—

अयूपम् ॥ २१२ ॥

भवति ॥ २१२ ॥

उत्तरवेद्यकरणं च ॥ २१३ ॥

तत्रैव ॥ २१३ ॥

परिधौ पशुनियोजनम् ॥ २१४ ॥

द्वितीये द्विदिवाख्यो द्व्यहः ॥ २१५ ॥

द्वितीये पर्वस्थाने द्व्यहो भवति । द्विदिवेत्याख्या तस्य ॥२१५॥

अग्निष्टोमं प्रथममेके ॥ २१६ ॥

यत्प्रथममहरुक्थ्यसंस्थं तदग्निष्टोमसंस्थमेके इच्छन्ति एके उक्थ्यसंस्थम् । उक्थ्यस्य च संस्थामात्रान्यत्वं च धर्मास्तुरीया एव ॥ २१६ ॥

तृतीये त्र्यहोऽतिरात्र उत्तमः ॥ २१७ ॥

तृतीयपर्वस्थाने पार्ष्ठिकस्त्र्यहो भवति । तत्र चातिरात्र उत्तमो भवति ॥ २१७ ॥

अग्निष्टोमं प्रथममेके ॥ २१८ ॥

एके षोडशिनमिच्छन्ति ॥ २१८ ॥

विज्ञप्तिः ।

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्त्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।
५ भारतवर्षीयै, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८
६ कालान्तरे प्रतिस्तबकं ” ” १ ” ०
७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः— मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	२
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः	(मीमांसा)	२
(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता सम्पूर्णः ।	(मीमांसा)	२
(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	६

(९) स्याद्वादमञ्जरी–मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्–विशिष्टाद्वैत–ब्रह्मनिरूपणा-परम्–श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णः (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) २

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । (वेदान्तः) १३

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । (वेदान्त) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमद्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरन्धरश्रीभट्टनाराणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम् । श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसासारसंग्रहश्च । सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् । ९

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्त) १

पत्रादिप्रेषणस्थानम्

हरिदासगुप्तः,
चौखा-संस्कृतपुस्तकालय
बनारस सिटी ।

No. 83] [*Price Rupee One.*

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKṚIT WORKS

कात्यायनश्रौतसूत्रम् ।

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KÂTYÂYANA SRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY SRI KARKÂCHÂRYA,

EDITED BY

VYÂKARNÂCHÂRYA PANDIT MADANMOHAN PÂTHAK,

Professor of Mimâmsâ and Dharmashâstra,

Ranabir Sanskrit Pàthashâlâ,

Central Hindu College, Benares.

FASCICULUS X.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT:

BENARES.

AGENTS:--OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDIT JYESHTHARAMA MUKUNDJI, BOMBAY.

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILASA PRESS.

BENARES.

1904.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—८३

ज्योतिष्टोमः शुनासीरीयस्थाने ॥ २१९ ॥

भवति । पार्ष्ठिकान्यहानि द्वादशदीक्षोपसदानि भवन्त्यति-ग्राह्यवन्ति । किं बहुना पृष्ठचे यद्‌दृष्टं तत्सर्वमत्र भवति ॥ २१९ ॥

पञ्चसु सवनीया वैश्वदेववारुणमारुताग्ने-यैन्द्राग्नाः ॥ २२० ॥

पञ्चस्वहस्सु वैश्वदेवादयो यथासंख्येन सवनीयाः ॥ २२० ॥

षष्ठे चैकादशिनाः ॥ २२१ ॥

भवन्ति ॥ २२१ ॥

वायव्यः सप्तमे ॥ २२२ ॥

सप्तमेऽहनि वायव्यः सवनीयः ॥ २२२ ॥

पञ्चाशतं पञ्चाशतं प्रत्यहं ददात्युत्तमे द्वा-दश; शतम् ॥ २२३ ॥

भवति । हिरण्यादेश्च निवृत्तिरत्र ॥ २२३ ॥

वत्सा वा पञ्चाशतो यथर्तुजाः ॥ २२४ ॥

यथर्तुजा इति यो यो यस्मिन् यस्मिन् ऋतौ जातः स तत्र तत्र दीयते ॥ २२४ ॥

प्रतिपर्वावभृथाः ॥ २२५ ॥

भवन्ति । पार्ष्ठिकानां ह्येकोवभृथो दृष्टः । स मा भूदिति प्र-तिपर्वग्रहणम् । न्यायसूत्रमेतत् ॥ २२५ ॥

पर्वान्तरेष्वहतं वस्ते ॥ २२६ ॥

वासः ॥ २२६ ॥

अस्त्र्युपायी ॥ २२७ ॥

स्त्रियं नोपगच्छेत् ॥ २२७ ॥

अमाꣳसाशी ॥ २२८ ॥

माꣳसं नाश्नीयात् ॥ २२८ ॥

अनूबन्ध्या बार्हस्पत्यामैत्रावरुणीसौर्याश्विन्यो यथावभृथम् ॥ २२९ ॥

भवति ॥ २२९ ॥

प्रतिकर्म सोमाः ॥ २३० ॥

व्याख्यास्यन्त इति सूत्रशेषः ॥ २३० ॥

अग्न्याधेयपुनराधेयाग्निहोत्रदर्शपूर्णमासदाक्षायणाग्रायणाः ॥ २३१ ॥

एता एत्र संज्ञा एतेषाम् ॥ २३१ ॥

उक्थ्यं पशुबन्धमेके ॥ २३२ ॥

पशुबन्धमेक उक्थ्यसंस्थमिच्छन्त्येकेऽग्निष्टोमम् ॥ २३२ ॥

प्रातः सवनीयाननु हवीꣳषि निर्वपति ॥ २३३ ॥

प्रतिकर्म सोमेषु विशेष उच्यते । प्रातः सवने सवनीयाननु हवीꣳषि निर्वपति ॥ २३३ ॥

तत्र च—

पयसी अग्निहोत्रयोः ॥ २३४ ॥

अग्निहोत्रसोमयोः पयसी अनुनिरूप्येते ॥ २३४ ॥

अन्त्यदेवतानूबन्ध्याद्या सवनीया ॥ २३५ ॥

तेषु कर्मसु यान्त्यदेवता सानूबन्ध्यायां भवति आद्या च सवनीया ॥ २३५ ॥

एकदेवतेषूभयम् ॥ २३६ ॥

यत्र पुनः कर्मण्येकैव देवता यथा अग्निहोत्रे पुनराधेये च तत्रोभयन्तद्दैवत्यं भवति ॥ २३६ ॥

चातुर्मास्येषु चैके ॥ २३७ ॥

निर्वापमिच्छति एके न । तत्र च मारुत्या न देशभेदः सोमाङ्गाभावात् । अतिप्रणीत एव यागः । पितृयज्ञे चैवमेव ॥ २३७ ॥

सप्तदशाः पञ्च ॥ २३८ ॥

सप्तदशसंज्ञकाः पञ्च क्रतवो भवन्ति ॥ २३८ ॥

तद्विशेषानाह—

उपहव्यो ऽनिरुक्तो ग्रामकामस्य ॥ २३९ ॥

उपहव्य इति विशेषसंज्ञा स ग्रामकामस्य भवति अनिरुक्तश्च ॥ २३९ ॥

अनृतं वाभिशस्यमानस्य ॥ २४० ॥

अलीकेनाभिशस्यते यस्तस्याप्युपहव्यो भवति ॥ २४० ॥

श्यावोऽश्वो दक्षिणा तं ब्रह्मणे ददाति ॥ २४१ ॥

स्वर्गकामस्यर्तपेयः ॥ २४२ ॥

ऋतपेय इति विशेषसंज्ञा सप्तदशस्यैव । स स्वर्गकामस्य भवति ॥ २४२ ॥

दीक्षोपसदो द्वादश ॥ २४३ ॥

द्वादशदीक्षोपसदो भवन्तीति वचनात् ॥ २४३ ॥

तिस्र उपसदः ॥ २४४ ॥

भवन्ति । एकाहस्त्र्युपसत्क इति । शेषा नवदीक्षाः । एवं दीक्षोपसदां द्वादशसंख्या भवन्ति ॥ २४४ ॥

षड्वा ॥ २४५ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । षडुपसदो भवन्ति षड्वा दीक्षाः । दीक्षोपसदां द्वादशसंख्या श्रूयतेसमविभागेनेति न्याय्यम् । समं स्यादश्रुतत्वादिति ॥ २४५ ॥

उभयत्र वा द्वादशता गुणत्वात् ॥ २४६ ॥

वाशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । न दीक्षोपसदः संख्यां प्रति श्रूयन्ते किं तर्हि दीक्षोपसदः प्रति संख्या श्रूयते । कुत एतत् । गुणत्वात् संख्यायाः । दीक्षोपसदो द्वादश भवन्तीत्यत्र संख्या दीक्षोपसदः प्रति विधीयते । गुणो हि संख्या । गुणस्य च प्रतिप्रधानमावृत्तिर्न्याय्या । तस्माद्दीक्षासूपसत्सु च द्वादश संख्येति ॥ २४६ ॥

घृतं व्रतयति ॥ २४७ ॥

यद्व्रतयति तद्घृतम् । ततश्च पयसो निवृत्तिः ॥ २४७ ॥

तत्परिमाणमाह—

चमसं पूर्णमङ्गुलिपर्वणा मौल्येन सर्वतः प्रमितमाद्यायामुपसदि ॥ २४८ ॥

अङ्गुलिपर्वणा मूल्येन सर्वतः प्रमितं चमसं घृतस्य पूर्णं व्रतयति प्रथमायामुपसदि ॥ २४८ ॥

द्वितीयेन द्वितीयायाम् ॥ २४९ ॥

द्वितीयेन पर्वणा प्रमितं द्वितीयायामुपसदि ॥ २४९ ॥

तृतीयेन तृतीयायाम् ॥ २५० ॥

प्रमितम् ॥ २५० ॥

भक्षयिष्यन्तः सत्यं ब्रुयूः ॥ २५१ ॥

सोमान्भक्षयिष्यन्तः सत्यं वदेयुः । उष्णोऽग्निः शीतमुदकमित्येवमादि ॥ २५१ ॥

सदो वा स्रप्स्यन्तः ॥ २५२ ॥

सत्यं ब्रूयुः । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ २५२ ॥

सोमचमसो दक्षिणौदुम्बरः सगोत्राय ब्रह्मणे देयः ॥ २५३ ॥

औदुम्बरः सोमचमसो दक्षिणा स सगोत्राय ब्रह्मणे देयः ॥२५३॥

पूतभृतः सर्वार्थत्वात् ॥ २५४ ॥

पूतभृतः सोमो गृह्यते । कुत एतत् । सर्वार्थत्वादतो हि देवेभ्य उन्नयन्त्यतो मनुष्येभ्योतः पितृभ्य इति । मनुष्यार्थमिदमेवोन्नयनमित्यभिप्रायः ॥ २५४ ॥

अंशुचमसमेके तेन स यजेतेति श्रुतेः ॥२५५॥

सोमांशुचमसमेके इच्छन्ति । यत एवं श्रूयते तेन स यजेतेति । एवं कैश्चिद्विकल्प इष्यते । तत्पुनर्नातीव युक्तरूपम् । अन्यार्थे याने अन्यस्यान्यद्यागान्तरं विधीयत इत्येतत्समञ्जसं न । तस्मात्प्रथम एव पक्षः पूतभृतः सर्वार्थत्वादिति । ननु च तेन यजेतेति श्रुतिः अथ तेन स यजेत तेन स जुहुयादित्यर्थः । यजतिशब्देन लक्षणया होमो विधीयते ॥ २५५ ॥

अश्ववत् ॥ २५६ ॥

अधिकरणातिदेशोयम् तमुद्गात्रे ददातीत्यस्य । यद्येवं तेनैव गतार्थत्वादवाच्यमेतत् । लिङ्गोपन्यासार्थं पुनर्वचनम् ॥ २५६ ॥

तदुच्यते—

पशूपवादाच्च ॥ २५७ ॥

इतरस्य सकलस्य दाक्षिण्यस्य निवृत्तिः । येन पशूपवादो भवति । सत्यं वा ऽक्रतपेयो ऽनृतं पशवो ऽनृतं कुर्याद्य क्रतपेये पशून् दद्यादिति ॥ २५७ ॥

द्विनामोत्तरो बहुहिरण्यो दूणासश्च ॥ २५८ ॥

उत्तरः क्रतुर्द्विनामा बहुहिरण्यो दूणास इति च ॥ २५८ ॥

दीक्षणीयायाᳲ हिरण्यं द्वादशमानं ददाति ॥ २५९ ॥

मानं च कृष्णलम् । लोके रक्तिकेति यत्प्रसिद्धम् । इयं च दक्षिणा न क्रतुदक्षिणाधिकारः न चेष्टिदक्षिणा प्रतिप्रसवः किं तद्धेयपूर्वत्वाद्दक्षिणान्तरमेव ततश्च दक्षिणाधर्मो नात्र भवति । अन्ते च दानमागन्तुदक्षिणेति ॥ २५९ ॥

उत्तरेषु च द्विगुणं पूर्वं पूर्वम् ॥ २६० ॥

दीयते ॥ २६० ॥

प्रायणीयातिथ्योपसत्सु ॥ २६१ ॥

पशुवपान्ते प्रतिसवनं निहितेषु सवन-
मुखीयेषु ॥ २६२ ॥

उदयनीयायामनूबन्ध्यायामुदवसानीयायाᳲ
स्रजं चोद्गात्रे ॥ २६३ ॥

हिरण्मयीम् ॥ २६३ ॥

रुक्मᳲ होत्रेऽनडुच्छतं काले सर्वेभ्यः ॥ २६४ ॥

इयं च क्रतुदक्षिणा ततश्च तद्धर्मो भवति । सर्वग्रहणाच्च इतरेषु हिरण्यादिदानेषु तत्कर्मयुक्ताः प्रतिपत्तव्याः ॥ २६४ ॥

वैश्यपशुकामयोर्वैश्यस्तोमः ॥ २६५ ॥

वैश्यस्यापशुकामस्य पशुकामस्य वा वैश्यस्य ॥ २६५ ॥

सवनान्याशीर्वन्ति ॥ २६६ ॥

भवन्ति ॥ २६६ ॥

प्रातः सवने प्रतिदुहा श्रयणम् ॥ २६७ ॥

दुग्धमात्रेण ॥ २६७ ॥

शृतेन माध्यन्दिने ॥ २६८ ॥

श्रयणम् ॥ २६८ ॥

तृतीयसवने दध्ना दक्षिणावत्सतराः पञ्च-
वर्षाः पृश्नयः ॥ २६९ ॥

पृश्नयो विचित्राः ॥ २६९ ॥

वत्सतर्यश्च त्रिहायण्यो ऽप्रवीताः पञ्चवर्णा राजीवपृश्नयो नवनीतपृश्नयोऽरुणाः पिशङ्ग्यः सारङ्ग्य इति ॥ २७० ॥

अप्रवीता अकामिताः । राजीवपृश्नयः पद्मपृश्नयः । नवनीत-पृश्नयो नवनीतसदृशैश्चित्रैः । अरुणाः कपिलाः । पिशङ्ग्यो मांसवर्णाः सारङ्ग्यो वर्णान्तरापध्वस्ताः ॥ २७० ॥

उभयस्य सहस्रं द्वादशं वा शतम् ॥ २७१ ॥

सहस्रपक्षे तद्युक्तं भवति ॥ २७१ ॥

सोमातिपूतस्य तीव्रसुदुक्थ्यः ॥ २७२ ॥

सोमातिपूतस्ताद्विरेचकः ॥ २७२ ॥

अपरुद्धराजन्यस्य ॥ २७३ ॥

भवति तीव्रसुत् ॥ २७३ ॥

दीर्घव्याधिग्रामकामप्रजाकामपशुकामानां वा ॥ २७४ ॥

एषां च तीव्रसुद्भवति ॥ २७४ ॥

पूर्ववत्सोमाः ॥ २७५ ॥

अयणवन्तो भवन्तीत्यर्थः ॥ २७५ ॥

धेनुशतमाशिरे दुहन्ति ॥ २७६ ॥

अत्र विशेषः—

तदेव दक्षिणाः ॥ २७७ ॥

भवति ॥ २७७ ॥

अच्छावाकविग्रहेषु भक्षणम् ॥ २७८ ॥

अवघ्राणमितरेषु ॥ २७९ ॥

न भक्षणम् ॥ २७९ ॥

तेष्वेवोन्नयनमभ्याभि सोमानुन्नयन्तीति श्रुतेः ॥२८०॥

अध्वर्यू चमसाध्वर्यवश्च सर्वे प्रतिगृह्णन्त्यच्छावाकाय ॥२८०॥

द्वन्द्वानां प्रथमो राड्राजन्यस्य राज्य-
कामस्य ॥ २८१ ॥

द्वन्द्वानां यः प्रथमो राट्संज्ञकः स राजन्यस्य राज्यकामस्य भवति ॥ २८१ ॥

यथाशक्त्येकविꣳशतिवर्गान्दद्यात् ॥ २८२ ॥

ऋषभ ऐन्द्रः परियज्ञः ॥ २८३ ॥

परिशब्दसामर्थ्यादधस्ताच्चोपरिष्टाच्च भवति । यजनीयेषु॥२८३॥

अन्नाद्यकामस्य विराट् ॥ २८४ ॥

सोऽन्नाद्यकामस्य भवति ॥ २८४ ॥

यथाशक्तिदशवर्गान्दद्यात् ॥ २८५ ॥

पशुराग्नेयः परियज्ञः ॥ २८६ ॥

भवति ॥ २८६ ॥

प्रजातिकामस्यौपसदः ॥ २८७ ॥

औपसदो नाम द्वन्द्वः स प्रजाकामस्य भवति ॥ २८७ ॥

दक्षिणाचतुर्त्रिꣳशꣳ शतम् ॥ २८८ ॥

पशुर्वैश्वदेवः परियज्ञः ॥ २८९ ॥

भवति ॥ २८९ ॥

बहु प्रतिगृह्य गरगीरिव यो मन्येत तस्य
पुनस्तोम उक्थ्यः ॥ २९० ॥

बहु प्रतिगृह्य गरगृहीतमिवात्मानं मन्यते तस्य पुनस्तोमसंज्ञक उक्थ्यसंस्थो भवति ॥ २९० ॥

दक्षिणा द्वादशमिथुना पुनर्वतां च यथाशक्ति॥२९१॥

पशुकामयज्ञौ चतुष्टोमौ ॥ २९२ ॥

चतुष्टोमसंज्ञकौ द्वौ यज्ञौ तौ पशुकामस्य भवतः ॥ २९२ ॥

षोडश्युत्तरः पूर्वस्मिन्यथाशक्त्येकशफा-
न्दद्यादुभयानुत्तरस्मिन् ॥ २९३ ॥

एकशफान् द्विशफांश्च ॥ २९३ ॥

उद्भिद्बलभिदौ चाहरतः संयुक्तौ ॥ २९४ ॥

चशब्दात्पशुकामयज्ञौ । आहरतः संयुक्तौ इति । कोऽस्यार्थः ॥ २९४ ॥

पूर्वेणेष्ट्वोत्तरेणावश्यम् ॥ २९५ ॥

यष्टव्यमित्ययमर्थः ॥ २९५ ॥

इषुरिष्टिरन्तरेणैनावाग्नेयः पुरोडाशः ॥ २९६ ॥

एनौ उद्भिद्वलभिदावन्तरेणेषुरिष्टिसंज्ञेष्टिर्भवति । आग्नेयः पुरोडाशः । आग्नेय इति न्यायसंसूचनम् ॥ २९६ ॥

तत्र विशेषः—

उद्वृढः प्रस्तरः ॥ २९७ ॥

वृहू निष्कर्षे । ऊर्ध्वं निष्कृष्ट इत्यर्थः ॥ २९७ ॥

बाणवन्तः परिधयः ॥ २९८ ॥

बाणवच्छब्द इषौ हि दृष्टः । द्वौ बाणवन्तौ सपत्नानिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदिति । एतच्च शरेषूपपद्यते । यस्माद्बाणा एव परिधय इति ॥ २९८ ॥

अर्धमासं मासꣳ संवत्सरं वा ॥ २९९ ॥

इषुरिष्टिर्भवति ॥ २९९ ॥

दक्षिणा गायत्री चतुर्विꣳशतिवर्गा यथाशक्ति ॥ ३०० ॥

इयमेव गायत्रीत्युच्यते ॥ ३०० ॥

अपचितिकामस्यापचिती ॥ ३०१ ॥

अपचिती द्वौ क्रतू तावपचितिकामस्य भवतः । अपचितिः पूज्योच्यते ॥ ३०१ ॥

राजयज्ञावित्येके ॥ ३०२ ॥

एके आचार्या मन्यन्ते राजयज्ञावेताविति एके त्रैवर्णिकस्यापि ॥ ३०२ ॥

दक्षिणाश्वरथश्चतुर्युगुभयतः ॥ ३०३ ॥

उभयतश्चत्वार इत्यर्थः ३०३ ॥

कांस्यकवचः ॥ ३०४ ॥

रथो भवति ॥ ३०४ ॥

शतार्हा अश्वाः ॥ ३०५ ॥

अश्वाः शतार्हा भवन्ति ॥ ३०५ ॥

साग्निचित्यावग्नेस्तोमौ सर्वजिद्दीक्षौ ॥ ३०६ ॥

अग्नेस्तोमसंज्ञकौ क्रतू साग्निचित्यौ भवतः ॥ ३०६ ॥

पूर्वः पक्ष्युत्तरो ज्योतिः ॥ ३०७ ॥

पूर्वस्य पक्षीति विशेषसंज्ञा उत्तरस्य च ज्योतिरिति ॥३०७॥

धान्यचितानि चत्वारि चत्वारि दक्षिणा ॥३०८॥

अग्नेस्तोमयोर्धान्यस्य पूर्णान्यनांसि चत्वारि दक्षिणा ॥३०८॥

पूर्वस्य षड्गवान्युत्तरस्य चतुर्गवानि ॥ ३०९ ॥

पूर्वस्य पक्षिणः षड्गवानि भवन्ति । उत्तरस्य ज्योतिषश्चतुर्गवानि ॥ ३०९ ॥

ऋषभगोसवौ ॥ ३१० ॥

ऋषभश्च गोसवश्च क्रतू भवतः ॥ ३१० ॥

पूर्वो राज्ञः ॥ ३११ ॥

पूर्व ऋषभसंज्ञको राज्ञः ॥ ३११ ॥

दक्षिण ऋर्षभसहस्रं द्वादशं वा शतम् ॥३१२॥

विकल्पेन ॥ ३१२ ॥

उक्थ्यो गोसवो ऽयुतदक्षिणः ॥ ३१३ ॥

गोसवसंज्ञकः क्रतुरुक्थ्यसंस्थो भवति अयुतदक्षिणश्च ॥ ३१३॥

वैश्ययज्ञ इत्येके ॥ ३१४ ॥

मन्यन्ते । सर्वेषामित्यपरे ॥ ३१४ ॥

सराजानो विशो यं पुरस्कुर्वीरन्त्स एतेन यजेत ॥ ३१५ ॥

गोसवेन ॥ ३१५ ॥

स्थण्डिले भिषिच्यते ॥ ३१६ ॥

प्रतिदुह्राहवनीयस्य दक्षिणतः ॥ ३१७ ॥

स्थितः आगन्तुत्वादन्ते ॥ ३१७ ॥

स्थपतिरित्येनं ब्रूयुः ॥ ३१८ ॥

गोसवयाजिनं जनाः ॥ ३१८ ॥

वैश्यस्तोमदक्षिणालिङ्गो मरुत्स्तोमो गणयज्ञो भ्रातॄणां सखीनां वा ॥ ३१९ ॥

वैश्यस्तोमदक्षिणायां यानि लिङ्गानि तान्यत्रापि भवन्ति मरुत्स्तोम इति च संज्ञा । भ्रातॄणां सखीनां वा सम्भवति गणयज्ञः ॥ ३१९ ॥

प्रजाकामपशुकामयोरैन्द्राग्नकुलायः कुलदक्षिणः ॥ ३२० ॥

ऐन्द्राग्नकुलाय इति संज्ञा । गोकुलश्चास्य दक्षिणा ॥३२०॥

स च—

द्वियज्ञो भ्रात्रोः सख्यो वा ॥ ३२१ ॥

इन्द्रस्तोमो राजयज्ञः सहस्रं दक्षिणा ॥३२२॥

सहस्रं चास्य दक्षिणा ३२२ ॥

उक्थ्यः ॥ ३२३ ॥

उक्थ्यसंस्थश्चासौ भवति ॥ ३२३ ॥

पुरोधाकामस्येन्द्राग्न्योस्तोमः ॥ ३२४ ॥

भवति । पौरोहित्यकामस्य ॥ ३२४ ॥

राजपुरोहितयोर्वा सह यजमानयोः ॥ ३२५ ॥

तं प्रकृत्य हि श्रूयते एतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामिति ॥ ३२५ ॥

पृथग्वा ॥ ३२६ ॥

सह वेति विकल्पः ॥ ३२६ ॥

दक्षिणा गायत्रीसम्पन्ना ब्राह्मणस्य ॥ ३२७ ॥

चतुर्विंशतिर्भवति ॥ ३२७ ॥

जगत्या राज्ञः ॥ ३२८ ॥

जगत्यासम्पन्ना राज्ञः । सह पक्षे प्राकृतदक्षिणाः ॥ ३२८ ॥

विघनौ पशुकामस्य ॥ ३२९ ॥

विघनसंज्ञकौ क्रतू पशुकामस्य भवतः ॥ ३२९ ॥

अभिचरतो वा ॥ ३३० ॥

तौ भवतः ॥ ३३० ॥

११५

बृहतीसम्पन्नाः पशुकामस्य ॥ ३३१ ॥

दक्षिणाः ॥ ३३१ ॥

अभिचरतः प्रज्ञाताः ॥ ३३२ ॥

प्राकृताः ॥ ३३२ ॥

सन्द्ꣳशवज्रावभिचरतः ॥ ३३३ ॥

सन्द्ꣳशश्च वज्रश्च तावभिचरतो भवतः ॥ ३३३ ॥

षोडशी वज्रः ॥ ३३४ ॥

षोडशीसंस्थो भवति वज्रः ॥ ३३४ ॥

शुण्ठाली लोहाकर्णी षोडशिनः सोमक्रयणी॥ ३३५॥

भवति ॥ ३३५ ॥

अहर्गणेप्यविशेषात् ॥ ३३६ ॥

अहर्गणे गतेपि षोडशिनि उक्तलक्षणयैव सोमक्रयणं भवति । कुत एतत् । अविशेषात् । अहर्गणगतोपि षोडशी षोडश्येव । न च संस्थान्तरैर्विरोधोस्ति ॥ ३३६ ॥

विश्वजित्परिवासाश्च ॥ ३३७ ॥

अहर्गणगतेपि विश्वजिति परिवासा भवन्ति । तुल्यन्यायत्वात् ॥ ३३७ ॥

न वा स्वसम्बन्धात् ॥ ३३८ ॥

न वाहर्गणगते विश्वजिति परिवासा भवन्ति । सर्वस्वदानसम्बन्धेन हि तेषां श्रवणमिति । अथवा स्वसम्बन्धादिति । विश्वजिद्याजिसम्बन्धात् । न चाहर्गणयाजी । तस्मान्न भवति ॥ ३३८ ॥

एकराजमेव पूर्वेणाभिचरेत् ॥ ३३९ ॥

पूर्वेण सन्दंशेन राजानमेवैकमभिचरेत् । न जनपदम् ॥ ३३९ ॥

जनपदं वज्रेण ॥ ३४० ॥

व्यत्यासं वैनौ प्रयुञ्जीत ॥ ३४१ ॥

वज्रेण राजानम् । तज्जनपदं च सन्दंशेन ॥ ३४१ ॥

शमित्वा स्तृत्वा वा ज्योतिष्टोमेन यजेत शान्त्यर्थेन शान्त्यर्थेन ॥ ३४२ ॥

अभिचारादुपशमं गत्वा मारयित्वा वा शत्रुं ज्योतिष्टोमेन शान्त्यर्थेन यजेत ॥ ३४२ ॥

इत्युपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनसूत्रविवरणे
द्वाविंशतिमो ऽध्यायः समाप्तः ।

त्रयोविंशो ऽध्यायः ।

द्वादशोपसत्का अहीना मासापवर्गाः ॥ १ ॥

ननु च द्वादशोपसत्कमवाच्यम् । अन्वयात्तत्प्राप्तेः । अहीनात्मकस्य हि द्वादशाहस्य अहीनान्तरेषु सामान्याद्धर्मप्रवृत्तिरिष्यते । तेन द्वादशोपसत्कं प्राप्तमेवात्रेति । अत्रोच्यते । दीक्षाः सुत्योपसच्छेषेणेति वक्ष्यति जामदग्न्ये चतूरात्रे दीक्षाणां विंशतिरुक्ता । तत्र मासापवर्गत्वे सति किं जामदग्न्ये मासापवर्गता बाध्यतामुतोपसदां द्वादशत्वमिति । तेन मासापवर्गता बाधनाय द्वादशोपसत्त्वमुच्यते वचनात् मासापवर्गास्ते भवन्ति ॥ १ ॥

दीक्षाः सुत्योपसच्छेषेण ॥ २ ॥

सौत्यान्यहानि परिगणय्य औपसदानि च शेषा दीक्षाः ॥ २॥

द्व्यहप्रभृतयो द्वादशाहपर्यन्ताः ॥ ३ ॥

द्विरात्रप्रभृतयो द्वादशरात्रपर्यन्ता अहीनाः ॥ ३ ॥

तत्राम्नानादतिरात्रांश्चैके ॥ ४ ॥

तन्मध्य आम्नानात् अतिरात्रांश्च एके अहीनधर्मकानिच्छन्ति प्रयोगवचनन्यायात् । यथा कितवमध्यस्थो ऽकितवोपि कितव इवानुमीयते साहचर्यादेव । एके तन्नेच्छन्ति । धर्मप्राप्तिरिह वचनाद्भवति । न चेहवचनमस्ति प्रत्यक्षम् । न चानुमानिकम् । न च नामधेयम् । तस्मान्नाहीनधर्मका अतिरात्राः । न च सन्निधावाम्नानमात्रेण धर्माणां प्रवृत्तिर्युक्ता ॥ ४ ॥

दाशरात्रिकाण्यहानि द्व्यहादिष्वेकोच्चयेन

तद्गुणदर्शनात् ॥ ५ ॥

द्वादशाहे यो दशरात्रस्तदीयान्यहानि भवन्ति द्विरात्रादिषु । कुत एतत् । तद्गुणदर्शनात् । तद्गुणा हि दृश्यन्ते द्विरात्रं प्रकृत्य अपसव्यो वै द्विरात्र इत्याहुः द्वे ह्येते छन्दसी गायत्रं च त्रैष्टुभं(च)जगतीमन्तर्यन्ति जगत्यत्र न भवतीति । त्रैष्टुभमेके(इति)त्रैखानसविधिपरे वाक्ये सिद्धं गायत्रं प्रथममहस्त्रैष्टुभं च द्वितीयं दर्शयति । यदि च दाशरात्रिकाण्य-हानि त्र्यहादिषु तदैतदुपपद्यते । यथा त्रिकद्रुकविधिपरे वाक्ये पृष्ठ्य-मवसितं दर्शयति । लिङ्गमात्रमुपदिष्टम् न्यायोभिधीयते । द्विरात्रा-दिष्वहर्गणेषु गुणत्वसामान्याद्द्वादशाहिको विध्यन्त इष्यते । तत्र च प्रायणीयोदयनीयावतिरात्रौ । सर्वत्र प्रत्यक्षो दशरात्र एव प्रवृत्तिधर्मः । अपि च द्विरात्रस्त्रिरात्र इति च रात्रिसामान्याद्दाशरा-त्रिकी विध्यन्तप्रवृत्तिर्युक्तेति । तस्मात्साधूक्तमाचार्येण दाशरात्रिका-ण्यहानि त्र्यहादिष्विति ॥ ५ ॥

सहस्रदक्षिणाः ॥ ६ ॥

द्विरात्रादयो भवन्ति ॥ ६ ॥

चतूरात्रादिष्वधिकम् ॥ ७ ॥

चतूरात्रादिषु तु सहस्राधिका दक्षिणा ॥ ७ ॥

प्राकृतं वा प्रत्यहम् ॥ ८ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः । प्राकृतं दक्षिणा दानं द्विरात्रादिषु वा भवति ॥ ८ ॥

पौण्डरीकेऽयुतम् ॥ ९ ॥

दक्षिणा ॥ ९ ॥

समविभक्ताः प्रत्यहं ददाति ॥ १० ॥

प्रत्यहं समविभागेन दक्षिणादानम् ॥ १० ॥

अन्त्येऽहन्यधिकाः ॥ ११ ॥

विभागाधिकानामन्त्येऽहनि दानम् ॥ ११ ॥

त्रयोदशातिरात्राः ॥ १२ ॥

व्याख्यायन्त इति सूत्रशेषः ॥ १२ ॥
तेषाम्—

चत्वारोषोडशिकाः प्रथमाः ॥ १३ ॥

षोडषिग्रहरहिताश्चत्वार प्रथमाः ॥ १३ ॥

प्रजातिकामस्य नवसप्तदशः ॥ १४ ॥

भवति ॥ १४ ॥

ज्येष्ठस्य ज्यैष्ठिनेयस्य विषुवान् ॥ १५ ॥

अतिरात्रो भवति ॥ १५ ॥

गौर्भ्रातृव्यवतः स्वर्गकामस्यायुरामयाविनो वा ॥ १६ ॥

भवति ॥ १६ ॥

ज्योतिष्टोमविश्वजित्त्रिवृत्पञ्चदशसप्तदशकत्रिंश यथासंख्यमृद्धिपशुब्रह्मवर्चसवीर्यान्नाद्यप्रतिष्ठाकामानां भवन्ति ॥ १७ ॥

अप्तोर्यामः प्र प्रेव यस्मात्पशवो भ्रंशेरन् ॥ १८ ॥

प्राप्ता इव यस्मात्पशवो भ्रस्यन्ते तस्याप्तोर्यामो भवति ॥ १८ ॥

अभिजिद्भ्रातृव्यवतः ॥ १९ ॥

सर्वस्तोमो बुभूषतः ॥ २० ॥

भूतिमिच्छतः सर्वस्तोमो भवति ॥ २० ॥

यूपैकादशिनी चास्मिन् ॥ २१ ॥

भवति ॥ २१ ॥

द्व्यहास्त्रयः ॥ २२ ॥

भवन्ति ॥ २२ ॥

अषोडशिकावतिरात्रा उत्तरयोः ॥ २३ ॥

द्विरात्रयोः ॥ २३ ॥

आङ्गिरसचैत्तरथकापिवनाः ॥ २४ ॥

एतेषामेव संज्ञाः ॥ २४ ॥

द्वितीयमुक्थ्यपूर्वमेके ॥ २५ ॥

द्वितीयं द्विरात्रमेके उक्थ्यपूर्वं कुर्वन्ति । पार्ष्ठिकस्याग्निष्टोमस्य स्थाने उक्थ्यं कुर्वन्ति । संस्थामात्रान्यत्वं धर्मास्तु तदीया एव ॥२५॥

प्रथमेन यजेत यः पौण्यो हीन इव स्यात् ॥२६॥

पुण्याहैः सन्पुण्यैर्न युज्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

द्वितीयेन प्रजाकामः ॥ २७ ॥

तृतीयेन स्वर्गकामः पशुकामोवा ॥ २८ ॥

त्र्याहाः पञ्च गर्गत्रैदछन्दोमान्तर्वसु-
पराकाः ॥ २९ ॥

द्वितीये त्रिवृतोऽतिरात्राः सर्वे राज्यकामस्य॥३०॥

त्रिवृत्स्तोमयुक्ता अतिरात्राः राज्यकामस्य भवन्ति क्रतवः । तत्रापि संस्थान्यत्वमात्रम् ॥ ३० ॥

अन्तर्वसुः पशुकामस्य ॥ ३१ ॥

भवति ॥ ३१ ॥

पराकः स्वर्गकामस्य ॥ ३२ ॥

चतुरहाश्चत्वारः ॥ ३३ ॥

अत्रिचतुर्वीर जामदग्नवसिष्ठसꣳसर्प-

विश्वामित्राः ॥ ३४ ॥

संज्ञा एताः ॥ ३४ ॥

जामदग्नो विꣳशतिदीक्षः पुष्टिकामस्य ॥ ३५ ॥

भवति । ॥ ३५ ॥

तत्र च—

उपसद पुरोडाशिन्यः ॥ ३६ ॥

उपसदः पुरोडाशिन्यो भवन्ति वचनात् ॥ ३६ ॥

अनूपसदं जुहोति ॥ ३७ ॥

उपसद्युपसदि पुरोडाशान् जुहोतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

यदा चानूपसदं पुरोडाशहोमस्तदा चिन्त्यते । किमाज्यधर्मा भवन्त्युत औषधधर्मा इति । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैव पक्षः—

आज्यधर्मास्थानापत्तेः ॥ ३८ ॥

कार्यापत्तौ हि धर्मप्राप्तिर्युक्तेति ॥ ३८ ॥

एवं प्राप्त आह—

औषधधर्मा वा द्रव्यसामानात् ॥ ३९ ॥

औषधधर्मा वा भवन्ति नाज्यधर्माः । सत्यामपि कार्यापत्तौ पुरोडाशद्रव्यं ह्यत्र पर्युपस्थापकं धर्माणाम् । कार्यापत्तिरिति कृत्वा भिहितमेतत् । न चेह कार्यापत्तिः ॥ ३९ ॥

अनुहोमाश्च पुरोडाशाः ४० ॥

अनुहोमा हि पुरोडाशाः श्रूयन्त इति । अनूपसदं जुहोति । उपसद्यागमनु जुहोतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

प्रत्युपसदमेकोच्चयेन कपालान्येककपालप्रभृतीनामाग्नेयाश्विनवैष्णवसौम्यसावित्रधात्रमारुतबार्हस्पत्यमैत्रवरुणेन्द्रवैश्वदेवाः ॥ ४१ ॥

एतद्देवत्याः पुरोडाशाः तेषां चैकोच्चयेन कपालानि एकप्रभृतीनि भवन्ति । अनूपसदं जुहोतीति च जुहोतिसंशब्दनाज्जुहोतय एते ॥ ४१ ॥

तेषा; होमः अग्ने वेर्होत्रं वेरध्वरमा पितरं वैश्वानरमवसे करिन्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा, देवावश्विनौ मधुकशयाद्येमं यज्ञं यजमानाय मिमिक्षतमिन्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा, देव विष्ण उर्वद्यास्मिन्यज्ञे यजमानयाधि विक्रमस्वेन्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा, देव सोम रेतोधा अद्यास्मिन्यज्ञे यजमानयैधीन्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहा, देव सवितः सुसावितमद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायासुवस्वेन्द्राय जुहुता हविः स्वाहा, देव धातः सुधाताद्यस्मिन्यज्ञे यजमानायैधीन्द्राय जुहता हविः स्वाहा, देवा ग्रावाणो मधुमतीमद्यास्मिन्यज्ञे यजमानाय वाचं वदतेन्द्राय जुहुता हवि स्वाहा, देव्यनुमते ऽन्वद्येमं यज्ञं यजमानाय मन्य-

स्वेन्द्राय जुहुता हविः स्वाहा, देव्यदिते स्वादित्यमद्यास्मिन्यज्ञे यजमानयासुवस्वेन्द्राय जुहुता हविः स्वाहा, देव्य आपो नंनम्यध्वमद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायेन्द्राय जुहुता हविः स्वाहा, सदः सदः प्रजावानृभुर्जुषाण इन्द्राय जुहुता हविः स्वाहा, देव त्वष्टः सुरेतोधा अद्यास्मिन्यज्ञे यजमानायैधीन्द्राय देवेभ्यो जुहुता हविः स्वाहेति ॥४२॥

इत्येवमादि निगदव्याख्यातम् ॥ ४२ ॥

द्वादशाहं यजते प्रतिलोममेकैकेन ॥ ४३ ॥

एतद्धर्मकैः पुरोडाशैः सुत्यान्ते सुत्यासन्निधौ द्वादशाहानि यजेत प्रातिलोम्येन । यजेतेति संशब्दनाच्च यजतय एते न जुहोतयः ॥ ४३ ॥

पञ्चाहास्त्रयः ॥ ४४ ॥

भवन्ति ॥ ४४ ॥

देवानां प्रथमः ॥ ४५ ॥

प्रथमस्य देवपञ्चाह इतीयं संज्ञा ॥ ४५ ॥

द्वितीयस्य पञ्चशारदीयः ॥ ४६ ॥

इतीयं संज्ञा ॥ ४६ ॥

तेन यक्ष्यमाणः पञ्चवर्षाण्याश्वयुजीशुक्लेषु चतुस्त्रिंशतं पशूनालभते मारुतान् ॥ ४७ ॥

तेनेति पञ्चशारदीयोपलक्षणम् ॥ ४७ ॥

वैश्यस्तोमदक्षिणालिङ्गान् ॥ ४८ ॥

वैश्यस्तोमे दक्षिणायां यानि लिङ्गानि राजीवपृश्नय इत्येवमादीनि तल्लिङ्गानालभते ॥ ४८ ॥

उक्ष्णो वत्सतरीर्वर्णानुपूर्व्येण ॥ ४९ ॥

प्रतिवर्षम् ॥ ४९ ॥

अर्धावत्सतर्यः ॥ ५० ॥

तेषां च पशूनामर्धा वत्सतर्यो भवन्ति ॥ ५० ॥

पर्यग्निकृतानुत्सृजन्त्युक्ष्णो वत्सतरीभिः संस्थापयन्ति ॥ ५१ ॥

उक्ष्णां तदङ्गरीति विधानम् । वत्सतरीभिः परिसमाप्तिः ॥५१॥

एवं पञ्च वर्षाण्युक्ष्णो नियुञ्जन्ति ॥५२॥

इति वचनात् तानेव । वत्सतर्यस्तु प्रतिवर्षं वर्णानुपूर्व्येणान्याश्चान्याश्च भवन्ति ॥ ५२ ॥

षष्ठे सवनीया भवन्ति त्रयस्त्रयोऽन्वहम् ॥ ५३ ॥

षष्ठे वर्षे त एवोक्षाणः सवनीया भवन्त्यन्वहं त्रयस्त्रयः॥५३॥

ऐन्द्रामारुतापश्चोत्तमे ॥ ५४ ॥

उत्तमे ऽहनि पश्च ॥ ५४ ॥

यः कामयेत बहुः स्यामिति स एतेन यजेत ॥५५॥

पञ्चशारदीयेन ॥ ५५ ॥

पश्वापदि चरवः ॥ ५६ ॥

एतेषामेव पशूनामापत्सु चरवो भवन्ति ॥ ५६ ॥

अपोनप्त्रियोऽप्सु मृते ॥ ५७ ॥

अप्सुमृते पशावपोनप्त्रियश्चरुर्भवति । अत्र चाऽपोनपाद्देवता न त्वपोनप्ता । तत्र यप्रत्ययसन्नियोगेन प्रातिपदिकव्युत्पत्त्या अपोनप्त्रिय इति रूपं भवति । एतच्च तद्धित एव नानुवचनादिषु ॥५७॥

वायव्यः पलायिते ॥ ५८ ॥

नष्टे वायव्यश्चरुर्भवति ॥ ५८ ॥

बार्हस्पत्यः श्रवणकूटकाणश्चेत् ॥ ५९ ॥

श्रोणो व्याधिविशेषः । कूटो भग्नशृङ्गः । काणः प्रसिद्धः । एषु बार्हस्पत्यश्चरुः ॥ ५९ ॥

नैर्ऋतोवसन्ने ॥ ६० ॥

चरुर्भवति ॥ ६० ॥

पुरोडाशाः परे रुद्राभिमानेऽग्नये रुद्रवते ॥६१॥

रुद्रायाभिमाने ज्वरगृहीते ॥ ६१ ॥

स्ंशीर्णश्चेदेककपालो भौमः ॥ ६२ ॥

संशीर्णो विशीर्णः ॥ ६२ ॥

प्रासहा हृतश्चेदिन्द्राय प्रसह्वने ॥ ६३ ॥

प्रासहा हृतः प्रसह्य हृतः ॥ ६३ ॥

भोजनीयमृते प्राजापत्यो द्वादशकपालः ॥६४॥

भाजनीयमृतो ऽजीर्णमृतः ॥ ६४ ॥

मृतं ब्राह्मणान्भोजयेत् ॥ ६५ ॥

प्रोक्षितस्य हि मांसभक्षणमुचितमिति ॥ ६५ ॥

अप्सु प्रासनं निधानं वा दुष्टत्वात् ॥ ६६ ॥

दुष्टस्य हविषोऽभ्यवहरणमिति अप्सु प्रासनमुक्तम्। निधानं वा दुष्टत्वात्। वा निधानं भवति नाप्सु प्रासनम्। किं कारणमदुष्टत्वात्। शिष्टभक्षप्रतिषिद्धं दुष्टं भवति। न चैषु दोषेषु शिष्टभक्षप्रतिषेधः। तस्मान्निधानमेव ॥ ६६ ॥

इदमिदानीं विचार्यते। किमत्रैवैतानि नैमित्तिकानि उतान्यत्रापीति। अत्राह—

अन्यत्रापि दोषसंयोगात् ॥ ६७ ॥

अतोऽप्यन्यत्राप्येभिर्दोषैः पशुव्यापत्तौ एतानि नैमित्तिकानि भवन्ति। पशुव्यापत्युद्देशेन विहितत्वात् ॥ ६७ ॥

एवं प्राप्त आह—

न प्रकरणात् ॥ ६८ ॥

पञ्चशारदीयव्यतिरेकेणैतानि नैमित्तिकानि न भवन्ति। कुतः। पञ्चशारदीयं हि प्रकृत्य श्रुतत्वात् प्रकृतत्वाच्च विशेषावसानम् ॥६८॥

व्रतवानुत्तमः ॥ ६९ ॥

उत्तमः पञ्चाहः व्रतवत्संज्ञको भवति ॥ ६९ ॥

तत्राऽहान्याह—

ज्योतिर्गौर्महाव्रतं गौरायुः ॥ ७० ॥

अहीना व्रतवन्तः सर्वजीद्दीक्षाः ॥ ७१ ॥

भवन्ति ये व्रतवन्तः ॥ ७१ ॥

षडहास्त्रय ऋतूनां प्रथमः ॥ ७२ ॥

षष्ठीनिर्देशेपि सति संज्ञैषा । यथा गवामयनं शाक्यानामयनमिति च ॥ ७२ ॥

द्वितीये वृहद्रथन्तरपृष्ठः पञ्चाहः पृष्ठयाव-

लम्बाख्यः ॥ ७३ ॥

द्वितीये षडहे पार्ष्ठिकः पञ्चाह । उभयपृष्ठः पृष्ठ्यावलम्बाख्यो भवति । पृष्ठ्यावलम्बाख्याया इह च प्रयोजनाभावादन्यार्थता । वक्ष्यति हि पृष्ठ्यावलम्बाश्चत्वारश्छन्दोमा इति ॥ ७३ ॥

तृतीये त्रिभ्यस्त्रिकद्रुकाः ॥ ७४ ॥

तृतीये षडहे त्रिभ्यः पार्ष्ठिकेभ्योवसितेभ्यस्त्रिकद्रुका भवन्ति ॥ ७४ ॥

सप्त सप्ताहाश्चत्वारो व्रतोत्तमाः प्रथमाः ॥७५॥

चतुर्णां महाव्रतमुत्तमं भवति ॥ ७५ ॥

तृतीयः पशुकामस्य ॥ ७६ ॥

भवति ॥ ७६ ॥

इन्द्रस्य पञ्चमः ॥ ७७ ॥

पञ्चम इन्द्रसप्ताहसंज्ञकः ॥ ७७ ॥

द्वितीयप्रभृतिषडेकाहाः ॥ ७८ ॥

तत्र भवन्ति ॥ ७८ ॥

सर्वस्तोम उत्तमः ॥ ७९ ॥

जनकसप्तरात्रश्चतुर्भ्यो विश्वजिन्महाव्रतम् ॥८०॥

चतुर्भ्यः पार्ष्ठिकेभ्यो वसितेभ्यःपरो विश्वजिन्महाव्रतंच ॥८०॥

उत्तमे षडहो बृहद्रथन्तरपृष्ठः पृष्ठ्यस्तोमाख्यः ॥ ८१ ॥

उभयपृष्ठ्यस्य षडहस्य पृष्ठ्यस्तोम इतीयमाख्या संव्यवहारार्था ॥ ८१ ॥

विश्वजित्पशुकामस्य ॥ ८२ ॥

विश्वजिदतिरात्रो भवति । पशुकामस्य चायम् ॥ ८२ ॥

अष्टाहे षडहान्महाव्रतम् ॥ ८३ ॥

अष्टाहे षडहादवसितान्महाव्रतं भवति । ततोऽतिरात्रः ॥८३॥

नवरात्रे त्रिकद्रुकाः ॥ ८४ ॥

षडहादेवावसिताद्भवन्ति ॥ ८४ ॥

द्वितीयं त्रिकद्रुकेभ्यः पृष्ठ्यावलम्बः ॥ ८५ ॥

ततोऽतिरात्रः ॥ ८५ ॥

दशरात्राश्चत्वारः ॥ ८६ ॥

भवन्ति ॥ ८६ ॥

प्रथमस्त्रिककुप् ॥ ८७ ॥

प्रथमस्त्रिककुप् संज्ञो भवति ॥ ८७ ॥

उक्थ्योऽग्निष्टोमपक्षास्त्रिरावृतः ॥ ८८ ॥

सर्वे चैते ऽपूर्वाः ॥ ८८ ॥

प्रतिष्ठाकामस्य कौसुरुबिन्दः ॥ ८९ ॥

कौसुरुविन्द इति संज्ञा ॥ ८९ ॥

तत्राहान्याह—

अग्निष्टोमास्त्रिवृतस्त्रयः ॥ ९० ॥

त्रिवृत्स्तोमयुक्ता अग्निष्टोमास्त्रयो भवन्ति ॥ ९० ॥

पञ्चदशाश्चोक्थ्याः ॥ ९१ ॥

त्रय एव ॥ ९१ ॥

सप्तदशाश्च ॥ ९२ ॥

चशब्दात्त्रय उक्थ्याः ॥ ९२ ॥

एकविंशोऽतिरात्रः ॥ ९३ ॥

योऽतिरात्रः स एकविंशस्तोमको भवति ॥ ९३ ॥

पूर्द्दशरात्रोऽभिचर्यमाणस्य ॥ ९४ ॥

पूर्द्दशरात्र इति संज्ञैषा सोऽभिचर्यमाणस्य भवति ॥ ९४ ॥
तत्राहान्याह—

उक्थ्योऽग्निष्टोमपक्षः ॥ ९५ ॥

उक्थ्यस्योभयतोऽग्निष्टोमाविति ॥ ९५ ॥

गोपक्षोऽभिजित् ॥ ९६ ॥

अभिजिदेकाहः । तस्य गौरुभयतो भवतीत्यर्थः ॥ ९६ ॥

आयुर्विश्वजित्पक्षः ॥ ९७ ॥

आयुराख्यश्चैकाहस्तस्य विश्वजित्पक्षसंस्थानीयो भवति॥९७॥

छन्दोमदशाहः पशुकामस्य ॥ ९८ ॥

छन्दोमदशाह इति संज्ञा । स पशुकामस्य भवति ॥ ९८ ॥
तत्राहान्याह—

पृष्ठ्यावलम्बाच्चत्वारश्छन्दोमाः ॥ ९९ ॥

पौण्डरीकः सर्वर्द्धिकामस्य ॥ १०० ॥

पौण्डरीक इति संज्ञा स सर्वर्द्धिकामस्य भवति । सर्वामृद्धिर्यः कामयते स सर्वर्द्धिकामः तस्य पौण्डरीको भवति ॥ १०० ॥

दशरात्रोऽसत्त्रोत्थानः ॥ १०१ ॥

द्व्यरात्रो भवति सत्रोत्थानवर्जितः ॥ १०१ ॥

विश्वजिदतिरात्रः ॥ १०२ ॥

भवति ॥ १०२ ॥

तुल्यमाध्वर्यवमतिरात्रेषु विश्वजिद्वर्जम् ॥१०३॥

अहीनेषु येऽतिरात्रास्तेषु समानमाध्वर्यवं भवति । विश्वजित् वर्जयित्वा । को विशेषस्तत्रेति चेत् । सर्वमेधे श्रूयते । विश्वजित्सर्वपृष्ठोऽतिरात्रो दशममहर्भवतीति सर्वपृष्ठता विशेषः । तेनोच्यते विश्वजिद्वर्जमिति ॥ १०३ ॥

यथोक्तमुत्तमो यथोक्तमुत्तमः ॥ १०४ ॥

उत्तमो द्वादशरात्रो यथोक्त एव भवति ॥ १०४ ॥

इत्युपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनसूत्रविवरणे
त्रयोविंशतितमो ऽध्यायः समाप्तः ।

चतुर्विंशो ऽध्यायः ।

उक्ता ऽहीनाः । इदानीं सत्त्राण्यभिधीयन्ते ।

द्वादशरात्रादीनि रात्रिसत्त्राणि ॥ १ ॥

रात्रिसत्त्राणीति नाम । तच्च द्वादशरात्रप्रभृतीनाम् । पूर्वपदप्रधानोऽयं बहुव्रीहिः ॥ १ ॥

एकोच्चयेन चत्वारिंशदन्तानि ॥ २ ॥

एकोच्चयेनाह्नां चत्वारिंशदन्तानि रात्रिसत्त्राणि ॥ २ ॥

यथोपदेशमहानि ॥ ३ ॥

येन क्रमेण यान्यहान्युपदिश्यन्ते तानि तथैव प्रतिपत्तव्यानि । किमर्थमिदमुच्यते । आवापिकानामन्यः क्रमः औपदेशिकानां तु उपदेशक्रम एव । अथवा यथोपदेशमिति पैह्निकानां नाम्नां धर्मप्रतिपत्त्यर्थम् ॥ ३ ॥

आपूर्यमाणे दशरात्रः परः ॥ ४ ॥

आपूर्यमाणे सत्त्रे दशरात्रावापो भवति । स च भवन्परतो भवति न पूर्वः । षट् पार्ष्ठिकानि चत्वारि च्छान्दोमिकान्यहानि दशरात्र उच्यते ॥ ४ ॥

प्रकृतिविहितेषु महाव्रतं दशरात्रादुत्तर मेकाहार्थे ॥ ५ ॥

यानि प्रकृतिविहितानीत्याचार्येणाभिधीयन्ते तत्रैकार्थे महाव्रतं भवति दशरात्रादुत्तरम् ॥ ५ ॥

पुरस्तादन्यत् ॥ ६ ॥

यदन्यदावापान्तरं व्याख्यास्यते तद्दशरात्रात्पूर्वं भवति ॥ ६ ॥

षडहार्थेऽभिप्लवः ॥ ७ ॥

यत्र षड्भिरहोभिर्न पूर्यते सत्त्रं तत्राभिप्लवः पूरणो भवति । अभिप्लवार्थश्चोक्तो गवामयने ॥ ७ ॥

तस्यादितः पञ्च पञ्चाहार्थे ॥ ८ ॥

तस्यैवाभिप्लवस्यादितः पञ्चाहानि गृह्यन्ते पञ्चार्थे ॥ ८ ॥

त्र्यहार्थे ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकद्रुकाः ॥ ९ ॥

त्रिकद्रुका इति ज्योतिरादीनां समुदितानां संज्ञा संव्यवहारार्था ॥ ९ ॥

व्रतं च यथोक्तं चतुरहार्थे ॥ १० ॥

चशब्दात्त्रिकद्रुकाश्च । यथोक्तग्रहणाच्च दशरात्रात्परं व्रतं भवति ॥ १० ॥

आयुषी द्व्यहार्थे ॥ ११ ॥

अवतः ॥ ११ ॥

अतिरात्रान्तरमावापस्थानम् ॥ १२ ॥

सत्त्रस्याद्यन्तयोरतिरात्रविधानात् ॥ १२ ॥

आवापसमवेतानामल्पमल्पं पूर्वम् ॥ १३ ॥

यत्रावापानां समवायेन सत्त्रं पूर्यते, तत्र यद्यदल्पं तत्तत्पूर्वं भवति ॥ १३ ॥

द्वे त्रयोदशरात्रे पृष्ठ्यात्सर्वस्तोमोऽतिरात्रः ॥ १४ ॥

पृष्ठ्यादवसितात्सार्वस्तोमसंज्ञकोऽतिरात्रो भवति । पूर्णमिदमेकम् ॥ १४ ॥

प्रकृतिविहितं द्वितीयम् ॥ १५ ॥

भवति । प्रकृति विहितग्रहणाच्च व्रतं द्वादशरात्रावुच्चरं भवति ॥ १५ ॥

सम्भार्यं तृतीयम् ॥ १६ ॥

तृतीयं त्रयोदशरात्रमहोभिः सम्भ्रियते ॥ १६ ॥

प्रायणीयाच्चतुर्विंशमहरभिजित्त्रयः स्वरसामानो विषुवांस्त्रयः स्वरसामानो विश्वजिद्व्रतमुदयनीयोऽतिरात्रः ॥ १७ ॥

अत्र चतुर्विंशमहरादिषु गावामयनिकेषूद्गात्रालम्भसवनान्तजपा भवन्ति गावामयनिकत्वादेव ॥ १७ ॥

चतुर्दशरात्राणि त्रीणि ॥ १८ ॥

तत्रैकस्मिन्—

द्वौ पृष्ठ्यौ ॥ १९ ॥

भवतः ॥ १९ ॥

प्रतिलोमः परः ॥ २० ॥

भवति । प्रातिलोम्यं च त्र्यस्त्रियारम्भणत्वेन ॥ २० ॥

मध्यमे त्रिकद्रुकाः पृष्ठ्यमभितः ॥ २१ ॥

मध्यमे चतुर्दशरात्रे पृष्ठ्यमभितस्त्रिकद्रुका भवन्ति ॥

प्रतिलोमाः परे ॥ २२ ॥

आयुर्गौर्ज्योतिरित्येवम् ॥ २२ ॥

विवाहोदकतल्पसंशयितानामेतत् ॥ २३ ॥

येषां विवाहे संशयो भवति किमस्माकं विवाहो भवति न

भवतीति संशयः । तथा उदकपाने शयने च तेषामेतत्सत्त्रं भवति ॥ २३ ॥

प्रकृतिविहितं तृतीयम् ॥ २४ ॥

प्रकृतिविहितग्रहणाद्गोआयुषी भवतः ॥ २४ ॥

पञ्चदशरात्राणि चत्वारि ॥ २५ ॥

भवन्ति ॥ २५ ॥

उत्तरे प्रकृतिविहिते त्रिकद्रुकैः ॥ २६ ॥

पूरणमित्येतदुक्तं भवति ॥ २६ ॥

चतुर्दशरात्राभ्यां पूर्वे व्याख्याते ॥ २७ ॥

पूर्वे पञ्चदशरात्रे चतुर्दशरात्राभ्यां व्याख्याते ॥ २७ ॥
इयांस्तु विशेषः—

पृष्ठ्ययोर्मध्ये महाव्रतम् ॥ २८ ॥

भवति ॥ २८ ॥

अतिरात्रादग्निष्टुद्द्वितीयस्य ॥ २९ ॥

अतिरात्रादवसितादग्निष्टुद्द्वितीयस्य भवति ॥ २९ ॥

सप्रायणीयस्तृतीयस्य ॥ ३० ॥

स एवाग्निष्टुत्तृतीयस्य प्रायो भवति । नाम्ना च तदीयैव संख्या ॥ ३० ॥

प्रकृतिविहितानि प्राग्विंशतिरात्रात् ॥ ३१ ॥

षोडशरात्रादिषु चतुर्षु आवापेन हि पूरणम । तत्र षोडशरात्रे प्रायणीया त्रिकद्रुकाः दशरात्रादुत्तरव्रतम । सप्तदशरात्रे प्रायणीयात्पञ्चाहः अष्टादशरात्रे षडह एकोनविंशतिरात्रे षडहो दशरात्रश्चोत्तरं व्रतम ॥ ३१ ॥

विंशतिरात्रेऽभिप्लवोऽभिजिद्विश्वजितौ च ॥ ३२ ॥

यथोपदेशम् ॥ ३२ ॥

एकविꣳशतिरात्रयोरतिरात्रावषोडशिकौ ॥ ३३ ॥

अभिप्लवास्त्रयः प्रथमादतिरात्रः ॥ ३४ ॥

परिपूर्णमेवैतत् ॥ ३४ ॥

निदाघे द्वितीयं ब्रह्मवर्चसकामानम् ॥ ३५ ॥

निदाघो ग्रीष्मः । तत्र द्वितीयमेकविंशतिरात्रं ब्रह्मवर्चसकामानां भवति ॥ ३५ ॥

त्रयस्त्रयः स्वरसामानो विषुवन्तमभितः पृष्ठ्यौ च ॥ ३६ ॥

उत्तरः प्रतिलोमः ॥ ३७ ॥

पृष्ठ्यो भवति ॥ ३७ ॥

मानव्यः सामिधेन्यः ॥ ३८ ॥

विषुवति भवन्ति ॥ ३८ ॥

सौमापौष्णस्य उपालम्भ्यः ॥ ३९ ॥

विषुवत्येवम् ॥ ३९ ॥

प्रकृतिविहितान्या द्वात्रिंशद्रात्रात् ॥ ४० ॥

सह द्वात्रिंशद्रात्रेण । आङभिविधौ कर्मविषयत्वात् ॥ ४० ॥

द्वाविंशतिरात्रमन्नाद्यकामानाम् ॥ ४१ ॥

त्रयोविंशतिरात्रं प्रतिष्ठाकामानाम् ॥ ४२ ॥

पूर्वं चतुर्विंशतिरात्रं प्रजाकामानां पशुकामानां वा ॥ ४३ ॥

द्वाविंशतिरात्रे पूरणम् । प्रायणीयस्त्रिकद्रुकास्ततोऽभिप्लवः । दशरात्राच्च परं व्रतम् । त्रयोविंशतिरात्रे प्रायणीयात्पश्चाहस्ततः षडहः । पूर्वस्मिंश्चतुर्विंशतिरात्रे द्वौ षडहौ ॥ ४३ ॥

द्वितीयꣳ सꣳसदः ॥ ४४ ॥

द्वितीयं चतुर्विंशतिरात्रं सꣳसदसंज्ञकम् ॥ ४४ ॥

अत्र विशेषः—

अषोडशिकावतिरात्रौ विशालः ॥ ४५ ॥

वक्ष्यमाणस्याहस्संघातस्य संज्ञा ॥ ४५ ॥

पार्ष्ठिकानि त्रीण्युत्तराणि प्रतिलोमानुलोमानि ॥ ४६ ॥

पार्ष्ठिकानि त्रीण्युत्तराणि अहानि प्रतिलोमानुलोमानि ॥ ४६ ॥

तमभितोऽग्निष्टोमावनिरुक्तौ ॥ ४७ ॥

तं विशालमभितोऽग्निष्टोमावनिरुक्तौ ॥ ४७ ॥

पृष्ठ्यस्तोमौ च ॥ ४८ ॥

अभितो भवतः ॥ ४८ ॥

तयोः—

उत्तरः प्रतिलोमः ॥ ४९ ॥

तस्मादग्निष्टोमावनिरुक्तौ ॥ ५० ॥

पूर्णमेतत् ॥ ५० ॥

पञ्चविꣳशतिरात्रमन्नाद्यकामानां षड्विꣳश-

तिरात्रं प्रतिष्ठाकामानां सप्तविꣳशतिरात्रमृ-
द्धिकामानामष्टाविꣳशतिरात्रं प्रजाकामानाम्
पशुकामानां वा ॥ ५१ ॥

द्वात्रिꣳशद्रात्रं च ॥ ५२ ॥

चशब्दात्प्रजाकामानां पशुकामानां वा द्वाविंशतिरात्रेऽभिप्लवौ स्वस्थाने व्रतं च। षड्विंशतिरात्रे प्रायणीयाद्गोआयुषी ततोऽभिप्लवौ। सप्तविꣳशतिरात्रे प्रायणीयात्त्रिकद्रुकाः ततोऽभिप्लवौ। अष्टाविꣳशतिरात्रे प्रायणीयात्त्रिकद्रुकाः ततोऽभिप्लवौ। स्वस्थाने च व्रतम्। एकोनत्रिविꣳशतिरात्रे प्रायणीयात्पञ्चाहस्ततोऽभिप्लवौ। त्रिंशद्रात्रे त्रयोऽभिप्लवाः। एकत्रिंशद्रात्रे व्रतमधिकम्। द्वात्रिंद्रात्रे प्रायणीयाद्गोआयुषी अभिप्लवास्त्रयः ॥ ५२ ॥

त्रयस्त्रिꣳशद्रात्राणि त्रीणि ॥ ५३ ॥

तत्र प्रथमे—

पञ्चाहाश्चत्वारः ॥ ५४ ॥

त्रिभ्योऽतिरात्रो विश्वजित् ॥ ५५ ॥

त्रिभ्यः पञ्चाहेभ्यो ऽवसितेभ्यो विश्वजिदतिरात्रः ॥ ५५ ॥

व्रतवद्द्वितीयं त्र्यभिप्लवम् ॥ ५६ ॥

तृतीये त्रयस्त्रयः पञ्चाहा विश्वजितमभितः ॥ ५७ ॥

भवन्ति ॥ ५७ ॥

तत्र च—

प्रतिलोमाः परे ॥ ५८ ॥

प्रकृतिविहितान्या चत्वारिꣳशद्रात् ॥ ५९ ॥

चतुस्त्रिꣳशद्रात्रमन्नाद्यकामानाम् षट्त्रिꣳशद्रात्रं प्रतिष्ठाकामानाम् सप्तत्रिꣳशद्रात्रमृद्धिकानाम् अष्टात्रिꣳशद्रात्रं प्रजाकानाम् पशुकामानाम् वा ॥ ६० ॥

चत्वारिꣳशद्रात्रं च ॥ ६१ ॥

च शब्दात्प्रजाकामानामेव । अत्र पूरणं प्रकृतिविहितावापेन यथोक्तम् ॥ ६१ ॥

वृतवन्त्युत्तराणि प्रथमतृतीयवर्जꣳ सप्तैकान्नपञ्चाशद्रात्राणि ॥ ६२ ॥

प्रथमतृतीयवर्जम् व्रतवन्ति भवन्ति ॥ ६२ ॥

प्रथमो विधृतिः ॥ ६३ ॥

पुंल्लिङ्गेन सत्रस्याभिधानम् ॥ ६३ ॥

अषोडशिकावतिरात्रौ ॥ ६४ ॥

कोसुरुबिन्दः प्रथमस्त्र्यहः ॥ ६५ ॥

उक्थ्यौ तूत्तरौ ॥ ६६ ॥

कौसुरुविन्दः प्रथमस्त्र्यहो ऽग्निष्टोमास्त्रिवृत्स्तोमयुक्तास्त्रयः । तत्र विशेषः । उक्थ्यावुत्तरौ भवतः ॥ ६६ ॥

षोडशिदशमा उक्थ्याः ॥ ६७ ॥

भवन्ति । यत्र संख्यामात्रमेवोद्भटते तत्राऽपूर्वव्यपदेशः । यत्र गौर्ज्योतिरायुरादिवदुपानम् तत्रैकाहिकाः दशरात्रे पुनर्द्वादशाहिका इति। ऐकाहिकेषु न नाम्ना धर्मप्रवृत्तिः । अपूर्वेषु तु द्वादशाहिको विध्यन्तः ॥ ६७ ॥

पृष्ठ्यं चाभितो द्वादश द्वादश ॥ ६८ ॥

उक्थ्या भवन्ति ॥ ६८ ॥

वर्गान्तरेष्वतिरात्राः ॥ ६९ ॥

यमातिरात्रम् ॥ ७० ॥

व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः ॥ ७० ॥

अभिप्लवौ गोआयुषी अतिरात्रौ ॥ ७१ ॥

अभिप्लवावभिजिद्विश्वजितावतिरात्रौ ॥ ७२ ॥

अभिप्लवः सर्वस्तोमनवसप्तदशावतिरात्रौ ॥ ७३ ॥

आञ्जनाभ्यञ्जनीयेऽभिप्लवाः षट् ॥ ७४ ॥

आञ्जनाभ्यञ्जनीयमिति संज्ञा ॥ ७४ ॥

तत्र—

चतुर्भ्यः सर्वस्तोमोऽतिरात्रः ॥ ७५ ॥

चतुर्भ्योऽभिप्लवेभ्यो ऽवसितेभ्यः सर्वस्तोमोऽतिरात्रो भवति ॥ ७५ ॥

तस्मिन्नुपसत्सु सर्पिर्विपचेयुर्गार्हपत्ये गुल्गुलुसुगन्धितेजनपीतुदारुभिः ॥ ७६ ॥

तस्मिन्नाञ्जनाभ्यञ्जनीये उपसत्सु वर्त्तमानासु गुल्गुलुसुगन्धितेजनपीतुदारुभिः पृथक् पृथक् सर्पिर्विपचेयुः । पुरुषार्थत्वाद्गार्हपत्ये न प्राप्नोतीति वचनम् ॥ ७६ ॥

यथासवनन्तैः सवनेष्वाञ्जनाभ्यञ्जने कुर्वीरन्नाग्नीध्रेऽहरहः ॥ ७७ ॥

प्रातः सवनान्ते गुल्गुलुना माध्यन्दिने सुगन्धितेजनेन तृतीयसवने पैतुदारवेण । आञ्जनमक्ष्णोः अभ्यञ्जनं शरीरस्य । आग्नीध्रेऽहरहः ॥ ७७ ॥

पृष्ठ्ये वा ॥ ७८ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ७८ ॥

सवनमुखीयेषु भक्षयिष्यन्तो वा ॥ ७९ ॥

वा सवनान्तेषु ॥ ७९ ॥

ये आत्मानं नैव जानीरंस्तेषामेतत् ॥ ८० ॥

य आत्मानं प्रसुप्तमिव मन्यन्ते तेषामाञ्जनाभ्यञ्जनीयेऽधिकारः ॥ ८० ॥

संवत्सरसंमिते चतुर्विंशमहः ॥ ८१ ॥

संवत्सरसम्मितमिति सत्रनाम । तत्र चतुर्विंशमहर्भवति ॥ ८१ ॥

अभिप्लवाश्चत्वारः ॥ ८२ ॥

गोआयुषी ॥ ८३ ॥

त्रिभ्यो विषुवन्मध्यो नवरात्रः ॥ ८४ ॥

त्रिभ्यो ऽवसितेभ्यो विषुवन्मध्ये गवामयनिको नवरात्रो भवति ॥ ८४ ॥

एकषष्टिरात्रे पृष्ठ्यो नवरात्रमभितः ॥ ८५ ॥

अप्रतिज्ञातमप्येकषष्टिरात्रं लाघविकेन सताचार्येणाभिहितम् ॥ ८५ ॥

प्रतिलोमः परः ॥ ८६ ॥

तयोः पृष्ठ्ययोः प्रतिलोमः परो भवति ॥ ८६ ॥

सवितुः ककुभः ॥ ८७ ॥

व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः ॥ ८७ ॥

नवरात्राश्चत्वारः ॥ ८८ ॥

तानाचष्टे—

अग्निष्टोमाः प्रथमसप्तमोत्तमा नववर्गाणामु-
क्थ्या इतरे ॥ ८९ ॥

सर्वे चैते ऽपूर्वाः ॥ ८९ ॥

परे षडभिप्लवे ॥ ९० ॥

परे ये द्वे ते षडभिप्लवे ॥ ९० ॥

पूर्वस्य चतुर्भ्यो व्रतम् ॥ ९१ ॥

भवति ॥ ९१ ॥

प्रजातिकामानामेतत् ॥ ९२ ॥

प्रकृतिविहितः शतरात्रं चतुर्दशाभिप्लवं
चतुरहश्च ॥ ९३ ॥

ननु प्रकृतिविहितत्वेनैवैतत्प्राप्नोति । चतुर्दशाभिप्लवं चतुरहश्चेत्यवाच्यम् । उच्यते च । तत्किमर्थम् । शतरात्रद्वयप्रज्ञापनाय एकं प्रकृतिविहितं तत्र त्रिकद्रुकाः पूर्वमभिप्लवेभ्यो भवन्ति । दशरात्राच्च परं व्रतं भवति द्वितीये यथोपदेशमहानीत्यभिप्लवेभ्यः परतश्चतुरहः ॥ ९३ ॥

सदो हविर्धानानि चक्रीवन्ति ॥ ९४ ॥

चक्रीवन्ति भवन्ति ॥ ९४ ॥

अभिप्रायमभिषुण्वन्ति देशानपरोधेन ॥ ९५ ॥

यात्वा यात्वाभिषवं कुर्वन्ति देशानपरोधेन प्रतिनिवर्तन्ते ॥९५॥

अहरहरभिप्लवेषु त्रिकद्रुकेषु वा ॥ ९६ ॥

वेति विकल्पः ॥ ९६ ॥

अभिप्लवाभ्यासेनाभिपूरणम् ॥ ९७ ॥

सकृत्प्रयोगी दशरात्रः ॥ ९८ ॥

भवति । प्रकृतिविहितानामेष धर्मः ॥ ९८ ॥

व्रतवन्ति सर्वजिद्दीक्षाणि ॥ ९९ ॥

व्रतवन्ति सत्त्राणि यानि तानि सर्वजिद्दीक्षाणि ॥ ९९ ॥

सप्तदशरात्रादीनि त्रिंशदन्तान्येके ॥ १०० ॥

एकान्नपञ्चाशद्रात्रे चाष्टादशदीक्षाणि पौर्णमासीप्रक्रमाणि ॥ १०१ ॥

सप्तदशरात्रादीनि रात्रिसत्त्राणि त्रिंशदन्तानि । एकान्नपञ्चाशद्रात्रे च यानि व्रतवन्ति तान्यष्टादशदीक्षाणि पौर्णमासीप्रक्रमाणि चैक इच्छन्ति । एके यथाप्राप्तम् व्रतवत्त्वमात्रं सर्वजिद्दीक्षता च ॥ १०१ ॥

शतातिरात्रं सत्त्रमुपेयुरिति श्रूयते । तत्र सन्देहः । किं शतरात्रिकाणामन्हां संस्थात्वमात्रमुच्यते उत द्वादशाहस्य यदाद्यमहरतिरात्रसंस्थं तच्छतकृत्वोऽभ्यसितव्यमुत दशरात्रस्यातिरात्रसंस्थस्यैषोऽभ्यास आहोस्विच्छतसंख्यासंयुक्तानामतिरात्राणां विधिरिति । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैव पक्षः—

शतातिरात्रेऽह्नानि शतरात्रसामान्यात् ॥१०२॥

शतातिरात्रे शतमन्हां श्रूयते । तच्छतरात्रिकाण्यहानि प्रवर्त्तन्ते । शतसंख्यावच्छिन्नस्य हि धर्मापेक्षायां सत्यां शतरात्रस्य पर्यु-

पस्थापकत्वमिति ॥ १०२ ॥

एवं प्राप्त आह—

द्वादशाहाद्यं वा तत्प्रकृतेः ॥ १०३ ॥

अत्र वृद्धयाज्ञिको यशोगोप्याचष्टे द्वादशाहस्य यदाद्यं प्रायणीयमहरतिरात्रसंस्थं तस्यैतच्छतसंख्याविधानमिति। एवं चातिरात्रप्राप्तौ शतसंख्याविधानमिति। यत्पुनरुक्तं शतरात्रः प्रवर्त्तत इति तदयुक्तम्। न हि शतातिरात्रस्य शातरात्रिकधर्मप्रवृत्तौ प्रमाणमस्ति। उभयत्र ह्यानुमानिकेन वचनेन द्वादशाहविध्यन्तप्रवृत्तिरिष्यते। तस्मान्न शातरात्रिको विध्यन्तः। यदप्युक्तं द्वादशाहाद्यस्यान्ह इयं संख्या विधीयत इति तदप्ययुक्तम्। पृथक्त्वनिवेसिनी हि संख्या भवति। न च प्रायणीयेऽभ्यस्य माने पृथक्त्वनिवेशित्वसम्भवः। तस्मादेतदप्यनुपपन्नमेव। पितृभूतिराचार्यः सूत्रमन्यथा व्याचष्टे। द्वादशाहाद्यं वा तत्प्रकृतेरिति। द्वादशाहाद्यं प्रवृत्तिधर्माणां विजानीमः यः सत्रेषु प्रवर्त्तते इति कश्चासौ दशरात्रः स हि सर्वसत्रेषु प्रवृत्तिधर्मेति। एतदपि नोपपद्यते न हि दाशरात्रिकेष्वन्वयप्राप्तेष्वहःसु संस्थान्यत्वं शतसंख्याविधानं चोपपद्यते वाक्यभेदप्रसङ्गात्। अत्रापि च पृथक्त्वनिवेशिन्यैव संख्या भवति दशरात्राभ्यासात्। तस्मादेतदप्यसदेव। अत्र वदामः। द्वादशाह आद्यो मूलभूतो यस्य शतातिरात्रस्य तद्द्वादशाहाद्यं शतातिरात्रम्। द्वादशाहमूलमित्यर्थः। कुत एतत्। तत्प्रकृतेः। द्वादशाहो हि प्रकृतिः सर्वसत्त्राणामित्युक्तमेव। अपि च यत्राहर्विशेषो नाम्नायते तत्र दशरात्रप्रवृत्तिर्भवति। इह संख्याविशिष्टानामतिरात्रसंस्थानामहर्विशेषाणामाम्नानाद्दशरात्रप्रवृत्तिर्न युक्ता इति। तस्मादियमेव व्याख्या द्वादशाह आद्यः प्रकृतिभूतो यस्य शतातिरात्रस्य तद्द्वादशाहाद्यं शतातिरात्रमिति बहुव्रीहिः ॥ १०३ ॥

शताग्निष्टोमे शतोक्थ्ये च ॥ १०४ ॥

एष एव न्यायः ॥ १०४ ॥

शतातिरात्र एव कर्म विचारयति—

आश्विनस्याग्नेयान्ते प्रतिप्रस्थाता व्युत्क्राम-

तादि कृत्वा मैत्रावरुणाय प्रातरनुवाकमुपा-
कृत्यान्तर्यामं हुत्वा प्रपीड्य पवित्रं द्रोण-
कलशे निदधाति ॥ १०५ ॥

आश्विनस्य सवनस्य आग्नेयसूक्तान्ते प्रतिप्रस्थाता व्युत्क्रामतादि कृत्वा मैत्रावरुणाय प्रातरनुवाकमुपाकरोति अन्तर्यामं हुत्वा प्रपीड्य पवित्रं द्रोणकलशे स्थापयति ॥ १०५ ॥

सशेषं होतृचमसम् ॥ १०६ ॥

स्थापयति ॥ १०६ ॥

ततः—

तिरोऽन्ह्यादि करोति पूर्वस्यान्हः १०७ ॥

ग्रहग्रहणाद्या विप्रुड्ढोमात्कृत्वा सवनसन्तानिं-
जुहोत्यग्निः प्रातः सवन इति ॥ १०८ ॥

ऐन्द्रवायवग्रहणमाविप्रुड्ढोमात्कृत्वा सवनसन्तनिसंज्ञकं होमं करोत्यग्निः प्रातः सवन इत्यनेन मन्त्रेण ॥ १०८ ॥

संवत्सरप्रभृतीनि गवामयनप्रकृतीनि
तद्गुणदर्शनात् ॥ १०९ ॥

संवत्सप्रभृतीनि यानि सत्त्राणि तानि गवामयनप्रकृतीनि भवन्ति संवत्सरसामान्यात् । तद्गुणदर्शनात् । दृश्यन्ते हि तेषु गवामयनिका गुणाः । अथ यत्पृष्ठ्यं षडहमुपयन्ति अथ यदभिप्लवं षडहमुपयन्तीति ॥ १०९ ॥

आदित्यानामयनेऽभिप्लवास्त्रिवृत्पञ्चदश-
स्तोमाः ॥ ११० ॥

आदित्यानामयममिति संज्ञा सत्त्रस्य । तत्राभिप्लवास्त्रिवृत्पञ्चदशस्तोमा भवन्ति ॥ ११० ॥

मासाः पृष्ठ्यमध्याः ॥ १११ ॥

गवामयने हि पृष्ठ्यान्ता मासाः इह पृष्ठ्यमध्या भवन्ति॥१११॥

बृहस्पतिसवोऽभिजित्स्थाने ॥ ११२ ॥

भवति ॥ ११२ ॥

इन्द्रस्तोमो विश्वजितः ॥ ११३ ॥

स्थाने भवति ॥ ११३ ॥

विश्वजितः परे ऽये त्रयोभिप्लवास्तेषामुत्तर-
यो स्थाने त्रिवृतोऽग्निष्टोमा दश ॥ ११४ ॥

भवन्ति ॥ ११४ ॥

उद्भिद्बलभिदौ च ॥ ११५ ॥

षष्ठमासादौ मध्यमस्थाने पृष्ठ्यः ॥ ११६ ॥

षष्ठस्य मासस्य आदौ मध्यमस्याभिप्लवस्य स्थाने पृष्ठ्यो भवति ॥ ११६ ॥

दशरात्रस्य छन्दोमदशाहः ॥ ११७ ॥

भवति ॥ ११७ ॥

अङ्गिरसामयनमादित्यानामयनवत् ॥ ११८ ॥

अङ्गिरसामयनमिति सत्त्रसंज्ञा। तदादित्यानामयनवद्भवति ॥११८॥

विशेषमाह—

अभिप्लवास्त्रिवृतः ॥ ११९ ॥

त्रिवृत्स्तोमका अभिप्लवा भवन्ति ॥ ११९ ॥

मासाः पृष्ठ्यादयः पूर्वपक्षे प्रतिलोमाः परे ॥ १२० ॥

भवन्ति ॥ १२० ॥

योऽभिप्लवमध्ये पृष्ठ्य उत्तमः सः ॥ १२१ ॥

भवति ॥ १२१ ॥

गोआयुषी प्रतिलोमे ॥ १२२ ॥

भवतः ॥ १२२ ॥

छन्दोमदशाहश्च ॥ १२३ ॥

प्रतिलोम एव ॥ १२३ ॥

दृतिवातवतोरयनमेकैकेन पृष्ठ्यस्तोमेन मासं मासम् ॥ १२४ ॥

दृतिवातवतोरयनमिति सत्त्रस्य संज्ञा । तत्रैकैकेन पृष्ठ्यस्तोमेन मासं नयेत् । पृष्ठ्यस्तोमाश्च त्रिवृदादयः । एवं ह्यत्र श्रूयते । त्रिवृता मासं पञ्चदशेन मासं सप्तदशेन मासं एकविंशेन मासं त्रिणवेन मासं त्रयस्त्रिंशेन मासमिति । अतस्त्रिवृदादिभिरेकाहैर्मासं मासं नयेदिति ॥ १२४ ॥

तदुक्तमाचार्येण—

एकाहास्तच्छब्दात् १२५ ॥

इति । तेषां शब्दस्तच्छब्दः सत्त्राभिधायके उपलभ्यते । पृष्ठ्यस्तोमशब्दोऽपि च एकाहानामेव वाचक उपलभ्यते । पृष्ठ्यस्तोमशब्दास्त्रिवृदादयः । ननु च स्तोमेष्वपि दृश्यते पृष्ठ्यस्य षडहस्य स्तोमाः पृष्ठ्यस्तोमा इति स्तोमेष्वपि भवति । नैतदेवम् । पृष्ठ्यस्तोमशब्दः प्रत्यस्तमितावयवार्थवृत्तितयाऽश्वकर्णादिवदेकाहानां वाचक इति । स्तोमेषु पुनः षष्ठीं कल्पयित्वा समासलक्षणेन तल्लोपेन च स्तोमेन प्रवृत्तिः । न च तन्न्याय्यम् । तस्मात्पृष्ठ्यस्तोमशब्द एकाहानां वाचक इति ॥ १२५ ॥

एवं प्राप्त आह—

नानाहानि वा संघातशब्दात् ॥ १२६ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । नानाहानि वा यान्यन्वयप्राप्तानि

तेषु स्तोमविधानं त्रिवृता स्तोमेन मासं पञ्चदशस्तोमेन मासमित्येवमादि । कुत एतत् । सङ्ख्यातशब्दो यत्र भवति तत्रैकाहवचने त्रिवृद्भवति स च मासमिति वाक्यं भिद्यते । अथ पुनर्यो मासः स त्रिवृता स्तोमेनेति नैष दोषो भवति ॥ १२६ ॥

मध्येवृतम् ॥ १२७ ॥

विषुवत्स्तोमे वृतं भवति ॥ १२७ ॥

उत्तरपक्षं प्रतिलोमम् ॥ १२८ ॥

उत्तरपक्षः पूर्वपक्षप्रातिलोम्येन ॥ १२८ ॥

कुण्डपायिनामयनं पौर्णमासीदीक्षम् ॥ १२९ ॥

कुण्डपायिनामयनमिति सत्त्रस्य संज्ञा । तस्य पौर्णमास्यां दीक्षा भवति ॥ १२९ ॥

चतुर्थ्यां वा परपक्षस्य ॥ १३० ॥

इति विकल्पः ॥ १३० ॥

मासदीक्षाः ॥ १३१ ॥

तस्य भवन्ति ॥ १३१ ॥

सोममुपनह्य सुत्यास्थानेषु मासमग्निहोत्रं जुह्वति ॥ १३२ ॥

सोमोपनहनं कृत्वा यानि सुत्यास्थानानि तेष्वग्निहोत्रहोमः । अग्निहोत्रं च सायारम्भं प्रातरपवर्गम् । तत्र द्वावपि होमौ फलैक्यात्तन्त्रेणोपक्रमितव्यौ । प्रधानस्य तु भेदः । चतुर्गृहीतेनाग्नेयीं सायमाहुतिं हुत्वा पुनश्चतुर्गृहीतेन सौरीमाहुतिं जुहोति । तन्त्रेणोत्तरां जुहोति । गार्हपत्यकार्यं तत्र प्राजहित एव न शालाद्वार्ये । ज्योतिष्टोमे हि तच्छ्रुतं न चाग्निहोत्रं ज्योतिष्टोमो न च तदङ्गमिति । आहवनीयस्त्वतिप्रणीत एव ॥ १३२ ॥

दर्शपूर्णमासाभ्यां मासम् ॥ १३३ ॥

नयेयुः ॥ १३३ ॥

पक्षादौ यद्यद्धविस्तत्सर्वमस्मिन् ॥ १३४ ॥

पक्षे कर्तव्यम् अभिप्रवृत्तत्वात् ॥ १३४ ॥

सारस्वते च प्रथमे ॥ १३५ ॥

एवमेव ॥ १३५ ॥

तन्त्रेण वा समस्तचोदितत्वात् ॥ १३६ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । तन्त्रेणैव दर्शपूर्णमासौ कर्तव्यौ । समस्तयोर्हि चोदना दर्शपूर्णमासाभ्यां मासमिति । न ह्यत्र कालो भेदकः । तस्मादग्निहोत्रवदत्रापि तन्त्रमेव ॥ १३६ ॥

अग्निहोत्रं च ॥ १३७ ॥

अस्य सूत्रस्य पूर्वमेवाभिहितो न्यायः ॥ १३७ ॥

पृथङ्मासाश्चातुर्मास्यपर्वभिः ॥ १३८ ॥

नीयन्ते । वैश्वदेवेन मासं वरुणप्रघासैर्मासं साकमेधैर्मासं शुनासीरीयेन मासमिति श्रुतेः ॥ १३८ ॥

साकमेधा दर्शपूर्णमासवत् ॥ १३९ ॥

तन्त्रेणेत्युक्तो न्यायः ॥ १३९ ॥

सोमा वा सामान्यात् ॥ १४० ॥

सोमा वा एते भवन्त्यग्निहोत्रादयः । कुत एतत् । सामान्यात् । सत्त्रं हि सोमयागैः पूर्यते । अथ वा सामान्यादिति समानशब्दः । अग्निहोत्रादिषु प्रतिकर्म सोमेषु ॥ १४० ॥

न जुहोति शब्दात् ॥ १४१ ॥

नैतदेवं सोमा एत इति । कुत एतत् । जुहोतिशब्दात् । मासम-

ग्निहोत्रं जुहोतीति जुहोति शब्दोऽत्र भवति । न चासौ सोमयागेषु प्रसिद्धः । तस्मान्न सोमा इति ॥ १४१ ॥

कामभितरे ॥ १४२ ॥

इतरे तर्हि दर्शपूर्णमासादयो भवन्तु सोमाः । न हि तत्र जुहोतिं शब्द इति । नेत्युच्यते । दर्शपूर्णमासादयः शब्दा निरुपपदा एव । दर्शपूर्णमासादीन् प्रत्याययन्ति सोमोपपदाः सोमा निरूपपदाश्चैते मासं दर्शपूर्णमासाभ्यामिति।तस्माद्दर्शपूर्णमासादयोपि न सोमा एते ॥ १४२ ॥

दृतिदातवतोरयनं पूर्वपक्षेण षण्मासात् ॥ १४३ ॥

दृतिवातवतोरयनस्य पूर्वपक्षेण षण्मासान्नयेयुः ॥ १४३ ॥

उत्तमे त्रयोऽभिप्लवा दशरात्रो महाव्रतम् ॥ १४४ ॥

उत्तमे मासे त्रयोऽभिप्लवा दशरात्रो महाव्रतं भवति ॥ १४४ ॥

उपरिष्टादतिरात्रं भवति ॥ १४५ ॥

अनुग्रहश्रुतेः । यदन्यतरतोऽतिरात्रस्तेनाहीन इति ॥ १४५ ॥

उभयतो वा ॥ १४६ ॥

अतिरात्रो भवति सत्त्रत्वात् । अनुग्रहश्रुतिस्तु अहीनत्वेन संस्तौति तत्कथम् हविर्यज्ञैर्व्यवहितत्वात् ॥ १४६ ॥

हविर्यज्ञेभ्योऽतिरात्रमेके सोमानन्तर्यात् ॥ १४७ ॥

हविर्यज्ञेभ्यो ऽत्रसिंतेभ्य एके प्रायणीयमतिरात्रमिच्छन्ति । एवं सोमानन्तर्यं भवति । एके तन्नेच्छन्ति । अग्नीषोमीयोत्तरकालता हि तस्य प्रकृतौ दृष्टा । इहापि तद्वदेव । तस्मात्प्रागेव हविर्यज्ञेभ्यः प्रायणीयः ॥ १४७ ॥

अत्सरुकाः कुण्डप्रतिरूपाश्चमसाः ॥ १४८ ॥

अत्सरुका अवृन्तकाः कुण्डप्रतिरूपा वृत्ताकाराः ॥ १४८ ॥

पञ्चर्त्विजस्त्रीणि त्रीणि कर्माणि कुर्युः ॥ १४९ ॥

तान्याह—

होताध्वर्यवपोत्रीये च ॥ १५० ॥

चशब्दाद्धोत्रं च ॥ १५० ॥

उद्‌गाता नेष्टृच्छावाकीये ॥ १५१ ॥

मैत्रावरुणो ब्रह्मत्वप्रातिहर्त्रे ॥ १५२ ॥

प्रस्तोता ब्राह्मणाछꣳसिग्रावस्तोत्रीये ॥ १५३ ॥

प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रोन्नेत्रे ॥ १५४ ॥

होतोध्वर्यवपोत्रीये चेति चकारः सर्वत्रानुवर्तते ॥ १५४ ॥

मुख्यासनेभ्योऽनुसꣳसर्पमितराणि ॥ १५५ ॥

आसनशब्दःस्थानवाची मुख्यस्थानेभ्यः अनुसृप्त्वा परकीयानि कर्माणि कुर्युः । स्वकर्मकर्तृत्वस्य चरितार्थत्वात् ॥ १५५ ॥

सर्पसत्त्रं व्यत्यासं विराट् कौसुरुबिन्द द्वितीयं च ॥ १५६ ॥

सर्पसत्त्रमिति नाम । तत्राहान्याह । विराडेकाहः । कौसुरुबिन्दस्य द्वितीयमहः वचनसामर्थ्यात् ॥ १५६ ॥

गवामयनं वाभिगरश्रुतेः ॥ १५७ ॥

गवामयनमेव वा भवति । कुत एतत् । अभिगरश्रवणात् । षण्डकुषण्डावभिगरापगराविति श्रवणात् । अभिगरापगरौ च गवामयने दृष्टौ । तेन गवामयनं भवति । अत्र वाशब्दं विकल्पार्थमेके इच्छन्ति । नचैतद्युक्तम् । अभिगरापगरौ हि लिङ्गमात्रम् । विराट्कौसुरुबिन्दद्वितीयमिति वचनात् । तस्मात्तदेवयुक्तरूपं इति । लिङ्गं तु संस्तवार्थं भविष्यति ॥ १५७ ॥

तापश्चितं दीक्षाः संवत्सरमुपसदश्च तथा सुत्याः ॥ १५८ ॥

तापश्चितमिति सत्त्रनाम । तत्र दीक्षाः संवत्सरं भवन्ति । उपसदः सुत्याश्च ॥ १५८ ॥

इदानीमहान्याह—

गवामयने नेयुः ॥ १५९ ॥

गवामयनेन गच्छेयुः । गवामयनमेव कर्तव्यमित्यर्थः ॥१५९॥

अग्निष्टोमेन वा ॥ १६० ॥

ईयुः । अपूर्वश्चायमग्निष्टोमो नैकाहिको न द्वादशाहिकः संख्यानमात्रोपदेशात् ॥ १६० ॥

सर्वजिद्विश्वजितां वैकैकेन ॥ १६१ ॥

सर्वजिदादय एकाहाः ॥ १६१ ॥

त्रिकद्रुकैर्वा ॥ १६२ ॥

एतेऽप्येकाहा एव ॥ १६२ ॥

महातापश्चितं त्रिषंवत्सरोपसत्कम् ॥ १६३ ॥

भवति ॥ १६३ ॥

तुल्यमन्यत् ॥ १६४ ॥

तापश्चितेनैव १६४ ॥

क्षुल्लकतापश्चिते चतुर्मासिशो दीक्षोपसत्सुत्यानि भवन्ति ॥ १६५ ॥

विषुवन्तमभितो गवामयनपक्षयोः प्रथमोत्तमौ मासौ भवतः ॥ १६५ ॥

सहस्रसाव्यमग्नेः ॥ १६६ ॥

सहस्रसाव्यं नामाग्नेः सत्त्रम् ॥ १६६ ॥

अभिप्लवानां चतुःषष्ट्या शतं चतुरहश्च ॥ १६७ ॥

त्रिसंवत्सरं षष्टिदीक्षम् ॥ १६८ ॥

त्रिसंवत्सरं सत्त्रम् तच्च षष्टिदीक्षं भवति ॥ १६८ ॥

यथा शक्ति वा ॥ १६९ ॥

दीक्षा भवन्ति ॥ १६९ ॥

आदितस्त्रयः संवत्सराः सौत्याः ॥ १७० ॥

गवामयनादयो भवन्ति ॥ १७० ॥

महासत्त्राण्यतः ॥ १७१ ॥

अतः परं महासत्त्राणि व्याख्यायन्ते । महासत्त्रग्रहणं तुल्यधर्मसंप्रज्ञप्त्यर्थम् ॥ १७१ ॥

चतुर्भागं चतुर्भागमेकैकस्य ज्योतिष्टोमिकैस्तोमैः ॥ १७२ ॥

नयेयुः ॥ १७२ ॥

तेष्वतिरात्रविषुवन्तः स्युर्वा न वा ॥ १७३ ॥

तेषु महासत्त्रेषु अतिरात्रविषुवन्तो भवेयुर्वा न वा भवेयुः । भवेयुरिति कुत एतत् । प्रतिसंवत्सरमादिमध्यावसानेष्वतिरात्रविषुवतां दृष्टत्वाद्भवेयुरिति गम्यते । यद्येवं न भवेयुः कथम् । सत्त्रसंयोगेन ह्यतिरात्रश्रवणात् । उभयतोऽतिरात्रं सत्त्रमिति न संवत्सरसंयोगेन । अतो न प्रतिसंवत्सरमतिरात्रौ ॥ १७३ ॥

एवं सत्युपसंहरत्याचार्यः—

आद्यन्तयोर्वातिरात्रौ विषुवांश्च मध्ये मध्ये ॥१७४॥

वाशब्दोऽवधारणार्थः । आद्यन्तयोरेवातिरात्रौ भवतः सत्रस्यैकत्वात् । विषुवांश्च प्रतिसंवत्सरं मध्ये मध्ये संवत्सरसंयोगेन तस्य श्रुतत्वात् ॥ १७४ ॥

द्वादशसंवत्सरं प्रजापतेः ॥ १७५ ॥

प्रजापतिसत्त्र मिति संज्ञा ॥ १७५ ॥

षट्त्रिꣳशत्संवत्सरꣳ शाक्यानां तसरसमयाः पुरोडाशाः ॥ १७६ ॥

शाक्यानामयनमिति सञ्ज्ञा सत्त्रस्य । तत्षट्त्रिंशं संवत्सरं भवति । तत्र तरसमयाः पुरोडाशा भवन्ति । मांसमया इत्यर्थः॥१७६॥

सर्वत्राविशेषात् ॥ १७७ ॥

सर्वत्र सत्त्रे तरसमायाः पुरोडाशा भवन्ति । अविशेषश्रुतेः ॥ १७७ ॥

सवनीया वा बहुश्रुतेः ॥ १७८ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । सवनीया एव तरसमया भवन्ति । कुत एतत् । बहुतश्रुतेः तरसमयाः पुरोडाशा भवन्तीति । बहुत्वप्रयुक्तानां हि तरसविधानम् ॥ १७८ ॥

शतसंवत्सरꣳ साध्यानाम् ॥ १७९ ॥

साध्यानामयनं सत्त्रम् तच्छतसंवत्सरं भवति ॥ १७९ ॥

सहस्रसंवत्सरं विश्वसृजाम् ॥ १८० ॥

विश्वसृजामयनमिति सत्त्रस्य संज्ञा । तत्सहस्रसंवत्सरं भवति ॥ १८० ॥

यात्सत्त्राणि सारस्वतानि ॥ १८१ ॥

यात्वा यात्वा क्रियन्त इति यात्सत्त्राणीत्येके । तदऽनुपप-

न्नम् । गमनस्य स्वशब्दाभिहितत्वात् । तस्मात् यात्सत्त्राणि सारस्वतसत्त्राणीति । उभे अपि च संज्ञे एते ॥ १८१ ॥

सदो हविर्द्धानाग्नीध्राणि चक्रीवन्ति ॥ १८२ ॥

भवन्ति अन्यथा गमनासम्भवात् ॥ १८२ ॥

उलूखलबुध्नो यूपः प्रकृष्य ॥ १८३ ॥

उलूखलमिव बुध्नो यूपस्य भवति । स च प्रकृष्यते न निखन्यते ॥ १८३ ॥

वत्सतरीशतमृषभाधिकं गर्भिणीनामुत्सृजन्ति सहस्रपूरणाय ॥ १८४ ॥

सहस्रपूरणेन हि सत्त्रस्य परिसमाप्तिः ॥ १८४ ॥

उपकिरन्त्युपरवस्थानेषु न खनन्ति ॥ १८५ ॥

उपकिरणं च मृदः ॥ १८५ ॥

शुक्लपक्षसप्तम्यां दीक्षा सरस्वतीविनशने ॥ १८६ ॥

सरस्वतीविनशनप्रदेशे ॥ १८६ ॥

द्वादशाहवद्दीक्षोपसदः ॥ १८७ ॥

अत्रैकाहिकान्यहानि तत्र द्वादशाहवदप्राप्तौ सत्यां द्वादशाहवदित्युच्यते ॥ १८७ ॥

अषोडशिकावतिरात्रौ ॥ १८८ ॥

भवतः ॥ १८८ ॥

तत्रैव प्रायणीयोऽतिरात्रः ॥ १८९ ॥

भवति । सरस्वतीविनशने ॥ १८९ ॥

सान्नाय्यञ्च तस्मिन् ॥ १९० ॥

पश्चादौ यद्यद्धविस्तत्सर्वस्मिन्सारस्वते च प्रथमे इत्युक्तम् तेन सान्नाय्यमत्र प्राप्नोति । अत उच्यते सान्नाय्यं च तस्मिन्निति ॥ १९० ॥

स॑ꣳस्थितेऽध्वर्युराहवनीयसमीपे स्थित्वाभ्यध्वꣳ शम्यां प्रास्यति तद्गार्हपत्यस्य स्थानम् ॥१९१॥

यथोक्तमाहवनीयस्य ॥ १९२ ॥

यथास्थितं यज्ञाङ्गानि हरन्ति ॥ १९३ ॥

येषु स्थानेषु स्थितानि तत्समवेतान्येव हरन्ति ॥ १९३ ॥

पाꣳसूनादाय भौमानां यथादेशं निवपन्ति ॥ १९४ ॥

भौमानामङ्गानां पाꣳसून्गृहीत्वा यथा देशं न्युप्यम् ॥ १९४ ॥

यजनीययोरन्होर्गोआयुषी ॥ १९५ ॥

भवतः ॥ १९५ ॥

पर्वान्तरेषु दर्शपूर्णमासौ ॥ १९६ ॥

प्रथमे पर्वान्तरे दर्शः । द्वितीये पौर्णमासम् । एवं व्यत्यासेन ॥ १९६ ॥

शम्याप्रासे शम्याप्रासे वसन्तो यजमानाश्च यन्ति दक्षिणेन तीरेण ॥ १९७ ॥

शम्याप्रास उषित्वा यागं कृत्वा ततो यन्ति दक्षिणेन तीरेण सरस्वत्याः ॥ १९७ ॥

दृषद्वत्यप्ययेऽपोनप्त्रीयश्चरुः ॥ १९८ ॥

दृषद्वत्यप्यये प्रदेशे चरुर्भवति ॥ १९८ ॥

अग्नये कामायेष्टिः प्लक्षे प्रास्रवणे ॥ १९९ ॥

प्लक्षे प्रास्रवणप्रदेशे अग्नये कामायेष्टिर्भवति ॥ १९९ ॥

तस्यामश्वपुरुष्यौ धेनुके दद्युः ॥ २०० ॥

दृष्यते अश्वपुरीष्योर्दानं धेनुत्वे सति तदुपकाराभावत्त-त्प्रसूतेश्च दानम् । दानं च प्रासर्पकेभ्यः ॥ २०० ॥

अवशिष्टं चैके यज्ञोपकरणमुदयनीयान्ते ॥ २०१ ॥

यदवशिष्टं यज्ञोपकरणं तदुदयनीयान्ते ददाति । तत्र समाप्ता-वित्यर्थः ॥ २०१ ॥

अवभृथमभ्यवयन्ति यमुनां कारपचवं प्रति ॥२०२॥

कारपचवप्रदेशं प्रति यमुनामवभृथमभ्यवयन्ति । अनेन चा-वभृथग्रहणेन सत्रसमाप्तिर्लक्ष्यते ॥ २०२ ॥

पुरस्ताद्वावभृथादग्नये कामाय ॥ २०३ ॥

इष्टिर्भवति ॥ २०३ ॥

उदवसानीयान्ते वा ॥ २०४ ॥

वेति विकल्पः ॥ २०४ ॥

यथार्थं विप्रव्रजेयुः ॥ २०५ ॥

अपृष्ठशमनानि सारस्वतानि ॥ २०६ ॥

अपृष्ठशमनानि हि सारस्वतसत्राणि श्रूयन्ते ॥ २०६ ॥

त्रीण्येषां साम्युत्थानान्यतिरात्रैः ॥ २०७ ॥

एषां सारस्वतसत्राणां मध्ये साम्युत्थानानि त्रीणि भवन्ति ॥ २०७ ॥

सहस्रपूरणगृहपतिमरणसर्वज्यान्यः ॥ २०८ ॥

प्रथमं साम्युत्थानं गवां सहस्रपूरणे । द्वितीयं गृहपतिमरणे । तृतीयं सर्वज्यान्याम् । सर्वज्यानिश्च सर्वहानिरुच्यते ॥ २०८ ॥

सहस्रपूरणेगौः ॥ २०९ ॥

अतिरात्रो भवति ॥ २०९ ॥

तदेव दत्वा ॥ २१० ॥

साम्युत्तिष्ठेरन् ॥ २१० ॥

आयुर्गृहपतिमरणे ॥ २११ ॥

अतिरात्रो भवतिः ॥ २११ ॥

सर्वज्यानां विश्वजित् ॥ २१२ ॥

अतिरात्रः कर्तव्यः ॥ २१२ ॥

ज्योतिष्टोमो वा सर्वेषाम् ॥ २१३ ॥

भवति ॥ २१३ ॥

नावभृथः सरस्वत्याम् ॥ २१४ ॥

सरस्वत्यामवभृथं न भवति ॥ २१४ ॥

परिपार्श्वेषूदकेषु ॥ २१५ ॥

कर्तव्यः ॥ २१५ ॥

असत्सूद्धृत्य ततः ॥ २१६ ॥

यदि नाम न सन्ति ततः सरस्वत्या एवोदकमुद्धृत्यावभृथः कार्यः ॥ २१६ ॥

द्वितीये दृतिवातोरयनस्याहनी त्रिवृत्पञ्चदशस्तोमे पर्वान्तरेषु व्यत्यासम् ॥ २१७ ॥

द्वितीये सारस्वते सत्रे दृतिवातवतोरयनस्य ये त्रिवृत्पञ्चदशस्तोमे अहनी ते पर्वान्तरेषु व्यत्यासेन क्रियेते ॥ २१७ ॥

तयोश्चेदसमाप्तयोरागच्छेद्यजनीयकालस्तमु-
पेत्य शेषमनुसमापयेयुः ॥ २१८ ॥

तयोस्त्रिवृत्पञ्चदशस्तोमयोरसमाप्तयोर्यद्यागच्छेद्यजनीयकाल-स्तं यजनीयकालीनं परिसमाप्य शेषं परिसमापयेयुः ॥ २१८ ॥

शुक्लपक्षश्चेत्त्रिवृदग्निष्टोम इत्येके ॥ २१९ ॥

एके शेषपरिसमाप्तिमिच्छन्ति ॥ २१९ ॥

पञ्चदशउक्थ्यः कृष्णे ॥ २२० ॥

भवतीत्येके ॥ २२० ॥

तृतीये यजनीययोरन्होरभिजिद्विश्वजितौ ॥ २२१ ॥

भवतः ॥ २२१ ॥

पर्वान्तरेषु त्रिकद्रुकाः ॥ २२२ ॥

भवन्ति ॥ २२२ ॥

पूर्ववदनुसमापनम् ॥ २२३ ॥

भवति ॥ २२३ ॥

दार्षद्वमृत्विगाचार्ययोरन्यतरस्य गा रक्षे-
त्संवत्सरम् ॥ २२४ ॥

दार्षद्वतमिति सत्त्र नामधेयम् । तत्र कर्म व्याख्यायते । ऋ-त्विगाचार्ययोरन्यरतरस्य गारक्षेत्संवत्सरं गवां रक्षणम् ॥ २२४ ॥

अपरं व्यर्णे नैतन्धवेऽग्निमिन्धीत ॥ २२५ ॥

अपरं संवत्सरं नैतन्धवप्रदेशे गत्वोदकेऽग्नीन्धनं कुर्यात् ॥ २२५ ॥

कुरुक्षेत्रे परेणहि स्थलेऽग्न्याधेयमन्वारम्भणी-

यान्तं भवति ॥ २२६ ॥

अन्वारम्भणीयान्तमिति कुत एतत् इष्ट्यङ्गत्वादन्वारम्भणीयायाः ॥ २२६ ॥

दर्शपूर्णमासान्तं वा ॥ २२७ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । दर्शपूर्णमासान्तमेव भवति नारम्भणीयान्तम् । दर्शपूर्णमासस्य हीष्ट्यन्तरे प्रवृत्तिर्न्याय्येति ॥ २२७ ॥

आहिताग्निश्चेद्दृषद्वत्यामग्निहोत्रमेव जुहुयात् ॥ २२८ ॥

संवत्सरम् ॥ २२८ ॥

पुरोडाशोऽग्नये तेन यजमानः पूर्ववत् ॥ २२९ ॥

तेन यागं कुर्वन् पूर्ववच्छम्याप्रासे दृषद्वतीतीरेण दक्षिणेन गच्छेत् ॥ २२९ ॥

एत्य च दृषद्वतीतीरेण ॥ २३० ॥

तद्वदेव ॥ २३० ॥

अवभृथमभ्यवयन्ति यमुनां त्रिप्लक्षावहरणं प्रति ॥ २३१ ॥

त्रिप्लक्षावहरणस्यार्जव्येन यमुनामवभृथमभ्युपैति ॥ २३१ ॥
तत्र च—

स्वयमेव सामगानम् ॥ २३२ ॥

भवति ॥ २३२ ॥

आप्लवनमात्रं वा ॥ २३३ ॥

भवति नावभृथः । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ २३३ ॥

उदेत्यैतयैवेष्ट्या यजेत ॥ २३४ ॥

परिसमाप्य सत्रमेतयैवेष्ट्या यजेत ॥ २३४ ॥

पशुना वा तद्देवतेन ॥ २३५ ॥

यजेत ॥ २३५ ॥

अग्निष्टोमेन वा ॥ २३६ ॥

यजेतेति ॥ २३६ ॥

तुरायणं वैशाखीशुक्लस्य पञ्चम्याम् ॥ २३७ ॥

तुरायणमिति सत्रनाम ॥ २३७ ॥

चैत्रस्य वा २३८ ॥

शुक्लपञ्चम्यां भवति ॥ २३८ ॥

प्रातराहुत्यन्ते ऽदीक्षितो दीक्षारूपाण्यासजते तूष्णीं कृष्णा जिनादीनि ॥ २३९ ॥

स्वयमेव ॥ २३९ ॥

हवीꣳषि निर्वपत्याग्नेयमैन्द्रम् वैश्वदेवं चरुꣳ सवनकालेष्वेकैकम् ॥ २४० ॥

कुत एतत् । आग्नेयं प्रातस्सवनम् ऐन्द्रं माध्यन्दिनम् वैश्वदेवं तृतीयसवनमित्यर्थवादात् ॥ २४० ॥

तन्त्रेण वा ॥ २४१ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । तन्त्रेण वा करोति न सवनकालेषु । कुत एतत् । कालैक्यात् । तस्मात् तन्त्रेणैव ॥ २४१ ॥

अन्वहम् ॥ २४२ ॥

हवीꣳषि निर्वपति ॥ २४२ ॥

वा हविःशेषभक्षः ॥ २४३ ॥

वा प्रकृताशनः ॥ २४३ ॥

संवत्सरं यजते ॥ २४४ ॥

अत्राधस्तनसूत्रे वाशब्दमन्यथा वर्णयन्ति । संवत्सरं यजनीयेषु यागपरिसमाप्तौ सत्यामन्वहं वेत्युच्यते । ततश्चावधारणैषा । संवत्सरशब्देन हि सर्वाण्यहानि गृह्यन्ते न यजनीयान्येव । तत्रैव प्रयोगदर्शनात् ॥ २४४ ॥

अनियतोदकं दार्षद्वतवदवभृथादि ॥ २४५ ॥

अनियतोदकोऽवभृथः कार्यः । आदिग्रहणाच्च उदेत्यैतयेवेष्ट्या यजेतेत्येवमादि लभ्यते ॥ २४५ ॥

द्वादशाहविकल्पाः ॥ २४६ ॥

व्याख्यायन्त इति सूत्रशेषः ॥ २४६ ॥

सर्वाग्निष्टोमो भरतद्वादशाहः ॥ २४७ ॥

भरतद्वादशाहे सर्व एवाग्निष्टोमा भवन्ति प्रायणीयोदयनीयवर्जम् ॥ २४७॥

संक्रमद्वादशाहे दशरात्रस्य त्र्यहप्रथमानि प्रथमस्त्र्यहस्त्र्यहद्वितीयानि द्वितीयस्त्र्यहस्त्र्यहस्तृतीयानि तृतीयस्त्र्यहः ॥ २४८ ॥

भवति ॥ २४८ ॥

प्रकृत्या दशमम् ॥ २४९ ॥

अविकृतरूपमेव दशमं भवति ॥ २४९ ॥

अग्निष्टुदिन्द्रस्तुत्सूर्यस्तुद्वैश्वदेवस्तुतां वैकैकेन ॥ २५० ॥

दशरात्रस्य पूरणम् ॥ २५० ॥

त्रिकद्रुकैर्वाऽहीनैकाहानाप्तोर्यामराजसूयवर्जम् गोआयुर्भ्यां वा ॥ २५१ ॥

सर्व एवैते विकल्पाः ॥ २५१ ॥

अभ्यासानुपपत्तौ ज्योतिष्टोमः पूरणः ॥ २५२ ॥

भवति । तच्चैतद्गणपक्ष एव सम्भवति नैकाहपक्षे ॥ २५२ ॥

यथोक्तस्य स्तोत्रं; स्तोत्रियं वर्चं वा साम वा यजुर्वा हर्वान्यत्कृत्वा यजेत ॥ २५३ ॥

सर्वे चैते शास्त्रार्थप्रकाराः ॥ २५३ ॥

व्यत्यासमन्ततः ॥ २५४ ॥

स्तोत्रियादीनां व्यत्यासेनाप्यन्ततो भवति ॥ २५४ ॥

नास्त्येषामन्तः ॥ २५५ ॥

एषां विकल्पानामन्त एव नास्ति दिङ्मात्रं प्रदर्शितमाचार्येण ॥ २५५ ॥

अयनमुत्सर्गिणां गवामयनविकल्पाः ॥ २५६ ॥

विकल्परूपमुत्सर्गिणामयनमुच्यते ॥ २५६ ॥

पञ्चोक्थ्यांस्त्रीनभिप्लवानुपेत्य चतुर्थं चतुरुक्थ्यमुपयन्ति ॥ २५७ ॥

इत्येको विकल्पः ॥ २५७ ॥

स्तोमोत्सर्गो वैकस्यान्हः ॥ २५८ ॥

एकस्मिन्नहनि स्तोम एव वा न भवति ॥ २५८ ॥

पशोर्वा सवनविधिक्रिया ॥ २५९ ॥

ततश्च प्रातः सवन एव परिसमाप्यते पशुः ॥ २५९ ॥

अनारम्भो वा ॥ २६० ॥

पशोः ॥ २६० ॥

तापश्चितविकल्पः ॥ २६१ ॥

व्याख्यायत इति सूत्रशेषः ॥ २६१ ॥

अयमेव प्रायणीयोऽतिरात्रः सर्वं

सत्रं स्यात् ॥ २६२ ॥

यथोक्तपृष्ठः ॥ २६३ ॥

अथापरम् ॥ २६४ ॥

विकल्परूपम् ॥ २६४ ॥

ज्योतिष्टोमाश्चत्वारोऽभिजित्तैः षण्मासान् ॥ २६५ ॥

नयेयुः ॥ २६५ ॥

व्रतम् विषुवत्स्थाने ॥ २६६ ॥

भवति ॥ २६६ ॥

विश्वजिज्ज्योतिष्टोमाश्चत्वारस्तैरुत्तरान् ॥२६७॥

षण्मासान्नयेत् ॥ २६७ ॥

एतत्पुरुषस्य नारायणस्योत्तममेतत्पुरुषस्य
नारायणस्योत्तमम् ॥ २६८ ॥

नारायणसत्रमित्यस्य संज्ञा ॥ २६८ ॥

इत्युपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनसूत्रभाष्ये
चतुर्विंशो ऽध्यायःसमाप्तः ।

पञ्चविंशो ऽध्यायः ।

अथ प्रायश्चित्तानि अध्वर्युवेदविहितान्युक्तानि साङ्गानि कर्माणि तत्समनन्तरं उद्गातृवेदविहितानि चोक्तानि । इदानीं तेषामेव नैमित्तिकाङ्गव्याचिख्यासयेदमाह—

कर्मोपपाते प्रायश्चित्तं तत्कालम् ॥ १ ॥

कर्मण उपपातः कर्मोपपातः उपपातो विनाशो भ्रेष इत्यनर्थान्तरम । स च चतुः प्रकारो भवति । अकरणम् । न्यूनकरणम् । अतिरिक्तकरणम । अयथाकरणं चेति । यद्वा एक एव प्रकारः सर्वमेवेदमयथाकरणम यथैतद्विहितं तथा न भवतीति । प्रायश्चित्तमिति नैमित्तिकस्य संज्ञा । तच्च तत्काले एव भवति यस्मिन्काल उपपातः । कुत एतत् । भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोतीति निमित्तसप्तमीयं नाधिकरणसप्तम्येषा । अधिकरणसप्तम्यां आहवनीयापवादप्रसङ्गात् । नैमित्तिकस्य च निमित्तकालता न्याय्येति ॥ १ ॥

एवं प्राप्त आह—

चोदना वा कालशब्दात् ॥ २ ॥

वाशब्दःपक्षव्यावृत्तौ। नैमित्तिकस्य चोदनामात्रमेवैतत् न तत्कालता । कुत एतत् । अकालशब्दात् । न ह्यत्र कालप्रतिपादकः शब्दोस्ति। तेनागन्तुत्वात अन्ते निवेशः प्राप्नोति ॥ २ ॥

एवं प्राप्त उच्यते—

कालो वा प्रत्ययात् ॥ ३ ॥

तत्कालतैव नैमित्तकस्य स्यात् । प्रतीयते हि निमित्तकालता नैमित्तकस्य । प्राक्तावन्निमित्तान्नैमित्तिकं न भवति । निमित्त उपजाते नैमित्तिकं भवति । तेन तत्कालतास्य । तस्मात्साधूक्तं कर्मोपपाते प्रायश्चित्तं तत्कालमिति । कर्मग्रहणाच्च पुरुषसम्बन्ध्युपपाते तत्कालता न भवति । यथा गेहदाहे ऽग्नये क्षामवत इति ॥ ३ ॥

महाव्याहृतिहोमोऽनादेशे ॥ ४ ॥

भूर्भुवः स्वरित्येता महाव्याहृतयः प्रसिद्धाः । ताभिर्होमः कर्त्तव्यः । यत्र निमित्तमुपदिश्य नैमित्तिकस्यानादेशः तत्र भवति । यत्र पुनर्निमित्तोद्देशेन नैमित्तिकादेशस्तत्र तदेव । यथा प्रणितास्कन्ना अभिमृशेदिति । तत्र महाव्याहृतिहोमो न भवति । अनादेश इत्युक्तत्वात् ॥ ४ ॥

व्याहृतिहोमे विशेषार्थमिदमाह—

हौत्रिके भूरिति गार्हपत्ये ॥ ५ ॥

हौत्रिक उपपाते भूरिति गार्हपत्ये जुहोति । हौत्रिकं चार्ग्वेदिकमुच्यते ॥ ५ ॥

दक्षिणाग्नावाध्वर्यवे भुव इति ॥ ६ ॥

अध्वर्युवेदविहितोपपाते दक्षिणाग्नौ भुव इति जुहोति ॥ ६ ॥

आग्नीध्रीये सोमे ॥ ७ ॥

सोमे वर्त्तमाने आध्वर्यवोपपाते आग्निध्रीये जुहोति । प्रागाग्नीध्रीयोत्पत्तेः दक्षिणाग्नावेव हूयते । यतो न हीयमाहुतिराग्नीध्रीयं प्रयोजयति स्वकालत्वात् । अस्याश्च नैमित्तिकत्वात् ॥ ७ ॥

स्वरित्यौद्गात्र आहवनीये ॥ ८ ॥

उद्गातृवेदविहिते भ्रेषे स्वरित्याहवनीये जुहोति । यद्यृक्तो भूरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा गार्हपत्ये जुहवथेति उपक्रम्यैवं श्रूयत इति । अत्र च ऋगादिग्रहणं वेदोपलक्षणार्थम । उपक्रमोपसंहारयोर्हि वेदाः श्रूयन्ते । उपक्रमे तावत्त्रयो वेदा अजायन्ताग्नेर्ऋग्वेदो वायोर्यजुर्वेदः सूर्यात्सामवेदः स इमांस्त्रीन्वेदानभितताप तेभ्यस्तप्तेभ्यस्त्रीणि शुक्राण्यजायन्त भूरित्येवमादीनि । तथोपसंहारे तत ऋग्वेदेनैवार्ग्वेदं भिषज्यति यजुर्वेदेन यजुर्वेदमित्येवमादि । तस्मादृगादिग्रहणं वेदोपलक्षणार्थम् । एवं ह्येकवाक्यता भवति ॥ ८ ॥

चतुर्गृहीतान्येतानि सर्वत्र ॥ ९ ॥

सर्वत्र ग्रहणमविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृतीत्येवमर्थम् ॥ ९ ॥

सर्वप्रायश्चित्तं च पञ्चभिः प्रत्यृचम् ॥ १० ॥

सर्वप्रायश्चित्तमिति संज्ञा संव्यवहारार्था ॥ १० ॥
तदाह—

त्वन्नो अग्न इति द्वाभ्यामयाश्चाग्ने ऽस्यन-
भिशस्तिश्च सत्त्वमित्त्वमया असि अयानो
यज्ञं वहास्ययानो धेहि भेषजꣳ स्वाहा, येते
शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशावितता
महान्तः तेभिर्नो अद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे-
मुञ्चन्तु मरुतः स्वर्काः स्वाहोदुत्तममिति च ॥ ११ ॥

अत्र द्वयोर्मन्त्रयोः परशाखीयत्वात्पाठः । एतत् सर्वप्रायश्चि-
त्तं चशब्दात्सर्वत्र भवति । इयांस्तु विशेषः । सकृद्गृहीतेनेति ॥ ११ ॥

अविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृति सर्वाभिश्चतुर्थम् ॥ १२ ॥

अविज्ञातं स्मार्त्तमभिधीयते । न हि तज्ज्ञायते किमार्ग्वैदिकं या-
जुर्वैदिकं सामवैदिकमिति । अथ च दृढं स्मरणं शुचिना कर्म कर्त्त-
व्यम् यज्ञोपवीतिना कर्त्तव्यम् बद्धशिखेनेत्येवमादि च । तदुपपाते
तदपचारे प्रतिमहाव्याहृति हुत्वा सर्वाभिश्चतुर्थं होमं करोति ॥ १२ ॥

सर्वप्रायश्चित्तं च ॥ १३ ॥

अत्र भवति ॥ १३ ॥

अग्निहोत्री चेद्दुहानोपविशेद्यजुषोत्थापनमे-

क उदस्थाद्देव्यदितिरायुर्यज्ञपतावधादिन्द्राय कृण्वती भागं मित्राय वरुणाय चेति ॥ १४ ॥

अग्निहोत्रशब्देन तत्साधनभूतं द्रव्यमुच्यते । तद्द्रव्यं यस्यां विद्यते सेयमग्निहोत्रिणी मत्वर्थीयलोपेन अग्निहोत्रीत्युक्तं सा चेद्दुह्यमानोपविशेत् तामेके यजुषोत्थापयन्त्युदस्थादिति ॥ १४ ॥

दुग्ध्वा ब्राह्मणायैनां दद्याद्यमनभ्यागमिष्यन्त्स्यात् ॥ १५ ॥

यं प्रत्यनभ्यागमिष्यन्यजमान इति ॥ १५ ॥

दण्डेन वानुपिष्योत्थाप्य दोहनम् ॥ १६ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ १६ ॥

अदानं च ॥ १७ ॥

तस्मिन्पक्षे ॥ १७ ॥

अदुहानायामन्याम् ॥ १८ ॥

प्राप्तमेवेदमुच्यते प्रायश्चित्तव्युदासार्थम् ॥ १८ ॥

वाश्येत चेत्तृणान्यालुप्य ग्रासयेत्सूयवसाभगवति हि भूया अथो वयं भगवन्तः स्याम अद्धि तृणमघ्ने विश्वदानो पिब शुद्धमुदकमाचरन्तीति ॥ १९ ॥

अनेन मन्त्रेण यस्याग्निहोत्री दोह्यमाना वाश्येतेत्युपक्रम्य स्तम्बमाच्छिद्य ग्रासयेदिति श्रुतेः ॥ १९ ॥

तस्यै पयसा जुहोति ॥ २० ॥

षष्ठ्यर्थे चतुर्थी तस्याः पयसा जुहोतीति ॥ २० ॥

लोहितदोहे दक्षिणाग्निं परिश्रित्य व्युत्क्रामतेत्युक्त्वोष्णे भस्मनि रुद्राय हुत्वा पूर्ववद्दानम् ॥ २१ ॥

लोहितदोहे दक्षिणाग्नेः परिश्रयणम् । व्युत्क्रामतेति च प्रैषः । दक्षिणाग्नेरेव उष्णे भस्मनि रुद्राय स्वाहेति हुत्वा पूर्ववद्दानं यमनभ्यागमिष्यन्मन्येत तस्मै । मेक्षणकरणं श्रपणं च नोपनिबद्धमाचार्येण । इह च द्रव्यप्रतिपत्तिरियम् । होमक्रिया द्रव्यार्था नापूर्वोत्पत्त्यर्था तेनात्रेति कर्त्तव्यता न भवति । कर्त्तव्यस्य हीतिकर्त्तव्यतापेक्षा भवति । न चात्रापूर्वस्य कर्त्तव्यता । होमो ह्यत्र द्रव्यार्थः । अतो दोहेन पात्रेणैव समस्तं तद्द्रव्यं भस्मनि प्रक्षिप्यत इति ॥ २१ ॥

हौम्यङ्गवि सद्रौद्रमुपसृष्टं वायव्यं दुह्यमानमाश्विनं दुग्धꣳ सौम्यमधिश्रितं वारुणमुदन्तं विष्यन्दमानं मारुतं बिन्दुवत्सारस्वतꣳ शान्तं मैत्रं उद्वास्यमानꣳ सवितुरुद्वासितमदितेरुन्नीयमानं वैश्वदेवं उन्नीतं बार्हस्पत्यं प्रह्रियमाणं धात्रं प्रहृतं वैश्वकर्मणं अन्तराग्नी वैश्वानरायोपसन्नं द्यावापृथिव्याः पूर्वाहुतिरिन्द्राग्न्यो उत्तरा प्रजापतेर्हुतमैन्द्रम् ॥ २२ ॥

तद्धौम्यं होमद्रव्यं गवि स्थितं सत् दुष्यति चेत् रुद्रदेवत्यं भवति । एवमुपरिष्टादपि तस्मिंस्तस्मिन्काले देवतासम्बन्धात्तद्दैवतमुच्यते । वक्ष्यति हि यथाकालोपपाते तद्देवते तद्दैवतꣳ हुत्वेति तादर्थ्यात् गविस्थितस्य च ऋषभाक्रमणादिना दोषः । उपसृष्टं वायव्यम् वत्सोपसर्गकाले वायव्यं भवति ॥ २२ ॥

यथा कालोपपाते तद्देवते तद्दैवतं हुत्वा तद्व्यातिदिश्यान्येन जुहुयात् ॥ २३ ॥

यस्मिन्यस्मिन्काले उपपातस्तद्देवत्यं होमं कृत्वा तदुद्देशेन व्यातिदिश्यान्येन जुहुयात् ॥ २३ ॥

स्कन्देच्चेदस्कन्नधित प्राजनीत्यभिमृश्य शेषेण जुहुयात् ॥ २४ ॥

अथ यत्र स्कन्नं स्यात्तदभिमृशेदस्कन्नधित प्राजनीति श्रुतेः ॥ २४ ॥

भिद्येत चेदवापद्येत स्कन्नप्रायश्चित्तेनाभिमृश्य व्याहृतिभिश्चाद्भिरुपनिनीय कपालानि भस्मोद्वापे कुर्यात् ॥ २५ ॥

यद्यु नीची स्थाली स्याद्यदि वा भिद्यते स्कन्नप्रायश्चित्तेनैवाभिमृश्य व्याहृतिभिश्चाद्भिरुपनिनीय कपालानि भस्मोद्वापे करोति । यदि भिन्ना स्थाली अन्येन च द्रव्येण होमाभिनिर्वृत्तिः ॥ २५ ॥

भुवपतय इति हाविर्यज्ञियम् ॥ २६ ॥

स्कन्नमभिमृशेत् ॥ २६ ॥

देवान्दिवमगन्निति सोमे ॥ २७ ॥

सोमे हाविर्यज्ञियं स्कन्नम् देवान्दिवमगन्नित्यनेन मन्त्रेण अभिमृशेत् ॥ २७ ॥

ययोरोजसेति वोदकेनोपसिञ्चेत् ॥ २८ ॥

सोम एव हाविर्यज्ञियं स्कन्नम् । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ २८ ॥

उन्नीतसर्वसर्वस्कन्दनस्रुग्भेदयोस्तत्रैवासनम् ॥ २९ ॥

यस्याग्निहोत्रꣳ स्रुच्युन्नीतꣳ स्कन्देदिति प्रकृत्यैवमेव हि श्रूयते ॥ २९ ॥

अन्यदुन्नीयान्योऽस्मै प्रयच्छेत्तेन होमः ॥३०॥

अन्यस्मिन्नुन्नीयमाने प्रैषो न भवति । तद्दोहैवोन्नेष्यामीत्युक्तं भवति श्रुतेः ॥ ३० ॥

पूर्वाहुतौ हुतायां चेदाहवनीयोऽनुगच्छेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

तदुक्तग्रहणं न्यायप्राप्तोद्धरणप्रज्ञप्त्यर्थम् । प्राप्तत्वादेवावाच्यमिति चेत् । उत्तरविधानेन सह विकल्पार्थत्वादित्यदोषः ॥ ३१ ॥

काष्ठꣳ हिरण्यं वाभिजुहुयाच्छ्रुतेः ॥ ३२ ॥

काष्ठं निधायाभिजुहुयात् हिरण्यं वेति विकल्पः । श्रुतिग्रहणं हृदयविलेखप्रज्ञप्त्यर्थम् । तथा च श्रुतिः यद्यु अस्य हृदयं व्येव लिखेद्धिरण्यमभि जुहुयादिति ॥ ३२ ॥

त्रिरुद्धृतश्चेदाहवनीयोऽनुगच्छेदुदस्थानान्युपलिप्य निर्मथ्य सकृदुद्धृते तस्मिन्त्सायम्प्रातर्होममेके ॥ ३३ ॥

त्रिरुद्धृताहवनीयानुगमने उदीच्यां दिशि अग्निस्थानान्युपलिप्य निर्मन्थनोपदेशाद्गार्हपत्ये समारोह्य निर्मथ्य सकृदुद्धृते तस्मिन्नेव विहारे एके सायं प्रातर्होममिच्छन्ति । एके शतकृत्वोऽप्युद्धरन्ति ॥ ३३ ॥

गार्हपत्येऽनुगते भस्मनारणी सꣳस्पृश्य मन्थनम् ॥ ३४ ॥

अग्निहोत्रकाल एतन्नैमित्तिकं इति सम्प्रदायः । तथा चोपरितनान्यपि नैमित्तिकानि तद्विषयाण्येव दृश्यन्ते । येनेदमाह पूर्वमु-

पशमय्य पूर्ववद्धोम इति । होमग्रहणादग्निहोत्रविषयता गम्यते । अपरे तु सर्वविषयं मन्यन्ते ॥ ३४ ॥

आहवनीयजागरणे वा तत एवोद्धरणम् ॥ ३५ ॥

आहवनीयजागरणे गार्हपत्यानुपमने तत एवाहवनीयोद्धरणम् शेषश्च गार्हपत्यकार्ये ॥ ३५ ॥

आहृत्य वा ॥ ३६ ॥

गार्हपत्यस्थानमाहवनीयम् । पुनरुद्धरणम् । शेषश्च गार्हपत्यः ॥ ३६ ॥

उलपराज्यागताद्वा ॥ ३७ ॥

उलपराजी तृणवर्त्तिरुच्यते । तया वा ज्वलन्त्या गार्हपत्यस्थानमागतात् पुनरुद्धरणं भवति ॥ ३७ ॥

निर्मथ्य वा ॥ ३८ ॥

अथ हैकेऽन्यं गार्हपत्यं मन्थन्तीति श्रुतेः । अस्मिंश्च पक्षे न्यायप्राप्तमेवैतदिति नैमित्तिकं भवति । प्राप्तस्य चोपादानमितरैः सह विकल्पार्थम् ॥ ३८ ॥

समारोह्यासमारोह्य वा पूर्वमुपशमय्य पूर्ववद्धोमः ॥ ३९ ॥

समारोह्य पूर्ववदुदक्स्थानान्युपलिप्य निर्मथ्य सकृदुद्धृते सायं प्रातहोंमः । असमारोह्य पूर्वस्योपशमनं कृत्वा निर्मथ्योद्धृत्यात्रैव होमः । एवं हि श्रूयते । अथ हैकेऽनुगमय्यान्यं मन्थन्ति । अथ हैके अरण्योरग्नी समारोह्येति च ॥ ३९ ॥

त्रिराहृतो दक्षिणाग्निरनुगच्छेच्चेत् अनाहरणमस्य तदहरेके ॥ ४० ॥

एके शतकृत्वोप्युद्धरन्ति । अनाहरणपक्षे च तदर्थत्वात् तत्साध्यकर्मलोपः ॥ ४० ॥

जाग्रतमाहवनीयमत्युद्धरेच्चेत्तदुक्तम् ॥ ४१ ॥

तदुक्तमिति ग्रहणमुत्तरविवक्षार्थम् ॥ ४१ ॥

पश्चान्निधाय पुरस्ताद्वोभयत्र होममेक ॥ ४२ ॥

पश्चादाहवनीयस्य स्थापयित्वा पुनरस्ताद्वा तमग्निं उभयत्र होममेके कुर्वन्ति । एके तदुक्तं गार्हपत्योऽसाविति । उभयत्र च होमपक्षे चतुर्गृहीतेन हुत्वैकस्मिन्नग्नौ पुनश्चतुर्गृहीतेन द्वितीये जुहोति । एके शेषभक्षादि तन्त्रेण । अन्ये त्वेवन्नेच्छन्ति । साध्यो होमः साधनमग्निः न च साधनभेदात्साध्यभेदो युक्तः तेनान्यथा वर्णयन्ति । एकैव समित् खातवती अग्निद्वयेप्युपधीयते । तत्र प्रक्षिप्तं होमद्रव्यमग्निद्वयेप्युपार्च्छति । एवमुभयत्र होमः कृतो भवतीति सम्प्रदायः । युक्तरूपमिव चैतत् । न हि साधनापेक्षया साध्यावृत्तिर्युक्तेति ॥ ४२ ॥

अभिनिधाने ऽग्नये ऽग्निमते पुरोडाशः ॥ ४३॥

यदि पुनरुद्धृतोग्निरग्नावभिनिहित एव भवति तदाग्नये ऽग्निमते पुरोडाशः कार्यः ॥ ४३ ॥

समितमिति वोपस्थानम् द्वाभ्याम् ॥ ४४ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ४४ ॥

गृहीतानुगमने चान्वग्निरित्याहृत्य ॥ ४५ ॥

ममाग्ने इत्यग्निं गृण्हातीति गृहीतस्यानुगमने एतदेव प्रायश्चित्तद्वयं विकल्पेन भवति । अन्वग्निरित्यनेन मन्त्रेण आहृत्य पूर्वतरम् ॥ ४५ ॥

अनादेशे पुरोडाशः सर्वत ॥ ४६ ॥

वक्ष्यत्युपरिष्टादग्नये सूर्यवते च सूर्याय ज्योतिष्मत इति तत्र पुरोडाशो भवति । एतच्चोक्तमाचार्येण यत्र वेदवाक्ये द्रव्यस्य न विधानम् तद्विषयमिति । इतरथाग्नये ऽग्निमते पुरोडाश इत्यवाच्यं स्यात् ॥ ४६ ॥

अनुद्धृताभ्यस्तमये कुशबद्धे हिरण्ये पश्चाद्-
ध्रियमाण इध्मेनोद्धरेदार्षेयो ब्राह्मणः ॥ ४७ ॥

यस्याहवनीयमनुद्धृतमादित्योऽभ्यस्तमियादिति प्रकृत्य सर्वमे-
तच्छ्रूयते । प्रैषवचनं तु नोपनिबद्धमाचार्येण ॥ ४७ ॥

वैष्णव्याहुतिः ॥ ४८ ॥

तत्र देयेति ॥ ४८ ॥

अग्नये च सूर्यव्रते ॥ ४९ ॥

पुरोडाशः ॥ ४९ ॥

अभ्युदये रजतधारणं पुरस्तात् वै-
श्वदेव्याहुतिः ॥ ५० ॥

सूर्याय च ज्योतिष्मते ॥ ५१ ॥

पुरोडाशः ॥ ५१ ॥

समानमुद्धरणम् ॥ ५२ ॥

इध्मेनोद्धरेदार्षेयो ब्राह्मण इति ॥ ५२ ॥

वैश्वदेवी वोभयत्रापुरोडाशा ॥ ५३ ॥

उभयत्र वा वैश्वदेव्याहुतिर्भवत्यपुरोडाशा चतुर्गृहीतेन ॥५३॥

उभयानुगमने पुनराधेयं वा ॥ ५४ ॥

उभयोरनुगतयोः गार्हपत्याहवनीयोः यद्यभ्यस्तमयो भवत्य-
भ्युदयो वा तदापुनराधेयं वा भवति । न्यायप्राप्तमग्न्याधेयं वा । को-
न्याय इति चेत् । उभावग्नी युगपदुत्पाद्यौ युगपदुत्पत्तिश्चाग्न्याधेयेन
भवति । यद्येवं पुनराधेयं वेति कुत एतत् । वाक्यात् । यस्योभावग्नी
अनुगतावभिनिम्लोचेदभ्युदियाद्वा सूर्यः पुनराधेयमेव तत्र प्रायश्चि-
त्तिः । एवं चेत् पुनराधेयमेव भवति नाग्न्याधेयमिति । न हि न्या-

यो वाक्येन विकल्प्यते । एतच्चानुगतपरिज्ञानोत्तरकालं यद्यभिनिम्लोचनं भवति न अभिनिम्लोचनोत्तरकालमनुगमनपरिज्ञाने ॥५४॥

भेदेनाप्युपपातात् ॥ ५५ ॥

भेदेनाप्यनुगमाभिनिम्लोचने भवत्येव पुनराधेयम् । कुत एतत् । उपपातात् । उपपातो हि भवति अग्न्यनुगमने ऽभिनिम्लोचनम् । तद्युभयशब्देन विशिष्यते ततो वाक्यं भिद्यते । तस्माद्भेदेनाप्यनुगतयोः पुनराधेयं इति ॥ ५५ ॥

एवं प्राप्त आह—

न सह प्रक्लृप्तेः ॥ ५६ ॥

नैतदेवमन्यतरानुगमने पुनराधेयम् । सहैव हि प्रकल्पिता गार्हपत्याहवनीययोरुत्पत्तिः । तत्रैकैको न शक्यत उत्पादयितुम् । तस्मात्सविशेषणमेवात्र निमित्तम् ॥ ५६ ॥

मथ्यमानश्चेन्न जायेत यमदूरात्पश्येत्तमाहृत्याभिजुहुयात् ॥ ५७ ॥

मथ्यमानग्रहणं कालासम्भवप्रज्ञप्त्यर्थम् । न हि कश्चिन्मथ्यमानो न जायते । यमेवाग्निं केऽग्निपरिगृहीतं पश्येत्तमाहृत्याभिजुहुयात् । स चायमस्यैवैकस्य प्रयोगस्य साधनीभूतः । तावन्मात्रे श्रवणात् । पुनः स्वयोनेराहरणम् ॥ ५७ ॥

ब्राह्मणहस्ते वा ॥ ५८ ॥

जुहोति । वाशब्दो विकल्पार्थः । अयं चाहवनीयविकारत्वेन विधीयते । ततश्चोत्तरसमिदाधानमन्त्रे विपरिणामः । सा ह्यदृष्टार्थत्वात् ब्राह्मणहस्तेपि दीयते । पूर्वा तु दृष्टार्थत्वादेव न भवति ॥ ५८ ॥

तस्मिन्पक्षे व्रतमाह तस्य—

वासानपनोदश्च ॥ ५९ ॥

वसत्यर्थमागतो ब्राह्मणो नापनोद्यः ॥ ५९ ॥

अजकर्णे वा दक्षिणे ॥ ६० ॥

जुहोति ॥ ६० ॥
तस्मिंश्च पक्षे व्रतमाह—

अभोजनं तस्य ॥ ६१ ॥

अजमांसस्य ॥ ६१ ॥

कुशस्तम्बे वा ॥ ६२ ॥

जुहोति । तत्र व्रतम् ॥ ६२ ॥

अनासनं तस्मिन् ॥ ६३ ॥

अप्सु वा ॥ ६४ ॥

जुहोति । तत्र व्रतम् ॥ ६४ ॥

नाद्भ्यो बीभत्सेतेति श्रुतेः ॥ ६५ ॥

बीभत्सा परिवाद उच्यते । एवं श्रूयते । नापः परिचक्षीतेति । अपन्याय्यत्वाच्च श्रुतिग्रहणमत्र क्रियते ॥ ६५ ॥

अहुताभ्युदितउन्नीया तमितोरासीत ॥ ६६ ॥

अहुत एव यद्यभ्युदयो भवति तदोन्नीया तमनादासीत ॥ ६६ ॥

हुत्वा भूरित्यनुमन्त्रणम् ॥ ६७ ॥

हुत्वा च भूरित्यनुमन्त्रणं कार्यम् ॥ ६७ ॥

वरदानं च ॥ ६८ ॥

सर्वनाशे हविषां दोषे वा तदुक्तम् ॥ ६९ ॥

तदुक्तग्रहणं पक्षान्तरेण सह विकल्पार्थम् ॥ ६९ ॥

आज्येन वा प्रतिसंख्याय देवतेज्या ॥ ७० ॥

प्रतिसंख्यानविधिग्रहणाच्च तासामेव देवतानामिज्या। किं वा स्यात्। मा भूदुपांशुयाजविष्ण्वन्तेन विष्णोरग्नीषोमयोर्वेज्येति। देवताग्रहणाच्चाङ्गाभावः ॥ ७० ॥

पुनः क्रिया च ॥ ७१ ॥

एवं हि श्रूयते। यस्य सर्वाणि हवीꣳषि नश्येयुर्वा दुष्येयुर्वापहरेयुर्वाज्येन ता देवताः सꣳस्थाप्य पुनर्यज्ञैर्निर्वपेदिति ॥ ७१ ॥

भेदे विप्रक्लृप्त्युपपाताभ्याम् ॥ ७२ ॥

सर्वविषयत्वेन श्रवणात्सर्वहविर्नाशे एवं प्राप्त इदमुच्यते भेदेपि भवतीति। कुत एतत्। विप्रक्लृप्तेः पृथक् पृथक् प्रक्लृप्तानि ह्येतानि हवींषि नाग्न्युत्पत्तिवत्सहत्वप्रक्लृप्तिः। अपि चोपपातो भवति यस्य हवीꣳषि नश्येयुरिति। तत्र सर्वशब्देन विशिष्यमाणे वाक्यभेद प्रसङ्गः। हवींषि नश्येयुः सर्वाणि च नश्येयुरिति। स चान्याय्यः। तस्मान्नाशमात्रं निमित्तम्। तत्र भेदेपि भवति चेत् भवेदिदं नैमित्तिकमिति ॥ ७२ ॥

अन्तरा गमनेऽनाद्रियते ॥ ७३ ॥

गार्हपत्यादीनामन्तरा गमने अनादरस्तच्चैतदग्निहोत्रविषयम्। तदेव प्रकृत्य श्रूयते। कामं वा एषु लोकेषु वयाꣳसि युक्तं च सञ्चरन्तीति ॥ ७३ ॥

श्वैडवराहेषूदधारा प्राचीदं विष्णुरिति ॥ ७४ ॥

देया ॥ ७४ ॥

भस्मनो वा ॥ ७५ ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः। विकल्पेन हि श्रूयते। गार्हपत्याद्भस्मोपहृत्याहवनीयान्निवपन्ते यन्तीति ॥ ७५ ॥

चक्रीवत्यग्नये पथिकृते ॥ ७६ ॥

पुरोडाशं निर्वपेत्। चक्रीवान्रासभ उच्यते। तस्मिन्नन्तरा गच्छतीत्यर्थः। एतच्च सर्वविषयमसंयुक्तविधानात् ॥ ७६ ॥

प्रज्ञातेष्टयतिपत्तौ च ॥ ७७ ॥

पथिकृद्भवति ॥ ७७ ॥

प्रज्ञातग्रहणमाचष्टे—

नियतास्वतिपत्तिश्रुतेः ॥ ७८ ॥

अतिपत्तिर्हि नियतास्वेव भवति नानियतासु । इष्टिग्रहणाच्च पश्वातिपत्तौ न भवति ॥ ७८ ॥

स्तोत्रमोहे शस्त्रस्य च ॥ ७९ ॥

पथिकृद्भवति ॥ ७९ ॥

जनमरणे च ॥ ८० ॥

पथिकृत् भवति ॥ ८० ॥

उपपातसामर्थ्यात्स्वजने ॥ ८१ ॥

सा च स्वकीयजनमरणे न सार्वत्रिके । कुत एतत् । उपपातसामर्थ्यात् । उपपातो हि कादाचित्को भवति ॥ ८१ ॥

नित्यत्वाच्च ॥ ८२ ॥

अपि च नित्यं जनमरणमिति ॥ ८२ ॥

अग्नये व्रतपतये व्रात्येऽहनि मैथुनमांस-
भोजनं चेत् ॥ ८३ ॥

व्रतमर्हतीति व्रत्यं तस्मिन्मैथुनमांसभोजनं चेद्भवति अग्नये व्रतपतय इष्टिर्भवति ॥ ८३ ॥

आहिताग्नेरार्त्यश्रुकरणेऽग्नये व्रतभृते ॥ ८४ ॥

आहिताग्निग्रहणं विहृताग्निप्रज्ञप्त्यर्थम् आर्त्तिग्रहणाच्च नानन्दाश्रुकरणे ॥ ८४ ॥

स॒ꣳसर्गे नाद्रियेत ॥ ८५ ॥

अग्न्यन्तरसंसर्गे ऽनादरः ॥ ८५ ॥

अनुक्रोशेऽग्नये स॒ꣳसर्गायाहुतिर्वा ग्रामा-
ग्निना चेत् ॥ ८६ ॥

अथ यद्यनुक्रोशो भवति तदाग्नये संसर्गाय इष्टिर्भवति । आहुतिर्वेति विल्पः । एतच्चग्रामाग्निना संसर्गे भवति ॥ ८६ ॥

अग्नये विविचये मिथश्चेत् ॥ ८७ ॥

मिथः परस्परतः । परस्परतो यदि संसर्गो भवति तदाग्नये विविचयेष्टिर्भवति आहुतिरनादरो वेति । सर्वं ह्येतदत्र पठ्यते । हृदयविलेखे इष्ट्याहुत्योर्विकल्पः ॥ ८७ ॥

अग्नये संवर्गाय प्रदव्याच्चेत् ॥ ८८ ॥

प्रदव्यो दावाग्निः दावाग्निना चेद् संसर्गस्तदाप्यनादरः । हृदयविलेखे अग्नये संवर्गायेष्टिराहुतिर्वा ॥ ८८ ॥

अग्नये ऽप्सुमते वैद्युताच्चेत् ॥ ८९ ॥

वैद्युतेन चेदग्निसंसर्गः तदाप्यनादरः हृदयविलेखे ऽग्नये प्सुमत इष्टिराहुतिर्वा ॥ ८९ ॥

अग्नये शुचये ऽशुच्यायतनाच्चेत् ॥ ९० ॥

अशुच्यायतनाग्निना चेत् संसर्गः अग्नये शुचये इष्टिराहु-तिर्वा भवति । न ह्यत्रानादरः पठ्यते ॥ ९० ॥

भार्यागोषु यमजनने मारुतं त्रयोदशकपालं
निर्वपेत् ॥ ९१ ॥

यजनीयेऽहन्यन्वारम्भणीया पूर्वकम् ॥ ९१ ॥

गेहदाहेऽग्नये क्षामवते पुरोडाशः ॥ ९२ ॥

पुरोडाशो भवति ॥ ९२ ॥

चन्द्रमसाभ्युदित आमावास्ये पुरस्तात्त-
द्व्रतः स्यात् ॥ ९३ ॥

आमावास्ये प्रक्रान्ते यदि चन्द्रमा अभ्युदेति तदा तद्व्रत एव भवति । नान्यद्व्रतयति ॥ ९३ ॥

दधि हविरातञ्चनं निदध्यात् ॥ ९४ ॥

उत्पाद्यमानस्य हविषः ॥ ९४ ॥

संसृज्य वत्सान्पुनरपाकरणम् ॥ ९५ ॥

कर्त्तव्यम् । एवं हि श्रूयते । स यद्यगृहीतं हविरभ्युदियात्प्रज्ञातमेव तदेषैव व्रतचर्या यत्पूर्वेद्युर्दुग्धं दधि हविरातञ्चनं तत्कुर्वन्ति प्रतिप्रमुञ्चन्ति वत्सांस्तान्पुनरपाकुर्वन्तीति ॥ ९५ ॥

निरुप्ते व्रताशक्तौ वा त्रैधं तण्डुलान्विभज्य
मध्यमानग्नये दात्रे स्थविष्ठानिन्द्राय प्रदा-
त्रे दधनि चरुमणिष्ठान्विष्णवे शिपिविष्टाय
शृते चरुम् ॥ ९६ ॥

निरुप्ते चेत् हविष्यभ्युदयपरिज्ञानं भवति व्रतस्य वा अशक्तिरनिरुप्तेपि तदा त्रैधं तण्डुलान्विभज्य मध्यमानग्नये दात्रे पुरोडाशं कुर्यात् स्थविष्ठानिन्द्राय प्रदात्रे दधनि चरुं कुर्यात् अणिष्ठान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुम् । यद्यु व्रतचर्यां वा नोदाशंसेत गृहीतं वा हविरभ्युदियादिति प्रकृत्य सर्वमेतच्छ्रूयते इति ॥९६॥

इदानीमिदं विचार्यते । किं तदेवेदं कर्म उतान्यत्कर्मान्तरमिति । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैवोपक्रमः—

संस्कारात्सान्नायम् ॥ ९७ ॥

तदेवेदं कर्मेति । कुत एतत् । संस्कारात्पूर्वं यागायोपकल्पितं संस्कृतं द्रव्यं तदेवेदमिति । तत्साध्यत्वाच्च तदेव कर्मेति ॥ ९७ ॥

एवं प्राप्त आह—

अन्यद्वेज्या योगात् ॥ ९८ ॥

अन्यदेव वा कर्मान्तरमिदम् न तदेव । कुत एतत् । इज्यायोगात् । इज्यान्तरयोगो ह्यत्रोपलभ्यते । अग्निर्दाता इन्द्रः प्रदाता विष्णुः शिपिविष्ट इति । तथा दधनि चरुं शृते चरुमिति । अन्यदेव यागान्तरन्ततोऽन्यदिति । एवं पक्षद्वयो पन्यासे किं कर्मान्तरता युक्ता उत तस्यैव विकार इति । तस्यैव विकार इति युक्तरूपता । तदेव हि प्रक्रान्तं कर्म प्रत्यभिज्ञायते । न चान्यत् कर्मान्तरमत्रारब्धम् । तस्मात्तस्यैव कर्मणो विकार इति ॥ ९८ ॥

तण्डुलापनये वचनात् ॥ ९९ ॥

तण्डुलैरुपलक्षणां दध्नः पयसश्च । पूर्वं देवताभ्योपनीय देवतान्तरसम्बन्धो नैमित्तिक इति प्रयोजनत्वे सति कर्मणो गुणकामानां प्रवृत्तिः पुनरपि च तत्कर्मविहितमेव । अथ यदेव नोदियादथोपवसेदिति ॥ ९९ ॥

प्रकृत्या पूर्वम् ॥ १०० ॥

असान्नाय्यगुणकं प्रकृत्या स्वरूपेणैव भवति । दधिपयसोरभावात् ॥ १०० ॥

सर्वं वा निमित्तात् ॥ १०१ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । सर्वं वा क्रियते पूर्वमपि हि निमित्तं भवति प्रक्रान्तेऽभ्युदय इति ॥ १०१ ॥

पश्चादभ्युदूदृष्ट आवामास्येनेष्ट्वा तदहर्वैव श्वो वा ऽग्नये पथिकृत इन्द्राय वृत्रघ्न एका-

दशकपालो वैश्वानरश्च ॥ १०२ ॥

सोद्यामावास्येति मन्यमान उपवसत्यथैष पश्चाद्द्दश इति प्रकृत्यैतच्छ्रूयते । तद्दर्शनं च शास्त्रतः प्रतिपद्येव भवति । भ्रान्त्या प्रतिपद्युपवासोपक्रमे एतत् ॥ १०२ ॥

त्रीषुकं धनुर्दक्षिणा ॥ १०३ ॥

त्रिभिरिषुभिरुपेतं धनुर्दक्षिणा ॥ १०३ ॥

दण्डो वा ॥ १०४ ॥

वेति विकल्पः ॥ १०४ ॥

प्राकृताश्चेच्छन् ॥ १०५ ॥

एतानेव हविर्विशेषान्प्रकृत्य याः श्रूयन्ते ताश्चेच्छया ददाति । यथाश्वमेधे पाथिकृतः शतमानं वैश्वानराय कृष्णं वासः इन्द्राय वृत्रघ्ने चांदकेनान्वाहार्यः ॥ १०५ ॥

अनभ्युद्दृष्टस्यापि पशुकामस्य ॥ १०६ ॥

इयमिष्टिर्भवति ॥ १०६ ॥

उद्वास्यमानं चेत्कपालं नश्येदाश्विनः ॥१०७॥

उद्वास्यमानकपालनाशे आश्विनो द्विकालः पुरोडाशः कर्त्तव्यः । स च परतन्त्रमध्यपाती तदङ्गत्वेन भवति । अत्र पशुपुरोडाशन्यायः । यान्यङ्गिनोङ्गानि प्रयुक्तानि तानीहापि प्रसज्यन्ते । पात्राणि च यान्यनपवृत्तानि वज्रादीनि तान्यप्यत्र प्रयुज्यन्ते । यानि पुनः कृष्णाजिनोलूखलमुसलादीनि निवृत्तप्रयोजनानि तेषां पुनः प्रोक्षणादि संस्कारः कर्त्तव्यः । अपवृत्तत्वात् । श्टतावदानं प्राशित्रहरणं इडापात्री च संस्कृतान्येव विद्यन्ते । अनसि ग्रहणपक्षे अनोप्यासाद्यते । धर्माश्चास्य धूरीषालम्भनादयः क्रियन्ते पूर्वधर्माणामपवृत्तत्वात् । तदपवर्गश्च तत्कार्याभिनिर्वृत्तेः । अग्नीन्धनं त्वङ्गप्रधानार्थत्वा दपकृष्यते । अङ्गप्रधानार्थता चास्याहवनीयसंस्कारत्वात् । य-

दाहवनीये जुहोतीत्यनेनाहवनीयस्याङ्गप्रधानार्थता। एवं च कृत्वोपवजानसम्मार्गावपि कर्त्तव्यौ। अनेन प्रकारेणेडान्त आश्विनः सान्निपातिभिरङ्गैः कार्यः। यानि पुनरारादुपकारकाण्याघारप्रयाजाज्यभागादीनि तेषां च सकृदेव क्रिया। अन्ते ह्यवयवे तेषां प्रधानाभिसम्बन्ध इष्यते। न हि यद्यदङ्गं क्रियते तत्तदेव प्रधानेनाभिसम्बन्धमुपयाति। यदाङ्गं न तदा प्रधानम् यदा प्रधानं न तदाङ्गमिति तस्मादन्त्येऽवयवेऽङ्गापूर्वसम्बन्धः। अम्नानसामर्थ्यात्। अतः सकृत्क्रिया आघारादीनाम् तेन मुख्यसन्निधिन्यायादाङ्गिसन्निधावेवानुष्ठानमिति। अनेन न्यायेन कर्ममध्ये या इष्टयः व्रातपतीयाद्याश्च आपतन्ति ता अनुष्ठेया इति ॥ १०७ ॥

सायं प्रातर्दोहार्त्तावैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत् पुरोडाशं वा ॥ १०८ ॥

एवं हि श्रूयते। यस्योभयं हविरार्त्तिमार्च्छेदैन्द्रं पञ्चशरावमोदनं निर्वपेत्। सान्नाय्यं हि प्रकृत्यैतच्छ्रूयते। तेन न हविर्मात्रार्त्तौ पञ्चशराव ओदनः पुरोडाशो वेति विकल्पः ॥ १०८ ॥

इदानीमिदं विचार्यते। किमुभयार्त्तौ पञ्चशराव उतान्यतरार्त्तावपीति। किं तावद्युक्तं उभयार्त्ताविति। उभयोर्हि श्रूयते। यस्योभयं हविरार्त्तिमार्च्छेदित्येवं प्राप्त आह—

भेदेनाप्युपपातात् ॥ १०९ ॥

अन्यतरार्त्तावपि भवति पञ्चशरावः। हविर्विशिष्टार्त्तिर्निमित्तं तत्रोभयशब्देन विशेष्यमाणे वाक्यं भिद्येत। तस्मादन्यतरार्त्तावपि भवति ॥ १०९ ॥

इदानीमिदं विचार्यते। पञ्चशरावः किं प्रतिनिधिः उत निमित्ते नैमित्तिकप्रायश्चित्तमिति। किं तावत्प्राप्तम् सूत्रेणैव पक्षः—

तत्प्रातिनिधिः ॥ ११० ॥

तस्य सान्नाय्यस्य विष्टनस्य सतः प्रतिनिधिरयम्। द्रव्ये नष्टे द्रव्यान्तरं विधीयमानं तत्कार्य एव भवति। तस्मात्प्रतिनिधिरिति ॥ ११० ॥

प्रायश्चित्तं वा देवताश्रुतेः ॥ १११ ॥

वाशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे प्रायश्चित्तमेतन्न प्रतिनिधिः । कुत एतत् । देवताश्रुतेः । देवता ह्यत्र श्रूयते । ऐन्द्रं पञ्चशरावमिति । देवतासम्बन्धाद्यागविधानम् । नन्वैन्द्रमित्यनुवादः ततश्च द्रव्यमात्रविधानम् । नेत्युच्यते । अनुवादमात्रं ह्यनर्थकं भवति । अपि चानुवादोऽसमञ्जस एव । पक्षे माहेन्द्रस्यापि सान्नाय्यदेवतात्वात् । तस्मात्प्रायश्चित्तमिति ॥ १११ ॥

चरू सान्नाय्यालाभे ॥ ११२ ॥

आर्त्तौ सत्यां सान्नाय्यालाभे सति चरू भवति ॥ ११२ ॥

सायं दोहस्थाने वा पुरोडाशः ॥ ११३ ॥

चरुर्वेति विकल्पः ॥ ११३ ॥

असान्नाय्यवद्वा ॥ ११४ ॥

अथ वा यादृशमसान्नाय्यवदामावास्यं तादृगेव कुर्यात् । वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ ११४ ॥

दुष्टस्य हविषोऽप्स्ववहरणम् ॥ ११५ ॥

दुष्टं हविरप्स्ववहरेत् इति श्रुतिः ॥ ११५ ॥

उक्तो वा भस्मनि ॥ ११६ ॥

अवहरणम् ॥ ११६ ॥

शिष्टभक्षप्रतिषिद्धं दुष्टम् ॥ ११७ ॥

मन्वादिभिर्यदभक्षमुक्तं तद्दुष्टम् ॥ ११७ ॥

एकस्यांनिष्टे तदुक्तम् ॥ ११८ ॥

हविर्गणे मानसादपचारात् यद्येकेन यागो न कृतः स्यात् तदा कर्त्तव्य इति तदुक्तम् ॥ ११८ ॥

सान्निपातिकानि वा तस्य ॥ ११९ ॥

सान्निपातिकान्यङ्गानि कर्त्तव्यानि संस्पृशीनि ॥ ११९ ॥

इष्टं चेदाज्येन शेषम् ॥ १२० ॥

इष्टं चेद्धविर्दुष्येत स्विष्टकृदाज्येन कर्त्तव्यम् ॥ १२० ॥

हविरन्तरणे प्राक्प्राधानेज्यायाः स्मृत्वा-
न्वाहरेत् ॥ १२१ ॥

यदि नाम हविरन्तरितं न गृहीतमेव तदा प्राक्प्रधानेज्यायाः स्मृत्वान्वाहरेत् । यागक्रमानुग्रहात् ॥ १२१ ॥

प्राग्वा समिष्ट यजुषः सᳬस्थाश्रुतेः ॥ १२२ ॥

समिष्टयजुषो वा पूर्वं स्मृत्वा ऽन्वाहरेत् न प्रधानेज्याया एव । कुत एतत् । सᳬस्थाश्रुतेः । अन्तो हि यज्ञस्य समिष्टयजुरिति । यावदपि अन्तो न भवति तावदप्यन्वाहरणं युक्तरूपमेवेति ॥१२२॥

हुतं चेत्सᳬस्थाप्य तदेव पुनर्निर्वपेत् ॥ १२३ ॥

हुतं चेत्समिष्टयजुः सᳬस्थाप्य तत्कर्म तदेव पुनर्निर्वपेत् ॥१२३॥

देवताविपर्यासे पुष्कलं दत्वा यथानु-
पूर्व्यकरणम् ॥ १२४ ॥

आग्नेयस्यावदानक्रमे यत् अग्नीषोमोच्चारणं स देवताविपर्यासः । तत्र पुष्कलं दत्वा यथानुपूर्व्यकरणम् । पुष्कलशब्दः सुवर्णपरिमाणवाचीति केचित् । अपरे तु सारद्रव्यमात्रमाहुः ॥ १२४ ॥

अवदानयाज्यानुवाक्यासु च ॥ १२५ ॥

विपर्यासे एतदेव भवति । आग्नेयस्यावदानक्रमे यदग्नीषोमीयस्यावदानग्रहणम् सोऽवदानविपर्यासः ॥ १२५ ॥

स्रुच्ये दुष्टे पुनर्ग्रहणम् ॥ १२६ ॥

उत्तरार्थमिदमुच्यते ॥ १२६ ॥

ध्रुवाया वा ततो यज्ञः प्रभवतीति श्रुतेः ॥ १२७ ॥

ध्रुवाया वा ग्रहीतव्यम् । वाशब्दो विकल्पार्थः । ततो यज्ञः प्रभवतीति वाक्यैकदेशोपन्यासः ॥ १२७ ॥

अदुष्टाद्वा नयनमेके ॥ १२८ ॥

एक आचार्याः स्रुच्यादेवादुष्टादानयनमिच्छन्ति ॥ १२८ ॥
तस्मिंश्च पक्षे—

नोपभृतो ध्रुवायाम् ॥ १२९ ॥

गृहीतव्यम् ॥ १२९ ॥

आज्यस्थालीदोषे ऽन्यत् ॥ १३० ॥

स्थालीदुष्टे ऽन्यद्गृहीतव्यम् । न्याय एवायम् ॥ १३० ॥

अदोषो वा न वै देवाः कस्माच्चन बीभत्सन्त इति श्रुतेः ॥ १३१ ॥

अदोषो वेति विरुद्धम् । पूर्वं ह्युक्तं दुष्टस्य हविषोऽप्स्वहरणमिति तस्माददोषो वेत्यन्यथा व्याख्येयम् । दुष्टेन हविषा यागाभिनिर्वृत्तौ कृतायां पश्चाद्दोषसंवित्तौ तत्कृतमेव कर्म अदुष्टेनैव द्रव्येण न पुनरावृत्तिः ॥ १३१ ॥

अधिकं निरूप्य तच्च यजेत् ॥ १३२ ॥

मानसादपचारादधिके हविषि गृहीते तेनापि यागः कर्त्तव्यः । सङ्कल्पदोषपरिहाराय ॥ १३२ ॥

एवं स्थित उच्यते—

न वाचोदितत्वात् ॥ १३३ ॥

न वा तेन यागः कर्त्तव्यः न ह्यत्र चोदनास्तीति ॥ १३३ ॥

ऐतु राजावरुणो रेवतीभिरस्मिन्स्थाने तिष्ठतु मोदमानः अरिष्टा अस्माकं वीरा मा परासेचि मत्पय इति प्रणीता स्कन्ना अभिमृशेत् ॥ १३४ ॥

भूमिर्भूमिमवागान्माता मातरमप्यगात् भूयाम पुत्रः पशुर्यो नो द्वेष्टि स भिद्यतामिति मृन्मयं भिन्नमभिमृशेत् ॥ १३५ ॥

य ऋते चिदभिश्रिषः पुरा जत्रुभ्य आतृदः सन्धाता सन्धिं मघवा पुरूवसुरिष्कर्ता विह्रुतं पुनरिति च घर्म्यम् ॥ १३६ ॥

घर्मे मृन्मयं घर्म्यं भिन्नमभिमृशेत् चशब्दादधस्तनेन मन्त्रेण। घर्मभेद एवायमपरो विशेषः ॥ १३६ ॥

परमेष्ठ्यादींश्च चतुस्त्रिंशतं जुहोति ॥ १३७ ॥

परमेष्ठ्यभिधीयत इत्येवमादि व्याहृतीनां चतुस्त्रिंशतं जुहोति। तच्चाध्वर्युरादिष्टत्वात्। अनादेशे हि ब्रह्मणो विधानम् ब्रह्मा प्रायश्चित्तानि जुहुयादनादिष्टादीनीत्यनेन। अतश्च वक्ष्यमाणकालाहुतिरप्यत्र भवति कर्तृभेदादिति ॥ १३७ ॥

धर्मधुग्घ्वाले चादोहे च ॥ १३८ ॥

धर्मधुग्घ्वाले ह्वलनं चलनम् आत्यन्तिके चलने मरण इत्यर्थः। तस्या एवादोहे च ॥ १३८ ॥

उदीच्या दोहस्थानेऽन्यस्याः ॥ १३९ ॥

अन्यस्या दोहस्थाने उदीच्या गोर्व्यवस्थितायाः ॥ १३९ ॥

शालाया वा पुरस्तात्प्राच्याः ॥ १४० ॥

अवस्थितायाः ॥ १४० ॥

पुच्छकाण्डाद्दक्षिणेऽस्थनि हुत्वा दोहयेत् ॥ १४१ ॥

तामेवगां दोहयति । सा यदि घर्मदुघाह्वलेदित्युपक्रम्य सर्व-मेतच्छ्रूयते ॥ १४१ ॥

पृषदाज्यस्कन्दने चैके ॥ १४२ ॥

चतुस्त्रिंशद्धोममिच्छन्ति । एकीयग्रहणाद्विकल्पः ॥ १४२ ॥

सोमेज्योपपाते चैकैकां यथाकालꣳ हुत्वा य-ज्ञस्य दोह इति वाचयति ॥ १४३ ॥

सोमेज्यायामुपातः सोमेज्योपपातः । न सोमयागोपपा-तः । एवं यदि किं चिद्रापद्येतेति श्रूयते । तत्र यथा-कालमेकैकामाहुतिं हुत्वा यज्ञस्य दोह इति वाचयति । यथाकालग्र-हणेन च अथ यदि पण्यमानः अथ यदि क्रयायोपोत्थित इत्ये व-मादि गृह्यते । एवमेव हि श्रूयत इति । अत्र च ब्रह्मणः कर्तृत्वम् । ता ब्रह्मैव जुहुयादिति । ननु च सूत्रकारेण नैवैतदभिहितम् । यथा कालमेकैकां ब्रह्मा जुहोतीति । नैवैतन्नोक्तम उक्तमेव ब्रह्मा प्रा-यश्चित्तानि जुहुयादनादिष्टानीति । कथमयमनादेश इति चेत् । यत्र नाम निमित्तादेशपूर्वकं नैमित्तिकमादिश्यते यथा पृषदाज्यस्क-न्दने जुहुयादया विष्ठा जनयन्निति पृषदाज्यस्कन्दनेभिमृशेदिति च स आदेशः । इह पुनर्नैवं निमित्तादेशपूर्वको नैमित्तिकादेशः । इह हि पण्यमानः किं चिद्रापद्येतेति अभिषूयमाणः किं चिद्रापद्येतेति च अनिमित्तादेश पूर्वको नैमित्तिकादेशस्तस्मादनादिष्टसूत्रेण ए-तान्यपि गृह्यन्ते । तथा चैकैकहोममेवाङ्गीकृत्य ता ब्रह्मैव जुहुयादि-त्युक्तम् । चतुस्त्रिꣳशद्धोमस्तु आदेश एतेत्यध्वर्युकर्तृकः ॥ १४३ ॥

आग्नीध्रीये सुत्यासु ॥ १४४ ॥

सुत्यासु वर्त्तमानासु कालाहुतिः आग्नीध्रीये । आहवनीयप-

वादोऽयम् । एवं हि श्रूयते यदि दीक्षोपसत्स्वाहवनीये यदि प्रसुत आग्नीध्रे ॥ १४४ ॥

आ पवस्व हिरण्यवदित्युद्गातृहोमो ध्वाङ्क्षारोहणे यूपस्य ॥ १४५ ॥

आ पवस्वेति काकारोहणे यूपस्य जुहुयादाहवनीये ॥ १४५ ॥

पृषदाज्यस्कन्दने जुहुयादया विष्ठा जनयन्कर्वराणि स हि घृणिरुरुर्वराय गातुः स प्रत्युदैद्धरुणो मृध्वोऽग्रं स्वायां यत्तन्वां तनूमैरयत स्वाहेति ॥ १४६ ॥

धर्मधुक् शार्दूलहता चेत् स्पृतीर्जुहुयात् चन्द्रात्ते मन स्पृणोमि स्वाहा सूर्यात्ते चक्षु स्पृणोमि स्वाहा वातात्ते प्राणान् स्पृणोमि स्वाहा दिग्भ्यस्ते श्रोत्रं स्पृणोमि स्वाहा ऽद्भ्यस्ते लोहितं स्पृणोमि स्वाहा पृथिव्यै ते शरीरं स्पृणामि स्वाहेति ॥ १४७ ॥

शार्दुलो व्याघ्रस्तन्निपातने स्पृतीराहुतीर्जुहोति चान्द्रात्त इति प्रतिमन्त्रम् ॥ १४७ ॥

हुत्वान्यामाजतेति ब्रूयात् ॥ १४८ ॥

अध्वर्युरेव क्त्वाप्रत्ययोपदेशात् ॥ १४८ ॥

स्वयं होम्यशक्ता उपासीत ॥ १४९ ॥

स्वयं होमी यजमानः तदशक्तौ समीप आसीत ॥ १४९ ॥

उपसर्पणाशक्तावासनमधः ॥ १५० ॥

यदि चंक्रमणेऽप्यशक्तस्तत्रासीताधः ॥ १५० ॥

सायमाहुत्यां हुतायां चेद्दुर्बलः स्यात्तदैव प्रातराहुतिस्तत्संस्थाश्रुतेरग्निहोत्रस्य ॥१५१॥

यदि सायमाहुत्यां हुतायां यजमानो दुर्बलो भवति प्रातराहुति कालं यावन्न जीवतीत्याशङ्क्यते तदास्मिन्नेव काले प्रातराहुतिर्देया। कुत एतत् । तत्संस्थाश्रुतेरग्निहोत्रस्य । प्रातराहुत्यां हि सन्तिष्ठतेऽग्निहोत्रम् । तद्धि प्रकृत्य सायं जुहोति प्रातर्जुहोतीत्युच्यते । आग्नेयीं सायमाहुतिमाहुः सौरीं प्रातराहुतिमिति । उभयोरप्यग्निहोत्रसंज्ञा। नैते द्वे कर्मणी अग्निहोत्रं जुहोतीत्येकवचननिर्देशात् । न चैकमेव कर्म शरद्वसन्ताग्रयणवत्पुनः प्रातरभ्यस्यते देवतान्यत्वात् । अन्या चान्या च देवतोभयत्रातः सायारम्भं प्रातरपवर्गमिदमेकं कर्मेति । एतदेव च द्व्यवयवमग्निहोत्रं प्रकृत्याग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति श्रूयते यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयादिति च । तस्मादवयवद्वयस्याप्येकं कार्यमित्येककर्मत्वम् । यद्येकमेव कर्म तन्त्रं किमिति न भवति । कालभेदादित्यदोषः । यथा दर्शपूर्णमासयोः कार्यैकत्वेपि कालाभेदात् नाना तन्त्रतैवं अत्रापीति। तदुक्तमाचार्येणावृत्तिर्वा प्रधानकालत्वादिति । तथा चाह स यत्सायमस्तमिते जुहोति गर्भमेवैतत्सन्तमभि जुहोति गर्भं सन्तमभि करोतीति । पुनश्च अथ यत्प्रातरनुदिते जुहोति प्रनयत्येवैनमेतत्सोयं तेजो भूत्वा विभ्राजमान उदेतीति कार्यैकत्वमिव दर्शयति । तस्मात्साधूक्तं तत्संस्थाश्रुतेरग्निहोत्रस्येति ॥ १५१ ॥

जीवेच्चेत्पुनः काले ॥ १५२ ॥

यदि पुनर्जीवति यजमानः काले प्रातराहुतिर्देया। नित्यानां हि निमित्तं कालो निमित्तमन्तरेण च नैमित्तिकं कृतमप्यकृतसममित्यभिप्रायः ॥ १५२ ॥

एवं प्राप्त आह—

न वा कृतत्वात् ॥ १५३ ॥

नैव प्रातराहुतिर्देया कृता हि परिसमाप्तिस्तस्येति । ननु चोक्त

कालो निमित्तभूत इति । न च निमित्तमन्तरेण नैमित्तिकं कृतमप्यकृतमिव भवति । तस्मात्पुनः क्रियेति । अत्रोच्यते । न प्रातर्होमस्य निमित्तं कालः । अन्यदेव हि तत्र निमित्तं सायारम्भः । अतः प्रातर्होमस्य श्रूयमाणोपि कालो बलादङ्गी भवति । न हि निमित्तस्यानेकत्वमिष्यते । तस्मात्कृतत्वान्न पुनः प्रातराहुतिर्देयेति ॥१५३॥

पौर्णमासान्ते चामावास्यमग्निहोत्रवत् ॥ १५४ ॥

तुल्यन्यायत्वात् । अधिकरणातिदेशश्चातुर्मास्यराजसूयादिष्वपि प्रदर्शनार्थः ॥ १५४ ॥

हविष्येषु चेदाह्रियमाणेषु मरणं दक्षिणाग्नावेनान्त्सन्दहेत् ॥ १५५ ॥

हविष्येषु चेद्व्रीहियवादिषु आह्रियमाणे पौर्णमासादौ यजमानस्य मरणं भवति दक्षिणाग्नावेनान्त्सन्दहेत् हविष्यान् । एवं हि श्रूयते । यदधिश्रितेऽग्निहोत्रे यजमानो म्रियेतेति प्रकृत्य तदेवैनदभिपर्याधाय विष्यन्दयेदिति । पुनश्चाह एतावतीति वै सर्वस्य हविर्यज्ञस्य प्रायश्चित्तिरिति ॥ १५५ ॥

न वाऽयुक्तत्वात् ॥ १५६ ॥

न वा दक्षिणाग्नौ सन्देहत् अनुक्तो ह्याहरणकाले हविष्यग्रहणेन तेषां योगः ॥ १५६ ॥

गार्हपत्ये ग्रहणादि प्रागासादनात् ॥ १५७ ॥

अयुक्तान्त्सन्दहेत्सन्निधानात् ॥ १५७ ॥

आसादनाद्याहवनीये ॥ १५८ ॥

सन्दहेत्सन्निधानादेव ॥ १५८ ॥

मरणान्तं भवति ॥ १५९ ॥

कर्म, कर्त्तुरभावात् ॥ १५९ ॥

संस्थाप्यं वा प्रक्लृप्तत्वात् ॥ १६० ॥

प्रवृत्तं हि तत्तस्यापरिसमाप्तौ दोषश्रवणात् । तदुक्तमाचार्येणापि दोषश्चासमाप्तौ स्यादिति । एवं पक्ष द्वयोपप्रदर्शने सति य एव युक्ततरः पक्षः स एवाश्रयणीयः । कश्चासौ मरणान्तमेव भवतीति । न हि मृते यजमाने मिथ्यासङ्कल्पदोष आशङ्क्यत इति ॥१६०॥

हविष्यवद्धौम्यम् ॥ १६१ ॥

अग्निहोत्रहोमार्थमपि द्रव्यं हविष्यवद्द्रष्टव्यम् । एतदुक्तं गार्हपत्ये ग्रहणादि प्रागासादनादित्येवमादि ॥ १६१ ॥

सन्दीपनवतीः प्रत्यग्न्यधिश्रयत्युखाः ॥ १६२ ॥

मृते यजमाने सन्दीपनवतीनामुखानां प्रत्यग्न्यधिश्रयणं सन्दीपनं च गोमयशुष्ककार्पासादिना । बहुवचनं मन्त्रोच्चारणार्थम्॥१६॥

सन्तापजानग्नीनादाय सशरीरा दक्षिणा

गच्छन्ति ॥ १६३ ॥

सपिण्डाः ॥ १६३ ॥

अनसा ॥ १६४ ॥

शरीरमुद्वहन्ति । शाखान्तरात् ॥ १६४ ॥

वितान; साधयित्वा समे बहुलतृणेऽन्तराग्नी

चितिं चिनोति ॥ १६५ ॥

वितानसाधनमग्नीनां यथादेशस्थापनं कृत्वा समे तृणबहुले देशेऽन्तराग्नी काष्ठैश्चितिं चिनोति ॥ १६५ ॥

पूर्वतरम्—

उद्धृत्यक्षिरिणीः पुरुषाह्वतीः ॥ १६६ ॥

पुरुषमाह्वानं यासामोषधीनान्ता उद्धृत्य ॥ १६६ ॥

विशाखशराश्मग्नन्धापृश्निपर्ण्यध्याण्डाश्च ॥ १६७॥

उद्धृत्येति वर्त्तते । विशाखा दूर्वा शरो मुञ्जः पृश्निपर्णीमाषपर्णी अध्याण्डा ढण्ढयिका ॥ १६७ ॥

केशश्मश्रुनखलोमनिकृन्तनानि कृत्वा त्रिपुरीषं चेच्छन् ॥ १६८ ॥

केशादि निखाय सर्पिषान्तरक्त्वा चितावेनमादधाति कृष्णाजिनमास्तीर्य प्राक्शिरसम्॥१६९॥

यजमानम् । सर्पिषा अभ्यञ्जनं प्रक्षालनं च त्रिपुरीषपक्ष एव ॥ १६९ ॥

सप्तसु प्राणायतनेषु सप्तहिरण्यशकलान्प्रास्यति मुखे प्रथमम् ॥ १७० ॥

प्रक्षिपति ॥ १७० ॥

दक्षिणहस्ते जुहूं सादयति घृतपूर्णाम् ॥१७१॥

अधिकारमुपजीवन्नाह--

स्फ्यं च ॥ १७२ ॥

दक्षिणहस्त एव पाठक्रमेण सर्वपात्रयचनान्ते ॥ १७२ ॥

उपभृतं सव्ये ॥ १७३ ॥

सादयतीति वर्त्तते ॥ १७३ ॥

उरसि ध्रुवाम् ॥ १७४॥

मुखेऽग्निहोत्रहवणीम् ॥ १७५ ॥

नासिकयोः स्रुचौ ॥ १७६ ॥

खादिरौ न तावत् । आज्यग्रहणार्थत्वात् ॥ १७६ ॥

कर्णयोः प्राशित्रहरणे शिरसि चमसं प्रणीताप्रणयनम् ॥ १७७ ॥

कपालानि चैके ॥ १७८ ॥

एके तच्छन्नेच्छन्ति । प्रतिपत्त्यन्तरविधानात् । अप्स्ववहरणं हि तेषामुक्तम् ॥ १७८ ॥

पार्श्वयोः सूर्पे ॥ १७९ ॥

द्वितीयं प्रतिप्रस्थातृसक्तम् । अकृतवरुणप्रघासस्य तु छित्त्वैकं द्विधोपधीयते तैत्तिरीयपाठाच्छित्त्वैवैकमिति ॥ १७९ ॥

उदरे पात्रीं; समवत्तधानीं पृषदाज्यवतीं;
शिश्ने शम्यामरणी वृषणयोः ॥ १८० ॥
अन्तरोरु ज्ञापात्राण्यन्यानि ॥ १८१ ॥

उपधीयन्ते ॥ १८१ ॥

अप्स्ववहरणं मृन्मयाश्ममयानाम् ॥ १८२ ॥
अयस्मयानि वा ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १८३ ॥

वा एवमप्यप्स्ववहरणम् । विकल्पेन हि श्रुतौ पाठः ॥ १८३॥

अनुस्तरणीचेत्पश्चात्कर्णमाहृत्य हस्तयोर्वृक्कौ ॥ १८४॥
अङ्गेष्वङ्गानीति जातूकर्ण्यः ॥ १८५ ॥

आह । उपधीयन्ते ॥ १८५ ॥

न वास्थिसन्देहात् ॥ १८६ ॥

न वाङ्गान्यङ्गेषूपधीयन्ते । अस्थ्नां हि सन्देहो मा भूदिति । अत उत्कृत्य मांसान्युपधेयानि ॥ १८६ ॥

वपया मुखमवच्छाद्याग्निभिरादीपयन्ति ॥ १८७ ॥

वपया च मुखाच्छादनमनुस्तरणीपक्ष एव । अनुस्तरणी गौः ॥ १८७ ॥

आहुतिं जुहोति पुत्रो भ्रातान्यो वा ब्राह्मणो ऽस्मात्त्वमधिजातोऽसि त्वदयं जायतां पुनः असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति ॥ १८८ ॥

सकलपाठः पत्न्या अप्यनूहप्रज्ञप्त्यर्थः । ब्राह्मणग्रहणं च पुत्रभ्रात्रोः क्षत्रियवैश्ययोर्व्युदासार्थम् ॥ १८८ ॥

अनपेक्षमेत्योपस्पृशन्त्यपः ॥ १८९ ॥

चितिमनपेक्षमाणा एत्योपस्पृशन्त्यपः । अपामुपस्पर्शनम् गृह्योक्तम् ॥ १८९ ॥

सञ्चयनं चतुर्थ्यामयुग्मान् ब्राह्मणान्भोजयित्वा पलाशवृन्तेनास्थीनि परिवर्त्य परिवर्त्याङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यामादाय पलाशपुटे प्रास्यति ॥ १९० ॥

सञ्चयनमिति कर्मणो नामधेयम् । तत् चतुर्थेऽहनि कर्तव्यम् । अयुग्मान् ब्राह्मणान्भोजयित्वा पलाशवृन्तेनास्थीनि परिवर्त्य परिवर्त्याङ्गुष्ठकनिष्ठिकाभ्यामादाय पलाशपुटे प्रक्षिपति ॥ १९० ॥

शम्यावकाः कर्दमं च श्मशाने ॥ १९१ ॥

च शब्दात्प्रास्यति । श्मशानशब्देन अस्थिसञ्चय उच्यत इति सम्प्रदायः । भस्मकूट इत्यपरे । ते च शमीशब्देन शमीशाखामिच्छन्ति । इतरे तु तत्पर्णानि ॥ १९१ ॥

अक्त्वास्थीनि सर्वसुरभिमिश्राणि दक्षिणपूर्वायतां कर्षूं खात्वा कुशानास्तीर्य वस्त्रावकृतं च हारिद्रं वागिति निवपत्यस्मिन् ॥ १९२ ॥

घृतेनाक्त्वास्थीनि सर्वसुरभिणा मिश्रीकृत्य दक्षिणपूर्वाय-

तां कर्षूं खात्वा तत्र कुशानास्तीर्य हारिद्रं च वस्त्रावकृतं वागित्यनेन मन्त्रेण निवपत्यस्थिनि ॥ १९२ ॥

एतद्वाजसनेयकम् ॥ १९३ ॥

वक्ष्यमाणं तु शाखान्तरात् ॥ १९३ ॥

अनेन वा ॥ १९४ ॥

मन्त्रेण निर्वपति ॥ १९४ ॥

त्वा मनसानार्त्तेन वाचा ब्रह्मणा त्रय्या विद्यया पृथिव्यामक्षिकायामपाꣳरसेन निवपाम्यसाविति ॥ १९५ ॥

श्मशानं चिकीर्षतः कुम्भे सञ्चयनम् ॥ १९६॥

पितृमेधं कर्त्तुमिच्छतः कुम्भे सञ्चयनं कर्त्तव्यम् । तस्मिंश्च पक्षे कुशहारिद्रास्तरणमस्थिसंस्काराद्धर्ममात्रत्वाच्च कुम्भ एव कर्त्तव्यम् ॥ १९६ ॥

निधानं च तूष्णीम् ॥ १९७ ॥

निखननं च कुम्भस्य तूर्ष्णी कर्त्तव्यम् ॥ १९७ ॥

प्रोषितश्चेत्प्रेयात्प्राचीनावीती निवान्यां दुग्ध्वा दक्षिणतोऽधिश्रयणोद्वासने ॥ १९८ ॥

कुर्यात् ॥ १९८ ॥

तत एव हरणम् ॥ १९९ ॥

दक्षिणत एवस्रुग्धरणं कर्त्तव्यम् ॥ १९९ ॥

अधस्तात्समिधे धारयन् ॥ २०० ॥

स्रुचं हरतीति शेषः ॥ २०० ॥

उदगग्रान् कुशान् दक्षिणाग्रान् कृत्वा ॥२०१॥

तांश्च स्वावसर एव ॥ २०१ ॥

सकृद्वा पितृवत्पर्यस्य ॥ २०२ ॥

सकृदेव पितृवदपसव्यं पर्यस्येत् । तस्य वा एतस्याग्निहोत्रस्योपचार इति प्रकृत्य सर्वं ह्येतदेवं श्रूयत इति ॥ २०२ ॥

अतः परं कर्माचष्टे—

शरीण्याहृत्य कृष्णाजिने पुरुषविधिं विधायोर्णाभिः प्रच्छाद्याज्येनाभिघार्य पूर्ववद्दाहः ॥२०३॥

कर्त्तव्यम् ॥ २०३ ॥

शरीरनाशे त्रीणि षष्टिशतानि पलाशवृन्तानां कृष्णाजिने पूर्ववत् ॥ २०४ ॥

पुरुषविध्यादि पूर्ववद्दाहान्तम् । तेषामेव सञ्चयनं पितृमेधश्च तैरेवेति ॥ २०४ ॥

अनिष्ट्वाग्रयणेन नवस्याश्नीयापतितस्य भुक्त्वा प्रतिगृह्य विद्विषाणयोर्वाज्यं याजयित्वाविं प्रतिगृह्योभयादद्वा यस्याग्निभिरन्यं याजयेयुर्यो वा यजेत वैश्वानरं निर्वपेत् ॥२०५॥

निगदव्याख्यातं वैश्वानरो यजनीयेऽहनि अन्वारम्भणीयापूर्वकः ॥ २०५ ॥

कृष्णं वासो दक्षिणा ॥ २०६ ॥

पुरोडाशे क्षामे वशिष्टे समाप्य तदेव पुनर्निर्वपेत् ॥ २०७ ॥

क्षामे दग्धे पुरोडाशेऽवशिष्टं कर्म समाप्य तस्यैव हविषो निर्वापः कार्यः ॥ २०७ ॥

अत्रेदं विचार्यते । किमशेषदाहे पुनर्निर्वापः उतैकदेशदाहेपीति । किं तावत्प्राप्तम् । सूत्रेणैव पक्षः—

एकदेशदग्धेऽपि संयोगात् ॥ २०८ ॥

एकदेशदग्धेऽपि नैमित्तिकं प्रवर्त्तते । कुत एतत् । दाहसंयोगात् । दाहसंयोगोऽत्र निमित्तं एकदेशदाहोपि दाह एवेति ॥ २०८ ॥

दर्शनाच्च ॥ २०९ ॥

दृश्यते चायमर्थो यथैकदेशदाहेऽपि भवति । यदा तद्धविः सन्तिष्ठतेऽथ पुनर्निर्वपेदिति तेनैव हविषा समाप्तिं दर्शयति । तच्चैकदेशदाह उपपद्यत इति ॥ २०९ ॥

एवं प्राप्त आह—

न नित्यत्वात् ॥ २१० ॥

नैकदेशदग्धे नैमित्तिकं नित्यो ह्यग्निसंयोगात् पुरोडाशस्य दाहो भवति । यत्र यस्य पुरोडाशौ क्षायत इति निमित्तशब्दोपरोधः स्यात् । सर्वस्यैवाग्निसंयोगात् पुरोडाशक्षायत्वमापद्यत इति । तस्मान्नैकदेशदाहे नैमित्तकम ॥ २१० ॥

यत्तु दर्शनमुक्तं तत्परिह्रियते—

कर्मार्थं दर्शनम् ॥ २११ ॥

तद्धविः सन्तिष्ठत इत्यत्र हविःशब्देन कर्म लक्ष्यते तदा तद्धविष्कं कर्म सन्तिष्ठत इति । अशेषस्य दग्धौ सत्यां द्रव्यान्तरेण परिसमाप्तिः ॥ २११ ॥

पशुश्चेदुपाकृतः पलायते वायवे तमनुदिश्यान्यं तद्वर्णं तद्वयसमालभेत ॥ २१२ ॥

यदि पशुरुपाकृतो नश्येत् वायवे तं पशुमयं वायव इत्येवमनुदेशं कृत्वा अन्यस्तद्वर्णस्तद्वया आलब्धव्यः ॥ २१२ ॥

उपलभ्य वायवे तम् ॥ २१३ ॥

पशुमुपलभ्य वायवे आलभेत मिथ्यासङ्कल्पदोषपरिजिहीर्षया ॥ २१३ ॥

अनादरणं वा ॥ २१४ ॥

न वा पुनरालम्भ आदर्त्तव्यः । न ह्यत्र चोदनेति ॥ २१४ ॥

प्राक् प्रयाजेभ्यश्चेन्नियुक्तो म्रियेतान्य मालभेत ॥ २१५ ॥

पशुर्नियुक्तः सन् यदि प्राक्प्रयाजेभ्यो म्रियेतान्य आलब्धव्यः ॥ २१५ ॥

पूर्वस्य वपां दक्षिणाग्नौ जुहुयात् ॥ २१६ ॥

तदा च पूर्वस्य वपा दक्षिणाग्नौ होतव्या ॥ २१६ ॥

सोमश्चेन्मार्जालीये ईजानाः पितरो ये पितामहा ये ऽनीजाना यज्ञियाः सोमपास्तेषामेषपशुरालब्धो ऽग्नौ स्वाहा देवेभ्यः सुहुतो यमायेति ॥ २१७ ॥

सोमश्चेन्मार्जालीये वपा होतव्या य ईजानाः पितर इत्यनेन मन्त्रेण ॥ २१७ ॥

अनपनयो वाऽदुष्टत्वात् ॥ २१८ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । अनपनयः पूर्वस्य पशोर्न ह्यसौ दुष्ट इति । अतस्तेनैव यागः कर्त्तव्यः तदीयैव वपा दक्षिणाग्नौ मार्जालीये वा होतव्येति । नैमित्तिककार्यापत्त्या चात्र दक्षिणाग्निमार्जालीययोराहवनीयधर्मप्रवृत्तिः ॥ २१८ ॥

अवदानहानौ नाद्रियेत ॥ २१९ ॥

पश्वत्रदानहानावनादरः । एवं हि श्रूयते । तस्माद्यदि किंचिदवदानं हीयेत न तदाद्रियेतेति ॥ २१९ ॥

हृदय नाशे त्वन्यमालभेतेत्येके हृदयं पशुरिति श्रुतेः ॥ २२० ॥

एके आचार्या हृदयनाशेऽन्यं पशुमालभन्ते। तस्मादेवं श्रूयते। हृदयमु हि वै पशुरिति। तन्नाशे च सर्व एव पशुर्नष्टः स्यादिति॥२२०॥

सर्वेषां वाज्यस्य यजेत् ॥ २२१ ॥

वाशब्दः सूत्रद्वयोपात्तपक्षव्यावर्त्तकः । नावदानहानावनादरो न च हृदयनाशेऽन्य आलब्धव्यः यत्कारणं यत्किञ्चिदवदानं हीयते न तदाद्रियेतेत्यर्थवादः। परिशेषोयम् किमर्थं इति चेत् । स हृदयस्यैवाग्रेवद्यतीत्यग्रताविधानार्थः । हृदयं वै पशुरित्ययमप्यर्थवादोग्रताविधानार्थ एव । तस्मात्सर्वेषामवदानानां प्रत्येकं नाशे आज्यस्य यजेत् ॥ २२१ ॥

उक्तं ह्याचार्येण—

अर्थवादमात्रं पशुवचनम् ॥ २२२ ॥

इति ॥ २२२ ॥

संज्ञप्यमानश्चेद्वाश्येताहुतिं जुहुया यत्पशुर्मायुमकृतोरो वा पद्भिराहते अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान्मुञ्चत्वंहस इति ॥ २२३ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २२३ ॥

इमं मे वरुणेति प्रत्यृचं द्वाभ्याम् ॥ २२४ ॥

मन्त्राभ्यां जुहोति ॥ २२४ ॥

पशूखाचेत्स्रवेत्सान्नाय्योखा वा तामभिमन्त्रयेतोखां स्रवन्तीमगदामन्म त्वष्टा वायुः पृ-

थिव्यन्तरिक्षम् यतश्चुतद्भुतमग्नौ तदस्तु न तत्प्राप्नोति निर्ऋतिः परस्तादिति ॥ २२५ ॥

अनेन मन्त्रेण । ननु च सान्नाय्योखाभिमन्त्रणं पशावन्वयप्राप्तत्वादवाच्यम् । नैष दोषः । सान्नाय्योखायां हि प्रधानद्रव्यच्युतिः पशूखायां तूपसर्जनोदकस्य न प्राप्नोति तेनाप्राप्तत्वादुच्यते ॥ २२५ ॥

यूपविरोहणेऽन्तस्तन्त्र; स;स्थितेऽहनि ॥ २२६ ॥

त्वाष्ट्रं बहुरूपमालभेत ॥ २२७ ॥

यद्यहर्गणे तन्त्रमध्ये यूपविरोहणं भवति । तदा संस्थिते ऽहनि त्वष्टृदेवत्यं पशुं बहुरूपं पाटलमालभेत । सर्वाहः शेषभूतो यूपस्तन्निमित्तत्वाच्च पशुरपि सर्वाहः शेषभूत एवेति संस्थिते ऽहनीत्युक्त[illegible] तत्कालता मा भूदिति । अत्र च केचित्सान्निपातिकैरेवाङ्गैरुपेत[illegible] त्वाष्ट्रं कुर्वन्ति । आरादुपकारकाणि तु सवनीयसक्तान्येव सन्ती[illegible] तानि प्रसज्यन्ते । अपरे त्वन्यथा वर्णयन्ति न ह्यत्र प्रसङ्गो विद्यते । प्रत्येकमहरहः सवनीयाद्यङ्गतन्त्रमेव विहितम् । ततश्च यद्यपि पत्नीसंयाजान्तता पदार्थपर्यवसानं तथाप्यहरहः पत्नीसंयाजान्तैरेवाङ्गैः सम्बन्धमेव द्रष्टव्यम् । अन्यथा हि सवनीयपुरोडाशादिविधानानुपत्तिः स्यादिति । अप्रसङ्गश्चेत्सर्वाङ्गोपेत एव त्वाष्ट्रः कर्त्तव्यः । अयमेव च पक्षो वरतर इवाभाति ॥ २२७ ॥

अनूबन्ध्यायै वपामुत्खिद्यानुमर्शी गर्भमेष्टवै ब्रूयात् ॥ २२८ ॥

अनेन च शमिता प्रेष्यते । ततश्चाध्वर्युः प्रैषदाने ॥ २२८ ॥

दर्शने स्थालीं चैवोष्णीषं चोपकल्पयितवै ब्रूयात् ॥ २२९ ॥

अयं च शमितुः प्रतिप्रैषः । तदर्थोऽध्वर्योरेव ॥ २२९ ॥

विज्ञप्तिः ।

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।
५ भारतवर्षीयै, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८
६ कालान्तरे प्रतिस्तबकं " " १ " ०
७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाष्टभाषा प्रकाश सहितम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	२
(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः	(मीमांसा)	२
(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता सम्पूर्णः ।	(मीमांसा)	२
(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।	(वेदान्तः)	६

(९) स्याद्वादमञ्जरी–मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्–विशिष्टाद्वैत–ब्रह्मनिरूपणा-परम्–श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णः (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः (वेदान्तः) ३

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयःन्यायानुसारिप्रथमादि-सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । (वेदान्तः) १३

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । (वेदान्त) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमद्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैत साम्राज्यधुरन्धरश्रीभट्टनाराणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम् । श्रीशङ्करभट्टकृतो मामांसासारसंग्रहश्च । सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् । १०

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्त) १

(२१) श्रीहर्षप्रणीतम् खण्डनखण्डखाद्यम् आनन्द पूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । (वेदान्त) १

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचितः । १

पत्रादिप्रेषणस्थानम्

हरिदासगुप्तः,
चौखा-संस्कृतपुस्तकालय
बनारस सिटी ।

११

August. 1905

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 92.

कात्यायनश्रौतसूत्रम् ।

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KÂTYÂYANA ŜRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŜRI KARKÂCHÂRYA,

EDITED BY

VYÂKARNÂCHÂRYA PAṆḌIT MADANMOHAN PÂTHAK,

Professor of Mimâmsâ and Dharmashâstra,

Ranabir Sanskrit Pâṭhashâlâ,

Central Hindu College, Benares.

FSCICULUS XI.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY.

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPÔT:

BENARES.

AGENTS:--OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

PANDIT JYESHṬHARAMA MUKUNDJI, BOMBAY.

Printed by Hari Dâs Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILASA PRESS.

BENARES.

Price Rupee One.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—९२

वपान्ते ऽनपेक्षमध्वर्युः प्रेष्यति निरूहैतं ग-
र्भमिति विरुज्य श्रोणी प्रत्यञ्चं निरूहितवै
ब्रूयात् ॥ २३० ॥

प्रेषद्वयं चैतत् । उभयत्र हि क्रियापदमाम्नातं प्रेष्येति ब्रूहीति च । तत्रेतिकरणापरिच्छिन्न एकः प्रेषः शेषो द्वितीयः । प्रयोजनं मध्ये विरामः ॥ २३० ॥

निरुह्यमाणमभिमन्त्रयत एजतु दशमास्य इति
पशुवदवदानं गर्भस्य ॥ २३१ ॥

कर्त्तव्यम् ॥ २३१ ॥

कण्ठं वावकृत्य स्थाल्यां मेधश्रावणम् ॥२३२॥

कर्त्तव्यम । मेधपक्षे च स्थाल्या अमन्त्रकं प्रोक्षणं जुहोति त्वात् ॥ २३२ ॥

अवदानसहितमधिश्रित्योष्णीषवेष्टितं गर्भं पा-
र्श्वतो निदधात्यनभिघारितमवदानवद्धृत्वा
दक्षिणतो मेधं निदधाति ॥ २३३ ॥

अनभिघारितमेधमन्तरा यूपाग्नी हृत्वा दक्षिणतोऽङ्गानां स्थापयति ॥ २३३ ॥

प्रतिप्रस्थाता वशावदानकाले प्रचरण्यां मे-
धमवद्यति ॥ २३४ ॥

प्रचरण्याश्च मन्त्ररहिता जुहूवत्संस्कारक्रिया । मेधस्य चोपस्तीर्य द्विरवदानं प्रत्युपस्तारश्च ॥ २३४ ॥

अवदानान्यनु जुहोति यस्यै त इति ॥ २३५ ॥

यथावदानान्यनु मेधं जुहोति यस्यै त इत्यनेन मन्त्रेण ॥२३५॥

अङ्गान्यहुता यस्य यस्या इति यथालिङ्गम् ॥२३६॥

यल्लिङ्गो गर्भः ॥ २३६ ॥

अविज्ञाते पुंवत् ॥ २३७ ॥

अविज्ञाते गर्भे पुंवत्प्रयोगः ॥ २३७ ॥

स्विष्टकृद्वनस्पत्यन्तरे प्रत्येत्य प्रतिप्रस्थाता प्रचरण्याꣳ सर्वं मेधमवद्यति ॥ २३८ ॥

स्विष्टकृतमनु जुहोति पुरुदस्म इति ॥ २३९ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २३९ ॥

स्विष्टकृदन्त उष्णीषवेष्टितस्य वृक्षासञ्जनं वाप्स्ववहरणं वाखूत्करोपकिरणं वा ॥ २४० ॥

वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ २४० ॥

अनुव्याहारभयं त्वेतेषु ॥ २४१ ॥

वृक्ष एनं मृतमुद्धास्यन्तीति । तथा अप्स्वेव मरिष्यतीति । निन्दार्थवादः । पक्षान्तरविधानार्थं तदभिधीयते ॥ २४१ ॥

समिष्टयजुरन्ते शामित्र एव जुहुयात्तिष्ठन्मरुत इत्यस्वाहाकृत्य महीद्यौरित्यङ्गारैरभ्यूहति ॥ २४२ ॥

गर्भम् ॥ २४२ ॥

अग्निहोत्र आसन्नेषु चेत्पालेष्वाहवनीयोऽनुगच्छेद्गार्हपत्ये जुहुयात्प्राण उदानमप्यगादिति ॥२४३॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २४३ ॥

गार्हपत्यश्चेदाहवनीय उदानः प्राणमप्यगादिति ॥ २४४ ॥

अनेन जुहोति ॥ २४४ ॥

दक्षिणाग्निश्चेद्गार्हपत्ये व्यान उदानमप्यगादिति ॥ २४५ ॥

जुहुयात् ॥ २४५ ॥

सर्वे चेत्तूर्णं मथित्वा प्रतिवातमुद्धृत्य वायव्यामाहुतिं हुत्वा यथानुपूर्व्यकरणम् ॥ २४६ ॥

उपावहृतेषु पात्रेषु यदि सर्वेऽग्नयो ऽनुगच्छेयुः तदा तूर्णं शीघ्रं मथित्वा प्रतिवातमाहवनीयमुद्धृत्य वायव्यामाहुतिं जुहुयात् । पुनस्तमेवाहवनीयं प्राञ्चमुद्धृत्य यथानुपूर्व्यमग्निहोत्रक्रिया ॥२४६॥

निवातं चेत्पूर्ववन्मथित्वा प्राञ्चमुद्धृत्य गार्हपत्ये संस्कृत्य पश्चादाहवनीयस्य स्वयं पानम् ॥ २४७ ॥

उपावहृतेष्वेव पात्रेषु यदि निवाते सर्वे ऽग्नयो ऽनुगच्छेयुस्तदा पूर्ववत् तूर्णं मथित्वा प्राञ्चमाहवनीयमुद्धृत्य गार्हपत्ये संस्कृत्य । संस्कारश्च होमार्थत्वादभिधीयते । पश्चादाहवनीयस्योपविश्य स्वयमेव पानम् । अयञ्चाग्निहोत्रविकार इति सम्प्रदायः । अभ्युदितेष्टिवत् । अत्र पुनः श्रूयते सैव तत्र प्रायश्चित्तिरिति तेन कार्यापत्तिरशक्या वक्तुम् ॥ २४७ ॥

अग्निहोत्रातिपत्तावाहुतिं जुहुयान् मनो ज्योतिर्जुषतामाज्यस्य विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधातु या इष्टा उषसो या अनिष्टास्ताः सन्तनोमि हविषा घृतेन स्वाहेति ॥ २४८ ॥

अनेन मन्त्रेण । अतिपत्तिश्रवणाच्च कार्यापत्तिरवगम्यते ।

तथा च मन्त्रलिङ्गं विच्छिन्नं यज्ञं समिमं दधात्विति । तथा या इष्टा उषसो या अनिष्टास्ताः सन्तनोमीति ॥ २४८ ॥

सत्त्रायागूर्याअशक्तौ विश्वजितातिरात्रेण यजेत ॥ २४९ ॥

गुरी उद्यमे । सत्त्रायागूर्य सत्त्रायोद्यमं कृत्वा सत्त्राय सङ्कल्पे सतीत्यर्थः । एवं हि श्रूयते । सर्वेभ्यश्छन्दोभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः सर्वेभ्यस्तोमेभ्य आत्मानमागुरुते यः सत्त्रायागुरुते विश्वजितातिरात्रेण यजेतेति ॥ २४९ ॥

सत्त्राङ्गं वागूर्णमात्रश्रुतेः ॥ २५० ॥

वाशब्दः पक्षान्तरप्रतिपत्त्यौ । सत्त्राङ्गं वा विश्वजिद्भवति । ततश्च कृतेपि सत्त्रे प्रवर्त्तते । कुत एतत् । आगूरणमात्रश्रवणात् । न हि कश्चिदनागूर्य करोति । आगूरणं च निमित्तं विश्वजितः । तस्मात्कृतेपि सत्त्रे प्रवर्त्तत इति । एवं पक्षद्वयोपप्रदर्शने सत्युच्यते । न कृते सत्त्रे प्रवर्त्तते अकृत एव प्रवर्त्तते । कुत एतत् । आगूरणनिमित्तस्य तावत्कालभावित्वात् । यावन्न क्रियते सत्त्रं तावदेव सङ्कल्पमिति । अपि च निष्क्रयकार्ये भवति । विश्वजिद्यागं हि प्रकृत्योच्यते सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यः सर्वेभ्यः स्तोमेभ्यः सर्वेभ्यश्छन्दोभ्य आत्मानं निष्क्रीणीत इति । निष्क्रयश्चाकृत एव भवति ॥ २५० ॥

दीक्षितानां चेत्साम्युत्थानं जायेत सोमं विभज्य तेनैव सर्वत्रेदसेन यजेरन् ॥ २५१ ॥

अथ यदि सन्दीक्षिताः साम्युत्तिष्ठेरन्निति प्रकृत्यैवमेवं हि श्रूयत इति । साम्युत्थानं चार्द्धसमाप्ते सत्त्र उत्थानम ॥ २५१ ॥

क्रीते विभागः श्रुतेः ॥ २५२ ॥

स च विश्वजित् क्रीते सोमे भवति नाक्रीते । कुत एतद्विभागश्रवणात् । सोममपभज्येति । न चाक्रीतस्य विभागः सम्भवति । तस्मात्क्रीते विश्वजित् ॥ २५२ ॥

उपपाताद्वोभयतः ॥ २५३ ॥

वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ । उभयत्र क्रीते चाक्रीते च साम्युत्थाने विश्वजिद्भवति । कुत एतत् । उपपातात् साम्युत्थानं हि निमित्तं तद्यदि विभागेन विशेष्यते वाक्यं भिद्येत । तस्मात् उभयतो विश्वजित् ॥ २५३ ॥

तर्हि कथमुच्यते सोममपभज्येति विभागश्रवणात्—

त्रिभागः क्रियागुणत्वात् ॥ २५४ ॥

क्रियागुणभूतानां द्रव्याणां सामर्थ्यपरिप्राप्तो विभागः सोऽनूद्यते सोमशब्देन लक्षणया सोममपभज्येति ॥ २५४ ॥

अनीतासु चेद्दक्षिणासूद्गात्रपच्छेदोऽदक्षिणः संस्थाप्य पुनराहारः ॥ २५५ ॥

यद्यनीतासु दक्षिणासूदुगातापच्छिद्यते तं क्रतुमदक्षिणं संस्थाप्य पुनराहरणम् ॥ २५५ ॥

प्रस्तोता चेद्ब्रह्मणे वरं दत्वा पुनर्वरणम् ॥२५६॥

प्रस्तोता चेदपच्छिद्यते ब्रह्मणे वरं दत्वा पुनर्वरणं प्रस्तोतुः॥२५६॥

प्रतिहर्त्ता चेत्सर्ववेदसं देयम् ॥ २५७ ॥

युगपच्चेद्विरोधाद्विकल्पः ॥ २५८ ॥

उदूगातृप्रतिहर्त्रोर्युगपदपच्छेदे विरोधाद्विकल्पो नैमित्तिकस्य ॥ २५८ ॥

पूर्वदौर्बल्यमानुपूर्व्ये प्रकृतिवत् ॥ २५९ ॥

अनयोरेवानुपूर्व्यापच्छेदे पूर्वनिमित्तं दुर्बलमुत्तरं च बलवत् । पूर्वविज्ञानानुपमर्देनेनोत्तरस्यानुत्पत्तेः । तद्यथा प्राकृतं कौशं विज्ञानं विकृतौ चोदकप्राप्तं प्रत्यक्षेण शरविज्ञानेन बाध्यत एवम् ॥ २५९ ॥

यस्मिन्नहन्युद्गात्रपच्छेदोऽहर्गणे तस्यावृत्तिः ॥२६०॥

भवति ॥ २६० ॥

पत्न्युदक्या दीक्षारूपाणि निधाय सिकता-
स्वासीतोपस्रवणात् ॥ २६१ ॥

पत्नी रजस्वला दीक्षारूपाणि शङ्कादीनि निधाय सिकतास्वा-सीतारक्तविरमात् ॥ २६१ ॥

तिष्ठेत्सन्धिवेलयोः ॥ २६२ ॥

तिष्ठतिक्रिया नियम्यते ॥ २६२ ॥

वेदिसमीपे सुत्यासु ॥ २६३ ॥

सुत्यासु वर्त्तमानासु वेदिसमीपे तिष्ठेत् ॥ २६३ ॥

त्रिरात्रान्ते गोमूत्रमिश्रेणोदकेन स्नापयित्वा
परिधानादि करोति सान्निपातिकम् ॥ २६४ ॥

पदार्थजातम् ॥ २६४ ॥

प्रजातायाश्च दशरात्रादूर्ध्वं स्नानादि ॥२६५॥

कर्म भवति ॥ २६५ ॥

न गर्भिणीं दीक्षयेदित्येके ऽयज्ञिया गर्भा
इति श्रुतेः ॥ २६६ ॥

नानूबन्ध्या प्रकरणात् ॥ २६७ ॥

अनूबन्ध्यां हि प्रकृत्य श्रूयते अयज्ञिया वै गर्भा इति न सार्वत्रिकम् । तत्रापि चायमर्थवादो मन्त्रस्तुत्यर्थः ॥ २६७ ॥

दीक्षितोऽमनोज्ञं स्वप्नं दृष्ट्वा जपेत्पर्य्यावर्त्ते
दुस्वप्न्यात्पापः स्वप्नादभूत्यै ब्रह्माहमन्तरं
करवे परः स्वप्नमुखा कृधीति ॥ २६८ ॥

अमुं मन्त्रम् ॥ २६८ ॥

इन्द्रियं स्कन्नमद्भिरुपासिञ्चद्योमेद्य पयसो रसः परि दोषादुदर्पिथः अग्निहोत्रमित्र सोमेन तमहं पुनराददे इति ॥ २६९ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २६९ ॥

उदकं चेत्तरेत्तदभिमन्त्रयेतोन्दतीर्बलं धत्तौजो धत्त सहो धत्त मा मे दीक्षां मा तपो निर्बधिष्टेति ॥ २७० ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २७० ॥

अवदृष्टश्च ॥ २७१ ॥

चशब्दादनेनैव मन्त्रेणाभिमन्त्रयेत् ॥ २७१ ॥

अमेध्यं दृष्ट्वा सूर्यमुपतिष्ठेताबद्धं मनो दरिद्रं चक्षुः सूर्यो ज्योतिषां श्रेष्ठो दीक्षे मा मा हासीदिति ॥ २७२ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २७२ ॥

शोणितं चेत्कुर्याद्रुद्रियाभ्योऽद्भ्यः स्वाहेति जुहुयात् ॥ २७३ ॥

निष्ठीवेच्चेत् बीभत्साभ्योऽद्भ्यः स्वाहेति ॥ २७४ ॥

धावेच्चेद्धायत्वे स्वाहेति ॥ २७५ ॥

स्विद्याच्चेत्तपस्याभ्योऽद्भ्यः स्वाहेति ॥ २७६ ॥

स्वप्याच्चेत्प्रजापतये स्वाहेति ॥ २७७ ॥

तच्चैतद्दिवा स्वापे भवति ॥ २७७ ॥

आर्त्त्यश्रुकरणे तृप्राभ्योऽद्भ्यः स्वाहेति ॥ २७८ ॥

छर्द्याविष्टः पयः पीत्वोदकं वा छर्दयीत नि-
ष्ठुयतवद्धोमः ॥ २७९ ॥

वयसावप्रस्रुते चमसेऽन्तरिक्षेण पतति या-
तुधानप्रबोधितश्चमसं यमभ्यचुश्चुतदग्निष्ट-
च्छुन्धतादिह पुनः स्वाहेति ॥ २८० ॥

अभ्युपाकृतचमसमुपस्थे कृत्वाग्न आ यावी-
तये गृणातो हव्यदातयेनि होता सत्सि बर्हि-
षि स्वाहेति ॥ २८१ ॥

जुहोति अधस्तनमनुप्राकृते द्रष्टव्यम् ॥ २८१ ॥

आग्नीध्रीये वा हिरण्यगर्भ इत्यृचा ॥ २८२ ॥

आहवनीये वेति विकल्पः ॥ २८२ ॥

हुताहुतसꣳसर्गेऽङ्गारमन्तः परिधि निर्वर्त्त्य ॥ २८३ ॥

कुशतरुणेन जुहोति हुतस्य चाहुतस्य चा-
हुतस्य हुतस्य च पीतापीतस्य सोमस्येन्द्राग्नी
पिबतꣳसुतमिति ॥ २८४ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २८४ ॥

वषट्कृते ॥ २८५ ॥

हुता हुतसꣳसर्गश्चाभक्षिते चमस उन्नयनम् । एवं हि शाखा-
न्तरे श्रूयते । यस्याभक्षितं चमसमभ्युन्नयन्ति ॥ २८५ ॥

चुक्कृते स्वाहेत्यनुवषट्कृते ॥ २८६ ॥

जुहोति ॥ २८६ ॥

संसर्गकाले वोपपातसामर्थ्यात् ॥ २८७ ॥

वाशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । न वा वषट्कारानुवषट्कारयोर्होमः । उपपातो ह्ययं श्रूयते । नैमित्तिकस्य चोपपातकालता न्याय्येत्युक्तम् । यत्पुनरुक्तं वषट्कृते ऽनुवषट्कृते वेति । तद्धोमद्वयविषयत्वेनाशङ्क्यते ॥ २८७ ॥

तस्य भक्षणं मा यजमानं तमो विदन्मर्त्विजो मा यः सोममिमं पिबा संसृष्टमभयं कृतुमिति ॥ २८८ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २८८ ॥

अवभृष्टभक्षणमिन्दुरिन्दुमवागात्तस्य त इन्द्रविन्द्रपीतस्येन्द्रियावतो गायत्रच्छन्दसः सर्वगणस्य सर्वगण उपहूतस्योपहूतो भक्षयामीति ॥ २८९ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ २८९ ॥

स्वकाल एव—

त्रिष्टुपच्छन्दसो जगच्छन्दस इति यथा सवनम् ॥ २९० ॥

विशेषः ॥ २९० ॥

अच्छन्दसमेके ॥ २९१ ॥

छन्दः शब्दमेके न कुर्वन्ति ॥ २९१ ॥

पातितं चमसमालभतेऽस्कन्पर्जन्यः पृथिवी-
मस्कन् गामृषभो युवा अस्कन्नेमा विश्वाभू-
तानि प्रस्कन्नाज्जायता॑ हविरिति ॥ २९२ ॥

अनेन मन्त्रेण । चमसशब्देन च द्रव्यं लक्ष्यते तत्संस्कारात् ॥ २९२ ॥

उत्तरपूर्वे जुहोत्युपरवे चमसं दुष्टं प्रजापतये
स्वाहेत्यथ येऽन्येऽनादिष्टास्तान्खरे जुहुयाद-
ग्नये वैश्वानराय स्वाहेति नाराश॑सश्चेदुप-
वायात्तदुक्तम् ॥ २९३ ॥

नाराश॑सश्चेच्छुष्येत तदुक्तं पूतभृतश्चमसानिति । उत्तरेण सह विकल्पार्थमिदमुच्यते ॥ २९३ ॥

अन्त्याद्वा ग्रहात्स्तोकमासिच्य भक्षयेयुः ॥ २९४ ॥

आग्रयणोऽन्त्यो ग्रह उच्यते अन्तसम्बन्धात् ॥ २९४ ॥

कलशश्चेदुपवायात्क्षीरासेचनमेके ॥ २९५ ॥

द्रोणकलशश्चेच्छुष्येत क्षीरासेचनमेके कुर्वन्ति ॥ २९५ ॥

एके—

हिरण्यवद्वोदकम् ॥ २९६ ॥

उन्नयने च ॥ २९७ ॥

एतदेव भवति । उन्नयन्त्यस्मादित्युन्नयनं पूतभृदुच्यते ॥ २९७ ॥

अद्रिभेदने मारुतेन ब्रह्मसाम्ना स्तुवीरन् ॥ २९८ ॥

अद्रौ भिन्ने मरुल्लिङ्गास्वृक्षु ब्रह्मसाम क्रियते । ब्रह्मसाम च माध्यन्दिने ब्राह्मणाच्छ॑सिविग्रहस्तोत्रम् ॥ २९८ ॥

चतुस्त्रिंशद्धोमश्च ॥ २९९ ॥

अद्रिभेदने भवति ॥ २९९ ॥

सोमापहरणे त्रिधाव्रतेच्छतेति ब्रूयात् ॥ ३०० ॥

अध्वर्युर्बहुविषयत्वात्प्रेषणस्य ॥ ३०० ॥

अदर्शनेऽरुणपुष्पाण्यर्जुनान्यभिषुणुयात् ॥३०१॥

अर्जुनशब्दश्चात्र तृणविषयः । अभिषवशब्देन च यागसाधनत्वोपलक्षणम् । श्रुतप्रतिनिधिरयम् । ततश्च सोमशब्देनोपलक्षणम् ॥ ३०१ ॥

श्येनहृतं पूतीकानादारानरुणदूर्वा हारितकुशान्पूर्वालाभे पूर्वालाभ उत्तरान् ॥ ३०२ ॥

अभिषुणुयात् एवं ह्यत्र श्रूयत इति ॥ ३०२ ॥

एकां गां दत्वा समाप्य पुनर्यज्ञः ॥ ३०३ ॥

अत्र च गोः सङ्ख्यासम्बन्धो यज्ञाः तदेकामिति ततश्च हिरण्यादीनां अनिवृत्तिः ॥ ३०३ ॥

अवभृथान्ते वा श्रुतिसामर्थ्यात् ॥ ३०४ ॥

अवभृथान्त एव वा पुनर्यज्ञो भवति । तथा अथावभृथादेत्य पुनर्दीक्षेतेति श्रुतेः ॥ ३०४ ॥

कलशभेदने वषट्कार निधनम् ब्रह्मसाम॥ ३०५ ॥

कर्तव्यम् ॥ ३०५ ॥

अनुलिप्सध्वमिति प्रेष्यति ॥ ३०६ ॥

अध्वर्युः । अन्ये चानुलिप्सन्ते ॥ ३०६ ॥

यदनुलभेरंस्तदेकधनैरभ्युन्नीय प्रभावयन्तः प्रचरेयुः ॥ ३०७ ॥

आग्रायणाद्वाऽनुपलभमानेषु पूर्ववत् ॥ ३०८ ॥

अनुपलभमाने सोमे आग्रयणादादाय एकधनैरभ्युन्नीय पूर्ववत्प्रभावयन्तः प्रचरेयुः ॥ ३०८ ॥

अनीतासु चेद्दक्षिणासु भेदनं पूर्ववद्दत्वा तथैव यज्ञः ॥ ३०९ ॥

स यद्यनीतासु दक्षिणासु कलशो दीर्येत तत्राप्येकामेव गां दद्यादथावभृथादेत्योदेत्य पुनर्दीक्षेतेति हि श्रुतेः ॥ ३०९ ॥

प्रातः सवनाच्चेत्सोमोतिरिच्येत तमुन्नीयोपाकरणमस्ति सोमो अयमिति ॥ ३१० ॥

मन्त्रान्तरविधानादितरो निवर्त्यते ॥ ३१० ॥

मरुत्वतीषु गायत्रेण स्तुवीरन् ॥ ३११ ॥

मरुल्लिङ्गासु ऋक्षु गायत्रेण साम्ना स्तुवीरन् ॥ ३११ ॥

ऐन्द्रावैष्णवं होता शंसति ॥ ३१२ ॥

ऐन्द्रावैष्णवं शस्त्रं होता शंसति ॥ ३१२ ॥

यस्मात्स्तोमादतिरिच्येत स एव कार्यः सर्वत्र ॥ ३१३ ॥

यत्स्तोमसमनन्तरं सोमातिरेको भवति स एव कार्यः सर्वत्र। सर्वत्र ग्रहणात्सवनान्तरेऽपि ॥ ३१३ ॥

माध्यन्दिनाच्चेत्पूर्ववदुपाकरणम् ॥ ३१४ ॥

कर्तव्यम् ॥ ३१४ ॥

ब्रण्महां असीति बृहतीष्वादित्यवतीषु गौ-
रीवितेन स्तुवीरन् ॥ ३१५ ॥

गौरीवितं साम तेन स्तुवीरन् ॥ ३१५ ॥

एतत्कृत्वोक्थ्यं पूर्ववद्धोता ॥ ३१६ ॥

ऐन्द्रावैष्णवं शंसतीत्येतदुक्तं भवति ॥ ३१६ ॥

तृतीयसवनाच्चेद्विष्णोः शिपिविष्टवतीषु
गौरीवितेन ॥ ३१७ ॥

तृतीयसवनाच्चेदतिरिच्येत शिपिविष्टविष्णुलिङ्गासु ऋक्षु गौरीवितेन स्तुवीरन् ॥ ३१७ ॥

वा गृहीत्वा विगृह्णीयात् ॥ ३१८ ॥

वाशब्दाद्यदि पूर्वेण न निःशेषितः सोमस्तत उक्थ्यं गृहीत्वा विगृह्णीयात् ॥ ३१८ ॥

उक्थाच्चेत्षोडशी कार्यः ॥ ३१९ ॥

उक्थ्यसंस्थाच्चेत्तृतीयसवने सोमोतिरिच्येत षोडशी कर्तव्यम् ॥ ३१९ ॥

षोडशिनश्चेदतिरात्रः ॥ ३२० ॥

कर्तव्य इति वर्त्तते ॥ ३२० ॥

अतिरात्रच्चेद्बृहत् ॥ ३२१ ॥

स्तोमः कर्तव्यः ॥ ३२१ ॥

महाव्रतमेके यथोक्तम् ॥ ३२२ ॥

प्रदेशान्तरे ॥ ३२२ ॥

अप्तोर्यामो वा अन्त्याच्चेत्तस्यैवावृत्तिः ॥ ३२३ ॥

अन्त्यशब्देनाप्तोर्यामोभिधीयते । ततश्चेदतिरिच्येत तस्यैवावृत्तिः कार्या ॥ ३२३ ॥

नातीरेकोऽस्तीति श्रुतेः ॥ ३२४ ॥

न ह्यतोऽभ्यधिकोतिरेकोऽस्तीति श्रुतेः ॥ ३२४ ॥

पूर्वात्सवनादतिरिक्तस्योत्तरे सम्पावनमेके ॥३२५॥

एके आचार्याः पूर्वसवनातिरिक्तसोममुत्तरे सोमे सम्पातयन्ति । अस्य विधेरर्थवादोयम् ॥ ३२५ ॥

तं निकामयमानोऽभ्यरितिच्यत इति श्रुतेः॥३२६॥

तमुत्तरसवनसोमं निकामयमानः पूर्वसोमोऽभ्यतिरिच्यते यद्यहमुत्तरं सवनसोमं प्राप्स्यामीति ॥ ३२६ ॥

तृतीयसवनाच्चेद्धारियोजनेऽवनीयहोमः ॥ ३२७ ॥

अस्मृतावृजीषमिश्रस्याप्स्ववहरणम् ॥ ३२८ ॥

यदि हारियोजनकाले न स्मर्यते तदा ऋजीषमिश्रमप्सु अवहरेत् ॥ ३२८ ॥

दीक्षितश्चेदुपतप्येतोप्यानां येनेच्छेत्तेन
चिकित्सेत् ॥ ३२९ ॥

उप्यानि च सर्वसुरभीणि तेषां येनेच्छेत्तेन चिकित्सेत् ॥३२९॥

आग्नीध्रमेनं नयतेति ब्रूयात् कृतं चेत् ॥ ३३० ॥

अध्वर्युः।र्बहुवचनान्तत्वादन्येनेतारस्तच्चाग्नीध्रं यदि कृतं भवति तदैव ब्रूयादिति ॥ ३३० ॥

एवं प्राप्त आह—

अकृतेप्यविशेषात् ॥ ३३१ ॥

अकृतेष्याग्नीध्रे आग्नीध्रमेनं नयतेति वक्तव्यमेव । अविशेषेण हि श्रूयते । तस्माद्यं दीक्षितानामवल्यं विन्ददाग्नीध्रमेनं नयतेति ब्रूयादिति ॥ ३३१ ॥

तदा च—

तद्देशे वासः ॥ ३३२ ॥

दीक्षितस्य भवति ॥ ३३२ ॥

वासतीव्रमुदकमाचामेदित्येके चात्वाल-
गताभ्यः ॥ ३३३ ॥

वसतीवरीभ्यः ॥ ३३३ ॥

तत्र मन्त्रमाह—

आपः प्रजापतिर्यज्ञो यज्ञस्य भेषजमसीति ॥ ३३४ ॥
अनुसत्र एनमालभेरन्वसत्र एतद्वः प्रातः
सवनं तद्रक्षध्वं तद्गोपायध्वं तद्धोमा व्यव-
च्छैत्सीदिति ॥ ३३५ ॥
रुद्रा आदित्या इत्युत्तरयो सवनयोः ॥ ३३६ ॥

विशेषः ॥ ३३६ ॥

म्रियते चेर्न्निर्मन्थ्येन दग्ध्वा शामित्राद्वास्थी-
न्युपनह्य नेदिष्ठिनमुपदीक्ष्य तेन सह
यजेरन् ॥ ३३७ ॥

मृतं यजमानं निर्मन्थ्येन शामित्रेण वा दग्ध्वास्थीन्युपनह्य तस्य यो नेदिष्ठी स्वो भ्राता स्यात् तं दीक्षयित्वा तेन सह यजेरन् ॥ ३३७ ॥

सत्त्रगणयज्ञे सहत्वशब्दात् ॥ ३३८ ॥

एतच्च सत्रे भवति गणयज्ञे च तेन सहयजेरन्निति सह-शब्दात् ॥ ३३८ ॥

एकयज्ञे दर्शपूर्णमासवत् ॥ ३३९ ॥

मरणान्तं भवतीत्येतदुक्तं भवति ॥ ३३९ ॥

एतत्कृत्वा राजानमभिषुत्यागृहीत्वा ग्रहान्-दक्षिणपूर्वस्यां वेदिस्रक्त्यां यामेन स्तुवीरन् ॥३४०॥

यथोपदेशमेतत्कृत्वा राजानमभिषुत्य ग्रहान्गृहीत्वैव दक्षिणा पूर्वस्यां वेदिस्रक्त्यां यामेन साम्ना स्तुवीरन् ॥ ३४० ॥

तिसृषु पराक्षु सार्पराज्ञीषु ॥ ३४१ ॥

तिसृषु पराचीषु अनभ्यावृत्तासु सार्पराज्ञीषु स्तुवीरन्निति बहुवचनादुद्गातारः ॥ ३४१ ॥

मार्जालीये वा ॥ ३४२ ॥

स्तुवीरन्निति विकल्पः ॥ ३४२ ॥

स्तुते मार्जालीयं त्रिः परियन्त्यपसव्यꣳ स-व्योरूनाघ्नाना स्तोत्रिया जपन्तः ॥ ३४३ ॥

स्तुते स्तोत्रे उद्गातारो मार्जालीयमपसव्यं त्रिः परियन्ति सव्योरूनाघ्नाना स्तोत्रियाश्च जपन्तः ॥ ३४३ ॥

अग्न आयूꣳषि पवस इति प्रतिपद्भवति ॥३४४॥

पवमानस्य प्रथमा ऋक्प्रतिपदुच्यते ॥ ३४४ ॥

संवत्सरेऽस्थीनि याजयेयुः ॥ ३४५ ॥

प्रयोजकव्यापारेण प्रयोज्यव्यापारो लक्ष्यते अस्थीनि याज-येरन्निति । यथा निषादस्थपतिं याजयेदिति ॥ ३४५ ॥

इदं विचार्यते किं मरणात्संवत्सरेऽस्थियज्ञः उत कर्मापव-र्गादिति । नियमकारिशास्त्राभावात् अनियमे प्राप्त आह—

कर्मापवर्गादसम्भवान्मरणस्य ॥ ३४६ ॥

कर्मापवर्गात्संवत्सरेऽस्थियज्ञः । न हि मरणं संवत्सरविशेषणत्वेन सम्भवति कदाचित्सत्रमध्येऽपि संवत्सर इति । तस्मात्कर्मापवर्गादेव संवत्सरेऽस्थियज्ञः ॥ ३४६ ॥

अपरिमितस्तोमेन यजेरन् ॥ ३४७ ॥

ज्योतिष्टोमे हि स्तोमपरिमाणमुक्तम् इहापरिमितस्तोमोभिधीयते वचनात् ॥ ३४७ ॥

त्रिवृद्बहिष्पवमानेन वा ॥ ३४८ ॥

अस्थीनि यजेरन् ॥ ३४८ ॥

तदा च—

सप्तदशमन्यत् ॥ ३४९ ॥

सप्तदशस्तोमकमन्यद्भवति ॥ ३४९ ॥

मैत्रावरुणाग्रान् ग्रहान् गृह्णीयात् ॥ ३५० ॥

ऐन्द्रवायवात्पूर्वं मैत्रावरुणो गृह्यत इत्युक्तमेतत् व्यूढच्छन्दसि द्वादशाहे ॥ ३५० ॥

प्रातिनिधिको यजमानं कुर्यात् ॥ ३५१ ॥

नह्यस्थ्नां कर्तृत्वं सम्भवति ॥ ३५१ ॥

दीक्षणीयापुरुषसंस्काराशीर्वर्जम् ॥ ३५२ ॥

क्रियते ॥ ३५२ ॥

समाप्तेऽस्थीनि सपात्राण्यरण्ये निवपेयुः ॥ ३५३ ॥

प्रतिपत्त्यन्तराविधानात् ॥ ३५३ ॥

पुनर्दाहो वा युक्तत्वात्पात्राणाम् ॥ ३५४ ॥

वाशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । पुनर्दाहो भवति नारण्ये निवापः । कुत एतत् । युक्तत्वात् पात्राणाम् । तानि हि प्रतिपत्त्या युज्यन्ते । द्वितीया·

न्तनिर्देशात् दक्षिणाहस्ते जुहूः सादयतीत्येवमादि । अतस्तत्संस्कारात् पुनर्दाहः । यद्यपि चाहिताग्निभिर्दहन्ति यज्ञपात्रैश्चेति करणता पात्राणां तथापि सादने प्रतिपत्तिस्तेषाम् द्वितीयान्तनिर्देशात् । तस्मात्साधूक्तं पुनर्दाहो वा युक्तत्वात्पात्राणामिति ॥ ३५४ ॥

ततः सञ्चयनादि ॥ ३५५ ॥

तत ऊर्द्ध्वं सञ्चयनादि कर्त्तव्यम् ॥ ३५५ ॥

उखां चेद्विभ्रन्म्रियेत सोपकरणमाहिताग्न्यावृतादग्ध्वा नेदिष्ठयाग्निं चित्वा तमस्मा अनुदिशेदित्येके ॥ ३५६ ॥

उखाभरणेन साग्निको ऽहर्गणो लक्ष्यते । तत्र चेन्म्रियेत कश्चिद्यजमानः सोपकरणमाहिताग्न्यावृता दहेत् । एवं ह्यत्र श्रूयते । यद्यु म्रियते स्वैरेव तमग्निभिर्दहत्यशवाग्निरितार यजमाना आसत इति तत्र च नेदिष्ठयग्निं चित्वा तस्मा अनुदिशेदित्येके । नेदिष्ठी हि तत्कार्यं करोति एवं च तत्कार्यं कृतं भवति यदि तत्फलमनुदिशतीत्यभिप्रायः ॥ ३५६ ॥

न कर्म फलासम्भवात् ॥ ३५७ ॥

नैतदेवं फलानुदेशः कर्त्तव्य इति । न हि कर्म फलप्रदानं सम्भवति । अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशप्रसङ्गात् । तस्मान्नैवानुदेशः कर्त्तव्यः ॥ ३५७ ॥

उपदीक्षी स्वेष्वग्निषु नखनिकृन्तनाद्युद्वादनान्तꣳ सान्निपातिकम् ॥ ३५८ ॥

उपदीक्षी नेदिष्ठी स्वानग्नीन्विहृत्य नखनिकृन्तनाद्युद्वातनान्तꣳ सान्निपातिकं कर्म करोति ॥ ३५८ ॥

तेषूपहवमिष्ट्वाग्नी सꣳसृजेत ॥ ३५९ ॥

दीक्षिता उपह्वयध्वमित्येवमुपहवमिष्ट्वाग्निसंसर्गं कुर्यात् ॥३५९॥

अनाहिताग्निश्चेत्तेष्वेवेत्येके वैश्वानरं निर्वपेत्

यस्याग्निभिरन्यं याजयेयुरिति वचनात् ॥३६०॥

यद्यनाहिताग्निर्नेदिष्ठी भवति तदा तेष्वेवाग्निषु नखनिकृन्तनादि करोति। ततश्च वैश्वानरनिर्वापः कार्यः। एवं हि श्रूयते। यस्याग्निभिरन्यं याजयेयुर्यो वा यजेत वैश्वानरं निर्वपेदेति। तस्य चायमेव विषय इत्यभिप्रायः ॥ ३६० ॥

एवं प्राप्त आह—

नाश्रुतेः ॥ ३६१ ॥

नैतदेवं तेष्वेवाग्निषु नेदिष्ठ्यपि करोतीति। न ह्येवं श्रूयत इति। वैश्वानरस्य तर्हि को विषयः ॥ ३६१ ॥

स उच्यते—

आपदि वैश्वानरः ॥ ३६२ ॥

सत्वसम्मोहे सति परकीयैरग्निभिर्यागे कृते वैश्वानर इति ॥ ३६२ ॥

समानजनपदसंसवे महारात्रे प्रातरनुवाकमुपाकृत्य पूर्वः पूर्वः कर्म प्रवर्त्तयेत् ॥३६३॥

राजन्यः समानजन इत्युक्तम। तेषां यदि संसवो भवति। समित्येकीभावे अनद्यन्तरे ऽगिर्यन्तरे वा संसवो भवति तत्र कर्म महारात्रे प्रातरनुवाकमुपाकृत्य इतरेपि इतरापेक्षया पूर्वः पूर्वः कर्म प्रवर्त्तयेत ॥ ३६३ ॥

सुसमिद्धहोमः ॥ ३६४ ॥

कर्त्तव्यम ॥ ३६४ ॥

संस्थोत्तरं च कुर्यात् ॥ ३६५ ॥

इतरापेक्षयैव संस्थोत्तरं कर्त्तव्यम ॥ ३६५ ॥

इच्छन्वृषण्वती प्रतिपत् ॥ ३६६ ॥

पवमानस्य प्रथमा स्तोत्रिया प्रतिपदुच्यते । सेच्छन्वृषण्वतीति इच्छयान्वयप्राप्तैव ॥ ३६६ ॥

अनुसवनं वा ॥ ३६७ ॥

अनुशब्दः प्रतिशब्दस्यार्थे प्रति सवनं वा वृषण्वती भवति न बहिष्पवमान एवेति विकल्पः ॥ ३६७ ॥

बृहद्रथन्तरपृष्ठः ॥ ३६८ ॥

संसवस्तोमः कार्यः । एवं हि श्रूयते स॰सव उभे कुर्यात् गोसव उभे कुर्यात् अभिजितावप्येका हे उभे बृहद्रथन्तरे कुर्यादिति ॥ ३६८ ॥

तौरश्रवसे माध्यन्दिने पवमाने तदावपनश्रुतेः ॥ ३६९ ॥

तौरश्रवसे सामनी माध्यन्दिने पवमाने प्रक्षेप्तव्ये । कुत एतत् । तदावपनश्रुतेः । तत्र ह्यावापः श्रूयते । तदेव प्रकृत्य अत्र ह्यावपन्ति अत्रोद्वपन्तीति ॥ ३६९ ॥

आभीकमभिनिधनमाभीपवानि चैके ॥ ३७० ॥

एके आचार्या आभीकादीन्यपि सामान्यावपन्ति ॥ ३७० ॥

प्रातः सवने जुहोति संवेशायोपवेशाय गायत्र्यै छन्दसे ऽभिभूत्यै स्वाहेति ॥ ३७१ ॥

अनेन मन्त्रेण आगन्तुत्वादन्ते ॥ ३७१ ॥

त्रिष्टुभे जगत्या इत्युत्तरयोः ॥ ३७२ ॥

सवनयोर्विशेषः ॥ ३७२ ॥

विहवीयजनीयकयाशुभीयानि होताश॰सति ॥ ३७३ ॥

सूक्तनामधेयान्येतानि बहिष्पवमानस्तोत्रसमनन्तरं यच्छस्त्रं तत्रैतानि होता श॰सति ॥ ३७३ ॥

साख्यमरणमिच्छन्तः प्राजापत्यर्चा जुहुयुः ॥३७४॥

सखिसम्बन्धि साख्यं तन्मरणमिच्छन्तः प्राजापत्यर्चा जुहुयुः ॥ ३७४ ॥

प्रातः सवने ऽध्वर्युर्माध्यन्दिने होतोद्गाता तृतीयसवने ॥ ३७५ ॥

जुहोति ॥ ३७५ ॥

अनुसवनं ब्रह्मा गृहपतिश्च जुहुतः ॥ ३७६ ॥

सर्वमरणमिच्छन्तः सर्वेऽनुसवनम् ॥ ३७७ ॥

सर्वेषां प्रतिपक्षनिक्षिप्तानां मरणमिच्छन्तः सर्वं एवैतेऽनुसवनं जुह्वति ॥ ३७७ ॥

नद्यन्तरे ऽसंसवो गिरिभिच्चेत् ॥ ३७८ ॥

गिरिं भित्वा या नद्यागता तदन्तरे संसवो न भवति संघसोमनिमित्तं न भवतीत्यर्थः ॥ ३७८ ॥

गिरौ ॥ ३७९ ॥

गिर्यन्तरेऽप्यसंसवः ॥ ३७९ ॥

रथाह्ने च ॥ ३८० ॥

असंसवः । यावन्तं प्रदेशमह्ना रथो गच्छति तदन्तेऽप्यसंसवः ॥ ३८० ॥

सर्वत्राऽविद्विषाणाम् ॥ ३८१ ॥

अविद्विषाणां तु सर्वत्रैवासंसवः ॥ ३८१ ॥

विद्वेषेऽप्ययं वायुर्महान्तसमुद्र इति श्रुतेः ॥३८२॥

अन्यतरविद्विषेऽप्यसंसवो भवति । एवं हि श्रूयते वायुः समुद्रश्च विद्वेष्टिकृतमपहरन्तीति ॥ ३८२ ॥

सोमदाहे यथास्वं वृत्तान्तान्धारयेयुः ॥ ३८३ ॥

धारणं स्वपदार्थानामनुस्मरणम् ॥ ३८३ ॥

प्रतिनिधाय यथापूर्वं यज्ञेन चरेयुः ॥ ३८४ ॥

प्रतिनिधाय सोमद्रव्यं स्वपदार्थेभ्यः यथापूर्वं यज्ञेन चरेयुः ॥ ३८४ ॥

पञ्च गा दत्वा प्राग्द्वादश्याः पुनर्यज्ञः ॥ ३८५ ॥

अत्र गोसंख्यासम्बन्धो या गास्ताः पञ्च । ततश्च हिरण्यादीनामनिवृत्तिः द्वादशाहः प्राक्पुनर्यज्ञः ॥ ३८५ ॥

तत्र तद्दद्याद्यत्पूर्वस्मिन्दास्यन्त्स्यात्सत्त्रेऽप्यविशेषात् ॥ ३८६ ॥

सत्त्रेऽपि सोमदाहे भवत्येवैतत् । कुत एतदविशेषात् ॥ ३८६ ॥

दानं प्रायश्चित्तसंयोगात् ॥ ३८७ ॥

न वा दक्षिणात्वात् ॥ ३८८ ॥

न वा दानं प्रवर्त्तते ऽदक्षिणानि हि सत्त्राणीति ॥ ३८८ ॥

तस्य त्वन्हः पुनराहारः ॥ ३८९ ॥

भवतीति सूत्रशेषः ॥ ३८९ ॥

ब्रह्मा प्रायश्चित्तानि जुहुयादनादिष्टानि ॥ ३९० ॥

यान्यनादिष्टनिमित्तानि यथा यदि दीक्षासु किं चिदापद्येतेति तन्निमित्तविशेषे आदिष्टानि तानि ब्रह्मा जुहोति । एवं हि श्रूयते ता ब्रह्मैव जुहुयादिति व्याहृत्यङ्गीकरणेन स्त्रीलिङ्गबहुवचनान्तता । तथा यद्यृक्तो भूरिति चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वेत्येवमादि महाव्याहृतय एव प्रकृत्य श्रूयते यदेव त्रय्यै विद्यायै शुक्रं तेन ब्रह्मत्वमिति ॥ ३९० ॥

ब्रह्मा विलिष्टं सन्दधातीति श्रुतेः ॥ ३९१ ॥

विलिष्टं दुरिष्टं यत्तद्ब्रह्मा सन्दधाति यद्वै यज्ञस्य दुरिष्टं तद्ब्रह्मा सन्दधातीति श्रुतेः ॥ ३९१ ॥

त्रिवेदसंयोगाच्च ॥ ३९२ ॥

अपिच वेदत्रयविहितकर्मसंयोगो ब्रह्मण एवेति ॥ ३९२ ॥

इत्युपाध्यायकर्कविरचिते कात्यायनसूत्रभाष्ये
पञ्चविंशो ऽध्यायः ।

षड्विंशोऽध्यायः ।

आधानादीनि पितृमेधान्तानि कर्माण्यभिधाय वेदान्तरविहितान्येकाहादीन्युक्त्वा तेषामेव यानि नैमित्तिकान्यङ्गानि भिन्ने जुहोतीत्येवमादीनि यानि च नैमित्तिकान्येव पुरुषार्थरूपाणि क्षामवत्यादीनि तान्यप्यभिहितानि । इदानीमवसरप्राप्तः प्रवर्ग्योऽनुविधेयस्तदर्थं सूत्रमारभ्यते—

दीक्षासु महावीरान्त्सम्भरति ॥ १ ॥

दीक्षाशब्दवाच्यः पदार्थो निरूपितः । तासु वर्त्तमानासु महावीरान्त्सम्भरति महावीरान्करोतीत्यर्थः । महावीरैश्चोपलक्षितमन्यदप्यत्र पिन्वनादि सम्भ्रियत एवेति । प्रयोजनं तेषामप्यन्तराये प्रयोक्तृत्वम् ॥ १ ॥

अन्तःपात्यदेशे सम्भरान्निदधाति ॥ २ ॥

तानाह—

मृदं वल्मीकवपां वराहविहतं पूतीकानजापयो गवेधुकाः कृष्णाजिनमभ्रिं चोत्तरतः॥३॥

देवस्य त्वेत्यभ्रिमादायौदुम्बरीं वैकङ्कतीं वारत्निमात्रीं सव्ये कृत्वा दक्षिणेनालभ्य जपति युञ्जत इति ॥ ३ ॥

सव्यहस्तस्थिताया एवालभ्य जपो यथा स्यादिति दक्षिणग्रहणम् ॥ ३ ॥

मृदमादत्ते पिण्डवद्देवीं द्यावापृथिवी इति ॥ ४ ॥

दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्याम् । दक्षिणः साग्निरिति यतिना निर्दिश्यते ॥ ५ ॥

कृष्णाजिने निदधात्युत्तरतः ॥ ६ ॥

मृदम् ॥ ६ ॥

देव्यो वम्रय इति वल्मीकवपाम् ॥ ७ ॥

आदत्त इति वर्त्तते ॥ ७ ॥

इयत्यग्र इति वराहविहतम् ॥ ८ ॥

आदत्ते ॥ ८ ॥

इन्द्रस्यौजस्थेति पूतीकान् ॥ ९ ॥

मखायेति पयः ॥ १० ॥

तूष्णीं गवेधुकाः ॥ ११ ॥

आदत्त इति सर्वत्रानुषङ्गः ॥ ११ ॥

सम्भृतानभिमृशति मखायेति ॥ १२ ॥

तान्त्सम्भृतानभिमृशतीत्युपदेशाद्युगपदभिमर्शनम् ॥ १२ ॥

कृष्णाजिनं परिगृह्योत्तरतः परिवृतं गच्छन्ति प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरिति ॥ १३ ॥

बहुवचनोपदेशात्सर्वेषां मन्त्रः। परिवृतं च पूर्वं कृतमेव द्रष्टव्यम् । तद्भूतोपदेशात्करणस्याचोदितत्वात् ॥ १३ ॥

परिवृते निदधाति सम्भारान् ॥ १४ ॥

उद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे प्राग्द्वारे मखायेति ॥ १५ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १५ ॥

सम्भारैः स꣡ꣳसृजति मखायेति ॥ १६ ॥

मृदमादाय मखायेति महावीरं करोति प्रादेशमात्रमूर्ध्वमासेचनवन्तं मेखलावन्तं मध्यसंगृहीतमूर्ध्वं मेखलायास्त्र्यङ्गुलम् ॥ १७ ॥

मृदादानं तूष्णीम् । मन्त्रेण महावीरकरणम् ॥ १७ ॥

निष्ठितमभिमृशति मखस्य शिर ॥ १८ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १८ ॥

आदानमेके ॥ १९ ॥

कुर्वन्ति ॥ १९ ॥

एवमितरौ प्रतिमन्त्रम् ॥ २० ॥

एवमितरौ महावीरौ प्रतिमन्त्रं करोति ॥ २० ॥

स्रुक्पुष्कराकृती पिन्वने रौहिणकपाले परिमण्डले मृदमुपशयान्निदधाति ॥ २१ ॥

पदार्थतया ॥ २१ ॥

गवेधुकाभिः श्लक्ष्णयति मखायेति प्रतिमन्त्रम् ॥ २२ ॥

श्लक्ष्णनं च मृन्मार्ष्टीकरणम् । एतदेव तासां सम्भरणप्रयोजनम् ॥ २२ ॥

अश्वशकृता धूपयत्यश्वस्य त्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ २३ ॥

उखावदग्निः प्रदहनं च मखायेति प्रतिमन्त्रम् ॥ २४ ॥

उखावदिति निर्मथ्यो दक्षिणाग्निर्वा ॥ २४ ॥

पक्वानुद्धरत्यृजवे त्वेति प्रतिमन्त्रम् ॥ २५ ॥

उद्धरामीति चाध्याहारः साकाङ्क्षत्वात् ॥ २५ ॥

अजापयस्यवसिञ्चति मखायेति प्रतिमन्त्रम् ॥ २६ ॥

साकाङ्क्ष एवाऽतो यथार्थमध्याहारो युक्तरूप इति ॥ २६ ॥

तूष्णीं पिन्वनादीनां करणाभिमर्शनश्लक्ष्णन-
धूपनप्रदहनोद्धरणावसेचनानि ॥ २७ ॥

उपसदा चरिष्यंश्चरिष्यन्प्रवर्ग्येण चरति
सप्रवर्ग्ये ॥ २८ ॥

ननु चैतदुक्तमेव प्रवर्ग्योपसदावत इत्यवाच्यमत्र। सत्यमेवम्। तत्र समासनिर्देशात् इह क्रमार्थोऽयमारम्भः ॥ २८ ॥

अपिहितद्वारे प्रवर्ग्यचरणम् ॥ २९ ॥

विमिते ॥ २९ ॥

पत्न्यदर्शनम् ॥ ३० ॥

सन्निधानेपि सति दर्शनमात्रप्रतिषेधः ॥ ३० ॥

अननूक्तिभिश्च ॥ ३१ ॥

चशब्दादवदर्शनम्। नानूक्तिर्येषान्ते ऽननूक्तयः ॥ ३१ ॥

यावदुक्तम् ॥ ३२ ॥

कर्मप्रत्यक्षविधानाद्धर्माणाम्। अतोऽपूर्वः प्रवर्ग्यः। यथा पिण्डपितृयज्ञः सत्यपि द्रव्यसामान्ये तद्वदयमपि ॥ ३२ ॥

परिधर्म्यमौदुम्बरम् ॥ ३३ ॥

भवति ॥ ३३ ॥

मौञ्जं त्रिवृद्रज्जव्यम् ॥ ३४ ॥

रज्जुजातं मौञ्जं त्रिवृद्भवति ॥ ३४ ॥

बाल्वजं त्रिवानमासन्द्यौदुम्बर्यास्कन्धमात्र्याः ॥३५॥

परिधर्म्यमौदुम्बरमित्युक्तेपि पुनरुच्यते अरत्निमात्राङ्गोपलक्षणार्थम् । तथा शाखान्तरात् । दृष्टा ह्यौदुम्बरी ज्योतिष्टोमे ऽरत्निमात्राङ्गी ॥ ३५ ॥

पूर्वेण गार्हपत्यं प्राचः कुशानास्तीर्य्य पात्रासादनं द्वन्द्वम् ॥ ३६ ॥

गार्हपत्यस्य पुरस्तात्प्रागग्रेषु कुशेषु द्वन्द्वं पात्राण्यासादयति ॥ ३६ ॥

तान्याह—

उपयमनीं महावीरं परीशासौ पिन्वने रौहिणकपालौ रौहिणहवन्यौ च स्रुचावनुत्कीर्णे स्थूणामयूखं धृष्टी शतमाने मुञ्जप्रलवान्त्रिꣳशतिं प्रादेशमात्रान् स्रुवं मुञ्जवेदं धवित्राणि परिधींश्च रज्जुसन्दानमासन्दीं कृष्णाजिनमभ्रिꣳ सिकताः खरार्था अर्थवच्च ॥ २७ ॥

अर्थवच्च यत्तदासादयति । पृथक्पाठकरणं कार्यक्रमो यथा स्यादिति । इतरेषां तु पाठक्रम एव ॥ ३७ ॥

प्रोक्षणीः संस्कृत्योद्यम्योत्थायाह ब्रह्मन्प्रचचरिष्यामो होतरभिष्टुहि प्रस्तोतः सामानि गायेति ॥ ३८ ॥

प्रोक्षणी संस्कारो यथा दृष्टः प्रदेशान्तरे ॥ ३८ ॥

ब्रह्मानुज्ञातो यमाय त्वेति महावीरं प्रोक्षति ॥ ३९ ॥

ब्रह्मानुज्ञातग्रहणं प्रागनुज्ञायाः सर्वप्रैषोच्चारणप्रज्ञप्त्यर्थम् ॥ ३९ ॥

प्रतिमन्त्रं वा वाक्यभेदात् ॥ ४० ॥

प्रतिमन्त्रमेव वा प्रोक्षणम् । कुत एतत् । वाक्यभेदात् । भिन्नानि हि वाक्यानि यमाय त्वा मखाय त्वा सूर्यस्य त्वा तपस इति । न च समुच्चयो न्याय्यः न च विकल्पो दृष्टार्थत्वात्तस्मात्प्रतिवाक्यमेव प्रोक्षणम् ॥ ४० ॥

परिधर्म्यं च तूष्णीम् ॥ ४१ ॥

परिधर्म्यं च यदासादितं तच्च तूष्णीं प्रोक्षति ॥ ४१ ॥

पूर्वया द्वारा स्थूणामयूखं निर्हृत्य दक्षिणतो निखनति होतुः सन्दर्शने ॥ ४२ ॥

स्थूणामयूखं पूर्वया द्वारा निर्हृत्य दक्षिणतो निखनमाति सन्दर्शने होतुः ॥ ४२ ॥

गार्हपत्याहवनीया उत्तरेण खरौ निवपति दक्षिणतोऽनुभित्त्युच्छिष्टखरम् ॥ ४३ ॥

खरे उद्धतावोक्षिते सिकतो पकीर्णे । संस्कारनिमित्तो हि खरशब्दः ॥ ४३ ॥

पूर्वेणाहवनीय; सम्राडासन्दीं पर्याहृत्य दक्षिणतः प्राचीमासादयति राजासन्द्या उत्तरतः कृष्णाजिनमस्यामास्तृणाति तस्मिन्नभ्युपशये निदधाति महावीरौ चावच्छादयेद्वा ॥ ४४ ॥

वेति विकल्पः ॥ ४४ ॥

अन्यो वा परिघर्म्ययोजनमध्वर्यो: काल-
सम्पत्तेः ॥ ४५ ॥

अन्यो वा स्थूणामयूखनिर्हरणादि करोति । कुत एतत् । अध्वर्यो: कालसम्पत्तिर्हि भवति । स यत्रैताꣳ होतान्वाहाञ्जन्ति यं प्रथमन्तो न विप्रा इति तदेतं प्रचरणीयं महावीरमाज्येन समनक्तीति । यदि हि परिघर्म्ययोजनमध्वर्युः कुर्यात् कालो न सम्भाव्येत । तस्माद्बहिरङ्गत्वात्प्रतिप्रस्थाता परिघर्म्ययोजनं करोति ॥ ४५ ॥

अञ्जन्तीत्युच्यमाने देवस्त्वेत्यनक्ति महा-
वीरमाज्यꣳ संस्कृत्य ॥ ४६ ॥

संस्कारश्च पूर्णाहुतिकः ॥ ४६ ॥

रजतशतमानं खर उपगूहति पृथिव्याः सꣳ-
स्पृश इति ॥ ४७ ॥

अनेन मन्त्रेण । शतमानं च रक्तिकाशतेन ॥ ४७॥

शुक्रं गायेति प्रेष्यति ॥ ४८ ॥

पत्नीरशिरः प्रोर्णुते ॥ ४९ ॥

स्वयमेव प्रथमान्तनिर्देशात् ॥ ४९ ॥

सꣳसीदस्वेत्युच्यमाने मुञ्जप्रलवान् द्विगुणा-
नादीप्य प्रतिदिशं खरे करोति ॥ ५० ॥

सꣳसीदस्वेति यदा होता पठति तदा मुञ्जप्रलवान् खरे करोति ॥ ५० ॥

तेषु महावीरमाज्यवन्तमर्चिरसीति ॥ ५१ ॥

तेष्विति मुञ्जप्रलवेषु ॥ ५१ ॥

अनाधृष्टेति वाचयति प्रादेशमध्यधिधा-
रयन्तम् ॥ ५२ ॥

वाचनं च शाखान्तरात् ॥ ५२ ॥

प्रतिदिशमेके ॥ ५३ ॥

मन्त्रलिङ्गात् । अनाधृष्टा पुरस्तात्पुत्रवती दक्षिणत इत्येवमादि । यद्येवं तदा वचने सति लिङ्गाद्विभागो नावगम्यते । अथ तु वचनमिदं तदा विकल्प इति ॥५३ ॥

विश्वाभ्यो मेति दक्षिणत उत्तानं पाणिं
निदधाति ॥ ५४ ॥

तच्चाधिकाराद्यजमान एव । अथास्यामाशिष आशास्त इति प्रकृत्य ह्येवमुच्यते अथ दक्षिण उत्तानेन पाणिना निन्हुत इति ॥५४॥

मनोरश्वेति प्रादेशमुत्तरतः ॥ ५५ ॥

निदधातीति वर्त्तते ॥ ५५ ॥

धृष्टिभ्यां भस्मना परिकीर्याङ्गारैश्च विकङ्क-
तशकलैः परिश्रयति त्रयोदशभिः प्रागुद-
ग्भिः स्वाहा मरुद्भिरिति ॥ ५६ ॥

धृष्टिभ्यामुपवेषाभ्यां महावीरं भस्मना परिकीर्याङ्गारैश्च विकङ्कतशकलैः परिश्रयति त्रयोदशभिः प्रागुदग्भिः स्वाहा मरुद्भिरित्यनेन मन्त्रेण । द्वौ प्राञ्चावुपदधाति शेषास्तूष्णीम् ॥ ५६ ॥

अधिकं दक्षिणतो द्वौ मन्त्रेण सुवर्णशतमा-
नेनापिदधाति दिवः सꣳस्पृश इति ॥ ५७ ॥

महावीरम् ॥ ५७ ॥

चन्द्रङ्गायेति च प्रेष्यति ॥ ५८ ॥

चशब्दाद्दपिदधाति ॥ ५८ ॥

कृष्णाजिनावकृत्तैर्द्वित्रैरुपवाजयति त्रिभिर्दण्डवद्भिर्मधुमध्विति ॥ ५९ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ ५९ ॥

एकं प्रयच्छति प्रतिप्रस्थात्रेऽपरमग्नीधे धून्वन्तस्त्रिस्त्रिः परिक्रामन्ति पितृवद्देववच्च ॥ ६० ॥

पितृवत् अपसव्यम् । देववच्च धून्वन्तः प्रदक्षिणम् ॥ ६० ॥

रुचिते वोत्तरम् ॥ ६१ ॥

उत्तरं परिक्रमणं रुचिते वा घर्मे भवति विकल्पः ॥ ६१ ॥

अर्चिषि प्राप्ते सुवर्णशतमानं निधायाज्येन महावीरं परिषिञ्चति स्रुवेण प्रतिप्रणवम् ॥ ६२ ॥

अर्चिषि प्राप्ते महावीरे सुवर्णशतमानमपनीय महावीरमाज्येन स्रुवेण परिषिञ्चति प्रणवे प्रणवे होतुः ॥ ६२ ॥

रौहिणावधिश्रयति तूष्णीं ग्रामपिष्टानाम् ॥ ६३ ॥

रौहिणौ पुरोडाशावधिश्रयति । तूष्णीमिति लौकिकवागुच्चारणप्रतिषेधः । ग्रामपिष्टानामिति च न पेषणक्रिया ॥ ६३ ॥

आज्यधर्मा स्थानापत्तेः ॥ ६४ ॥

रौहिणयोर्ये नाम सान्निपातिका धर्मास्ते आज्यसम्बन्धिनो भवन्ति । कुत एतत् । स्थानापत्तेः । आज्यभागस्थानापन्नौ ह्येताविति । यदाज्यभागावन्यत्र जुह्वत्यथ कस्मादत्र न जुहोतीति प्रकृत्य चक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदाज्यभागौ चक्षुषी रौहिणौ नेच्चक्षुषा चक्षुरभ्यारोहयाणीति स्थानापत्तिस्तेनोक्तम् आज्यधर्मा स्थनापत्तेरिति॥६४॥

औषधधर्मा वा संस्कारशब्दात् ॥ ६५ ॥

वाशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे । औषधधर्मा वा भवन्ति नाज्यधर्माः । कुत एतत् । संस्कारशब्दात् । संस्कारो ह्ययं कपालयोः श्रपणम् । तेन पुरोडाशावेताविति पौरोडाशिका धर्माः । यत्तु स्नानापत्तिरुक्ता सोऽर्थवादः ॥ ६५ ॥

इडे द्यावापृथिवी इत्युच्यमाने परिधीन्परिधाय रौहिणौ उद्वास्य स्रुचोरासादयत्याहवनीयाद्दक्षिणोत्तरौ ॥ ६६ ॥

अप्नस्वतीमित्युच्यमाने रुचितो घर्म इत्याहोपोत्तिष्ठन्घर्मस्य तन्वौ गायेति प्रेष्यति ॥६७॥

अत्र च छान्दोग्ये कालश्रवणम् । अभीन्धने तु घर्मस्य तन्वौ गायेदिति । तथा च प्रागभीन्धनात्प्रैषदानम् ॥ ६७ ॥

परिक्रम्योपोत्तिष्ठन्तेऽक्रतं चेद्गर्भो देवानामिति॥६८॥

बहुवचनोपदेशाच्च सर्वेषामुपस्थानम् । तथा च षडुपतिष्ठन्त इति श्रुतिः ॥ ६८ ॥

अपोर्णोति पत्नीशिरः ॥ ६९ ॥

समासश्चायं न वाक्यं । तथा च श्रुतिः अथ पत्न्यै शिरोपवृत्य महावीरमीक्षमाणां वाचयतिं ॥ ६९ ॥

त्वष्टृमन्त इत्येनां वाचयति महावीरमीक्षमाणाम् ॥ ७० ॥

अहः केतुनेति दक्षिणं रौहिणं जुहोति मन्त्रक्रमेणोत्तरं रात्रिरिति सायम् ॥ ७१ ॥

विशेषः ॥ ७१ ॥

देवस्य त्वेति रज्जुसन्दानमादायेड एहीति गामाह्वयति नाम्ना च त्रिरुच्चैरपरेण गार्हपत्यं गच्छन् ॥ ७२ ॥

देवस्य त्वेत्यनेन मन्त्रेण रज्जुसन्दानमादाय घर्मधुग्बन्धनार्थाय पाशवती रज्जुः तस्या एव पश्चात्पादनियोजनार्थं सन्दानं तदादाय जघनेन गार्हपत्यं गच्छति । इड एहीति गामाह्वयति नाम्ना त्रिरुच्चैराह्वानम् ॥ ७२ ॥

धेनुं गायेति प्रेष्यति ॥ ७३ ॥

प्रस्तोतारम् ॥ ७३ ॥

अदित्यै रास्नेति गां पाशेन प्रतिमुच्य स्थूणायां बध्वा पूषासीति वत्समुत्सृजति ॥ ७४ ॥

तदीयमेव ॥ ७४ ॥

सन्दाय घर्माय दीष्वेति वत्समुन्नयति ॥ ७५ ॥

सन्दाय पश्चात्पादयोर्नियुज्य घर्माय दीष्वेत्यनेन मन्त्रेण वत्समुन्नयति ॥ ७५ ॥

अश्विभ्यां पिन्वस्वेति पिन्वने दोग्धि ॥ ७६ ॥

एनाङ्गाम् ॥ ७६ ॥

स्वाहेन्द्रवदिति विप्रुषोऽभिमन्त्रयते ॥ ७७ ॥

ये पिन्वने पतिताः ऋज्जु ॥ ७७ ॥

यस्ते स्तन इति स्तनमालभते ॥ ७८ ॥

काण्वपाठे स्तनानालभत इति । तथा च सर्वेषामालम्भो युगपच्छक्यत्वात् ॥ ७८ ॥

एवं प्रतिप्रस्थाताजां मयूखे तूष्णीम् ॥ ७९ ॥

दोग्धि ॥ ७९ ॥

पयो गायेति प्रेष्यति ॥ ८० ॥

प्रस्तोतारम् ॥ ८० ॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्युच्यमाने उपोत्तिष्ठति ॥८१॥

उत्तिष्ठ ब्रह्मणस्पत इत्यस्मिन्मन्त्रवाक्ये होत्रोच्यमाने उत्तिष्ठत्यध्वर्युः ॥ ८१ ॥

उपद्रव पयसेत्युच्यमाने गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति॥८२॥

होत्रोपद्रव पयसेत्युच्यमाने विमिकं प्रति गच्छत्युर्वन्तरिक्षमिति ॥ ८२ ॥

परीशासात्रादत्ते गायत्रं छन्दोऽसीति प्रतिमन्त्रम्॥८३॥

ऋजुः ॥ ८३ ॥

वशिष्ठशफौ गायेति प्रेष्यति ॥ ८४ ॥

प्रस्तोतारम् ॥ ८४ ॥

ताभ्यां महावीरं प्रतिगृह्णाति द्यावापृथिवीभ्यां त्वा परिगृह्णामीति ॥ ८५ ॥

ताभ्यामिति परीशासावुच्येते ॥ ८५ ॥

उद्यम्य मुञ्जवेदेनोपमृज्योपयमन्योपगृह्णात्यन्तरिक्षेणोपयच्छामीति ॥ ८६ ॥

उद्यम्योत्क्षिप्य परीशासाभ्यां महावीरम् मुञ्जवेदेनोपमृज्य उपयमन्या स्रुचोपगृह्णात्यन्तरिक्षेणोपयच्छामीति ॥ ८६ ॥

अजापयसावसिच्य शान्ते गोः पयोऽवनयतीन्द्राश्विनेति ॥ ८७ ॥

अजापयसावसिच्य महावीरं शान्ते गोः पयोऽवनयति इन्द्राश्विनेत्यनेन मन्त्रेण ॥ ८७ ॥

प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्युच्यमाने समुद्राय त्वेति वातनामानि जपति गच्छन्नाहवनीयम् ॥ ८८ ॥

होत्रा प्रैतु ब्रह्मणस्पतिरित्यस्मिन्मन्त्रवाक्ये उच्यमाने समुद्राय त्वेति जपति गच्छन्नाहवनीयम् ॥ ८८ ॥

स्वाहा घर्मायेत्युपयमन्यासिञ्चति घर्मे ॥ ८९ ॥

यदुपयमन्यां पतितं पयो घृतं वा घर्मे तदासिञ्चति ॥ ८९ ॥

स्वाहा घर्मः पित्र इति जपित्वातिक्रम्याश्राव्याह घर्मस्य यजेति ॥ ९० ॥

प्रेष्यति ॥ ९० ॥

वषट्कृते जुहोति विश्वा आशा इति ॥ ९१ ॥

दिविधा इति त्रिरुत्कम्पयति ॥ ९२ ॥

महावीरम् ॥ ९२ ॥

स्वाहाग्नय इत्यनुवषट्कृते ॥ ९३ ॥

जुहोति ॥ ९३ ॥

अश्विना घर्ममिति ब्रह्मानुमन्त्रयते ॥ ९४ ॥

हुतं द्रव्यम् ॥ ९४ ॥

अपातामिति यजमानः ॥ ९५ ॥

तदेवानुमन्त्रयते ॥ ९५ ॥

इषे पिन्वस्वेति पिन्वमानमनुमन्त्रयते ॥ ९६ ॥

तदेव द्रव्यम् ॥ ९६ ॥

धर्मासीत्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धम् ॥ ९७ ॥

धर्मासीत्यनेन मन्त्रेण उत्तरपूर्वार्धमुत्क्रामति ॥ ९७ ॥

अमेन्यस्मे इति खरे करोति ॥ ९८ ॥

महावीरम् ॥ ९८ ॥

विकङ्कतशकलैर्जुहोति घर्मे न्यज्य न्यज्य स्वाहा पूष्णे शरस इति प्रतिमन्त्रम् ॥ ९९ ॥

विकङ्कतशकलैर्घर्मद्रव्ये न्यक्त्वा न्यक्त्वा तदेव जुहोति स्वाहा पूष्णे शरस इति प्रतिमन्त्रम् ॥ ९९ ॥

हुत्वा हुत्वा प्रथमपरिधा उपश्रयति ॥१००॥

विकङ्कतशकलान् ॥ १०० ॥

चतुर्थमहुतमुदङ्ङीक्षमाणो दक्षिणतो बर्हिष्युपगूहति ॥ १०१ ॥

शकलम् ॥ १०१ ॥

सप्तमं च सर्वलेपाक्तं दक्षिणेक्षमाणः प्रतिप्रस्थात्रे प्रयच्छति ॥ १०२ ॥

सर्वलेपाक्तमिति सर्वमभ्युक्तम् । चशब्दादहुतम् ॥ १०२ ॥

तं स उत्तरतः शालाया उदञ्चं निरस्यति ॥१०३॥

तमेव शकलम् ॥ १०३ ॥

स्वाहा सं ज्योतिषेत्युपयमन्यामासिञ्चति घर्म्यम्॥ १०४॥

घर्म्यशब्देन द्रव्यमुच्यते ॥ १०४ ॥

रौहिणं जुहोति ॥ १०५ ॥

द्वितीयम् ॥ १०५ ॥

उपश्रितानि च प्रहरति ॥ १०६ ॥

उपश्रितानि यानि शकलानि तानि प्रहरति । चशब्दादनन्तरमेव ॥ १०६ ॥

अग्निहोत्रावृता हुत्वा वाजिनवद्भक्षयन्ति मधु हुतमिति ॥ १०७ ॥

घर्मर्त्विजो बहुवचनोपदेशात् । आवृच्छब्देन च होममात्रावृदेवोच्यते । द्रव्यप्रधानत्वादुपदेशस्य । तत्रापि केचिदेकामेवाहुतिमिच्छन्ति । आहुतिद्वयमित्यपरे । वाजिनवदिति च समुपहावं भक्षणम् ॥१०७॥

उच्छिष्टखरे प्रक्षाल्योपयमनीं निदधाति अत्र वोपश्रितप्रहरणꣳ सꣳसाद्यमानायानुवाचयति ॥ १०८ ॥

सꣳसाद्यमानायानुब्रूहीत्येवम् ॥ १०८ ॥

सꣳसाद्यमानेभ्य इत्येके ॥ १०९ ॥

अनुवाचनं कारयन्ति । स चायं विकल्पः । शास्त्रस्य तुल्यत्वात् ॥ १०९ ॥

सूयवसाद्भगवतीत्युच्यमाने यवसोदके धेनवे प्रयच्छन्त्येके ॥ ११० ॥

एके न प्रयच्छन्ति ॥ ११० ॥

सर्वमासन्द्यां करोति ॥ १११ ॥

पात्रजातम् अनाशाय ॥ १११ ॥

अभीममिति महावीरम् ॥ ११२ ॥

आसन्द्यां करोति ॥ ११२ ॥

सकृदासादनप्रोक्षणे खरस्थूणामयूखकृष्णाजि-
नाभ्र्युपशयासन्दीनाम् ॥ ११३ ॥

आरादुपकारकत्वात् ॥ ११३ ॥

आवृत्तिर्वा प्रधानकालत्वात् ॥ ११४ ॥

अथवा आवृत्तिर्भवति न सकृदासादनादि । कुत एतत् । प्रधानकालीनमासादनं प्रोक्षणं च । प्रधानावृत्त्या च तदावृत्तिर्न्याय्येति ॥ ११४ ॥

उपसदन्ते प्रवर्ग्योत्सादनम् ॥ ११५ ॥

कर्त्तव्यमिति सूत्रशेषः ॥ ११५ ॥

अन्तः पात्ये परिघर्म्यं निधाय दक्षिणेन
निहत्योच्छिष्टखरम् ॥ ११६ ॥

निदधाति ॥ ११६ ॥

आहवनीये त्रीञ्छालाकान् प्रदीप्य प्रदी-
प्याग्नीध्रो धारयति शतरुद्रियवत्प्रतिलोमं
प्रमाणेषु चतुर्गृहीतेनाभिजुहोति या ते घर्म
दिव्या शुगिति प्रतिमन्त्रम् ॥ ११७ ॥

अध्वर्युः । यत्तु धारयमाणो जुहोतीति । तद्धार्यमाणे द्रष्टव्यम् ॥ ११७ ॥

प्रास्य तृतीयमुपविश्य ॥ ११८ ॥

जुहोति ॥ ११८ ॥

क्षत्रस्य त्वेति निष्क्रमणं पुरस्तात्पत्नीमन्तर्धाय ॥ ११९ ॥

क्षत्रस्य त्वेत्यनेन मन्त्रेण निष्क्रमणम् पत्नीमग्रतः कृत्वा ॥ ११९ ॥

साम प्रेष्यत्यवभृथवद्देशा :॥ १२० ॥

प्रतिपत्तव्या: ॥ १२० ॥

निधनं च ॥ १२१ ॥

अवभृथवदेव ॥ १२१ ॥

उत्सादनदेशं गच्छन्त्यनग्ना उत्तरवेदिम् ॥ १२२ ॥

अग्नौ तूष्णीमेव ॥ १२२ ॥

त्रि: परिषिच्याचिक्रददिति ॥ १२३ ॥

तामेवोत्तरवेदिम् ॥ १२३ ॥

मन्त्रक्रमेण वा ॥ १२४ ॥

परिषेचनम् भवति। वाशब्दो विकल्पार्थः ॥ १२४ ॥

नाभिस्पृशं प्रवृञ्जनीयं निदधाति चतु:सू-
क्तिरिति ॥ १२५ ॥

अनेन मन्त्रेण ॥ १२५ ॥

प्राञ्चावितरौ ॥ १२६ ॥

मन्त्रावृत्त्या महावीरौ ॥ १२६ ॥

उपशयां च तूष्णीम् ॥ १२७ ॥

चशब्दान्निदधाति ॥ १२७ ॥

परीशासावभित: ॥ १२८ ॥

स्थापयति ॥ १२८ ॥

रौहिणहवन्यौ चावकृष्टे बाह्ये ॥ १२९ ॥

चशब्दान्निदधाति ॥ १२९ ॥

अग्निमुत्तरत आसन्दी दक्षिणत: कृष्णाजि-

नमुत्तरतः सर्वतो धवित्राणि परिधींश्च र-
ज्जुसन्दानं वेदमुपयमन्यामाधाय पश्चात् ॥१३०॥

प्राचीं निदधाति ॥ १३० ॥

पश्चात्पिन्वने चाभितो दण्डम् ॥ १३१ ॥

दण्डमभितः पश्चाद्भागे पिन्वने निदधाति ॥ १३१ ॥

स्थूणामयूखम् ॥ १३२ ॥

पश्चात् । ऊरु संस्तवात् ॥ १३२ ॥

पश्चाद्रौहिणकपाले ॥ १३३ ॥

जानुसंस्तवात् ॥ १३३ ॥

तयोरेव—

धृष्टी च ॥ १३४ ॥

चशब्दात्तयोरेव पश्चात् पादसंस्तुतेः ॥ १३४ ॥

मध्येऽन्यत् ॥ १३५ ॥

घर्मोपयुक्तम् ॥ १३५ ॥

खरा उत्तरतो दक्षिणतो माजार्लीयदेशं ब-
हिर्वेद्युच्छिष्टखरम् ॥ १३६ ॥

निदधातीत्यनुवर्त्तते ॥ १३६ ॥

आसेचनवन्ति पयसः पूरयति घर्मैतत्त इति ॥१३७॥

अनेन मन्त्रेण आसेचनवन्ति भवन्ति ॥ १३७ ॥

शेषव्रतमिश्रं दीक्षिताय प्रयच्छति ॥ १३८ ॥

पयः ॥ १३८ ॥

प्रत्तं चेत्केवलम् ॥ १३९ ॥

प्रत्तं चेद्व्रतं केवलमेव प्रयच्छति ॥ १३९ ॥

अत्र वा परिषेचनम् ॥ १४० ॥

उत्तरवेदेः कार्यम् ॥ १४० ॥

वार्षाहरेष्टाहोत्रीये सामनी गायेति प्रेष्यति ॥१४१॥

चात्वाले मार्जयन्ते सपत्नीका सुमित्रिया न इति, उद्वयमित्युत्क्रामत्युत्तरपूर्वार्धमनपेक्षमेत्यैधोऽसीति, समिधमादायाहवनीयेऽभ्यादधाति- समिदसीति, पत्नी च गार्हपत्ये तूष्णीम्, प्रवृञ्जनीयौ शतमानौ ब्रह्मणे ददाति ॥ १४२ ॥

घर्मदुघामध्वर्यवे यजमानव्रतदुघां होत्रे पत्न्या उद्गात्रेऽग्नीधेऽजाम् ॥ १४३ ॥

ददातीति सर्वत्रानुवर्त्तते ॥ १४३ ॥

घर्मभेदे यथोक्तम् ॥ १४४ ॥

किं तदुक्तम् । पुनरिति च घर्म्यमिति । एतच्चाभिधीयते विशेषणार्थम् तच्चाह ॥ १४४ ॥

उखावच्चान्यं कुर्यात् ॥ १४५ ॥

उखावच्चेति मन्त्ररहिताक्रिया । अत्रापि हि श्रूयते । आवृता करोत्यावृता पचतीति । पुनः करणे प्राप्ते च अन्यत्पुनरावृद्ग्रहणं मन्त्रनिवृत्त्यर्थम् । अयं चोत्सादनाय क्रियते ॥ १४५ ॥

अभिन्नेन चरेत् ॥ १४६ ॥

तथा च श्रुतिः । अथ य उपशययोर्दृढः स्यात्तेन प्रचरेदिति ॥ १४६ ॥

स्वाहा प्राणेभ्यः साधिपतिकेभ्य इति पूर्णाहु-
तिमाद्यामुत्तमां च मनसः काममाकूतिमिति ॥ १४७ ॥

चशब्दात्पूर्णाहुतिमेव मध्ये सकृद्गृह्णीयादिति ॥ १४७ ॥

प्रजापतिः संभ्रियमाण इति च यथाकालम् ॥ १४८ ॥

होमः कर्त्तव्यः यस्मिन्काले विनाशः ॥ १४८ ॥

सविता प्रथमेहन्निति च प्रत्यहम् ॥ १४९ ॥

विनाशे होमः कर्त्तव्यः ॥ १४९ ॥

अवकाश्यस्य प्रवृञ्ज्यात् ॥ १५० ॥

ज्ञातप्रियानूचानानवकाशयेदिति सूत्रितम् । तुल्यं हि ब्राह्मणमुभयत्र ॥ १५० ॥

न प्रथमयज्ञे ॥ १५१ ॥

अवकाशस्यापि प्रथमप्रयोगे न प्रवृञ्ज्यात् । तथा च श्रुतिः । तन्न प्रथमयज्ञे प्रवृञ्ज्यादिति ॥ १५१ ॥

यावती द्यावापृथिवी इति दधिघर्मग्रहणं म-
यि त्यदिति भक्षणम् ॥ १५२ ॥

तद्धुतशेषस्य । अथ प्रयुते दधिघर्मेण चरन्तीति । तत्रैतदुक्तम् ॥ १५२ ॥

त्विषः संवृगिति महाव्रतीये ॥ १५३ ॥

त्विषः संवृगित्येव भक्षणम् ॥ १५३ ॥

चात्वाले मार्जनम् ॥ १५४ ॥

कर्त्तव्यमिति सूत्रशेषः । तच्च पाणिनैव कर्त्तव्यम् । द्रव्यान्तरानुपदेशात् ॥ १५४ ॥

शान्तिकरणमाद्यन्तयोः ॥ १५५ ॥

कर्त्तव्यमिति शेषः । स्मरन्ति हि । आद्यावन्ते च कर्मणः शान्तिकरणम् । तत्प्रवर्ग्यापराङ्गभूते कथमिव भवति ॥ १५५ ॥

तदुच्यते—

स्वाध्यायदर्शनात् ॥ १५६ ॥

अत्र भवति । दृष्टं हि शान्तिकरणम् । ऋचं वाचं प्रपद्य इत्येवमादि तस्मादत्र भवति । एतच्च द्वारापिधानोत्तरकालात् पूर्वम् । पूर्वमासन्द्यां करोतित्यतः प्रागन्त्यात्समाप्ते हि प्रवर्ग्ये पुनः क्रियते । तत्र क्रियमाणमुत्तरार्थं भवति । स्वाध्यायदर्शनादिति ॥ १५६ ॥

इति कात्यायनसूत्रभाष्ये उपाध्यायकर्ककृतौ
षड्विंशतिमोऽध्यायः समाप्तः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

सभाष्यं कात्यायनसुल्बसूत्रम् ।

स जयत्युदयेनैषां चतसृष्वपि दिक्षु निवसतां नृणाम् ।
मेरोः प्रतिदिनमन्यामाशां विदधाति यः प्राचीम् ॥

रज्जुसमासं वक्ष्यामः ॥ १ ॥

किमर्थमिदमुच्यते । यदाचार्येण प्राग्वंशसदो हविर्धानाद्यग्निस्थानादीनि परामर्शमात्रेणैवोक्तानि तेषां तत्त्वनिर्णयार्थमिदमुच्यते । ननु चाचार्येणैव नेत्स्पष्टमभिहितं वेदिं पुरस्कृत्य व्याममात्रीं पश्चात्त्र्यरत्निं प्राचीमिति । तथा महावेद्यां षट्त्रिंशत्प्रक्रमां प्राचीं त्रिंशतं पश्चाच्चतुर्विंशतं पुरस्तादिति । सदसोप्यायामतिर्यङ्माने अभिहिते आग्नावप्युत्तरेषु पुरुषोच्चयेनैकशतविधादिति । तत्रोच्यते । सत्यमेतदुक्तम् । किं तु रज्जुसमासमन्तरेण दिग्विभागज्ञानमेतदिति न सम्भावितुं शक्यते । सत्स्वप्येतेषु प्रमाणेषु पुरुषापराधात्प्राचीतो वेदिः प्रच्यवते । न च सेष्यते रज्जुसमासमन्तरेण । रज्जुसमासेन तु दिशः प्रच्युताः सर्वत्र समा भवन्तीति । अग्नावपि रज्जुसमासमन्तरेण पुरुषोच्चयेन कथं वृद्धिः क्रियत इत्यत्रैवैतदुच्यते । अतश्चाचार्येण सूत्रशेषमेवैतदुच्यते रज्जुसमासं वक्ष्याम इति । प्रतिज्ञासूत्रमेतत् । रज्ज्वा यत्समस्यते सङ्क्षिप्यते स रज्जुसमासः । समासग्रहणं च व्यासोपलक्षणार्थमपि । यथात्र समास उच्यते समचतुरस्राणां उक्तः समासः यथा नानाप्रमाणसमास इति । एवं व्यासोऽपि चतुरस्राच्चतुरस्रं निर्जिहीर्षन्निति । समचतुरस्रं दीर्घचतुरस्रामिति च । अतः समासग्रहणेन व्यासोऽपि लक्ष्यते । इह प्राञ्चमग्निमुद्धरतीति श्रूयते । तथा प्राग्वंशमित्येवमादि दिगायत्तम् । अतो हि दिङ्निरूपणायेदमाह ॥ १ ॥

समे शङ्कुं निखाय शङ्कुसम्मितया रज्ज्वा म-

ण्डलं परिलिख्य यत्र लेखयोः शङ्क्वग्रच्छाया निपतति तत्र शङ्कुं निहन्ति सा प्राची ॥ २ ॥

समग्रहणं निम्नोन्नताऽग्रहणार्थम् । विषमे हि छायावैषम्यं तत्र दिगस्पष्टा भवति । तत्र शङ्कुं निखाय तत्संमितया रज्ज्वा मण्डलं परिलिखेत् । तत्र पूर्वापरयोर्लेखयोः शङ्क्वग्रच्छायानिपाते इतरौ शङ्कू निखनेत् सा दिक् प्राची । दण्डसमासार्धलक्षणम् । इतरा प्रतीची इति । आदित्योदयो हि प्राच्युपलक्षणम् । न च तामन्तरेणोदयः शक्यते साधयितुमतस्तच्छायोपन्यस्ता दिग्ग्रहणार्थम् । ननु चादित्यश्चित्रास्वात्यन्तराले ऽन्यत्र वान्यत्रोदेति । तत्रानेकाहः साध्ये कर्मणि प्राची न लभ्यते । दक्षिणायने तु चित्रां यावदादित्य उपसर्पति उदगयने स्वातीमिति । विषुवतीये त्वहनि चित्रास्वात्योर्मध्य एवोदयः । अतस्तन्मध्ये शङ्कुगतैव च्छाया भवति । एवं च सति अहरन्तरेषु सैव प्राची न भवतीत्यत्रोच्यते । तं प्राञ्चमुद्धरतीत्यनेन प्राच्युद्धरणे कृते ऽनेकाहः साध्येपि कर्मणि तदेवोद्धरणमित्यहरन्तरे दोषो न भवति । अपि चाभियुक्तोपदेशश्चित्रास्वात्योरन्तरालं प्राचीति न तदन्तरालमादित्यो जहाति । तस्माद्येवोद्धरणकाले प्राची सैव सर्वत्रेति ॥ २ ॥

इदानीमुदीच्यादिदिशो ग्रहणायेदमाह—

तदन्तरं रज्ज्वाभ्यस्य पाशौ कृत्वा शङ्क्वोः पाशौ प्रतिमुच्य दक्षिणायम्य मध्ये शङ्कुरेवमुत्तरतः सोदीची ॥ ३ ॥

तयो शङ्क्वोः प्राच्यग्रपरयोरन्तरालं रज्ज्वाभ्यस्य । अन्तरालाभ्यासो न सम्भवतीति रज्जुरभ्यस्यते द्विगुणी क्रियत इत्यर्थः।ततः शङ्क्वोः पाशौ प्रतिमुच्यते प्रथमायामर्थाद्दण्डरज्जुर्द्विगुणी क्रियते । द्विगुणीकृतायाश्चान्तयोः पाशौ कर्तव्यौ या रज्जुस्तस्या अन्ते पाशः समासार्धेन लक्षणेन दक्षिणायम्याकृष्य मध्यमे शङ्कुं निखनेत्सा दक्षिणा एवमुत्तरतः सोदीची दिगिति ॥ ३ ॥

रज्ज्वन्तयोः पाशौ करोति ॥ ४ ॥

रज्ज्वन्तयोः पाशौ करोति । न ह्यन्यथा मानं सम्भवति ॥४॥

श्रोण्यंसनिरञ्छनसंख्यासमासभङ्गेषु
लक्षणानि ॥ ५ ॥

श्रोण्यंसशब्देन तत्परिच्छेदिका रज्जुरभिधीयते। निरञ्छनमभ्यासचतुर्थं गृह्यते । वक्ष्यते हि चापरिष्टादभ्यासचतुर्थे लक्षणं करोतीति । संख्यासमासभङ्गो दण्डरज्ज्वाभ्यासरज्जुसंख्ययोः समासभङ्ग इत्यर्थः । तत्रापि च लक्षणम् ॥ ५ ॥

प्राच्यन्तयोः शङ्कू निहन्ति ॥ ६ ॥

न ह्यन्यथा मितिर्भवति ॥ ६ ॥

श्रोण्यंसयोश्च ॥ ७ ॥

मानोत्तरकालमिष्टक्षेत्रपरिच्छेदाय ॥ ७ ॥

शङ्कोः पाशौ प्रतिमुच्य निरञ्छनेन गृहीत्वा
दक्षिणपूर्वां दिशं हरन्ति ॥ ८ ॥

पूर्वापरान्तशङ्कोः पाशौ प्रतिमुच्य निरञ्छनेन गृहीत्वा दक्षिणपूर्वां दिशं हरन्ति । तत्रांसलक्षणे शङ्कुः ॥ ८ ॥

एवमुत्तरतः ॥ ९ ॥

अनेनैव प्रकारेण निरञ्छनेन गृहीत्वोत्तरपूर्वां दिशं हरन्ति । तत्राप्यंसलक्षणशङ्कुरेव स्यात् । एवं दण्डरज्ज्वा अंसपाशाच्छ्रोणिमानार्थं लक्षणम् । पुरस्तात्तिर्यङ्मानमंसशब्देनोक्तम् । पश्चात्तिर्यङ्मानं श्रोणिशब्देनोच्यते ॥ ९ ॥

विपर्यस्येतरतः ॥ १० ॥

इतरशब्देन पश्चाद्भाग उच्यते । तत्रापि निरञ्छनेन पश्चाद्दक्षिणापरां दिशं हरेत् । पुनरेवमुत्तरतः श्रोणिलक्षणयोः शङ्कू निखनेत् ॥ १० ॥

स समाधिः सर्वत्र ॥ ११ ॥

सर्वक्षेत्रेष्वयं प्रकारः ॥ ११ ॥

प्रमाणमभ्यस्याभ्यासचतुर्थे लक्षणं करोति तन्निरञ्छनम् ॥ १२ ॥

रज्जुप्रमाणमभ्यस्य । अभ्यासो हि द्विगुणीकरणम् । तत्रैका दण्डरज्जुभ्यासरज्जुः । तत्राभ्यासचतुर्थे लक्षणं क्रियते । संख्यासमासभङ्गाच्चतुर्थे लक्षणं गृह्यते नाभ्यासरज्ज्वन्ते । श्रोण्यंसपरिच्छेदो हि ततो भवतीति । तस्य चतुर्थलक्षणस्य निरञ्छनसंज्ञा संव्यवहारार्था ॥ १२ ॥

अक्षणया तिर्यङ्मानी शेषः ॥ १३ ॥

निरञ्छनेन गृहीत्वा या आकृष्यते साऽक्षणया रज्जुरुच्यते। एवं ह्युक्तं प्रदेशान्तरे । करणी तत्करणी तिर्यङ्मानी पार्श्वमान्यक्षणयेति रज्जवः।सा चाक्षणया रज्जुस्तिर्यङ्मान्याः शेषो भवति । तिर्यङ्मानी च श्रोण्यंसपरिच्छेदिका । सा हि पूर्वापरायामापेक्षया तिर्यग्भवति। अक्षणया रज्जुश्च तच्छेषः । न हि तया विनातिर्यङ्मानी भवति। अपरा व्याख्या । प्रागायामश्रोण्यंसमानव्यातिरिक्ताया रज्ज्वाः शेषव्यपदेशः परिच्छेदस्तस्या विनियोग उच्यते अक्षणया भवति तिर्यङ्मानी भवति । न हि तामन्तरेण श्रोण्यंसपरिच्छेदो भवति ॥ १३ ॥

प्रमाणार्धे वाभ्यासषष्ठे लक्षणं करोति तन्निरञ्छनम् ॥ १४ ॥

अयमपरो विशेषः । महावेदेरेव मानप्रकारः प्रमाणार्धमभ्यस्येति । अष्टादशप्रक्रमोऽभ्यासः । तत्र मूलात्षष्ठे भागे लक्षणं क्रियते तन्निरञ्छनं भवति । अर्धादंसपरिच्छेद एतदेव । तदर्धे तु श्रोणेस्तदित्यंसपरिच्छेदकानिरञ्छनार्धे निरञ्छनं भवति । श्रोणिपरिच्छेदकं च तद्भवति। पश्चात्तिर्यक् त्रिंशत्प्रक्रमपक्षे चैतद्भवति ॥ १४ ॥

अक्षणया तिर्यङ्मानी शेषः ॥ १५ ॥

इत्युक्तार्थः ॥ १५ ॥

प्रमाणार्धे समचतुरस्रस्य शङ्कुः ॥ १६ ॥

ततश्च श्रोण्यंसनिष्पत्तिः ॥ १६ ॥

शास्त्रवदर्धे दीर्घचतुरस्रस्य ॥ १७ ॥

दीर्घचतुरस्रस्य यच्छास्त्रेण तिर्यङ्मानमुक्तं तस्य मध्यमेन शङ्कुः । यथा सदसि नवतिर्यगिति । महावेदेश्चतुर्विंशतिं पुरस्तादित्येतदुक्तम् ॥ १७ ॥

शकटमुखस्य चैवम् ॥ १८ ॥

एवमेव रज्जुः ॥ १८ ॥

एतेन प्राग्वंशवेदिमानानि व्याख्यातानि ॥ १९ ॥

एतेन अनेन प्रकारेण समचतुरस्रे प्रागुक्तं शकटमुखस्य चैवम् ॥ १९ ॥

शालामानं च ॥ २० ॥

व्याख्यातम् ॥ २० ॥

ततोदीची प्राचीवत् ॥ २१ ॥

तत्रोदगायामत्वादुदीची प्राचीवद्भवति । उदञ्चं रज्जुन्यासं कृत्वा मानं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

सदसश्चैवम् ॥ २२ ॥

मानं भवतीति शेषः । सदोऽपि ह्युदगायाममेव ॥ २२ ॥

अपरिमितं प्रमाणाद्भूयः ॥ २३ ॥

यत्रापरिमितशब्दः श्रूयते तत्रोक्तप्रमाणादधिकं गृहीतव्यम् ।

बहुत्वे हि रूढो ऽपरिमितशब्दः । बहुत्वं चापेक्षिकमिति । यद्वा द्वादशदीक्षा अपरिमिता वेति ॥ २३ ॥

प्रमाणे शास्त्रं प्रमाणं निर्ह्रासविवृध्योः ॥ २४ ॥

यत्र च प्रमाणं ह्रासविवृद्ध्योस्तत्र च प्रमाणविवृद्धौ शास्त्रतः प्रमाणवशेन विवृद्धिः । यथा यूपेरत्निभिरिति। ह्रासोऽपि प्रमाणवशेनैव । तदेव हि श्रुतह्रासविवृध्योरिति ॥ २४ ॥

योगश्च ॥ २५ ॥

यथा युज्यते घटते तथा ह्रासवृद्धी कर्तव्ये नातिरिक्तन्यूने॥२५॥

इतरस्य वितृतीये दक्षिणत इत्येतद्वक्ष्यामः ॥२६॥

तदुक्तमाचार्येण इतरस्य वितृतीय इति । दक्षिणाग्निं प्रकृत्य तच्छेषत्वेनेदमुच्यते ॥ २६॥

गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालं षढ्ढा सप्तधा वा गन्तुसमं त्रेधा विभज्यापरवितृतीयलक्षणेन दक्षिणायम्य तस्मिन्नग्निः ॥ २७ ॥

गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालरज्जुं षड्विभागां सप्तविभागां वा कृत्वा आगन्तुविभागसहितां त्रेधा विभज्यापरवितृतीयलक्षणेन दक्षिणायम्य तस्मिन्नग्निः कार्यः ॥ २७ ॥

विपर्यस्योत्तरत उत्करः ॥ २८ ॥

तत्र वेदिप्रमाणं षढ्ढा सप्तधा वा गन्तुसमं कृत्वा त्रेधा विभज्य विपर्यस्य च पूर्ववितृतीयलक्षणेनोदगायम्य पूर्ववितृतीये उत्करः । षढ्ढा सप्तधा वेत्युपप्रदर्शनमात्रम् । यथा वेद्यन्तः सम्भाव्यते तथा करणीयम् । वेद्यन्तं ह्युत्करो भवति । चत्वालेन सहोच्चारणात् । चात्वालोत्करावन्तरेण सञ्चर इति ॥ २८ ॥

अपित्रान्तरतिभागोऽनया रज्वा पूर्वार्धे सम-

चतुरस्रं कृत्वा श्रोण्यामग्निः ॥ २९ ॥

अपि वेति पक्षान्तरार्थमुक्तम् । उक्तान्तरत्रिभागेनोनात्तदन्तर-रज्जुस्तया करण्या पूर्वार्धे पूर्वाग्नि पूर्वावधीकृत्य समचतुरस्रं कार्यम् । तस्य दाक्षिणश्रोण्यामग्निः ॥ २९ ॥

विपर्यस्योत्तरांऽस उत्करः ॥ ३० ॥

भवतीति वाक्यशेषः । विपर्यासाच्चापरार्धे चतुरस्रं कार्यम् । क्वचिच्छ्रूयते रथमात्र्युत्तरावेदिर्भवतीति ॥ ३० ॥

तदर्थमिदमाह—

अङ्गुलैरथसमितायाः प्रमाणम् ॥ ३१ ॥

रथकृच्छास्त्रे चैतद्दृष्टम् ॥ ३१ ॥

तत्राष्टाशीतिशतमीषा ॥ ३२ ॥

ईषाशब्देन पूर्वापरायामो लक्ष्यते ॥ ३२ ॥

चतुः शतमक्षः ॥ ३३ ॥

अङ्गुलानां चतुः शतमक्षो भवति । अक्षशब्देन पश्चाद्दक्षिणो-त्तरायामो लक्ष्यते ॥ ३३ ॥

षडशीतिर्युगम् ॥ ३४ ॥

इति पुरस्तात् ॥ ३४ ॥

चत्वारोष्टकाः शम्या ॥ ३५ ॥

द्वात्रिंशदङ्गुला शम्या भवतीति यावत् ॥ ३५ ॥

पैतृक्यां द्विपुरुषं समचतुरस्रं कृत्वा करणी-मध्ये शङ्कवः स समाधिः ॥ ३६ ॥

दिक्त्रक्तिपुरुषमात्रं मिमीत इति पितृमेधे श्रूयते तदर्थमिदमु-क्तम् ॥ ३६ ॥

करणी तत्करणी तीर्यङ्मानी पार्श्वमान्य-
क्षणया चेति रज्जवः ॥ ३७ ॥

रज्जूनामेताः संज्ञाः । तत्र करणी नाम यया क्षेत्रं परिच्छिद्यते । यया तच्चान्यच्च क्षेत्रं परिच्छिद्यते सा तत्करणी । तिर्यङ्मानी या दीर्घचतुरस्रस्य ह्रस्वा पार्श्वमानी तस्यैव दीर्घा । अक्षणया संज्ञा-कर्णजरज्जुः कोणा तिर्यक्कोणमुपगता साक्षणया संज्ञा ॥ ३७ ॥

पदं तिर्यङ्मानी त्रिपदापार्श्वमानी तस्याक्षण-
या रज्जुर्दशकरणी ॥ ३८ ॥

तिर्यक्क्षेत्रं तिर्यक्पदप्रमाणम् । पार्श्वतश्च त्रिपदप्रमाणम् । तस्याक्षणया रज्जुर्दशकरणी । दशपदोत्तरा वेदिर्भवतीत्येतदुक्तम् ॥३८॥

एवं द्विपदा तिर्यङ्मानी षट्पदा पार्श्वमानी
तस्याक्षणया रज्जुश्चत्वारिंशत्करणी ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोत्तरा वेदिर्भवतीत्येतदुक्तम् । शम्याप्रमाणं च दर्शनात् ॥ ३९ ॥

उपदिष्टं युगप्रमाणम् शम्याप्रमाणं
च दर्शनात् ॥ ४० ॥

युगप्रमाणशम्याप्रमाणे उत्तरवेदिप्रमाणदर्शनात् उपदिष्टे एव ॥ ४० ॥

चतुरस्रस्याक्षणया रज्जुस्तिर्यङ्मानी पार्श्व-
मानी च यत्पृथग्भृते कुरुतस्तदुभयं करो-
तीति क्षेत्रज्ञानम् ॥ ४१ ॥

प्रमाणद्वयायामदीर्घचतुरस्रं यत्क्षेत्रं तस्याक्षणया रज्जुस्तिर्यङ्मानी पार्श्वमानी च यत्पृथक्कुर्वीत तदुभयमपि सङ्क्षिपति उभयं क्षेत्रद्वयं क्षेत्रज्ञानं भूप्रदेशपरिच्छेदकम् ॥ ४१ ॥

समचतुरस्रस्याक्ष्णया रज्जुर्द्विकरणी ॥ ४२ ॥

द्वे क्षेत्रे करोतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

करणीं तृतीयेन वर्धयेत्तच्च स्वचतुर्थेनात्म-
चतुस्त्रिंशोनेन स विशेषः ॥ ४३ ॥

तृतीयविभागाधिकां करणीं कुर्यात् । तच्च स्वतृतीयस्वचतुर्थेन सह । तच्चतुर्थं स्वतस्त्रिंशोनेन आत्मचतुस्त्रिंशविभागोनेन वर्धयेदयमपरो विशेषो द्विकरणी प्रमाणे सा तु द्विकरणी ॥ ४३ ॥

प्रमाणं तिर्यक् द्विकरण्यायामस्तस्याक्ष्णया
रज्जुस्त्रिकरणी ॥ ४४ ॥

द्विकरण्युक्ता त्रिकरणी वक्तव्या सोच्यते । यत्प्रमाणं द्विगुणं कर्तुमिच्छति तदेव प्रमाणं तिर्यग्भवत्यायामस्तु द्विकरण्याः । अस्य क्षेत्रस्य साक्ष्णरज्जुस्त्रिकरणी । त्रीणि क्षेत्राणि सङ्क्षिपतीत्यर्थः ॥४४॥

अस्याः प्रयोजनमाह—

तृतीयकरण्येतेन व्याख्याता ॥ ४५ ॥

सौत्रामण्यामुक्तम् प्रक्रमतृतीयेनावृत्तेनेति । प्रक्रमतृतीयं च न प्रक्रमाविभागः किं तर्हि प्रक्रमतृतीयकरणी रज्जुरुच्यते सेयं तृतीयकरणी यया वेदेस्तृतीयो विभागः सङ्क्षिप्यते । एवं हि श्रूयते । वितृतीये यजेत वितृतीयो यज्ञस्य सौत्रामणीति । कथं चेयं वितृतीयकरणी भवतीति ॥ ४५ ॥

तदाह—

प्रमाणत्रिभागस्तु नवधा ॥ ४६ ॥

प्रक्रमप्रमाणभागो नवधा ॥ ४६ ॥

करणी तृतीयं नवभागः ॥ ४७ ॥

करणीतृतीयेन नवमो भागः सङ्क्षिप्यते ॥ ४७ ॥

नवभागास्त्रयस्तृतीयकरणी ॥ ४८ ॥

प्रक्रमक्षेत्रस्य त्रिभिर्नवभागैस्तृतीयो विभागः सङ्क्षिप्यते । अतश्च तृतीयकरणी ॥ ४८ ॥

सौत्रामण्यां प्रक्रमार्था तृतीयकरणी समासार्था॥४९॥

त्रिकरणी पुनर्नवविभागास्त्रयः समासार्था । तैर्हि समासैः प्रक्रमपरिच्छिन्ने क्षेत्रस्य तृतीयो विभागो लभ्यते । अतश्चात्र प्रक्रमनवभागत्रयकरण्येव प्रक्रमः ॥ ४९ ॥

तुल्यप्रमाणानां समचतुरस्राणामुक्तः समासः॥५०॥

कश्चित्तुल्यद्विकरणीप्रमाणेन समचतुरस्राणां तुल्यप्रमाणानां समासो विहितः । इदानीं अतुल्यप्रमाणानां समचतुरस्राणां समासोऽभिधीयते ॥ ५० ॥

नाना प्रमाणसमासे ह्रसीयसः करण्या वर्षीयसोपच्छिन्द्यात्तस्याक्ष्णया रज्जुरुभे समस्यतीति समासः ॥ ५१ ॥

नानाप्रमाणसमासे कर्त्तव्ये यद्ध्रसीयसो लघुतरं प्रमाणं तदीयया करण्या वर्षीयसो महतः प्रमाणस्य परिच्छेदे कृते ततो महतः पार्श्वमान्यन्तं नीता तयाक्ष्णया रज्जुः सोभे प्रमाणे समस्यतीति समासोऽयम् ॥ ५१ ॥

इदानीं ह्रासकरणायोपन्यासः—

चतुरस्राच्चतुरस्रं निर्जिहीर्षन्यावन्निर्जिहीर्षेत्तावदुभयतोपच्छिद्य शङ्कुं निखाय पार्श्वमानीं कृत्वा पार्श्वमानीसम्मितामक्ष्णया ततोपसंहरति स समासेऽपच्छेदः सा करण्येष

निर्ह्रासः ॥ ५२ ॥

महत्प्रमाणाच्चतुरस्रात्क्षेत्राल्लघुप्रमाणं निर्जिहीर्षन्निर्हर्त्तुमिच्छन्निपतनं कर्त्तुमिच्छन्नित्यर्थः । यावन्निर्जिहीर्षन्निर्हर्त्तुमिच्छंतावन्महतः क्षेत्रस्योभयतोऽपच्छिद्य शङ्कू निखनेच्छङ्कुसम्मितां च पार्श्वमानीं कृत्वोत्तरपार्श्वे पार्श्वमानीता प्रत्यक्ष्णया यथा भवति तथोपसंहरेत् सम्पातयेत् तत्रापच्छेदः कर्त्तव्यः । सा करणी यावत्क्षेत्रं परिच्छिद्यते तत्रेतरं निर्हृतं भवति एष निर्ह्रासः ॥ ५२ ॥

दीर्घचतुरस्रं समचतुरस्रं चिकीर्षन्मध्ये तिर्यगपच्छिद्यान्यतरद्विभज्येतरत्पुरस्ताद्दक्षिणतश्चोपदध्याच्छेषमागन्तुना पूरयेत्तस्योक्तो निर्ह्रासः॥५३॥

दीर्घचतुरस्रं प्रमाणद्वयपरिमाणं समचतुरस्रं कर्त्तुमिच्छन्मध्ये तिर्यगपच्छिद्यान्यतरद्विभज्य पुरस्ताद्दक्षिणतश्चोपदध्यात् । शेषमागन्तुना पूरयेत्तस्य च निर्ह्रास उक्तः । समचतुरस्रात्समचतुरस्रं निर्जिहीर्षन्नित्यत्रार्थः ॥ ५३ ॥

अतिदीर्घं चेत्तिर्यङ्मान्यापच्छिद्यापच्छिद्यैकसमासेन समस्य शेषं यथायोगमुपसंहरेदित्येकः समासः ॥ ५४ ॥

अथ यद्यतिदीर्घं भवति ततस्तिर्यङ्मान्यापच्छिद्यापच्छिद्य नाना प्रमाणसमासेन समस्य शेषस्य च यथा योगमुपसंहारः कार्यः॥५४॥

समचतुरस्रं चिकीर्षन् मध्येऽक्ष्णयापच्छिद्य तच्च विभज्यान्यतरत्पुरस्तादुत्तरतश्चोपदध्याद्विषमं चेद्यथायोगमुपसंहरेदिति व्यासः ॥ ५५ ॥

समचतुरस्रं दीर्घचतुरस्रं कर्त्तुमिच्छन्मध्ये चापरं भागमक्ष्णया विभक्तमपाच्छिद्यान्यभागस्य विभज्य पुरस्तादुत्तरतश्चोपदध्यात् । यदा

तु विषमं क्षेत्रं तदा ऽवशिष्टं यथायोगस्य विभज्य पुरस्तादुत्तरतश्चोपदध्यात् । यदा तु विषमं क्षेत्रं तदा ऽवशिष्टं यथायोगमुपसंहरेत् ॥५५॥

प्रमाणं चतुरस्रमा देशादन्यत् ॥ ५६ ॥

अनादेशे प्रमाणं चतुरस्रं भवति आदेशादन्यत् ॥ ५६ ॥

द्विः प्रमाणा चतुःकरणी त्रिः प्रमाणा नवकरणी चतुःप्रमाणा षोडशकरणी ॥ ५७ ॥

अरत्निप्रमाणया रज्ज्वा मितं क्षेत्रं चतुरस्रं चतुररत्निर्भवति। एवं ऽयरत्निप्रमाणया नवारत्निक्षेत्रं भवति । चतुरस्रं चतुररत्निश्चेत्षोडशारत्निर्भवति ॥ ५७ ॥

किं चात्र बहुनोक्तेन—

यावत्प्रमाणा रज्जुर्भवति तावन्तस्तावन्तो वर्गा भवन्ति तान्समस्येत् ॥ ५८ ॥

यावत्प्रमाणा रज्जुस्तावतामेव वर्गाणां समासं करोति। वर्गशब्देन च सा सा सङ्ख्या तद्गुणैवोच्यते। यथा पञ्चानां पञ्चविंशतीत्येवमादि ॥ ५८ ॥

अर्धप्रमाणेन पादप्रमाणं विधीयते ॥ ५९ ॥

अर्धप्रमाणया रज्ज्वा चतुर्भागः सङ्क्षिप्यते विधीयते इति सङ्क्षेपार्थः ॥ ५९ ॥

तृतीयेन नवमोंशः ॥ ६० ॥

करणीतृतीयविभागेन नवमो भागः सङ्क्षिप्यते ॥ ६० ॥

शतुर्थेन षोडशी कला ॥ ६१ ॥

चतुर्थविभागेन च षोडशो भागः ॥ ६१ ॥

एष निह्रासस्तस्य पुरस्तादुक्तं शास्त्रम् ॥ ६२ ॥

तस्य ह्रासस्य शास्त्रं पुरस्तादुक्तम् । चतुरस्राच्चतुरस्रं निर्जिहीर्षन्नित्यत्र ॥ ६२ ॥

यावत्प्रमाणा रज्जुर्भवतीति विवृद्धेर्ह्रासो भवति॥६३॥

अनेन क्षेत्रविवृद्धिरुक्ता । अर्धप्रमाणेन च पादप्रमाणमित्यनेन ह्रासः ॥ ६३ ॥

चतुरस्रं मण्डलं चिकीर्षन्मध्यादंसे निपात्य पार्श्वतः परिलिख्य तत्र यदतिरिक्तं भवति तस्य तृतीयेन सह मण्डलं परिलिखेत्स समाधिः ॥ ६४ ॥

चतुरस्रं क्षेत्रपरिमाणं मण्डलं वृत्ताकारं कर्त्तुमिच्छन्मध्यादंशे रज्जुनिपातं कृत्वा पार्श्वतस्तेन मानेन परिलिखेत् । तत्र च यदतिरिक्तं भवति तस्य तृतीयविभागेन सह मण्डलपरिलेखं कुर्यात् ॥ ६४ ॥

मण्डलं चतुरस्रं चिकीर्षन् विष्कम्भं पञ्चदशभागान्कृत्वा द्वावुद्धरेच्छेषः करणी ॥ ६५ ॥

मण्डलमेव चतुरस्रं कर्त्तुमिच्छन् विष्कम्भमायामं पञ्चदशधा कुर्यात् तत्र च द्वावुद्धरेत् अपनयेत् शेषं चतुरस्रकरणी ॥ ६५ ॥

द्रोणचिद्रथचक्रचित्कङ्कचित्प्रउगचिदुभयतः प्रउगः समुह्य पुरीष इत्यग्नयः ॥ ६६ ॥

स्पष्टम् । एतेऽग्नयः ६६ ॥

द्रोणे यावानग्निः सपक्षपुच्छविशेषस्तावच्चतुरस्रं कृत्वा द्रोणदशमत्रिभागो वृत्तमित्येके तद्दशमेनापच्छिद्यापच्छिद्यैकसमासेन समस्य

निर्हृत्य सर्वमग्निं तथाकृतिं कृत्वा पुरस्तात्पश्चाद्वोपदध्यात् ॥ ६७ ॥

द्रोणः समचतुरस्रः। स्वहस्तार्थोऽयमारम्भः । यावानग्निः सपक्षपुच्छविशेषो नाना प्रमाणेन समस्य तावच्चतुरस्रं कृत्वा द्रोणदशभागो वृत्तमित्येक इच्छन्ति। तस्मिन्पक्षे तस्यैव दशमेनापच्छिद्यापच्छिद्यैकसमासेन समस्य शेषं सर्वमग्निं तथाकृतिं कृत्वा निर्हृतं वृत्तमग्नेः पुरस्तात्पश्चाद्वोपदध्यात् ॥ ६७ ॥

मण्डलेऽप्येवम् ॥ ६८ ॥

इयांस्तु विशेषः । चतुरस्रीकृत्य मण्डलविधानेन मण्डलं कुर्यात् वृत्तमग्निं च ॥ ६८ ॥

प्रउगे यावानग्निः सपक्षपुच्छविशेषस्तावद्द्विगुणं चतुरस्रं कृत्वा यः पुरस्तात्करणीमध्ये शङ्कुर्यौ च श्रोण्योः सोऽग्निः ॥ ६९ ॥

इति निगदव्याख्यातम् ॥ ६९ ॥

उभयतः प्रउगे तावदेव दीर्घचतुरस्रं कृत्वा करणीमध्ये शङ्कवः स समाधिः ॥ ७० ॥

एतदपि निगदव्याख्यातम् ॥ ७० ॥

प्रउगं चतुरस्रं चिकीर्षन्मध्ये प्राञ्चमपच्छिद्य विपर्यस्योत्तरत उपधाय दीर्घचतुरस्रसमासेन समस्येत्स समाधिः ॥ ७१ ॥

पुनरपि दीर्घचतुरस्रसमासेन समस्येत्स समाधिः ॥ ७१ ॥

उभयतः प्रउगं चेन्मध्ये तिर्यगपच्छिद्य पू-

र्वैवत्समस्येत् ॥ ७२ ॥

ऋजुम् ॥ ७२ ॥

एतेनैव त्रिकर्णसमासो व्याख्यातः ॥ ७३ ॥

प्रकारेणेति शेषः ॥ ७३ ॥

पञ्चकर्णानां च प्रउगेऽपच्छिद्य ॥ ७४ ॥

पञ्चकर्णानां क्षेत्राणामेतेनैव प्रकारेण समासः। एककर्णानां द्विकर्णानां क्षेत्राणामप्युक्तप्रकारेण समचतुरस्रं कुर्यात् ॥ ७४ ॥

उत्तरेषु पुरुषोच्चयेनैकशतविधादित्येतद्वक्ष्यामः॥७५॥

उत्तरेषु पुरुषोच्चयेनेति यदुक्तमाचार्येण तत्रोच्यते—

आद्योग्निर्द्विगुणस्त्रिगुणो भवतीति सर्वसमासः॥७६॥

आद्यमग्निं चतुरस्रीकृत्य द्विकरणीसमासेन समस्येत् । त्रिपुरुषेप्येवं त्रिकरणीसमासेनेति शेषः। उभयत्राग्निमानाय द्विपुरुषा रज्जुरुत्पादयितव्या ॥ ७६ ॥

एकविंशतिविधो भवतीति पुरुषोऽभ्यासः ॥७७॥

पूर्वाग्निक्षेत्रप्रमाण एव पुरुषप्रमाणे क्षेत्राभ्यासः कार्यः ॥७७॥
तत्र प्रमाणमाह—

पुरुषाभ्यासे यावानग्निः सपक्षपुच्छविशेषस्तावच्चतुरस्रं कृत्वा तस्मिन्पुरुषप्रमाणमुपदध्यात् ॥ ७८ ॥

सपक्षपुच्छेग्नौ चतुरस्रीकृते पुरुषप्रमाणं क्षेत्रमवदध्यात् ॥७८॥
अत्राग्निप्रमाणाय पुरुषप्रमाणमाह—

समस्तं पञ्चदशभागान्कृत्वा द्वावेकसमा-

सेन समस्येत्स पुरुषः ॥ ७९ ॥

आद्योग्निरर्धाष्टमपुरुषप्रमाणः । पञ्चदशभागद्वयेन चार्धाष्टमविभागो भवति । आद्येपि चाग्नौ अर्धाष्टमविभाग एव पुरुषोर्धाष्टमाविभाग एव भवति । इहापि पुरुषप्रमाण एव क्षेत्रे प्रक्षिप्ते अर्धाष्टमविभागेन पुरुषविवृद्धिर्भवति । एवमेकशतविधात्पुरुषाभ्यासः कार्यः । तस्य दशमाविभागेन पादमात्री भवति ॥ ७९ ॥

पञ्चविभागेन बृहती पुरुषं वा पञ्चमेनोभयतोऽपच्छिद्य पञ्चविभागान्समस्य तृतीयं निर्हृत्य तस्मिन्पुरुषप्रमाणेऽवदध्यादित्यपरम् ॥ ८० ॥

पुरुषस्य पञ्चविंशतिधा विभक्तस्य पञ्चसु भागेषु समसितेषु तृतीये च निर्हृते षोडशाङ्गुलो भवति । तत्पुरुषप्रमाणे ऽवदध्यादिति । अपरमग्निक्षेत्रे समासितं पुरुषप्रमाणे च तत्रावहिते प्रतिपुरुषमष्टाङ्गुलान्यधिकानि भवन्ति ॥ ८० ॥

पञ्चदशविभागोऽष्टाङ्गुलम् ॥ ८१ ॥

अष्टाङ्गुलं भवति । उक्तार्थमेतत् ॥ ८१ ॥

पञ्चारत्निर्दशवितस्तिर्विंशतिशताङ्गुलः पुरुषो द्वादशाङ्गुलं पदं पुरुषमित्येतस्मात्पुरुषाद्विज्ञेयम् ॥ ८२ ॥

एतदुक्तं भवति । अस्य विंशतिमो भागोऽङ्गुलम् । पञ्चमो भागश्चारत्निः । स च चतुर्विंशत्यङ्गुलो भवति । दशभागाश्च वितस्तिः । स च द्वादशाङ्गुलो भवति । एवं नवविधादिष्वपि ज्ञेयम् ॥ ८२ ॥

पुरुषं वा पञ्चेमेनोभयतोपच्छिद्य सप्तभागान्समस्य ससप्तमभागमङ्गुलं निर्हृत्य पु-

रुषप्रमाणेऽत्रदध्यादित्यपरम् ॥ ८३ ॥

एवं द्विविधादिष्वपि ज्ञेयम् ॥ ८३ ॥

नारत्निवितस्तीनां समासो विद्यते संख्या-योगादिति श्रुतेः ॥ ८४ ॥

तस्य दशमेन पादमात्री भवतीत्येवमादि समानम् । सङ्ख्या-योगो ह्यत्र भवति पञ्चारत्निरित्येवमादि । तच्च प्रतिपुरुषं प्रतिपुरुषमङ्गुलविवृद्ध्यैव सिद्धम् ॥ ८४ ॥

यथाग्निवेदीष्टकाप्रमाणं वर्द्धत इत्येतद्वक्ष्यामः ॥८५॥

यथा पुरुषोच्चयादग्निमानं वर्द्धते एवं वेदीष्टकाप्रमाणमपि वर्द्धते । न हि वेदिविवृद्धिमन्तरेण पुरुषोच्चयादग्निमानं भवति । न चेष्टकाविवृद्ध्या विना पुरुषोच्चयक्षेत्रं पूर्यत इति । तेन यथा पुरुषोच्चयस्तथा वृद्धिः । प्रतिपुरुषं प्रक्रमसप्तमभागविवृद्धिस्तादिदं ग्रन्थकारेणोच्यते ॥ ८५ ॥

या करणी चतुर्दशप्रक्रमान्सङ्क्षिपति त्रींश्च प्रक्रमसप्तमभागान्त्स एकशतविधे प्रक्रमः ॥८६॥

एवं प्रति पुरुषं प्रक्रमसप्तभागविवृद्ध्या वृद्धिर्भवति तथा च सूत्रम् एकशतं प्रक्रमसप्तमभागाः प्रक्रमाः ॥ ८६ ॥

द्वितीये वा सप्तसु प्रक्रमेषु प्रक्रममवधाय तस्य सप्तमभागेन प्रक्रमार्थः ॥ ८७ ॥

द्वितीयादिषु वा सप्तसु प्रक्रमेषु प्रक्रममवदधाति तस्य सप्तमभागेन प्रक्रमार्थः ॥ ८७ ॥

प्रक्रमेण वा सप्तमभागेन ॥ ८८ ॥

प्रक्रमार्थः ॥ ८८ ॥

३

आ एकशतविधान्नान्तःपात्यगार्हपत्ययोर्वृद्धिर्भवति तावदेव योनिर्भवति न वै जातं गर्भं योनिरनु वर्धत इति श्रुतेर्वृद्धेरत्यन्तं प्रतिषेधो यावत्प्रमाणानि समचतुरस्राण्येकीकर्त्तुं चिकीर्षेदेकोनानि तानि भवन्ति तिर्यग्द्विगुणान्येकत एकाधिकानि त्र्यस्रिर्भवति तस्येषु तत्करोति ॥ ८९ ॥

यावद्भिः प्रमाणैश्चतुरस्रं कर्त्तुमिच्छति तावदेकोनं द्विगुणीक्रियते तत्तिर्यङ्मानी तावदेकाधिकं चैकतोन्यतोपीति त्र्यस्रिर्भवति तस्येष्टचतुरस्रीकृता तावत्साङ्क्षिपति । चतुरस्रं यावद्भिः प्रमाणैः कर्त्तुमीषते एकोनद्विगुणीकृतैस्तैरज्जुरेकाधिका नित्र्यस्रीकृतेषु तस्य सामर्थ्यं तत्तत्सङ्क्षेपको भवेदिति । एकोनानि तिर्यग्द्विगुणान्यकाधिकानि कर्त्तुमिच्छति तत्परिच्छेदिका रज्जुर्द्विगुणी क्रियते तद्वेदिमानम् यद्द्वादशाङ्गुलं पुरस्तादपच्छिद्यत्येवमादिभिर्भवति । यतस्त्र्यस्रिचतुरस्रीकृतेषु यावन्तः साङ्क्षिपति चतुरस्रं तु यावद्भिः प्रमाणैः कर्त्तुमिष्यते एकोनद्विगुणितैस्तु रज्जुरेकाधिकमिता त्र्यस्रीकृतेषु तस्यायामस्य तत्सङ्क्षेपको भवेदिति इषुकरणी प्रोक्ता शुल्बकारेण चोदिता ॥८९॥

यथायूपं वेदिवर्द्धनमित्येतद्वक्ष्यामो या रज्जुरेकादशोपरवान्सङ्क्षिपति दश च रथाक्षांस्तस्या यश्चतुर्विंशो भागः स प्रक्रमः ॥ ९० ॥

एतच्च रथाक्षप्रमाणान्तरालपक्षे भवति ॥ ९० ॥

तेन वेदिमिथुनं यावत् ॥ ९१ ॥

यद्द्वादशाङ्गुलं पुरस्तादपच्छिद्य तद्यूपावट्या-

च्छङ्कोः पुरस्तात्प्राञ्चमवधाय तस्मिन्यूपान्मिनोति पार्श्वयोर्वाधमन्तर्वेदीति श्रुतेरर्धकानित्येके प्रथमोत्तमौ प्रकृतिवत् ॥ ९२ ॥

या रज्जुरेकादशोपरवान्साङ्क्षिपति दश च रथाक्षानित्यादि रज्जुः। सैषा शिखाण्डनी वेदिर्भवति । भवन्ति चात्र श्लोकाः—

द्विहस्ते लक्षणं कुर्यात्त्रिहस्तो मध्यमः शिरः ।
शिरः पश्चाद्वितस्तिस्यात्पूर्वार्धे हस्त एव च ॥ १ ॥
सार्धहस्ते च पाशस्याद्वेदिः स्यात्पौर्णमासिकी ।
सङ्ख्याज्ञः परिमाणज्ञः समसूत्रनिरञ्छकः ॥ २ ॥
समभूमौ भवेद्विद्वाञ्छुल्बवित्परिपृच्छकः ।
न जलात्सममन्यत्स्यान्नान्यद्द्रातात्प्रमा भवेत् ॥ ३ ॥
नान्यद्दूरं भ्रमादूर्ध्वं नान्यत्सूत्राहजुर्भवेत् ।
तिर्यङ्मान्याश्च सर्वार्थैः पार्श्वमान्याश्च योगवित् ॥ ४ ॥
करणीनां विभागज्ञो नित्योद्युक्तश्च कर्मसु ।
शास्त्रबुध्या विभागज्ञः परशास्त्रकुतूहलः ॥ ५ ॥
शिल्पिभ्यस्थपतिभ्यश्च आददीत मतीः सदा ।
षडङ्गुलपरीणाहं द्वादशाङ्गुलमुच्छ्रितम् ॥ ६ ॥
जरठं चाव्रणं चैव शङ्कुं कुर्याद्विशेषतः ।
द्विवितस्तिप्रमाणस्तु खादिरो मुद्गरस्तथा ॥ ७ ॥
शङ्कुस्तेन निखातव्यस्तस्मात्तस्य परिग्रहः ।
एकतस्तु ऋजुस्तीक्ष्णः खादिरः सममायतः ॥ ८ ॥
शङ्कुः कार्यस्तु शुल्बज्ञैस्तस्यार्धं गमयेन्महीम् ।
प्रादेशमात्रो हविर्यज्ञे पूर्वलक्षणलक्षितः ॥ ९ ॥
शङ्कुरामशिराः कार्यस्तस्याऽप्यर्धं निखापयेत् ।
चतुरस्रं मुद्गरं कृत्वा षोडशाङ्गुलमायतम् ॥ १० ॥
अविद्धं क्रमणीयं च दारुमध्याच्च निर्मितम् ।
अजीर्णा ग्रन्थिनी सूक्ष्मा समा श्लक्ष्णा त्वरोमशा ॥ ११ ॥
रज्जुर्मानाधिका कार्या अध्वरे योगमिच्छता ।
शाणी वा बल्बजी चैव वैणवी वा विधीयते ॥ १२ ॥

रज्जुस्तूभयतः पाशा त्रिवृता यज्ञकर्माणि ।
रज्जुर्मुञ्जमयी कार्या शणैस्तु परिमिश्रिता ॥ १३ ॥
कात्यायनो वदत्येवमखोडाकुशवल्बजैः ।
लवके लक्षणं कुर्यात्त्रीणि कुर्यात्त्रिषु त्रिषु ॥ १४ ॥
उत्तमो नवकः पाशः सदसो मानमुच्यते ।
पञ्चदशमथैकविंशतिकमपरं परतास्त्रिकं च ॥ १५ ॥
द्वादशसु पाश उत्तम इति सोमे रज्जुमानमेतत्त ।
पदस्याक्षणया तिरश्ची तयोरक्षणया भवेत् ॥ १६ ॥
सौत्रामण्या मिमातव्या वेदिः स्यात्सोमवत्तथा ।
नीहारेण घनैर्वापि ज्योतिषामभ्रदर्शने ॥ १७ ॥
अप्सु दीपं प्रगृह्णीयाद्यावत्तमसिदर्शने ।
प्रमाणं च प्रमेयं च यच्चान्यद्वस्तुसंज्ञकम् ॥ १८ ॥
सर्वं तच्छास्त्रतो ज्ञात्वा यज्ञे सिद्ध्यन्ति याज्ञिकाः ।
यथा न क्षीयते मानं यथा च नाववर्धते ॥ १९ ॥
यथा च रमते दृष्टिस्तथा योगं समाचरेत् ।
अरत्निश्चतुरस्रस्तु पूर्वस्याग्नेः खरो भवेत् ॥ २० ॥
रथचक्राकृतिः पश्चाच्चन्द्रार्ध इव दक्षिणः ।
अग्नीनां तु खरः कार्यो मेखलात्रयसंयुतः ॥ २१ ॥
द्वादशाङ्गुल उच्छ्राये विस्तारे चतुरङ्गुलः ।
तन्तुः पुष्करनालस्य षड्गुणः परिवेष्टितः ॥ २२ ॥
वत्सतर्यास्त्रिहायन्या बालेन सदृशो भवेत् ।
त्रयस्त्रिहायनी बालाः सर्षपार्धं प्रचक्षते ॥ २३ ॥
द्विगुणं सर्षपो विद्याद्यवः पञ्च तु सर्षपाः ।
अङ्गुलस्य प्रमाणं तु षड्यवाः पार्श्वसंस्थिताः ॥ २४ ॥
चतुर्विंशाङ्गुलो ऽरत्निर्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ।
व्यामस्यात्र प्रमाणं तु चतुर्न्यूनं शतं भवेत् ॥ २५ ॥
पुरुषस्य प्रमाणं वै विंशतिस्तु शताधिका ।
हिरण्यशकलार्थं तु हिरण्यं यस्य नोच्यते ॥ २६ ॥
कृष्णलेनैव तद्व्याख्या यज्ञे सिध्यति याज्ञिकी ।
कृष्णलं त्रियवं मानं ताम्रायसमतः परम् ॥ २७ ॥

सुवर्णार्धं च माषाणां सुवर्णाश्च त्रिसप्तति ।
त्रीणि चैव सहस्राणि दद्याद्वह्नुसुवर्णके ॥ २८ ॥
भूयः स्थपतितो ज्ञात्वा संज्ञास्वन्यासु मानवित् ।
स्वर्णकारो यथा भ्यासात्तथा भूयो विवर्धते ॥ २९ ॥
ह्रसते शोषपाकाभ्यां द्वात्रिंशद्भागमिष्टका ।
तस्मादार्द्रप्रमाणं तु कुर्यान्मानाधिकं बुधः ॥ ३० ॥
अज्ञात्वा शुल्वसद्भावं यज्ञे सौत्रामणीसुते ।
वेदिं ये कर्त्तुमिच्छन्ति गिरिं भिन्दन्ति ते नखैः ॥ ३१ ॥
दण्डरज्ज्वर्धमभ्यस्य षष्ठे त्वर्धस्य लक्षणम् ।
तथैव चेतरत्रापि तिर्यङ्मानं यदृच्छया ॥ ३२ ॥
यावत्प्रमाणा रज्जुः स्यात्तावानेवागमो भवेत् ।
आगमार्धे भवेच्छङ्कुस्तदर्धे च निरञ्छनम् ॥ ३३ ॥
आधाने पदिकं कुर्यात् द्विपदः सौमिको भवेत् ।
अग्नौ च त्रिपदं कुर्यात्प्रक्रमं याज्ञिको बुधः ॥ ३४ ॥
कृत्तिका श्रवणः पुष्यश्चित्रास्वात्योर्यदन्तरम् ।
एतत्प्राच्या दिशो रूपं युगमात्रोदिते पुरः ॥ ३५ ॥
पञ्चाशच्छर्कराः पश्चात्पूर्वे देयास्त्रिसप्ततिः ।
दक्षिणे तु प्रदातव्या दशपञ्च च सप्त च ॥ ३६ ॥
शंस्यश्चतुर्विंशतिपार्श्वभागश्चतुर्दशभिः परिलेख्यस्तु नयं ।
स्तथैव चाष्टाद्विगुणैरथर्यस्त्रिंशद्भिरायस्य हरेत्तृतीयम् ॥३७॥
अग्नेरुदक्साधनवाङ्गुले मध्यं ततो लिखेत् ।
वृत्तमेकोनविंशत्या प्राचीज्या मध्यगा भवेत् ॥ ३८ ॥
उदगर्धे विहायार्वाक् खरोग्नेर्दक्षिणस्य तु ।
सूत्रदोषदरिद्रस्य गूढमन्त्रस्य धीमतः ॥ ३९ ॥
समाप्तेयं क्रिया शौल्वी कात्यायनमहात्मनः ॥ ४० ॥

एतच्च रथाक्षान्तरालपक्षे भवति । तेन वेदिद्वादशाङ्गुलं पुरस्तादपच्छिद्येत्येत्रमादिर्भवति । न हि वेदियूपयोरङ्गाङ्गलक्षणः संयोग इति सिद्धम ॥ ९२ ॥

इति श्रीउपाध्यायकर्ककृतौ कात्यायनशुल्व-
भाष्यं सम्पूर्णम् ।

द्वितीयो ऽध्यायः।

तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

पञ्चमो ऽध्यायः ।

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।

२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति ।

५ भारतवर्षीयै, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

६ कालान्तरे प्रतिस्तबकं " " १ " ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २

(२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०

(३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०

(४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम् । श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहितम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) २

(५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १

(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः (मीमांसा) २

(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता सम्पूर्णः । (मीमांसा) २

(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम-बादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) ६

(९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा । (जैनदर्शनम्) २

(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणापरम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णम् (वेदान्तः) १

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुखमुनविरचितव्याख्योपेतः } (वेदान्तः) ३

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयःन्यायानुसारिप्रथमादिसप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः। सम्पूर्णः } (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता । } (मीमांसा) १३

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । } (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमदूपदवाक्यप्रमाणपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्राज्यधुरन्धरश्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः । } (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम् । श्रीशङ्करभट्टकृता मीमांसासारसंग्रहश्च । सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च । (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम् । ११

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १

(२१) श्रीहर्षप्रणीतम् खण्डनखण्डखाद्यम् आनन्द पूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम् । } (वेदान्तः) १

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता । १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्–बालबोधिनीव्याख्यया ऽवतरणिकया च सहितम् । } ४

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता श्रीमदाचार्य श्रीवल्लभाधीश्वरशुद्धाद्वैतसंप्रदाय विदुषा रत्नगोपालभट्टेन संशोधिता । } (वेदान्त) २

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि । (न्यायः) १

पत्रादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्तः,
चौखम्बासंस्कृतपुस्तकालय
बनारस सिटी

February 1906

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT SERIES;

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

NO. 98.

कात्यायनश्रौतसूत्रम् ।

महामहोपाध्याय श्रीकर्काचार्यविरचित भाष्यसहितम् ।

KÂTYÂYANA ŚRAUTASUTRA,

WITH A COMMENTARY BY ŚRÎ KARKÂCHÂRYA,

EDITED BY

VYÂKARNÂCHÂRYA PAṆḌIT MADANAMOHAN PÂTHAKA,

Professor of Mimamsâ and Dharmashâstra,

Ranabir Sanskrit Pâṭhasâlâ,

Central Hindu College, Benares.

FASCICULUS XII.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKṚIT BOOK-DEPOT:

BENARES.

AGENTS:—OTTO HARRASSOWITZ LEIPZIG:

PANDIT JYESHTHÂRÂMA MUKUNDJÎ, BOMBAY.

Printed by Hari Dâs Gupta, Proprietor,

AT THE VIDYÂ-VILÂSA PRESS,

BENARES.

Price Rupee One.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुवर्णालङ्कृतभव्याभशतपत्त्रपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तबकः—९८

सप्तमो ऽध्यायः ।

अष्टमोऽध्यायः ।

नवमो ऽध्यायः ।

दशमोऽध्यायः।

एकादशोऽध्यायः ।

त्रयोदशोऽध्यायः ।

पञ्चदशोऽध्यायः।

षोडशोऽध्यायः ।

सप्तदशोऽध्यायः।

एकोनविंशोऽध्यायः।

एकविंशोऽध्याय ।

द्वाविंशो ऽध्यायः ।

त्रयोविंशोऽध्यायः ।

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

१ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तबको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते।

२ एकस्मिन् स्तबके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते।

३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण, धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते।

४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता अन्यत्र शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो भवन्ति।

५ भारतवर्षीयै, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्देयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८

६ कालान्तरे प्रतिस्तबकं " " १ " ०

७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति।

८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तबकाः

(१) संस्काररत्नमाला। गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कारः)	२
(२) शब्दकौस्तुभः। भट्टोजिदीक्षितकृतः	(व्याकरणम्)	१०
(३) श्लोकवार्तिकम्। भट्टकुमारिलविरचितम् पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम्।	(मीमांसा)	१०
(४) भाष्योपबृहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्रकरणम् श्रीमल्लोकाचार्य्यप्रणीतम्। श्रीनारायणतीर्थ विरचित भाष्टभाषा प्रकाश सहितम्। स०	(वेदान्तः)	२
(५) करणप्रकाशः। श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः	(ज्योतिषः)	१
(६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-श्रीगागाभट्ट विरचितः। तर्कपादः	(मीमांसा)	२
(७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र वि० स०	(मीमांसा)	२
(८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वादरायण प्रणीत वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञानभिक्षु कृत व्याख्यानम्। सम्पूर्णः।	(वेदान्तः)	६
(९) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णा।	(जैनदर्शनम्)	२
(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूपणपरम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम्। सम्पूर्णम्	(वेदान्तः)	१
(११) न्यायमकरन्दः। श्रीमदानन्दबोधभट्टारकाचार्यसंगृहीतः आचार्यचित्सुखमुनिविरचितव्याख्योपेतः	(वेदान्तः)	३

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादिसमस्तविभक्त्यर्थविचाररूपः म० म० श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः। सम्पूर्णः } (न्यायः) ५

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसोमेश्वरविरचिता। } (मीमांसा) १३

(१५) शिवस्तोत्रावली। उत्पलदेवविरचिता। श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता। } (वेदान्तः) २

(१६) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशाध्यायार्थसंग्रहः) श्रीभट्टनारायणात्मजभट्टशङ्करविरचितः। } (मीमांसा) २

(१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महामहोपाध्यायश्रीशालिकनाथमिश्रविरचितम्। श्रीशङ्करभट्टकृतो मीमांसासारसंग्रहश्च। सम्पूर्णः (मीमांसा) ३

(१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः। पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यासप्रणीतस्तत्कृतव्याख्यासमलङ्कृतश्च। (वेदान्त) ३

(१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्यायश्रीकर्काचार्यविरचितभाष्यसहितम्। १२

(२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १

(२१) श्रीहर्षप्रणीतम् खण्डनखण्डखाद्यम् आनन्दपूर्णविरचितया खण्डनफक्किकाविभजनाख्यया व्याख्यया (विद्यासागरी) ति प्रसिद्धया समेतम्। } (वेदान्तः) १

(२२) आख्यातचन्द्रिका श्रीभट्टमल्लविरचिता। १

(२३) श्रीलक्ष्मीसहस्रम्—बालबोधिनीव्याख्यया ऽवतरणिकया च सहितम्। } ६

(२४) ब्रह्मसूत्रवृत्तिः मरीचिका श्रीव्रजनाथभट्टकृता। (वेदान्त) २

(२५) क्रोडपत्रसंग्रहः अत्र श्रीकालीशङ्करसिद्धान्तवागीशविरचितानि अनुमानजागदीश्याः प्रत्यक्षानुमानगादाधर्याः प्रत्यक्षानुमानमाथुर्या व्युत्पत्तिवादस्य शक्तिवादस्य मुक्तिवादस्य शब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कुसुमाञ्जलेश्च क्रोडपत्राणि। (न्यायः) १

(२६) ब्रह्मसूत्रम्, द्वैताद्वैतदर्शनम्। श्रीसुन्दरभट्टरचितसिद्धान्तसेतुकाभिधटीकासहितश्रीदेवाचार्यप्रणीतसिद्धान्तजाह्नवाख्यव्याख्यायु० १

(२७) षड्दर्शनसमुच्चयः। बौद्ध नैयायिक कापिल्य जैन वैशेषिक जैमिनीयदर्शन संक्षेपः। मणिभद्रकृतटीकया सहितः। हरिभद्रसूरिकृतः। } १

(२८) शुद्धाद्वैतमार्तण्डः प्रकाशव्याख्यासहितः। प्रमेयरत्नार्णवश्च। १

पत्रादिप्रेषणस्थानम् } हरिदासगुप्तः, बनारस सिटी

